

સાહિત્યની પ્રગતિ અને ઉપર પ્રજા છાપ ઉઠે છે. એકજ ભાષાના સાહિત્યમાં જ્યારે આવો વિરોધાસ દેખાય છે ત્યારે સમન્વયભર્યા માર્ગજ વધારે સાચો અને વાસ્તવિક હોય છે.

હિંદી ભાષા એ હિંદુસ્થાનના મોટા વર્ગની બોલચાલની ભાષા છે. પરંતુ એનું સાહિત્ય હજી ઘણી દૃષ્ટિએ ગરીબ અને જાણું છે. એમાં બંગાળી સાહિત્યની મૌલિક અને તેજસ્વી પ્રતિભા નથી, મરાઠીની વિદ્વતા અને શાસ્ત્રીયતા નથી અને ગુજરાતીની જીવનસમુદ્ધાનિ માટે મથતી એ સમર્થ અને વિવિધ સર્ગશક્તિ પણ નથી. એમાં તો પંદરથી વીસ વર્ષના ગાળામાં વિકસતા મુગ્ધ યૌવન જેવો અસ્પષ્ટ રમણિયતા, બંધનોમાથી છૂટવા વલવલતી મનોદશા અને ગમે તે સુંદર તત્વોના સંસ્કાર ગ્રીક્ષીને સમૃદ્ધ થવા તત્પર બનેલી મધુર મહત્વાકાંક્ષા છે. હિંદી સાહિત્યનું સ્વરૂપ હજી ઘણું જાય છે, એના રૂપમાં ઘણી રેખાઓની જાણ છે. છેલ્લા દસવર્ષના એના સર્જનો બેતા જણાય છે કે હિંદીએ પણ પોતાના તેજસ્વી, મુરખ અને પ્રતિભાવંત યૌવન માટે પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રયત્નો કરવા માડ્યા છે. આશા રહે છે કે એની મહત્વાકાંક્ષાને એ મૂર્ત કરશે અને ભારતના સમુદ્ધાનિમાં એનો પણ કિમતી અને અગત્યનો ફાળો હશે.

આ ‘પ્રતિદાસ’ રચનામાં ઉપયોગી થએલા સંદર્ભગ્રંથોની સંખ્યા તેંડ લગભગ પચીસેકની છે. પરંતુ એમાંથી ખરી રીતે તો છ આઠ ગ્રંથોમાંથીજ આ પુસ્તકનું વસ્તુવિધાન થયું છે. મિત્રબંધુઓ ફક્ત ‘વિનોદ’ ના ત્રણ ભાગ અને ‘નવનન,’ કાશી નાગરીપ્રચારિણી સભા વાળા પડિત સમયંદ્ર શુકલનો ‘હિંદી સાહિત્યકા વિકાસ,’ અને બાળુ શ્યામસુંદરદામનો ‘હિંદીભાષાકા વિકાસ,’ તવારીખનવેશ પં. ગૌરીશંકર ઝોઝાનો ‘પ્રાચીન લિપિમાલા’ અને ડૉ. ગ્રિયર્સન તથા ડી ના “Modern vernacular literature of Hindustan” અને “Sketch of Hindi Literature” ગ્રંથોનોજ વિશેષ ઉપયોગ થયો છે. તેમાં ‘વર્તમાન-

યુગ ' ના છેલ્લાં ત્રણ પ્રકરણો માટે તો મારે પં. રામચંદ્ર શુક્લના 'દિંદી' સાહિત્યકા વિકાસ ' નું ત્રણ સ્વીકારવું જ રહ્યું. દિંદી સાહિત્યમાં છેલ્લા સો વર્ષના સાહિત્ય વિષે પ્રમાણભૂત, વિસ્તૃત અને સંગ્રામ ઇતિહાસ જેવું હજી રચાયું નથી. એટલે શુક્લના એ પુસ્તક અને મારા અભ્યાસ ઉપરજ મારે મુખ્ય આધાર રાખવો પડ્યો છે. લિપિની સમુદ્ધાનિના નક્શા માટે ડૉ. પં. ગૌરીશંકર ઓઝાનો આભારી છું.

આ પુસ્તકની રચનાનો વિચાર જેના સહચારમાં આવ્યો અને જેની સહાનુભૂતિથી રિયર થયો તે બાઈ વિજયરાય (કૌમુદીકાર) નો અને જેની દ્વારા આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામે છે એ શુભચિત વર્ત્યકચુદર સેત્ત્સાધી અને તેના પ્રમુખ સેક્રેટરી તથા વિશેષે તેના આસિ. સેક્રેટરી બાઈ હિત્તલાલ પારેખનો હગરથી અહેસાનમંદ છું.

આ પુસ્તકને પ્રથમથીજ વાસ્તવ્યભાવે જોઈતપાસી, ચિંતનશીલ અને સમર્થ પ્રવેશક લખી આપી એને જૌરવ અર્પનાર મુસ્લમી શ્રી. બલવંતરાય દોશરનું ત્રણ મને ઓશિંગણ બનાવે એટલું છે.

દોઝતી તો અજબ દાનેશમંદી માગી લ્યે છે. પરંતુ મીઠીન અને યતીન દોસ્તોની દિલાવરી વિચિત્ર હોય છે: એક આંમુ, હગરની એકાદ ઠંડી 'દાશ'; બસ એવીજ કંઈ એની દોલત હોય છે. મારા દોસ્તો ભાઈ ક્ષેત્રી અને ત્રિવેદીના અનેક મીઠાં સ્મરણને એવાજ કંઈ ભાવથી આ પુસ્તક અર્પણ કરું છું.

આમ જાહેર કરીને આ સૌનો બદલો નથી વગતો પણ ત્રણ કણતવાના છુપા આનંદની મધુર તૃપ્તિ થાય છે.

કિશનસિંહ ચાવડા

પ્રવેશક

હિન્દી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર ઊડતી નજર

(પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર)

§ ૧: હિન્દમાંની આર્યભાષાઓનો વશાવતાર.

આખા અને સામાન્ય લગી આપણે જોઈએ છીએ જે આપણા ગુજરાતી કવિઓ પોતાના કવનની ભાષાને 'ભાષા', 'ભાષ્યા', કે 'પ્રાકૃત' કહેતા સિદ્ધરાજ કુંભારપાળના સમયમાં "ગુર્જરમહાળ", 'ગુર્જરેશ્વર', અને "ગુર્જર" શબ્દ સાથે બીજા શબ્દ જોડીને રચાયેલા સમાસો વપરાયા છે ખરા, પણ આપણા દેશનું નામ "ગુજરાતિ", 'ગુજરાત', પાડ્યું હાથે છે મુસ્લિમોએ, અઘાદિયા ખુનીએ કરેલું વારોએ મારી ઝટાડ્યો રઝગતો કરી દીધો અને આખા દેશને તામે કરી પોતાને કાવતી રીતે નવેમર વ્યવસ્થિત કર્યો તેની માથે અને પ્રજા તથા તેની ભાષાનું નામ પણ "ગુજરાતી" પડ્યું, આખા હિન્દમાં ફેલાયું, અને ફટ થયું 'આનર્ત' + ભા + મુ (સૌ) ગાળના ઇતિહાસના મુસ્લિમ યુગ દરમિયાન

આર્યાવર્તને માટે 'હિન્દુસ્થાન', 'હિન્દુ (દિ) સ્થાન', નામનો ઇતિહાસ પણ આને મળતો છે 'પંજાબ' (પાંચ નદીઓના મુલક)નું જૂનામાં જૂનું નામ "સપ્તસિન્ધુ" છે એ નામ આવતું હતું ત્યારે આર્યાવર્તની હદ

• સિદ્ધપુર અને પાટણ જેવા મધ્યમાં એવા મહીથી આગુતી દક્ષિણ ખીણો લગીનો પ્રદેશ આનર્ત, મહીથી દક્ષિણે સાતપુરા અને સઘાંત્રી ખીણો પાસે પાસે આવી બચે છે ત્યાં લગીનો પશ્ચિમે દરિયાની સીમાવાળો પ્રદેશ ભાટ ભાગની ધમિરે કુ (કો) કલ આનર્ત અને કાળની પૂર્વે રીમા આનિધિન દેખ દેખાએ સઘાંત્રી ધમિરે છે તેની દરિયા કુદરતે બહેલી નહીં

સિન્ધુ નદી અને હિન્દુ શ પર્વતમાવની પણ પેની તર્ક હતી બોખાગ. મમરડન્ વમેરે એક મમય આર્ય પ્રજના નિવામગ્યાન હતા મહાભારત-માનો ગાંધાર દેશ તે હાવના કન્ધારની આમપામનો પ્રેશ યયાતિ એની રાણીએ એના પુત્રા અને એના ગુરુ શુક્રાચાર્યને લગતા પુરાણની જમિ આ ગાંધાર દેશ જણાય છે પણ એ અતિપ્રાચીન ગાંધાર રાજ્યએ અને એમના કીર્તિદાન જે મમયે વર્તમાન સર્વો હતા તે મમયે કે તેથી પણ પુરવા એ પ્રેશથી પશ્ચિમે અને કંઈક એ પ્રદેશમા જે આર્યભાષા ચાલી હતી તે આપણી ભાષાએના તે વખતના રૂપને મળતી આવતી હતી અને કંઈક જૂદી પણ પળી હતી આપણા ગમ્દોમાના સ એ (અવેસ્તિક Avestic) ભાષાના ગમ્દોમા હું હતા—અસુર—અહુર, મિન્ધુ—હિન્ધુ “સપ્તસિન્ધુ” શબ્દ એ ભાષામા ‘હપ્તહિન્ધુ’ બોલાતો

આપણી સંસ્કૃત જેમ યયાતિના મમયની આપણી આર્યભાષામાથી જાતરી આરી છે, તેમ એ બીજી આર્યભાષામાથી એ મુવકની ફારસી ભાષા જાતરી આરી છે ગાંધાર ભુદના મમયથી થોડા મેકા વહેલા એ પ્રદેશમા મોગ મામાળ્યો બધાયા, તેની પૂર્વ સરહદ આપણી મિન્ધુ નદીની ખીણ હતી અને એ મિન્ધુ નદીને એ સામાળ્યો “હિન્ધુ” નામે ઓળખતા એ સામાળ્યોનો મોથી પૂર્વે આવેનો પ્રાન્ત હિન્ધુ—પ્રાન્તને નામે ઓળખાતો. પત્રી એ પ્રજાએનું અને એમની જગાએ એ જ રથાને જે પ્રજાએ આરી તેમનું (મિન્ધુથી પૂર્વે આવેના આપણા દેશનું જ્ઞાન વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓ આખા ભગ્નખડને હિન્ધુ મડવ હિન્ધુ દેશ હિન્ધુ ધ્યાન, હિન્દોસ્તાન નામે જ ઓળખતા ગયા અને એક અર્વાચીન કાવ લગી એમની પણ પશ્ચિમે આવેલા યુરોપના નાકોને આપણા વિષે માહિતી થોડી હતી તથા જે કંઈ હતી તે એ વચ્ચે આવેલા થોડા મારફતે મેળવેલી હાવાથી, એમણે જે નામ આપણને આપેનું તે જ યુરોપીય દુનિયામા આપણા દેશનું અને આપણું નામ ઇપાર્થ ગયું

ત્યારે હિન્દી-હિન્દવી ભાષા એટલે સિન્ધુથી પૂર્વે આવેલા અને ખીણ સીમાઓ અનિશ્ચિત એવા પ્રદેશના લોકોની ભાષા. અને ભાષાનું આ નામ પરદેશીઓનું પાડેલું. એનું એ ભાષા બોલનારાઓનું પોતાનું નામ તો “ભાષા” અથવા “પ્રાકૃત”.

પરંતુ અર્વાચીન હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી આદિમાંથી કોઇ પણ ભાષાનું મૂળ પ્રાકૃત છે એમ કહેતાં કે સચવતાંની સાથે જ સવાલ લોકે છે:—કઈ પ્રાકૃત ? અને આમ થતું કુદરતી છે. આર્થ પ્રજ્ઞની પ્રાકૃતોના લાંબા અતિ લાંબા અત્યંત લાંબા ઇતિહાસનો આદિ કાલ કોઈના જ જાણવામાં નથી. સંસ્કૃત ભાષા પણ આદ્યજો x અને પાણિનના સમયથી જૂની છે; કેટલા સૈકા જૂની તે કોઈના જાણવામાં નથી. અને એ સંસ્કૃત કરતાં વેદની સંહિતાઓમાંની વેદભાષા અને તેની સાથે સામાન્ય લોક વ્યવહારમાં “બોલી” લેખે ચાલતી “પ્રાકૃત” વગી વધારે જૂનીઓ છે. વેદભાષા અને સંસ્કૃતની વચ્ચેના સમયનો ગાળો એટલો તો લાંબો નિર્વિ-રાદ છે, કે સંસ્કૃતને વેદભાષાની ન્હાની બહેન કોઈ ગણવું નથી, વેદ-ભાષાની પુત્રી કે પુત્રી જેવી જ સૌ ગણે છે. અને યગ્નાદિ ધર્મક્રિયાઓ મારેનાં મૂકતોની વેદભાષા ત્યારે ઇષ્ટી ભાષા હતી, ત્યારે સાથે સાથે સામાન્ય વ્યવહારની “બોલી” જે પ્રાકૃત તે પણ સચવત હતી. વેદભાષા અને આ આદિ-આયોની પ્રાકૃત એ બે બહેનો.

ઈ. પૂ. બારમા-આઠમા સૈકાથી સંસ્કૃત બંધાઈ અને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ લેખે ઓળખાવા લાગી, તો ગૌતમ બુદ્ધના સમય પહેલાના સૈકાઓમાં પ્રાકૃતના જે રૂપને પાલી ભાષા કહે છે તે મંધાઇ, અને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ લેખે ઓળખાવા લાગી, જે કે એનું નામ પાલી તે પછી બહુ મોટું સ્વીકારાયું. જેમ સંહિતાઓ વેદભાષામાં છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મના સૌથી જૂના

1 x અહીં આદ્યજો એટલે આદ્યજ જાનિઓ નહીં પણ “આદ્યજ” મંધા, અદ્યવયક-મંધા, જે ઇંદોનાં ઉપરનાં પ્રકરણ “પનિવરો” કહેવાય છે તે.

અન્યો આ પાલી ભાષામાં છે. પ્રાકૃત એટલે આર્થ 'બોલી'નું મોથો જૂનું શિષ્ટ રૂપ તે પાલી. પ્રાકૃતોમાં સૌથી મોટી બહેન પાલી. આ અન્યો ઘણે મોટે ભાગે ગદ્યમાં છે. અને પાલીમાં ધર્મ વિષયક નહીં એવું ગદ્ય લખાણ પણ બહુ થોડું છે.

પાલી તો બધાઈ ગઈ, પણ પ્રાકૃત બોલી વહેતી રહી, બદલાતી ગઈ, વ્યવહારના ગદ્યપદ્યમાં ત્રિશેષ વપરાવા લાગી, એમાંથી એ પ્રાકૃતના પ્રાન્તભેદ પ્રમાણે જુદા જુદા રૂપો પણ બધાયા. પાલી પછી મૌર્યી પોલી બધાઈ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત એની કવિતા આખા આર્યાવર્તમાં એકસરખો ફેલાવ પામી તે એટલે સુધી કે ઇમની સનના આરંભ પછીના વૈષ્ણકરણમાં પ્રાકૃત એટલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત એવો મકુચિત અર્થ થઈ ગયો.

આ મહારાષ્ટ્રી પાલી પછી બહુ થોડા મમયમાં બધાઈ શિષ્ટ બનેલી લાગે છે અગ્રેષ્ઠ અને શામિવાહન વચ્ચેના મમયમાં તો આપણે તેને શિષ્ટ ભાષા લેખે વપરાતી જોઈએ પણ ઊંચે

અને મહારાષ્ટ્રી પછી જુદા જુદા પ્રાન્તના પ્રાકૃત બોલીઓ જુદે જુદે પ્રાન્તિક રૂપે બન્ધાઈ અને સિષ્ટ બની અને તેમાંની એક મહારાષ્ટ્રી જેટલો લગભગ આખા આર્યાવર્તમાં વ્યાપેનો વિસ્તાર પામી શકી નહીં. શ્રાલુપ વર્ધન પછી જેમ કોઈ આર્થ ચક્રવર્તી નથી થયો, તેમ મહારાષ્ટ્રી પછી કોઈ પ્રાકૃત આખા આર્યાવર્તમાં ફેલાવા પામી નથી મહારાષ્ટ્રીથી જુદી મગધની પ્રાકૃત તે મગધી, મથુરાની આગપાસના પ્રદેશની તે શૌરસેની, પલ્લવ-કાશ્મીરની તે પૈશાચી

અને જેમ જેમ આપણે અર્વાચીન કાવ્ય તર્ક આવતા જઈએ ઊંચે તે તેમ પ્રાકૃત ભાષાઓના વૈષ્ણકરણો પ્રાકૃત=પડભાષા, છ ભાષાઓ, જુદા જુદા ૭ પ્રદેશની શિષ્ટ ભાષાઓ, માત્ર બોલાઓ નહીં, એમ વધતી જતી સ્પષ્ટતાથી જણાવે છે. ઉપર તો આપણે પાંચ પ્રાકૃતો ગણાવી; ત્યારે છઠી,

છટ્ટી (નારી જાતિ નહી, નર જાતિ;—છટ્ટી નહીં છટ્ટો !—માતૃ-ભાષા નહીં, પિતૃ-વ્યાહાર : !) તે અપભ્રંશ : રાજશેખર કવિ કહે છે “ સુમવ્યોઽપભ્રંશ : ”

અપભ્રંશ શબ્દના સંસ્કૃતમાં—અને આર્થ બોલીઓના લાંબા ઇતિ-હાસમાં પણ—એ જુદા જુદા અર્થ છે. વધારે જૂના અર્થમાં અપભ્રંશ શબ્દ વિશેષ નામ—ખાસ વ્યક્તિનું નામ—નથી. ખોટી વેડભાષા તે વેડભાષા-નો અપભ્રંશ, ખોટી સંસ્કૃત, ખોટી પાલી, અશુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી, *દેડગુજરી અંગ્રેજી, એ સર્વ અનુક્રમે સંસ્કૃત, પાલી, મહારાષ્ટ્રી, અંગ્રેજીના અપ-ભ્રંશ છે. ઘટ્ટો વાગવ્યાહાર :—અપભ્રંશ : શહેરીઓ શબ્દોને ભ્રષ્ટ કરીને અપભ્રષ્ટ રૂપો વાપરે—તે “ નાગર અપભ્રંશ ” છે, ગામડિયાના અપ—શબ્દો અપ—પ્રયોગો અપ—ઉચ્ચારણો “ ગામડી અપભ્રંશ ” છે. શહેરી અપભ્રંશો-માં પણ “ અમદાવાદી, ” “ મુરતી ” “ મગધગરા ” એવા પેટાભેદ પડે-છે જ. એટલું જ નહીં પણ “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય” એ જો ખરું, તો લન્દન જેવી મહાનગરીમાં પૂર્વલન્દની, પશ્ચિમલન્દની, ઉત્તરલન્દની, દક્ષિણલન્દની, એમ એક ને એક શહેરે અનેક અપભ્રષ્ટ બોલી લહેંકાઓ પ્રવર્તે. અમેરિકામાં તળપદી અંગ્રેજી બોલી “ અપભ્રંશ ” છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તળપદું અમેરિકન અંગ્રેજી “અપભ્રંશ” છે. સી ઇ એન ટી આર ઇ, એચ ઓ એન ઓ યુ આર,—આદિ જોડણીને જે શિષ્ટ ગણે તે વ્હી ઇ આર અને એન ઓ આર આદિ જોડણીને અપભ્રષ્ટ ગણે, અને એથી ઉત્પન્ન બીજીને શિષ્ટ ગણનારા પહેલીને અપભ્રષ્ટ ગણે.

પરંતુ ઉપર ગણાવેલ પાંચથી જુદી છટ્ટી એક પ્રાકૃતભાષા છે, અને પ્રાકૃત ભાષાકુટુંબમાં છેલ્લી બહેન લેખે અવતરેલી એ પ્રાકૃતનું વિશેષ નામ જ અપભ્રંશ છે. આ ભાષા કોની, કઈ પ્રગ્નની, કયા પ્રદેશની, ક્યાંથી ક્યાં લગી ફેલાઈ ? કોઈને હજી ચોક્કસ ખબર નથી. એટલું જ કહી શકાય કે

ગુર્જરા આહિરા જાડ લોક આદિ આર્ષ (કે અનાર્ષ ? કે મિત્ર ?
ગતિઓને અને આ જાડી ભાષાને નિકટ સમ્યન્ધ હોવો જોઈએ.

જૂના હિંદી કવિઓ, ગુજરાતી કવિઓ, મરાઠી કવિઓ, બંગાળી કવિઓ
અથવા જ કહે છે કે આ અમારી ભાષા “ભાષા” કે “પ્રાકૃત” છે. પણ પ્રાકૃત-
કુળ તપાસતા એમ તો આપણે છ મુખ્ય વ્યક્તિઓ જોઈ. આર્ષભાષાઓમાં
પ્રાચીન કુલ વેદભાષા અને સંસ્કૃત, આર્ષભાષાઓમાં મધ્યકાલીન કુલ આ
છ પ્રાકૃતો અને તેમની સાથે સંલગ્ન બીજી બોલીઓ, આર્ષભાષાઓમાં
અર્વાચીન કુલ-આપણા હિન્દુસ્થાનના આર્ષ વિભાગમાં હાલ વહેતી ભાષા-
સરિતાઓ. આમાંની કેાઈ પણ અર્વાચીન ભાષાને પ્રાચીન કરતાં મધ્યકાલીન
ભાષાઓ સાથે વધારે લાગેજાગે છે. આપણી દરેક અર્વાચીન આર્ષભાષામાં
સંસ્કૃત અંશ છે-તત્સમ શબ્દો, તે કરતાં તદ્ભવ અંશ-પ્રાકૃત દ્વારા આવેલો
અંશ વધારે છે. ભાષામાં શબ્દો કરતાં વિભક્તિઓ અને તેમના પ્રત્યયો
વાક્યોમાં વિભક્તિ વિના જુદા જુદા સંબંધ સાંધનાર શબ્દો અને શબ્દકણો,
અને ક્રિયાપદોનાં જુદા જુદા કણો, બેદો, પુરૂષો, વચનો, અને અર્થોનાં રૂપ,
તેમ જ તે રૂપ સાધી આપતા પ્રત્યયો સદામંદ આદિ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
ધણું વધારે મહત્વનાં છે; જે આ અર્વાચીન ભાષાઓમાં મોટે ભાગે પ્રાકૃતો
દ્વારા જ આવેલાં છે. અને છેવટ આપણી દરેક અર્વાચીન આર્ષભાષામાં
તત્સમ નહીં તેમ તદ્ભવ પણ નહીં એવો ત્રીજો અંશ પણ જોવામાં આવે
છે, જેનાં વળા બે પેટાં પડે છે:-(ક) દેશ્ય, (ઘ) વિદેશી.

આપણી આ અર્વાચીન ભાષાઓ પણ આગકાલીની નથી. આગકાલ
કરતાં ચારસો-પાંચસો વર્ષની તો ચર્ચ ગયેલી છે. એ એમના પોતાના વિકાસ-
વિદાસ તર્ફ હવે જરા નજર નાખિયે તો એમના પ્રાકૃતો સાથેના સંબંધને
આપણે જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવી શકીશું. અને આપણે મુખ્ય વિષય તો
હિન્દી ભાષા છે, એ હકીકત દબાઈ ન જાય એમ આ વિવરણ આગમ
અધાવીશું.

તુલસી રામાયણ આદિ હિંદી સાહિત્યનો એક કીમતી જથો
“ પૂરબી ” અથવા “ સવધી ” છે. આમાં માગધી પ્રાકૃતની અસર
વધારે છે.

સૂરદાસ આદિ અષ્ટ સખાઓ અને તેમના અનુયાયીઓનાં લખાણોનો
એવો જ કીમતી ખીન્નો જથો છે, તેમાં વ્રજમહલની એટલે શૌરસેનો
પ્રાકૃતની અસર વધારે છે.

કપીર, દાદ, અને પદ્માવતંત્ર યના સદી મહાકવિ મલિક મહમદ જાયસી
અને તેમના અનુયાયીઓના સાહિત્યનો એવો જ કીમતી ત્રીન્નો જથો છે:
રાજપૂતાના માલવા આદિમાં પેદા થયેલું ઉત્તમ કોટિનું હિંદી સાહિત્ય તેમ
મુસ્લિમ અસર તથા આવેલા હિંદી અન્યકરેલું સાહિત્ય પણ આ ત્રીન્ન
જથામાં પડે, કેમકે એ નથી વ્રજ “ભાષા”નું, નથી સવધી “ભાષા”નું,
છતાં “હિન્દી” છે. અને અગ્રેજી અસર શરૂ થઈ અને વધતી જાય છે તેની
સાથે દાયકે દાયકે હિન્દીમાં વ્રજ અને સવધીના પાશ અને રંગ ઘટતા
જઈ આ “ખડીબોલી”ની વિશિષ્ટતાઓ જ સર્વત્ર વ્યાપતી જાય છે,
ઘોડાપૂરને વેગે.

§ ૨: હિન્દીભાષાનો જન્મ.

આ પ્રમાણેના વિશાલ મિશ્રણથી જન્મેલી અને ખીલતી આવતી હિન્દી
“ભાષા” ક્યારે જન્મી વારુ ?

જલવિલાજક (Interparting) ધારતી ઉંચામાં ઉંચી ટોચમાંથી
નીકળતું કાંઈ પણ એક ઝરણું પરિણમે જે નદીમાં પડે છે, તે ઝરણું તે
નદીનું મૂલ કદી શકાતું નથી. એવા કંઈકે ઝરણો મળી જઈ વહેળિયું બને,
કંઈક વહેળિયા મળાને શાખા બને, અને બને બાજુની જલવિલાજક
ધારોમાંથી આવતી શાખાઓ ત્યારે સંગમ પામતી પામતી ખીલતી મોટી
નદી બની રહે છે, ત્યારે તે નદીના મૂલ લેખે તેની મુખ્ય શાખાના મુખ્ય

બેંગિયા કે બેંગિયા-ગૃથને જ ગણવામાં આવે છે. અવ્યક્તાદીનિ-
મૂતાનિ એ નવનો નદી જેવી વ્યક્તિનું આસ્થિયાન ઉદ્ભવાના શાસ્ત્રમાં
આવે અર્થ થાય છે. અને મુખ્ય શાખા કષ્ટ ગણાય એ વિષે માબેઃ યવા
પામે અથવા વૃન્ન વૃદ્ધ નિર્ણયો થાય, તો તે નદીના આસ્થિયાન વિષે પણ
મનબેઃ કિંવા લિન્ન લિન્ન નિર્ણયો અપક્ષ શાસ્ત્રીયતાને પણ સ્વીકારવા પડે છે.

સાકેત અને અદિછત્ર લાંગતાં તેની વસતી આનર્ત અને સૌરાષ્ટ્રમાં
આવી ત્યારથી આ પ્રાન્તના ભાષાપ્રવાહની ઘટનામાં મહારાષ્ટ્રીની સાથે
પૈશાચી પણ શાખાધર્મિણી બની. શ્રીમાત્ર-લિન્નમાલ લાંગતાં ત્યાંની વસતી
પણ આ પ્રાન્તમાં આવી, પછી તુર્ત તેણે અહીંના પાટનગરની ઉચ્ચલપાથલમાં
હાથ નાખી પોતાના વિશ્વાસપાત્ર મૂલરાજ “સૌરાષ્ટ્ર”નો રાજવંશ સ્થાપ્યો,
અને તે પછી એ વંશના રાજાઓએ પોતાના પક્ષની જમાવટ માટે હજારો
સંરથાનિકાને ઉદ્યોગ પ્રદેશોમાંથી અહીં આણીને મથાથી વસાવ્યા, ત્યારથી
અહીંના ભાષાપ્રવાહની ઘટનામાં વ્રજની માતા શૌરસેનીનો અને પશ્ચિમ
માગધી એટલે અવધીની માતાનો ફાળો પણ વધ્યો. સૌરાષ્ટ્ર અને
સિંધમાંથી ધંબળ તર્કથી અને દરિયો ઉતરીને પૂર્વ પૂર્વોત્તર અને પૂર્વ-
દક્ષિણ તર્ક નાસિકથી ચિતોડ અને ઉત્તરગિની લગી ધસેલા આર્યાનાર્થ
ક્ષત્રપ-મહાક્ષત્રપનાં અને અતંત્ર રાજા-રાવજા અનેકાં રાજકુલો, તેમનાં
સૈન્યો અને તેમનાં આશ્રિત મંડળોની સાથે, અહીં આવ્યાં ફેલાયાં, તે સહિત
એમનો વાગ્યાહાર અપભ્રંશ પણ આ પ્રાન્તની ભાષામાં લળ્યો જ હતો,
અને પાલીએ પોતાનું લરણું પણ અશોકની આસપાસના સમયમાં કરેલું
જ હતું. ગુજરાતી-માતૃવી-રાજસ્થાની “ભાષા” પરિણામે જે રૂપ પામી છે
તેમાં પાલી-માગધી-પૈશાચીની અસર ઘણી ઓછી અને અપભ્રંશ-મહા-
રાષ્ટ્રી-શૌરસેનીની મુકાબલે વધારે જોવામાં આવે છે, તો હિન્દી ઉપર પાલી
પૈશાચી અને અપભ્રંશની અસર મુકાબલે ઓછી જણાય છે. એટલે હિન્દી
ભાષાપ્રવાહનાં મૂલ, એટલે કે મુખ્ય મૂલ, પશ્ચિમ-ભાષાપ્રવાહ જેટલા પ્રવાહ-

માંથી સરોવર રૂપે શૌરસેનીમાં અને પૂર્વ-ભાષાપ્રવાહ સરોવર રૂપે માગધીમાં લગભગ બંધાઈ ગયેલો, તે સમયથી માંડીને એ સરોવરોમાંથી કહાડવા, આ છેડેથી કહિયે, તો ભૂતકાલમાં ત્યાં લગી લઈ જઈને તેમાંથી નીકળતાં જોવાં, એ જ મત સાચીય કરશે એમ લાગે છે.

નદી સનાતન સત્ત્વ હોવાથી એની જન્મતિથિ હોય નહીં. ભાષાઓ સનાતન નથી. સંસ્કૃત લેટિન આદિ મૃત ભાષાઓ છે (જો કે તેમનાં સાહિત્ય હજીયે સજીવન છે). હાલ જીવતી છે તે ભાષાઓ થોડા સૈકા પાછળ જઈને જોતાં દેખાતી જ નથી, કેમકે તે તે વખતે જન્મેલી પણ નહીં. અર્થાત્ ભાષાઓની જન્મતિથિ હોય તો ખરી. પણ તે નક્કી કરવામાં તેમનાં મૂલ-સ્થાનને નક્કી કરવા પડે તેથી જોઈ મુશ્કેલી નથી પડતી. ભાષા દાયકાઓ કે એ અઢી સૈકા લગી પણ બોલાવા કરતી હોય પછી તેમાં અમુક અકસ્માત જેવું બને, કોઈ કાબ્ય કે ઋતિપુરાણ રચાય, કોઈ કાવ્યો ધડાય, બે શાસ્ત્રોના વિગ્રહને અતે સંધિની શસ્ત્રો નોંધવામાં આવે, કોઈ રાજાધિરાજ પોતાની દેશ દેશમાં પથરાયેલી પ્રજાઓની જાણને માટે રાજભાષામાં (અને તેના તરજુમાઓમાં) જાહેરનામાં ચોતર્ક મોટામોટા સ્તંભોમાં કાતરાવીને બોલા કરે, કોઈ ધર્માધિરાજનાં શાસનપત્ર આ પ્રમાણે કે સજીવન ઉપદેશો દ્વારા દેશ દેશમાં ફેલાવવામાં આવે. અને પછી દાયકાઓ અને પેઢીઓ લગી લોકો તેના મહત્ત્વને લીધે આ વસ્તુને એ ને એ રૂપમાં ફરીફરીને વાચ્યા-ગોખ્યા કરીને તેને વિચારે, ચર્ચે અને ખંડનમંડનાદિ વડે ખિલવે. “બોલી” કે “ભાષા” આમ બોલી મટીને આવા કોઈ ઐતિહાસિક બનાવને લઈને શિષ્ટ દહ દહ પામવા માટે અને ખેડાની જગ, બ્યવહારોપયોગી લખાણ, શાન-સંચય, સાહિત્ય આદિ એ નવા દાગામાં વધતાં જાય, અને પછીની પ્રજા એ ભાષાનો જન્મ (તેના બોલી લેખેના પ્રચારના આરંભકાળથી નહીં, કારણ તે તો અનિશ્ચિત જ રહે, પણ) આવા કોઈ બનાવના વર્ષ કે દાયકા કે અર્ધ-શતાબ્દીમાં ઘણેલો જણે ભાષાની જન્મતિથિનો શાસ્ત્રીય નિર્ણય આથી અન્ય પ્રકારનો સમજાવે પણ નહીં.

પ્રજ્ઞમાં વિદ્યા અને પુરાવસ્તુઓની શોધખોળ જાળવણી અને ઉડેલણો-
 વધે, પ્રજ્ઞાએ વચ્ચે અન્યોન્ય જ્ઞાનવિચારવિનિમય વધે તેમ તેમ ધણું
 અજ્ઞાત અને હુમ થઇ ગયેલી અસલી ચીજો નવી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને
 આપણા જૂત કાલના જ્ઞાનમાંનાં સૈકાઓનાં ગાળડાં પૂરાતાં આવે છે.
 અને આમ બનતાં જે પ્રવાહને આપણે આપણા દેશની બર ઉન્નતાની નદી
 કહે જ ઓળખતા હતા, તથા દરિયા (એટલે વર્તમાનકાળ)થી ન્યાં લગી એ
 પ્રવાહ સર્ગંગ દેખાય તેટલો જ અને ગણી તેની આગળનાં ઝીલ, ધૂના, ધરમ,
 ખાટ, આદિ ત્રુટિત વિખરાયલાં જલાશયોને અવગણ્યા હતા તેને બદલે તેને
 વધારે લાંબી ગણવા ગણાવવાનો પ્રશ્ન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોમસામાં એ ને
 એ નદી જેમ ધણી વધારે લાંબી સર્ગંગતા વાળી બને છે, તેમ વિદ્યા અને
 શોધખોળનાં પૂર ચડતાં લાપાપ્રવાહના પશુ પ્રાચીન દટાઇ ગયેલા અંડ આમ
 પાછા દેખાવા માંડે છે, એટલે કેટલાક વિદ્વાનો એવા જૂનામાં જૂના અંડથી
 આજ લગીના પ્રવાહને એક આખો સર્ગંગ પ્રવાહ માનવામનાવવા માટે રહે
 ચડે છે, અને અજબ હટવાદ કરતા કરતા દાવકાઓ લગી ઝઘડે છે, અથથ
 આપણા દેશમાં તો સૂત્રકરોને જેમ કોઇ સૂત્રમાં એક માત્રા ઘટાડી શકે તે પૂત્ર
 જન્મ્યા જેટલો આનંદ થાય, તેમ આર્યપ્રજ્ઞ અને આર્યસંસ્કૃતિની પ્રાચીન-
 તામાં ઇ. પૂ. ૧૨૦૦ થી પાછળ જેટલા સૈકા જવાય તેટલી જણે સાચેસાચી
 માતાઓ જ મળ્યાનો આનંદ થતો જણાય છે. ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી,
 આદિ ભાષાઓની બાળતમાં તો એટલી બધી પ્રાચીનતાની વાત જ નથી,
 પણ એ વિષયમાં થે કોઇ વિદ્વાન પોતાની માનુલાય ઇ. ૭૫૦ સૈકાથી તો કોઇ
 પાંચમા સૈકાથી ચાલી આવેલી માનવ-મનાવવા મથે છે, એ જોઇને કયા
 અમતોષ વિદ્વાનને પુરાવિદ્યાની આ ઝઘડાઝઘડીની તુચ્છતા ઉપર દયા આવ્યા
 વગર રહે વારુ ? કેમકે આ પણ નિર્વિવાદ છે—આપણા વાસ્તવિક ઇતિહાસનું
 સૌથી મોટું સૌથી ઉંડું સૌથી બ્યાપક વિશેષ લક્ષણ છે, કે આપણા દેશ અને
 આપણા પ્રાન્તે પ્રાન્તમાં માયાઓના પિરામિડો અનેકાનેક વાર રચાયા છે,
 કોવીની નદીઓ મહાનદીઓ અનેકાનેક વાર વહી છે, સહેરા અને પરગણાં

આખાં ચે આખાં અનેકાનેક વાર ભોંભેગાં થયાં છે, હજારો અને લાખો . કુટુંબોએ અનેકાનેક વાર ઉચાળા ભરી જન્મભૂમિની ધૂળ ખંખેરી નાખી જેમ અને તેમ આધી અને લાંબી દોડ કરી દોડ મૂકીને અનેકાનેક વાર ખીજા પ્રાંતોમાં વાસ કર્યા છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં ઇટાલિ અને જર્મની નામે ઓળખાતા પ્રદેશોએ જ આટલા બીપણ અને ક્રાન્તિકારક વારાફરો જોયા હશે; અને ક્યાં આપણી એક આંગળીના માપનો મુટાડી, ક્યાં આપણી એક ઢાંધેળીના માપનો જર્મની, અને ક્યાં આપણો અતિશય ભરતખંડ ! એટલે સમતોલ વિદ્યાનેને મન તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે વચ્ચે વચ્ચે આપણા સંસ્કૃતિ-પ્રવાહમાં જે ફાયરો વાગી છે, તૂટો પડી છે, પાતાળગિડા ગત પડ્યા છે, તે જ વાસ્તવ હકીકત છે. એટલે ધણા આગલા કાળનું કંઈ મળી આવે તેટલા જ અનાવધી, તેને સમર્થક ખીજા વચગાળાના પુરાવા વગર પણ, એ મળી આવતી વસ્તુની તારીખથી આજ લગીનો પ્રવાહ પાછો-ચોમાસાની નદી માફક-સંધ્યાઈ જાય છે, એમ માનવામનાવવા જેવી ઘોર અશાસ્ત્રીયતા બીજી હોઈ જ શકે નહીં.

જૂની ગુજરાતીના-બોલી લેખે નહીં-ભાષા લેખે હસ્તીના પુરાવા વિક્રમની તેરમી સદીથી મળી આવે છે, અને ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધથી તો શંકા ન રહે એટલા મળે છે. x આ પહેલાં દેહ શ્રી હિમાચાર્ય એટલે સિદ્ધરાજ કુમારપાળના સમય મુધી વિદ્વાનો જૂની અતિજૂનો ગુજરાતી ભાષાનાં ચિહ્નો જોઈ શકે એમ છે, જે કે એ બધાં ચિહ્નોને એકત્ર વિચાર હજી કાંઈએ કર્યો નથી, અને એ વિષય ખેડશે તેમ તેમા વિદ્વાનો વચ્ચે મતભેદો પણ બહુવિધો સંભવ છે. મુંબાઈની વિદ્યાપીઠ પણ જ્યાં હજી લાવણ્યસમય, લાલણ્ય, અને પદ્મનાભથી પુરાતન ભાષાપ્રદેશમાં પોતાની ઉંચામાં હિંચી પદ્ધતિના અભ્યાસક્રમને માટે પણ ડગલું ભરવાનો વિચાર સરખે કરતી નથી

x હરો સં. સ. ભા. દ. દેસાઈ સંકલિત " જૈન ગુર્જર લિખિતો " પૃ ૧-૭; અનિર્ણયિત સંકલિત (હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર) " પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંકલન "; અને સંભવતઃ કલાલ સંકલિત " પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો (ખરેખર ઓદિષિય સંસ્કૃત) ."

ત્યાં મુજરાતમાં આ વિષય હજી ક્યારે ખેડવા માડશે ન કશું મુઠે એમ પણ નથી.

જૂની મરાઠીના આઠ લેખકો મુકુન્દરાજ જ્ઞાનંદ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની જાનેશ્વરીનામે મુપ્રમિદ્ધ રીકાનો કર્તા) અને નામદેવ બાગમા-તેરમા મેકાના છે અને જૂનામાં જૂના મરાઠી ગિદ્યાલેખો અને પ્રાપ્તો અગિયારમા મેકાની પાછળ નથી જતા + ઉત્તર દિશ્યાં દેશની અંધાધુધી દક્ષિણપથમાં હોવાથી મોટી ત્યાં જતા ધસારાનું એટલું જોગ પણ ન હોવાથી માત્ર્યન્યાયમાંથી x પાછો થોડા જ સમયમાં દક્ષિણપથ ચાલે પડ્યો, વળી ત્યાં મહામ્મદ તખતખ પછી જે મુસ્લિમ રાજ્ય અને તેના ફાટા થયા તે પણ અસહી અંધાગણ જૂના રીતરીવાજ, અને વશપરંપરાના દેશમુખો સરંજામે પાડિયો આદના હજી વગેરે બામને મા સ્થિતિરહક નીતિએ વધારે આલેસાં, એટલે આર્પ-ભાવાનો આ દક્ષિણપથમાંનો વિકાસ જલદી થયો, વધારે દેખ તરવાને પચાવીને વધારે મમ્મદ થયો, અને પૂરેપૂરી વિશિષ્ટતા ખીલવી શક્યો. ગોરખનાથના શિષ્યનો શિષ્ય નિવૃત્તિનાથ-જ્ઞાનદેવનો મોટોભાઈ-ઈ. ૧-૭: માં જન્મ્યો હતો.

બંગાળીનો પણ મૌઘા જૂનો ગ્રંથ-“ શ્રી કૃષ્ણકીર્તન ”-જો કે ^{મી} સદાનો છે તો પણ એનાં જૂનામાં જૂનાં પદ “ ચર્ચાપદ ” (‘ બોલ જ્ઞાન એ દોહા ’ : મંપાદક, દાકતર હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી) અને ગોરખનાથી મ પ્ર-પ્રાપ્તના પદો-ગોપીચંદ, મત્યેંદ, જાલંદર, ગોપીચંદની માતા, વગેરે વિગેના-

+ જુલો વિનાયક લક્ષ્મણ ભાવે “મકાસપ્ટે મારવત” ગ્રંથ રત્ને પૂ.૧, ૧૯૧૬

x અસાજકતા = માત્ર્ય-માય, મહાકીઓ-કાનીને ખાણ જાય જરા એડી તેને માય તેથી મોગી એય જ છેકે મોથી મોટા નગર લગી આપ્યા કરે, પરનવાસી પખીમાં અને જમીનવાસી પ્રાણીઓમાં જેટલી અવરથા તેટલી પણ આ અવરથાસીઓમાં નહીં, એટલે આપણા નીતિગ્રંથોમાં અસાજકતા (એનાઈ *sanctity*) અને અંધાધુધી માટે “ માત્ર્ય-માય ” શબ્દ વપરાયો છે. આપણે એને મહાકીનીતિ કે અવરથાસન પદ્ધતિ પણ કહી શકીએ

આરમ્ભ મેકાના આગ લગલગ કે બહુ તો આગવારમ મેકા લગી જવ્ય છે 'અર્થાપદ'મા કર્તા લેખે અને કર્તાના શુરુ લેખે આવતા ટેટલાક નામેનો ઇતિહાસ ઇમેટના વાકમય અને ગૌરવ તરોના માહિત્યના ઇતિહાસ ઉપરથી નકતર બી. પી. ભટ્ટાચાર્યે નક્કી કર્યો છે તે પ્રમાણે એ મહાધીજો, તારિકા અને નાથ મ રાજાનો શાખાઓમા થયેલા મહાપુરુષો વધારે પ્રાચીન છે પરંતુ એમણે મળ લખેના પત્રે એમના જિયોમા ઉતરના ગયા તેમ પેઢીએ પેઢીએ ભાગના ફેરફાર માથે ફરતા ગયા અને જે રૂપમા આપણને મળો આવ્યા છે તે રૂપમા જે ભાગ જેવામા આવે છે તેનો મમુષ્ય આરમ્ભ મેકાથી મદુ જૂનો નહીં, એ નિર્ણય જ શાસ્ત્રીય જણાય છે ' ભાષા પ્રવાહી રૂપમા હોય છે ત્યાં લગી એક એ મેકામા તેમા ઘણો ઘણો ફેર પડી જ જાય છે નરસિંહ અને મીરાની રૂતિઓ આપણને મૂલ ભાષામા નથો જ મળા એ આપણને વધારે જણીતો લખતો આ જ પ્રકારનો છે ગોપીચંદ્ર ને જગતા આપણે ત્યાં હજી આવતા પહેા મૂન જમાળાથી અને નર્મદા પયદન કરનારી તેમ જ્યોતિર્નિગની જનમઓ કરનારી બાવાઓની જમાનો હાન આવેના એમ જણાવ છે

દામ્તર ગ્રીયસંન દાતર હુર્નલી, વગેરેની એક કદખના ટેટલાક ભાગ શાસ્ત્રાઓમા આવકાર પામી હતી તે પ્રમાણે આયસરથાનિકાનુ એક મોટું ટોણુ મોઢ અને નેપાન સિક્કિમમાથી હિંન્મા આપુ નમણે આગળથી આવેલા આયોને આવા ધમ્કેત્યા અને આથી દરીને આર્ય વખતી જે વર્ણુલે ગોસ્વાત્રા પામી, (૧) અદરનુ વર્ણુલ-કોમન મધ્યેશ આદિ મોગ પ્રદેશમા ત્રિપયાચલ લગી, (૨) બદરનુ વર્ણુન એથી પણ મોગ પ્રદેશમા-આમામ,

---

* જુવ S K Chatterji (Origin and Development of the Bengali Language vol I Gnerson Gorakhnath in the Cyclopaedia of Religion and Ethics Gauapati Sastri રવામસરવ' (Commentary on The અમરરાવ by the Ben ali સવાનદ-Trivedi- ૧૩ ૧૦ Sanskrit Series), ૧૫૨

અંગાગી, ઉડિયા, મદાગાસ્કર, ગુજરાત સિંવ પદ્મન, ઝામીઆ, મહાન્ના વર્તુલની આર્યભાષાઓમાં અન્યોન્ય નિરૂપણ અને અંદાજના વર્તુલના ભાષાઓથી વિભિન્નતાનું મૂલ્ય કારણ આનું પશ્ચાત્ત્ય નયનાર આ અમની કંપના માટે વાસ્તવ આધાર નહીં જેવા જ છે, અને તે હવે ટાંકતે જુ મ તોપકારક જણાવી નથી અને અંગાગી મદાગાસ્કર નથા અપખરણની શૌરમેની અને માગધીયાં વિભિન્નતા આવી ટાંક કંપના વગર ના જ નમગી શકાય એમ પણ નથી અપખરણ (લાલાનેજે-પારી, શૌરમેની, આદિની ભ્રષ્ટતા લેખે નહીં) પણ આક્રમા નવમા મૈત્રયા હુવી જન્મેની નથી, અને તેના સારા જૂનામાં જૂના નમૂના આપણને ધી હેમચક્રાચારના પ્રયોગમાં (અગિયારમો માર્ગે મૈકો) અને 'પ્રાકૃત પૈગય' નામે ચૌદમા મૈનના પ્રયોગમાં જ મજે છે હા, મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં એ નોંધ્યું કે આક્રમા નવમા મૈકામાં સિન્ધમાં મુસ્લિમ હાંડમેના હુકમમાં કુસતે સરીક્તો હિન્દી કવિએ "હિન્દી ભાષા"માં ઉત્તમ પદ્માનુવાદ કર્યો હતો અને મુસ્લિમ ફિલસૂફો અને નીતિનો અમરકારક બોધ કર એવા કાવ્યો પણ ગવ્યા હતા મમઉદ સાદ સદ્માન જેવા શાયરે પણ "હિંદી ભાષા"માં 'દિવાન' ગ્રંથુ હતુ વગેરે આ નોંધો ઉપરથી કેટલાક હિંદી ઉર્દૂ વિદ્વાનો આપણે જેને હાલ 'હિન્દી' અને 'ઉર્દૂ' ને નામે ઓળખીએ છિયે તે ભાષાઓને નવમા અને આક્રમા મૈક લગી એ ચવાના મતના જણાય છે ખરા પરંતુ એવા સર્વ મત પણ અર્ન તિહાસિક અને અશાસ્ત્રીય છે એ એકે પ્રય અત્યાં ઉમર્યો નથા, અને ઉમર્યો હોત તો તે પંચાચી, આબીરી, કે જૂની અપખરણના ભાષાનો જ જણાત એ વિષે ભાષ્યે મતભેદને માટે અવકાશ હોય હિન્દ જ્ઞાનના લેખ 'હિન્દની ટાંક પણ આર્યભાષાને 'હિન્દી' કહે તેનો એટલો જ અર્થ થાય

x હા. જેકોની અપખરણને પણ જ્ઞા સૈક લગી પાછળ લઈ જવા કપીટો કરે (ઉદા: માવસસ કહા, 1918, મનલુમાર ચરિત, 1921, વગેરે)-પણ આવા પ્રયા-વિશાળ ઐતિહાસિક હિંદની ખામીને લખે જણાય છે. અપવા "જેની માસે લેમવા બય તેના ગીત ગાયા વગર રહેવાય જ નહીં, એવા વિદ્વાનો પણ હાલ છે.

કે એ લાખા હિન્દના તે પ્રાન્તમાં તે સમયે ચાલતી હતી તે જ લાખા : આપણે હાલ જેને “હિન્દી” નામે ઓળખીએ છીએ તે હરગીજ નહીં.

ત્યારે હાલ આપણે જેને હિન્દી કહીએ છીએ તે લાખા ક્યારે જન્મી ? પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના સમયનાં કેટલાંક શાસનો, ઘનપત્રો, અને કાગળપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાંની લખાવટ માત્ર બોલી જેવી છે. સંસ્કૃત પામેલી લાખા જેવી નથી. પૃથ્વીરાજ રાસૌ નામે મોટો ગ્રંથ અંદ બરદાશને નામે ચડેત્રો અન્યારે મળે છે તે વિશ્વસનીય નથી. પંડિત ગૌરીશંકર એન્ડ્રા અને શ્રીજી માનનીય વિક્રાન્તોએ તેને બારીકથી તપાસ્યો છે, પૂરેપૂરા વિશ્વસનીય શિક્ષાક્ષેપો સાથે તેમ મોટી મોટી ઐતિહાસિક બીનાઓ સાથે એને સરખાવીને, હાલ જે રૂપમાં એ મળે છે તેનો રચનાકાલ ઘણો માડો હોવો જોઈએ એમ લગભગ સાબીત કરી દીધું છે, અને એ મોટા ગઢડાનાં ખડનખડનને આર. રા. રા. ભાઈ કિસનસિંહ આવડાએ એમના પ્રકરણ ચોથામાં એવી સ્પષ્ટ રીતે આપેલો છે કે અહીં એ વિષે આટલા પ્રશ્નચર્ચા જ સતોષ માનીને આગળ ચાલિએ. પૃથ્વીરાજના સમકક્ષીન ચન્ડેલના પરમહિંદેવ (“પરમાલ”) ને લગતું એના જ ભાણેજ જગનિકે મહાકાવ્ય રમ્યું (જગનાયકે-નામ એવ રૂપમાં મળે છે) હતું, જેનું નામ આલ્હ અંડ હતું, એવી ફતકથા છે. પણ જેમ કુરાને શરીફનો ભાયાનુવાદ, અને જેમ (લખાયો હોય તો) પૃથ્વીરાજ રાસૌ, તેમ આ આલ્હ અંડ પણ નામરોષ જ રહ્યો છે. “આલ્હ ગાનિ વાળાઓ” કેટલાક સર્ગો કાણુ બાણે ક્યારથી આજ લગી ગાતા આવ્યાં છે, એ સર્ગોની ભાષા કુદરતી રીતે જ પેદીદર પેદી ફરતી આવી છે, કેમકે સાંભળનારાથી સમજાય નહીં એવી ભાષામાં ગાય તે ગાનાર કે પૂરાણી કે માણુલટ કે સજનિકને સાંભળનાર આપે શું. અને જે કાવ્યો-આખ્યાનો પવડા-પુરાણો ગાતા સાંભળાવવાથી પ્રાપ્તિ નહીં; તે પેદીએ પેદીએ મોંએ કરી અથવા નકલો બિતારીને સાચવે પણ કાણુ ? અને એ સર્ગોનો સંગ્રહ છેક ઓગણીશમી સદીમાં એક અંગ્રેજ સિનિલિયને કર્યો અને છપાવ્યો, ત્યારે જ એ મૂલ મહાકાવ્યના કે કાણુ બાણે રોના છેક વિનિત અવશેષ છેક

આધુનિક ભાષામાં જ “હિન્દી” સાહિત્ય સર્ગદર્શકો દ્વારા જનવાદ રહે એવું રૂપ પામ્યા છે. + બીજા પણ પ્રથમ નામનો જ છે તેમને વિશે લખીને લંબાણ શાને કરવું વારુ ?

હિન્દીનો પહેલો મધ્યમ આજ લગીના મળ્યો છે તે—“ગેરખ-ખોધ”—સતારીશ. હુંકા હુંકા ખોધનો શરૂ છે. મોટે ભાગે તરજૂમા જેવો જ છે—x અને તેરમા ચોદમા સંક્રાંતો છે. “ખડીખોલી”નો આદિ કવિ અગીર ખુશરો ચૌદમા સંક્રાંતો છે. મજા ભાષામાં ત્રીમહ વલ્લભાચાર્યના પુત્રના અષ્ટ સખાઓનો સુંદર કૃતિઓ સંગ્રહી સંકીર્ણ છે અને તે ખેડાયલી ભાષાની એવી પરિપૂર્ણ દ્રશ્ય દ્રશ્ય છે * કે તે પહેલાં બે ત્રણ સંક્રાંતી એ ભાષાનું ખેડાયું શરૂ થયેલું હોવું જ નોંધએ, બે કે એકાનું કરવું અત્યારે હાથ લાગતું નથી. મજાભાષા ભાષા લેખે હેમાચાર્યના

+ “The Lay of Alha” translated into English Ballad metre (Oxford, 1923), બરહ સદ, compiled by Sir Charles Elliott (યર્નૉજ).

x જા ભાઈ ચાવડાને આપેલી સાવ બતાવત નથી. ગેરખ ખારખ સંક્રાંતો થઈ ગયો એના કથોની મળેલી પ્રતભાની ભાષા એવી જૂની નથી પ્રતેષા “લખ્યા સાલ”ના હોય તો એ કામળ શાહી અને અસત્તા પ્રતેકથી જે સમય નક્કી થાય તે સમયની એટલે તેરમા—ચોદમા સંક્રાંતી એ ભાષા; જેવી જૂની નહીં. ગેરખ નવ મહાપુરુષ હતા એવી કશી જ હાથ એમના મળી આવેલા પ્રથમ હિંદી થી વાચના અને હિંદી પડે એમ નથી.

* વલ્લભાચાર્યે મજાભાષાને જ સર કરી લીધો, સંસ્કૃતચર્યે ખાર નોંધ પર ચાર પીઠ ખાધી, બનકુલેશ્વરચર્યે નાથ, નાથ, પુરી આદિ સંન્યાસીઓના દળ બાધાનું તે પહેલાના કેટલાં આચાર્યે ન્યોતિનિઓ રચાયા. આ આચાર્યો અને ગુરુમંત્રણે આ કાશી આશરે કે ઉત્તર હિન્દના કેટલા વાર ૧૫-૨૦ હજારે ઉત્તર હિન્દુ “ હમ સરે આર્યાવર્તકા મર્યા ” એ ગુમાન ઓસતું નથી. મત્તાને સેષ અસ ગોવિંદા અપનવેલા સૂર્ય મૂર્ખને પ્રકટ કરનારો અસ-વાગ્ધ હાર તો ભાષા લેખે હિન્દી-ઉર્દૂ એને ફરતી બાજી, મરાઠી, ગુજરાતીના જેટલી પર્વાત મહાત્મા કે દેવતા, તે ભવપ્રાપ્તિએને પૂજા એવો બસ ! હિન્દી-ઉર્દૂ બે છે એ જ કારણથી એની સક્રિય વિશ્વવિસ્તાર નથી થઈ બધી નુંક

અમલ પછી જ જાણીતી થવા પામી એમ માનવાને એક મોટું કારણ આ
પણ છે, કે જો એનો જન્મ હિંમતવાળું પહેલા થવા પામ્યો હોત તો એ
અદિતીય વૈયાકરણ જેની કાષ્ટ ને કાષ્ટ ટેકણે નોંધ કર્યા વગર રહેત પણ
ખરો વારુ ? અને હિન્દીની અવધી શાખામાં પણ 'ખડી બોલી' કરતાં
બહેલો કાષ્ટ મોટો અમર લેખક થયેલો જણાતો નથી. એટલે હિન્દીની મુખ્ય
શાખા જો 'ખડી બોલી, હિન્દી-ભાષા પ્રવાહ જો-દિવમે નહીં એટલે રાતે
અને રાતે નહીં એટલે દિવસે-વધારે "ખડી બોલી"—મય થતો જાય છે,
થવાનો અને એ જ એનું ભાવિ હવે નિર્ણયિત છે, એ જો સાચું;—તો
શાસ્ત્રીય અન્વેષકે એના આદિ કવિ લેખે અમીર ખુશરોને સ્વીકારવો પણ
પ્રાપ્ત થાય છે : નહીં ચંદ બાગેઝ, નહીં જગનાથક પરમાર, નહીં મુરુ
ગોરખ કાનકરો, નહીં બીજો કોઈ હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, કે શૈવ અથવા ચારો
તો કહે જો આપણા મુસ્લિમ ખિરાદરોએ અહીં પોતાનો મમાસ કરવામાં
અને "હિન્દી" બનવામાં જે અનેકાનેક ભાંગફાટ અને બગાડ વિનાશ કરી
નાખ્યા, તેમાં આપણી ભાષાના ઢૂંઢા કવિઓ અને લેખકોને પણ બાકાવી
દીધા, ન રચ્યાં નામ ન નિધાન, એટલે હવે તેમના અંત દેખાડી રાકાય એમ
નથી રહ્યું, તેમાં દોષ આપણા ભાવિનો જ છે. "જે હતે છે તે મર્જન હતે
છે, જે હારે છે તે કુલકુલાં હારી જાય છે (Nothing succeeds like
like success : nothing fails like failure)". યુધિષ્ઠિર
પાવડવ દ્રૌપદીને પણ હાર્યો હતો, તો ઉત્તર હિન્દી પ્રજા પોતાની મરજની
ને પણ હારી ગઈ. *

§ ૩ : હિન્દી સાહિત્ય.

મિત્ર અનુઓ હિન્દીને જેમ અને તેમ પુરાણી ગણાવવા મધે છે તેની
સાથે ખીકારે પણ છે કે "હિન્દી"નો ૭૦૦ થી ૧૩૦૦ લગીના ૭ સદી

* નવમી સિદ્ધિ પણ ૨ મ. હમા મેમલી ૧૩મી સ. ૧૫૫૫માં તિય ૫૮ ખંડ
અમલ છે.

હિન્દી ભાષાભક્તોમા પૂરતા જોરમા દેખાતું નથી. આપણા પૂર્વજો ન્યાય ઉપરાંત સહાનુભૂતિ અને તદુપરાત પૂજ્યભાવના પણ અધિકારી છે. પણ “ પ્લેટો આપણા દોસ્ત, બલ્કે આપણા ઉત્તાદ, તથાપિ આપણે ઉપાત્ત્ય દેવ તો સ્વાય ”, એ જ ન્યાયે કવિતાકલા અને સાહિત્યની જે ભાવના અર્વાચીન દુનિયા અને તેની સાહિત્યસમૃદ્ધિના સંપર્ગથી આપણે જોવા પામ્યા છિયે, તેનું વાહન આપણી માનુભાષાને પણ બનાવવી એ જ આપણું હિત્ય અને અનન્ય કર્તવ્ય; બીજી બધીયે વફાદારીઓ એનાથી ગૌણ. પૂર્વજોના દોષ જોતા આપણા હૃદય ચીરાય તોપણ એ દોષ આપણે પોતાને હાથે પાછા થઇ ન જાય એટલે દરબરે તો આપણે સૌએ જોયે બતાવ્યે આબીત કરી આપ્યે અને યજ્ઞ કને હોડાવ્યે જ છુટકા છે. આપું વક્ષણ અર્વાચીન હિન્દી કવિઓ અને વિવેચકો અને અભ્યાસીઓમાં પૂરતું જોવામાં નથી આવતું તેનું કારણ અર્વાચીન હિન્દી લખાણ મહારા જોવામાં હજી બહુ ઓછું આવે છે,—હું આ પ્રદેશમા હજી અગ્નિઓ છું, એ પણ હાંપ. અને વસ્તુરિતિ એવી હશે તો મહારી આ અસાનમૂલક દીકાથી કાઢને કશી યે હાનિ થવાની નથી.

§ ૪ : ભાષિ.

ભાષિ. અને હિન્દી-ઉર્દૂ. હિન્દી અને ઉર્દૂ જે ભાષા છે કે એક જ ? ઠાકતર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રથી માડીને એક પછી એક ભાષાપંડિતે આ સવાલ તપાસ્યો છે અને ઘણાખરાએ ચોક્કસ જણાવ્યું છે જે ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ આવો સવાલ પૂછનાર પણ ગમારમાં ખપે એવું છે. સંસ્કૃત-પ્રધાન અને નાગરી લિપિમાં લખાય તે હિંદી અને અ-સંસ્કૃત (ખાસ કરીને કારગિ-આરબી)-પ્રધાન તથા મુસ્લિમ લિપિમા લખાય તે ઉર્દૂ, એ શિવાય વ્યાકરણની કે રચનાની કંઈ પણ દ્રષ્ટિએ બેમાં કશો ભેદ જ નથી. સર સૈયદ અમદમ્મે ઉર્દૂ-મુસ્લિમ બંધુઓને-માલે હિંદીનાં જે નેત્ર દેહ્યાં છે. પૂરું પ્રજ્ઞાન્મતાના બિજાગાના આ સૈકામાં આ બે નેત્રો પોતપોતાની દોષિતા

વિપયમાં એક બીજા સામે એવું તો જેર વર્ષાવે છે, કે આપણા જેવાં ત્રાહિન તેને વર્ષાં લગી જોયા કરે તોપણ તેના કાલિકપણનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ લાગે પામી શકે. યુક્તપ્રાન્તોની નિશાળામાં ત્રીજી ચોપડીથી જ હિન્દી પાઠ્યપુસ્તકો ને ઉર્દૂ પાઠ્યપુસ્તકો જુદા. અને એ રાજકારણી વિષયે પણ એવું કે તે જેમ કેલ્યાણ તેમ વધુ ધાતક બને. ખ્રિસ્તી પંડિતો ખીચારા ભોજે લાવે મૂચવે કે લાઇઓ ત્હમે પોતપોતાનો કહ્યો છોડતા નથી, મામાનો કહ્યો અપનાવવા કરતા તો સારા દેશને અલણતાના અંધકારમાં રાખયો બેહનર એમ ખરેખર માનો છો, તો જુવો આપણે એ બને કહ્યા છોડિયે, ત્હારો નાગરી નહીં, ત્હારો કારસી નહીં. મુરોપનો ઇટલિક કહ્યો અક્ષાવિયે અને ત્હમે બંને એક નિશાળે એકમ એક જ પાઠ્યપુસ્તક વાચ્યો, એક જ છાપાં વાંચ્યો, એક જ ગદ્ય અને કવિતા વાચ્યો, ત્હમારા બંનેની મમૃદ્ધિ બેવડાઇ જાય, અને ત્હમે એક બીજાને વધુ પિછાનતાં, ત્હમારો મામમામા જેર પણ કંઈક ઓસરે. પરંતુ આ વિચિત્ર ત્રિગુણાત્મક મૃદ્ધિમાં અવ્યવહાર બોળાને શાખાશી તો એ મળે છે, કે તેના બોળપણને બને દરીલા પક્ષકાર જોડો રાખતાનિયત જ ગણે છે !

યુગ બદલાય નહીં ત્યાં લગી આનો ઉપાય જ નથી. “ યુગ બદલાય ” એટલે હું હિન્દુ હોવાથી હિન્દુ હિન્દુ માનસ અને હિન્દુ સાહિત્ય હાસ છે તેને મક્કાબંને કઇ રીતે જુદાં બને તો યુગ સાચી દિશામાં પક્ષટાયો ગણાય, તે જ પ્રથમ કહું છું. હિન્દુઓ અને શુદ્ધ જિજ્ઞાસા શુદ્ધ ઉત્તરતા અને શુદ્ધ બંધુભાવ એ ત્રણે મોટા ગુણોમાં હજી મધ્યકાલીન માનસના એટલે કે અર્વાચીન યુગમાં પાછળ પડી ગયેલા કહેવા પડે એવા લાગે છે. હિન્દુઓને પોતાની શુદ્ધિમત્તા વિષે ઉંચું મત છે. સાચી શુદ્ધિમત્તાનું એક લક્ષણ જિજ્ઞાસા છે. મુસ્લિમો હિન્દી છે, આપણા દેશજન્મ્યુઓ છે, પણ એમના વિષે એમના ગંભીર વિષે એમના માનસ વિષે, એમના ઇતિહાસ દિલસૂરી ધર્મ વિષે એમના ધાર્મિક અને બીજા માહિત્ય વિષે એમની કલ્યાણો અને એમની જ્ઞહોજલાલી વિષે, આપણે પૂરતી જિજ્ઞાસા ધરાવિયે છ ખરા ? શુદ્ધિમાં આપણાથી ચડતી

નહીં એવી યુરોપીય પ્રજાઓમાં આ સર્વ વિષે જેટલી જિજ્ઞાસા છે, અને તેના ફલ રૂપે જેટલું અને જેવું સાહિત્ય અને વાઙમય છે તેટલું અને તેવું હિન્દી કે બીજી કોઇપણ હિન્દની ભાષામાં છે ખરું ? કુરાને શરીફનો તરજુમો પણ હિન્દની કેટલી ભાષાઓમાં છે અને નથી તે તો જુવો. બન્ધુના અને માનવીને માનવો પ્રતિ ઘટે એવી ઉદારતાની વાત પણ ઉપદ્રામાં જ આવી ગઇ. હિન્દના હિન્દુઓને હોડીને મુખ્યમો વિષે હવે વિચાર કરતાં તેમનામાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ યુગપત્રો આવશ્યક છે.

જેમ હિન્દુ અને મુસ્લિમ પ્રજાના ભાવિ વિષે તેમ તેમની ભાષા અને તેમના સાહિત્યના ભાવિ વિષે મૌલિક દીકા કરવાની, સર્જક સૂચનાખીજ ફેંકવાનું, તે આ જ. આમાં જ બીજું બધું આવી જાય છે. તથાપિ મુકાબલે વિગતો જેવી પણ એ કેટલીક બાબતોને છેડું છું.

બંગાળી મરાઠી કે ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનો અંગ્રેજી શબ્દોને સ્વીકારવામાં જેટલી છૂટ રાખે છે તે કરતાં હિન્દી વિદ્વાનો ઘણી જ વધારે છૂટ રાખે છે. શાને વારુ ? શું હિન્દી વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં બંગાળી મરાઠી ગુજરાતી કરતાં એટલી વધારે પુષ્ટ છે કે તેમાં વિદેશી ભરખું ધણું વધારે થાય, બિનજરૂરી પણ ગમે તેટલું થઇ જાય, તોયે હરકત નહીં ? ના. આમાં પણ પેલા સમ્બંધારણી વિષયો જ પ્રભાવ હોય તો હોય. ઉર્દૂ વધારે વધારે અંગ્રેજી શબ્દો અપનાવતી જાય છે તેમ તેમ હિન્દી વધારે વધારે, અને હિન્દી વધારે વધારે તેમ ઉર્દૂ વધારે વધારે—એમ આ બે ખંડોના વચ્ચે આતી પણ ચરસાચરસી ચાલતી જણાય છે ! મુન્દ ઉપર મુન્દ સગા ભાઇ હતા પણ તેમણે એક બીજાનો નાશ કર્યો, તિલોત્તમા મ્હને જ મજે મ્હને જ મજે એટલા ખાતર. હિન્દી-ઉર્દૂ કંઈ તિલોત્તમા ઉપર વારી જાય છે—અંગ્રેજી શબ્દોના ભરણા ઉપર ! એકનું મન તિલોત્તમાથી ઉતરી જાય તો બીજાને પણ શુદ્ધિ આવે: પણ વો દિન કહાં !

હિન્દી વર્ગવલ્લભ અને અવધીવલ્લભથી આદ્ય ખસતી ખસતી ખડી-
 યોગી-પ્રધાન બનતી જાય છે તેટલે દરજ્જે તે ઉર્દૂની સમીપ પણ આવતી
 જાય છે. પણ—વળી હું હિન્દુ હોવાથી મારા હિન્દુ બંધુઓની ટીકા પેલી
 કરીને કહીશ,—આથી વિશેષ સામીપ્ય સાધવાની જરૂર છે. હિન્દી લેખકોએ
 હિન્દીમાં અગ્રેજી ભરણું વધારવા કરતાં તો ઉર્દૂ શરસી આરખી ભરણું
 વધારવું બેહતર છે. કસા અને સમતોષતાની દૃષ્ટિએ પણ બેહતર આ
 રીતે કે સામાન્ય લેખકની વિવેકબુદ્ધિને અંકુશ શરસીઆરખી ભરણાને
 અત્યંત વધી જતાં જેટલો આપોઆપ અટકાવશે, તેટલો તે વધારે
 અપરિચિત અગ્રેજી ભરણાને નહીં અટકાવી શકે. અને એ જ પ્રમાણે,
 ઉર્દૂ માટે અગ્રેજી ભરણા કરતાં તો હિન્દી અને સંસ્કૃતનું ભરણું યોગ્ય
 ખીચડિયું નીવડશે બેશક.

કવિતામાં કેવલ શાબ્દિક લાલિત્ય, પ્રામાન્યપ્રાસ, અને સંગીતને જ
 કવિતાનો લય માની લેવાનું વલણ હિન્દી-ઉર્દૂ બંનેમાં હજી અતિશય છે.
 કવિતા છે વિચાર પ્રવાહ: કવિતામાંના વિચાર કદપતામય અને લાગણીરૂપ
 હોવા બેઠએ તે સ્વીકારીને પણ આપણા દેશની કવિતાના મૈકાઓના ઇતિ-
 હાસ સામે ગ્રિહ નજર રાખીને વહેતા વિચારના અંશ ઉપર બને તેટલો
 ભાર દેવો અત્યંત આવશ્યક છે. ઝાડોનાં જેટલાં નામ કોશમાં મળ્યા આવે તે
 સર્વને વર્ણસંગ્રાહએ જંદોબદ્ધ ગોઠવવાં એ નથી વનવર્ણન અને નથી
 કવિતા. ઉર્દૂમાં કડીએ કડીએ વિચાર તુટી જાય, નવી કડીએ નવો વિચાર,
 એમ છૂટા છૂટા ભુદાને પ્રાસથી અને છંદમાં અને એવા કોઈ બાજુ ઉપા-
 ધિથી સાધીને અમુક કડીઓની આખી કવિતા બનાવવામાં આવે તે કવિતા
 નથી કેમ કે તે પોતાની સજીવન પ્રવૃત્તિએ વહેતો વિચાર પ્રવાહ નથી. “પડી
 રેવ તે તો રજે કેમ ટાળી ?” આવા એક અંશ રૂપ મેરુમાં ભુદા ભુદા
 દૃષ્ટાન્તોના મણુકાઓ ગોઠવીને રચના કરવામાં આવે, એ દૃષ્ટાન્તો વ્યવહારુ
 હોય, યોગ્યતાનાં હોય, એ રચનામાં લાપાશકિત અને પદ્યશકિત સારી હોય,
 તથાપિ એ રચના કવિતા નથી કેમ કે એ વિચાર પ્રવાહ નથી; અથવા તો

બ નીચી પ કિતની જ કવિતા ગણાય એવી છે. હિંદી અને ઉર્દૂ બં-
કવતામૃદ્ધિ કવિતાભાવનાના આવા આવા અર્વાચીન અગોત્ર સમગ્ર-
વવામાં અને અપનાવવામાં હજી પછાત છે.

નવલ અને નવલિકામાં પણ જે ખામીઓ હિન્દીમાં છે તે ઉર્દૂમાં
જોવામાં આવે છે, જે ખામીઓ ઉર્દૂમાં છે તે હિન્દીમાં પણ દેખાય છે.
સર્જકતાનું સ્વાતંત્ર્ય, અને મર્જકતામાં ન્યાય અને સમભાવની, વિધિ અને
ચારિત્રની એકરુનતા, મિદ્ધ ક્યાં હોય એવા નવલો કે નવલિકાઓ શુ
હિન્દીમાં કે શુ ઉર્દૂમાં થોડા જ જણાય છે.

દુઃકામાં અને ડેવટે બંને ભાષાઓને બંને માદ્રિયોને બંને બન્ધુઓને
—હિંદના મધ્યદેશો તથા મધ્યકાલીન આ યમત્રને મ્હારે અત્યંત નમ્રતાથી
એક જ કહેવાતું છે, અને તે દુઃ એકને પરિચિત શબ્દોમાં જ કહી શકું છું—
કુસને શરીરમાં એ ભાવ આથી પણ તેજસ્વી રૂપે અને મનોહર શબ્દોમાં
દશે, પણ તે શબ્દો દુઃ બાણું નહીં એટલે આપી શકું નહીં, એટલી મ્હારી
અમરકારિતા માટે મુસ્લિમ ભાષાઓની માફી આગળથી માગી લઇને કહું છું:—

ૐ સહનાંતવતુ ।

સહ નૌ' મુનક્તુ ।

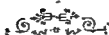
સહ ષોર્મ' કરવાવૈ ।

તેજસ્વિ નાવધી'ત મસ્તુ ।

મા ત્રિહિ'ષાદૈ' ॥ *

નાગપાંચમ

આમીન !

હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

૧

હિંદી ભાષાની ઉત્પત્તિ.

જગતની સર્વ ભાષાઓના ઇતિહાસમાં કંઈને કંઈ તો કૌતુક હોય છે જ. પરંતુ જે ભાષાઓ જેટલી પ્રાચીન હોય છે, અને જેમણે પોતાના જીવનમાં સમુદ્ધાનિઓ જોયા જ કરી છે, તેમની રહસ્યકથા મનોરંજક અને રંગદર્શી હોય છે. આ રીતે ભારતીય ભાષાઓનો ઇતિહાસ ખૂબ જ મનોહર અને હૃદયંગમ છે. ભારતવર્ષમાં આજ સુધીમાં જેટલા ભાષાનક વિદ્વાનો, અદ્ભૂત કાંતિઓ અને મહાન પરિવર્તનો થયાં છે એટલાં બીજા દેશોમાં નથી થયાં. રાજનૈતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનોનો પ્રભાવ અને અસર કાંઈ જાતિની એકંદ્રી સ્થિતિ ઉપર જ નહિ પરંતુ એની ભાષા ઉપર પણ પડે છે. ભુદી ભુદી જાતિઓનો સંસર્ગ થવાથી પરસ્પર ભાવો અને એ ભાવોના ઘોતક શબ્દોની આપ લે સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે. એ વખતે શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં પણ વિકાર આવી જાય છે. આ કારણથી ભાષાઓનું રૂપાંતર થઈ જાય છે અને સાથે સાથે તેમાં નવા શબ્દો પણ ઉમેરાય છે. આવી સ્થિતિમાં વૃદ્ધ ભારતની

ભાષાઓની આર્થિકની અવસ્થાથી માંડીને વર્તમાન અવસ્થા સુધીમાં આકાશ પાતાળ જોટલું અંતર પટ્ટી મધુ હોય તો એમાં બધું આશ્ચર્ય નથી.

ભાષાઓમાં પરિવર્તન તો નિરંતર થતું જ રહે છે; અને એ સ્થિતિ એના ઇતિહાસને જટિલ છતાં મનોહર બનાવી દે છે. ભાષાઓના વિકાસની સામાન્ય રીતે એ અવસ્થાઓ મનાય છે. એક વિયોગાવસ્થા અને બીજી મંયોગાવસ્થા. વિયોગાવસ્થામાં બધાય શબ્દો પોતપોતાના વાસ્તવિક અથવા પ્રારંભિક રૂપમાં જુદા જુદા રહે છે અને ક્યારેક કોઈ વાક્યમાં એમના સંસ્થાન અને અવધારણુ અથવા અવગણાતથી એમનો પરસ્પરનો મંબંધ પ્રકટ થાય છે. ધીરે ધીરે પરિવર્તન થતાં કેટલાક શબ્દો તે પોતાના શરૂઆતના સ્વરૂપમાં જ ગદી જાય છે અને કેટલાક પરિવર્તિત થઈને પ્રત્યય, વિભક્તિ વગેરેમાં કામ આવે છે. પછી આ પ્રત્યય વગેરે ઘસાઈ ઘસાઈને મૂળ શબ્દોની સાથે એવી રીતે મળી જાય છે કે એમનું 'ગોનાનું' સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી રહેતું. એટલે પહેલાં જેઓ 'સ્વતંત્ર' રહીને આવેને પ્રકટ કરી શકતા હતા તેઓ મંદિપ્ત તથા વિદૂત રૂપ ધારણ કરીને આવઘોતકનાના સહાયક માત્ર બની રહે છે. આ રીતે ભાષા વિયોગાવસ્થામાંથી મંયોગાવસ્થામાં આવી જાય છે. પરંતુ જેમ જેમ જાતિઓની સ્થિતિઓમાં પરિવર્તન થતું રહે છે તેમ તેમ ભાષા પણ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થા ધારણ કરે છે.

હિંદી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે ભારતીય ભાષાઓનો પ્રાચીન અવસ્થાથી માંડીને આજ સુધીનો ઇતિહાસ મંદિપ્તમાં જોઈ લઈએ.

પ્રાચીન આર્યોની ભાષાનું વાસ્તવિક રૂપ શું હતું એનો પતો મળવો મુશ્કેલ છે. એ પ્રાચીન ભાષાના કુતકો કે શેષો કંઈ પણ મળતાં નથી, આર્થ જાનિનું સર્વથી પ્રાચીન પુસ્તક " ઋગ્વેદ " જ આપણને આજે

મળે છે. એની ત્રય્યાઓની રચના જુદા જુદા સમયે અને જુદા જુદા સ્થળોએ થઈ છે. કોઈમાં ગાંધાર (આજનું કંદહાર), માં, વસેલા આર્યસંઘના રાજા દીવોદસનો ઉલ્લેખ છે અને કોઈમાં સિંધુ નદીને તીરે વસેલા આર્યોના રાજા સુદાસનું વર્ણન છે. એટલે વેદોમાં, દીવોદસ તથા સુદાસના સમયના બનેલા મંત્રોનો સમાવેશ કર્યો છે. સાથે સાથે કેટલાક મંત્રો ગાંધારમાં, કેટલાક સિંધુ કિનારે અને કેટલાક યમુના તટે પણ રચાયેલા છે. પાછળથી બ્યારે સર્વ મંત્રોને સંપાદન કરીને ક્રમસર ગોઠવવામાં આવ્યા ત્યારે રચના-કાળ અને રચના-સ્થાનનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું ન હતું. એ વખતે જો આ બંને વાતોને ધ્યાનપૂર્વક દ્રષ્ટિ સમીપ રાખવામાં આવી હોત તો અત્યંત સરળતાપૂર્વક પ્રાચીનતમ ભાષાનો નમુનો આપણે મેળવી શકત, તોપણ કાળજીપૂર્વક અને ધ્યાન દબને વાંચવાથી મંત્રોની ભાષામાં બેઠ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રાચીન સમયમાં ત્યારે આર્યો ભારતવર્ષમાં આવ્યા ત્યારે એમની બોલચાલની ભાષાએ થોડું ઘણું સાહિત્યકરૂપ પકડ્યું હતું; પરંતુ બોલચાલની અથવા લૌકિક ભાષાઓમાં અનેક ભેદ હતા.

વેદોના સંપાદન કાળમાં મંત્રોનો ભાષાભેદ ધણોખરો દૂર કરવામાં આવ્યો હતો; તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે વેદોની ભાષાની સાથે સાથે એ સમયે કેટલીક લૌકિક અથવા દેશભાષાઓનો પ્રચાર પણ હતો. આમાંથી કોઈ એક ભાષાને લઈને વૈદિક મંત્રોનું સંપાદન કાર્ય થયું હશે; અને આ પ્રકારે એને સાહિત્યક રૂપ આપ્યું હશે. આજ વૈદિક ભાષા સમય જતાં પરિમાર્જિત અને સંશોધિત થઈને સંસ્કૃત કહેવાઈ.

ભારતમાં આવ્યા પછી આર્યોએ જોયું કે એમની પોતાની ભાષામાં પૂર્વાગત આર્યો તથા ભારતના આદિમ નિવાસીઓના સંપર્કથી કેટલાક નવા શબ્દો આવે છે અને ઉચ્ચારણમાં પણ કંઈક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. એટલે એમણે પોતાની ભાષાને સુરક્ષિત રાખવા માટે એનો સંસ્કાર કર્યો અને એને સંસ્કૃત નામ આપ્યું. હવે આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા કેવળ સાહિ-

યની ભાષા બની ગઇ. પરંતુ પ્રચલિત બોલચાલની ભાષાને પ્રભાવ તો જેવાને તેવો જ રહ્યો. એમાં તો પરિવર્તન થતું જ ગયું અને નવા નવા શબ્દો તથા ઉચ્ચારણો ઉમેરાતાં જ ગયાં. એ વખતનો સંસ્કૃતી વર્ગ પોતાના અવહારમાં સંસ્કૃત ભાષાનો જ ઉપયોગ કરતો હતો. અને પ્રાકૃત અથવા સર્વ સાધારણની બોલચાલની ભાષાનો—ઉપયોગ કરેલો અનુચિત મનાતો. આજ કારણથી આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય લગભગ સંસ્કૃતમાં જ છે.

આયોની પ્રાચીન ભાષાને આપણે બે મુખ્ય ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકીએ. એક વૈદિક ભાષા અને બીજી સંસ્કૃત. વૈદિક ભાષાના નમુના આપણને ઋગ્વેદની સંહિતામાં મળે છે અને આગળ ચાલતાં ધ્રાવણ્યુત્તરો તથા મૂત્રાંશુઓમાં પણ મળે છે. આજ ભાષાના વિકાસ પછી સંસ્કૃતનો ઉદય થયો. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે વૈદિક ભાષા બોલચાલની પણ ભાષા હતી; અને જ્યારે ‘એણે શુદ્ધ સાહિત્યક રૂપ ધારણ કર્યું’ ત્યારે તે સંસ્કૃત નામથી વિભુષિત થઇ. બીજા કેટલાક લોકોનું એમ કહેવું છે કે વૈદિક કાળમાં બોલચાલની જે ભાષાઓ હતી તેમાંથીજ એક મુખ્ય ભાષા લઇને તેમાં વેદના મંત્રોનું સંસ્કરણ થયું; અને અતિ ત્યારે વેદમંત્રોને એકત્રિત કરવામાં આવ્યા ત્યારે એ ભાષાને જરા પરિમાર્જિત કરીને એમાં મધ્યા સંભવ સંવાદિતા લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સ્પષ્ટ પ્રમાણોના અભાવથી આ બંને મતો અનુમાનો પર સ્થિત છે, એટલે એ સંબંધમાં નિશ્ચિત રૂં કંઈપણ કહેવું સંભવિત નથી. તો પણ બંને મતમાંથી એટલું તો તથ્ય નિકળે છે કે વૈદિક કાળના શુદ્ધિકૃત વર્ગની બોલચાલની ભાષામાં આ સંહિતાની ભાષામાં જે કંઈપણ અંતર હતું તે માત્ર નામનું જ હતું સમય જતાં એ વૈદિક ભાષા જ્યારે વૈષાકરણીઓને પાસે પડી અને આં સાહિત્યક રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે પૂર્ણ રૂપે વ્યવસ્થિત બની. મદર્ણિ પાર અને મદર્ણિ પાણિનિએ પહેલાં એને નિયમોથી બદલ કરી અને ત્યાર પછી મદર્ણિ કાત્યાયન એને પાતંજલિએ અને શુદ્ધ સાહિત્યક રૂપ આપ્યું. મદર્ણિ પાણિનિના સમયમાં એવા ધણા પ્રયોગોનો ઉપયોગ થતો; જેઓનો ઉપયો

પાછળથી એકદમ અશિષ્ટ મનાયો. અને કાત્યાયન તથા પાતંજલિના વખતમાં કેટલાક નવા પ્રયોગો વપરાશમાં આવ્યા ત્યારથી, ભાષાનું સ્વરૂપ વધારે વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી થયું. એવું એ વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી રૂપ સંસ્કૃતના કાવ્ય વગેરે ગ્રંથોમાં વર્તમાન છે.

સંસ્કૃત ક્યારેય પણ કોઈ પ્રદેશમાં લોકસંઘની બોલચાલની ભાષા હતી કે કેમ એ વિષય વિવાદસ્પદ છે. પારકા અને પાણિનિ ભાષાઓના એ વિભેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે પૂર્વ અને ઉત્તરમાં વસનારાઓમાં હતા. કાત્યાયન અને પાતંજલિ સ્થાનિક તથા પ્રાંતિક ભેદોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. આથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ઇસ્વીસનની પાંચ હ શતાબ્દિ પૂર્વે સંસ્કૃતનો સાર્વત્રિકતામાં સંપૂર્ણ પ્રચાર તો હતો જ અને શિષ્ટ વર્ગની બોલચાલમાં પણ એનો ઉપયોગ થતો. સર્વ સામાન્ય ને બોલવાની ભાષા શિષ્ટોની ભાષાથી જુદી હતી.

હમુ પૂર્વે પાંચમા હજાર સૈકાના સમયમાં આર્યાવર્ત એટલે કે હિમાલયથી તે વિંધ્યાચલ લગીના પ્રદેશમાં પ્રવર્તતી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ એક બીજીની ભગિનીઓ હતી અને બધીમ અનાર્થ શબ્દો અને પ્રયોગોના વત્તા ઓછા ભેગ વાળી હતી, તેમ વેદની ભાષાની માતા જે મૂળ ગીર્વાણ ભાષા, તેમાંથી ઉતરી આવેલી હતી એમ લગભગ બધાજ વિદ્વાનો હવે સ્વીકારે છે. વ્યાકરણના નિયમોમાં મુખ્યવસ્થિત રહેવાથી સંસ્કૃત એક પ્રકારે ગિર અને અમર થઈ ગઈ અને એમાં કોઈ પ્રકારની નવીનતાના સમાવેશનો અવકાશ ન રહ્યો. લોકોએ વખતોવખત પ્રાકૃતને પણ નિયમિત અને બદલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તથાપિ બોલચાલની ભાષાનો પ્રવાહ તો જેમનો તેમ વહેતો રહ્યો. એમાં કોઈ બંધ બાંધી શક્યું નહિ. આજ પ્રાકૃત અથવા બોલચાલની આર્યાભાષા કમે કરીને આધુનિક ભારતીય દેશભાષાના રૂપમાં પ્રકટ થઈ.

શરૂઆતથીજ જનતાની બોલચાલની ભાષા પ્રાકૃત હતી. એ ભાષાનો પ્રાચીન રૂપને આધારે જ વેદમંત્રોની રચના થઈ અને એનો પ્રચાર

આઠાણ્યથો તથા મૂત્રત્રયોમા દેખાય છે. પાછળથી એ પરિમાર્જિત ચક્રને સંસ્કૃતના રૂપમાં પ્રયુક્ત થઈ. તો પણ બોલચાલની જે સર્વસામાન્ય ભાષા હતી તે તો નજ ન થતાં રહીજ. આજે એના પ્રાચીનતમ ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ નથી. એનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ આપણને અશોકના લેખો તથા પ્રાચીન બૌદ્ધગ્રંથોમાં મળે છે. એનેજ આપણે પ્રાકૃત સાહિત્યનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ માનીએ છીએ. આ શિષ્ટ પ્રાકૃત તે પાલીઃ બૌદ્ધોના ત્રિપીટકોની પવિત્ર ભાષા ત્યારપછી મધ્યકાળની પ્રાકૃતો અને અંતમાં ઉત્તરકાળની પ્રાકૃતો અથવા અપભ્રંશોનો સમય આવે છે. આજ ઉત્તરકાળની પ્રાકૃતો અથવા અપભ્રંશો પછી આધુનિક દેશભાષાઓનો આવીર્ભાવ થયો છે.

પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત વચ્ચેનો બેદ અને અંતર બતાવતાં રાજશેખરે ‘કુપૂરમંજરી’માં લખ્યું છે:

પરસો સક્ક અવંધો પાઠમ (રૂપ) વંધો ‘ચિ દોર’ સુ ડમારો ।
પુરિસાણં મહિલાણં જે સ્તિય મિહંતરં તે સ્તિય મિમાણં । *

આનો ભાવાર્થ એવો છે કે સંસ્કૃત કઠોર અને પ્રાકૃત સુકુમાર હોય છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે તો પુરુષ અને સ્ત્રીના બેદનું અંતર છે.

પહેલી પ્રાકૃત અથવા પાલીના ઉદાહરણો આપણને પ્રાચીન બૌદ્ધ સૂત્રગ્રંથો તથા શિક્ષાત્રેષોમાં મળે છે. શિક્ષાત્રેષોમાં અશોકના લેખ મહત્વના છે. આ લેખો ખરોડી અને બ્રાહ્મી બે લિપિઓમાં લખેલા છે. શલ્યાગગદી અને માનસેરાના લેખ ખરોડીમાં અને બાહીના બધા બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. આ લેખોના અભ્યાસ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે અશોકના સમયમાં ચાર બોલીઓ બોલતી હતી. એમાં સૌથી મુખ્ય

*પરુષઃ સંસ્કૃત વચ્ચઃ પ્રાકૃત (V. L. હી)વચ્ચસ્તુ ભવતિ સુકુમારઃ
પુરુષાણં મહિલાણં વાચદિહાન્તરં તાયદનર્થોઃ ॥

માગધી હતી. આજ માગધીમાં પહેલો સિવાયેષ લખાયો હાગે છે, અને એના આધારે ગિરનાર, જૌગડ અને માનસેગના લેખો લખાયા છે. તે પછી એક રીતે શકાચાગડી અને ગિરનાગના લેખોની લાખામાં અને બીજી, માનસેરા, ધોવી અને જૌગડ આદિના લેખોની લાખામાં ધણ-ખડું સામ્ય દેખાય છે. અને આજ મમાનનાના આધાર પર ફેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે અગોક્તના મમયની માગધી એ મુખ્ય ભાગમાં વિલક્ત થઇ શકે છે.

પાલી અને માગધી પડી આપણને માહિત્યક પ્રાકૃતના દર્શન થાય છે. આના મુખ્ય ચાર ભેદો મનાય છે: મદારાપ્ટ્રી, શૌરમેની, પંચાચી અને અર્ધમાગધી. આમાંથી મદારાપ્ટ્રી મર્યાદી પ્રધાન છે અને ફેટલાકના મત પ્રમાણે જુનામાં જુની માગધીના જેટલી એ જુની છે. પ્રાકૃતના વૈચારણીઓએ મદારાપ્ટ્રીના વિષયમાં ખામ ધ્યાન દેદને લખ્યું છે અને બીજી પ્રાકૃતોના માત્ર વિશેષ નિયમો આપીને એટલે જ ઉપેક્ષ કર્યો છે. કે બાકીનું બધું મદારાપ્ટ્રી જેવું જ છે. પ્રાકૃતનું અધિકાર્ય કવિતા માહિત્ય પણ મદારાપ્ટ્રીમાં જ લખાયતું મળે છે. શૌરમેની મધ્ય દેશના પ્રાકૃત છે અને શૌરમેન દેશ (આજનું વજમકા) મા પ્રચાર પોવાને કારણે એ શૌરમેની કહેવાય. મધ્યદેશમાં પણ માહિત્યક મગ્ધનનો અમુદ્ય થયો હતો. ત્યાંની બોલચાલની લાખામાંથી જ શૌરમેનીનો જન્મ થયો. જેમ પહેલી શિષ્ટ પ્રાકૃત પાલી ઉપર તેમ આ મધ્યદેશની શિષ્ટ પ્રાકૃત શૌરમેની ઉપર સંસ્કૃતનો વધારે પ્રભાવ પડ્યો હતો. આ કારણથી શૌરમેની અને સંસ્કૃતમાં ઘણું સામ્ય જણાય છે. માગધીનો પ્રચાર મગધ (આજનું બિહાર) મા હતો.

અર્ધમાગધી જૈન પત્રિત્રધોની ગિર લખા છે જૈનોએ ત્રીકારણ કવિદાસ પ્રમાણે પણ એ સૂત્રો, શ્રી મદારીગ ચામીના પડી પાચ ૧૦ શ્લોકાનું અંતર વધી ગઈ, તે પડી લખી લેવાયા હતા અને, એ અર્ધમાગધી લખા મદારાપ્ટ્રી અને માગધીને માગી પેઠે મળતી આવે છે.

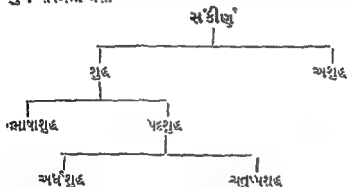
શૌરસેનીથી તો જુદી જ પડી જાય છે. આથી કરીને એવા અર્ધભાગધીના નામ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એનું મૂળ મગધ અને શૌરસેનની વચ્ચેના પ્રદેશની લૌકિક ભાષા હશે, એ મત ધરાવતા હતા તે હવે ધણીને માન્ય નથી.

શૌરસેન એટલે કે હાલના ત્રગ્દેશની ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલા આર્ધ પ્રદેશની મૂળ લૌકિક તે પૈશાચી. વરરચિએ પૈશાચીને પ્રાકૃતમાં ગણી છે.* આ ભાષામાં પણ સાહિત્ય ખેડાયું હતું, શિષ્ટ ગ્રંથો લખાયા હતા. ગુણાદય વિરચિત 'બૃહત્કથા' ગ્રંથ તો આખા આર્યાવર્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો; પરંતુ એ પ્રદેશ તો પરદેશીઓના હિંદ ઉપરના આક્રમણને ધારી માર્ગ એટલે, બૃહત્કથા કે ખીજ શિષ્ટ પૈશાચીના ખીજ કોઈ પણ ગ્રંથનો ભાગ રહેવા પામ્યો નથી. પરંતુ 'બૃહત્કથા'ના ક્ષેમેદ્ર અને સોમદેવ નામના બે કારમીરી પંડિતોએ કરેલા સંસ્કૃત અનુવાદ મળે છે. કારમીર અથવા ઉત્તરખંડ પિશાચ દેશ કહેવાતો હતો અને કારમીરમાં જ 'બૃહત્કથા'ના અનુવાદ મગધથી પૈશાચી ભાષા ત્યાંની જ હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકાના વિદ્વાનોના જોવામાં કે કણ્ડપરંપરાએ શીખવામાં આવા પૈશાચી ગ્રંથો આવેલા તે ઉપરથી કદંબરી, દશકુમાર ચરિત્ર વગેરે સંસ્કૃત અમર વાર્તાગ્રંથો ગ્યાયા છે, એમ એ ગ્રંથોના કર્તાઓએ પોતે સ્વીકારેલું છે. માર્કંડેય અને રામશર્મા જેવા પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણ્યૂત વૈયાકરણીઓએ પોતાના વ્યાકરણોમાં આ ભાષાનો વિગતવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ડૉ. ગ્રિયર્સને પોતાના એક લેખમાં રામશર્માના 'પ્રાકૃત કબ્જતરુ' ના એ અંશનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. એમાં પૈશાચી ભાષાનું વિવરણ છે. એ વિવરણમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે કે રામશર્માના મતાનુસાર પૈશાચિકા ભાષાના બે મુખ્ય ભેદ છે: એક શુદ્ધ અને બીજો સંકીર્ણ. પરદેશીના

સાત અને બીજાના ચાર ઉપબેદો ગણાવ્યા છે. પહેલીના સાત આ પ્રમાણે: કૈકય પૈશાચિકા ૨ શૌરસેની પૈશાચિકા ૩ પાંચાલ પૈશાચિકા ૪ ગૌડ પૈશાચિકા ૫ માગધ પૈશાચિકા ૬ ત્રાયડ પૈશાચિકા અને ૭ સુદમબેદ પૈશાચિકા.

સંકીર્ણ પૈશાચિકાના પહેલા બે પ્રકાર કલા છે: શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. પછી શુદ્ધના બે બેદ કલા છે: એક લાપાશુદ્ધ અને પદશુદ્ધ. પદશુદ્ધ પૈશાચિકાના પાછા બે બેદ ક્યાં છે: અર્ધશુદ્ધ અને ચતુષ્પ શુદ્ધ. ટુંકાણમાં આ પૈશાચિકાના બેદ અને ઉપબેદોને આપણે નીચે પ્રમાણે ઓળખીએ તો ખુબ સરળતા થશે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રાકૃતની પૂર્વકાળની અને મધ્યકાળની અવસ્થાઓ આપણે જોઈ ગયા. એક નિર્વિવાદ સત્ય છે કે બોલચાલની લાપામા જેટલું વહેલું પરિવર્તન થાય છે તેટલું વહેલું સાહિત્યની લાપામાં નથી થતું. જ્યારે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પૂર્ણ રીતે પ્રવેશ કરી લીધો અને એ શિષ્ટ શૈક્ષણિક લેખન-વાચન અને ગ્રંથનિર્માણની લાપા બની ગઈ ત્યારે બોલચાલની લાપા પોતાની સ્વતંત્ર ધારામાં વહેતી વહેતી જનસમુદાયના પારસ્પારિક ભાવ વિનિમયમાં સદાય આપતી રહી. આજ બોલચાલની લાપાને વૈષાકરણીઓએ ‘અપભ્રંશ’ નું નામ આપ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના અભ્યાસથી જણાય છે કે ઇસુની બીજી કે ત્રીજી સદીમાં અપભ્રંશ ‘આભિરી’ નામથી પ્રસિદ્ધ હતી અને સિંધ મુકનાન તથા ઉત્તર

પંચગમ્યાં બોલાતી હતી. ઇચ્છુની જીદી સદીમાં આનું 'અપભ્રંશ' નામ મળે છે. એ વખતે આનું સાહિત્ય સર્ગવું હતું. નવમી સદીમાં તે આનો પ્રચાર ખુબ જ વધી ગયો અને જનતાની બોલચાલની ભાષા પણ બની ગઈ. તે વખતે (આર્યાવર્તના ઘણા પ્રદેશોમાં) પણ શિષ્ટ લોકોમાં તે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો જ વધારે વામ હતો. નવમી સદીમાં આ ભાષા દક્ષિણમાં સુરાષ્ટ્ર અને પૂર્વમાં મગધ સુધી ફેલાયેલી હતી. અગીઆરમી સદીમાં તે આની અનેક ઉપશાખાઓ થઈ ગઈ અને એમાં સાહિત્યની રચનાઓ લખાઈ ચકા માંડી.

અપભ્રંશના ત્રણ ઉપભાગોનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે. નાગર, ઉપનાગર અને ગ્રામ્ય. આમાંથી નાગર અથવા શૌરસેની અપભ્રંશને કેટલાક મુખ્ય કહે છે. આનો મધ્ય પ્રદેશમાં વધારે પ્રચાર હતો એમ જણાય છે. ગ્રામ્ય સિંધમાં પ્રચલિત હતી અને ઉપનાગરનો પ્રચાર પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને દક્ષિણ પંચગમ્યાં હતો. ઉપનાગર, નાગર અને ગ્રામ્યથી બનેલી મિશ્ર ભાષા હતી. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે જેટલા પ્રકારની પ્રાકૃત હતી તેટલા જ પ્રકારની 'અપભ્રંશો' પણ હતી અને દેશોદ્દને કારણેજ એના આટલા બધા ઉપભેદો થયા.

સમય જતાં પ્રાકૃતની જેમ 'અપભ્રંશ' પણ બાકરણના નિયમોથી બંધાઈ અને ઘટાઈ. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે એનો માત્ર સાહિત્યમાંજ ઉપયોગ થવા માંડ્યો. પરંતુ, એનો વ્યાલાચિક પ્રવાહનો વહેતો જ રહ્યો. ક્યે કરીને લોકભાષા એક એવા સ્વરૂપમાં આવી પહોંચી કે એના કેટલાક અંશો આધુનિક ભાષાઓથી મળતા આવે છે, અને કેટલાક અપભ્રંશ સાથે પણ મળે છે. આધુનિક હિંદીભાષા અને શૌરસેની અપભ્રંશની મધ્યની અવસ્થાને કેટલાક વિદ્વાનોએ 'પ્રાચીન હિંદી' નું નામ આપ્યું છે. પરંતુ આ અપભ્રંશનો ક્યારે અંત આવે છે અને 'પ્રાચીન હિંદી' નો ક્યારથી આરંભ થાય છે એનો નિર્ણય કરવો રહેલ છે.

મસ્કૃત, પ્રાકૃત અને હિંદી તથા પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને હિંદી એમ અનુક્રમે આપણે શબ્દોના બદલાતા રૂપ જોઈએ

મસ્કૃત	પ્રાકૃત	હિંદી
ક્રમ્	ક્રમ	કામ
સ્ત	હથ	હાથ
ભગિની	બહિણી	બહિન
ધૃષ્ટ	ધિટ્ટો	દીક
વાર્તા	વપ્	બાત
પુસ્તકમ્	પોત્થઓ	પોથી
દુગ્ધ	દુહ	દૂધ
કર્ણ	કર્ણ	કાન
ધૃતમ્	ધિઅમ્	ધી
મેધ	મેહો	મેહ
ગમ્બીરમ્	ગહિગ્મ	ગહિગ

હવે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને હિંદી જોઈએ

પ્રાકૃત	અપભ્રંશ	હિંદી
સામયો	સામનો	સામનો માવગે માવગે
ધોડો	ધોડો	ધોડો, ધોડા
જત્ય	જહિ	જહ, જહા
તત્ય	તહિ	તહ તથા
કત્ય	કહિ	કહ, કહા
એસો	એહો	એહ કહ ચહ
કો	કવણ	કૌન
હ	હહ	હ હૌ (હુના અર્થમાં)

આ ઉપરથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ પછી હિંદીનો જન્મકાળ મિલે ૧૫ ઓ હિંદીનો આદિકાળ જુદા જુદા અંગ્રેજ અને હિંદી ભાષાશાસ્ત્રીઓ

અને પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદોએ પોતપોતાની રીતે નક્કી કર્યો છે. અહિં દુઃકાણુમાં મળ્યા એટલા મનદર્શન નોંધીને અતિ છેવટનો નિર્ણય બાંધીએ.

“ શિવસિંહ-સંગેજ ” ને આધારે હિંદી ભાષાના ઇતિહાસલેખક હિંદીનો જન્મકાળ સં. ૭૦૦ ની આસપાસ માને છે. અને એની પુષ્ટિ માં ‘પુષ્પ’ નામના એક કવિનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ કવિએ અલંકાર વિષે એક ગ્રંથની રચના કરી હતી એમ કહેવાય છે.

પરંતુ આ કવિની રચનાને હિંદી કહેવા કરતાં ‘ અપભ્રંશ ’ કહેવી વધારે ઠીક લાગે છે. કારણ પુષ્પ કવિએ પ્રસિદ્ધ રાજા ભોજના પુર્વપુરુષ રાજા માનની પાસે અલંકારશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ભોજ રાજાના કાકા મુંજે પોતાના ભાઈ અર્થાત ભોજના પિતાની દત્ત્યા કરીને સિંહાસન પચાવી પાડ્યું હતું. મુંજ રાજા ઉપરાંત ઉચ્ચ કોટિનો કવિ હતો. રંગદર્શી મુંજની રસિકતા અને કલા એ વખતે તો અપૂર્વ મનાતાં. આચાર્ય હેમચંદ્રે સં. ૧૧૬૮ માં લખેલા વ્યાકરણમાં મુંજની રચનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યારે સં. ૧૦૨૫ પછીની કવિ મુંજની રચના ‘ અપભ્રંશ ’ મનાય છે ત્યારે એનાથી ત્રણસો વરસ પહેલાની પુષ્પ કવિની રચનાને હિંદી કેમ કહેવાય ? એટલે હિંદીનો આદિ કવિ પુષ્પ નથી એ સ્પષ્ટ એટલું જ પ્રમાણુભૂત છે.

પ્રથમ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના સભાપતિ તરીકેના સં. ૧૯૬૭ ના વ્યાખ્યાનમાં પંડિત મદનમોહન માલવીઆએ સં. ૮૦૨ માં થયેલા એક કવિ વિષે થોડી માહિતી આપી છે. પરંતુ એનું નામ તથા એના ગ્રંથો કશું જ આજે તો ઉપલબ્ધ નથી, એટલે એને વિષે કંઈ પણ કહી શકાય એમ નથી.

ત્યાર બાદ ‘પ્રમાનરામો’ ના વર્તમાન મળે છે. આ સં. ૮૯૦ પછીની રચના હોય એવું લાગે છે. કેમકે ચિતોડના રાવળ પ્રમાનનો શાસનકાળ મં. ૮૬૬ થી ૮૯૦ સુધીનો છે. આ ગ્રંથની અસલ હાથપ્રત આજે મળતી નથી.

સં. ૯૯૦ ની લગભગ શ્રી દેવસેનસૂરિએ ‘નયચક્ર’ નામનો ગ્રંથ દુહામાં લખ્યો, જેને પાછળથી ‘માર્ષ્વિક ધવજ’ નામના વિદ્વાને પ્રાકૃતમાં ઉતાર્યો. આની ભાષા પણ હિંદી કરતાં અપભ્રંશને જ વધારે મળતી આવે છે.

વિક્રમ સંવતથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે મગધમાં પ્રસેનજીત નામનો એક રાજા ચર્ચિત્તો. એની રાજધાની રાજગૃહમાં હતી. કોઈ કવિએ અપભ્રંશ ભાષામાં એનું ચરિત્ર લખ્યું છે. એમાંથી કેટલાક દુહા સં. ૧૦૫૬ માં લખેલા પોતાના ‘કથાકાવ્ય’ નામના ગ્રંથમાં શુભશીલગણિએ લીધા છે. એમાંથી એક દુહો આ રહ્યો:

જે યિ સલા મહું બોલિઉં તે અપમાન કિ માન ?
સો જિ સંભારી બિચારી કરિતો આરોગ ઉધાન,

આમાં તો અપભ્રંશ અને પ્રાચીન હિંદી ઉપરાંત એ વખતની ખીણ પ્રાંતિક ભાષાની પણ છાંટ દેખાય છે.

રસિકચતુર મુંજનો શાસનકાળ અગીઆરમી સદીના પ્રથમ અરણ્યમાં અનુમાન થાય છે. અંતિમ યુદ્ધમાં એ કત્યાણુના સોલંકી રાજા તૈલપને હાથે કેદ થયો. કેદમાં તૈલપની જોખનવંતી બહેન મૃણાલિની સાથે એને પ્રેમ થયો. મુંજે સુરંગમાં થઈને નાસી જવાનો પોતાનો મનસુખો મૃણાલને કહ્યો અને એ વાત મૃણાલે પોતાના ભાઈને કહી દીધી. એ પ્રસંગ આલેખતો એક દુહો આ રહ્યો. આ રચના મુંજની પોતાની મનાય છે.

“ સાગર ખાઇ લંકાગઢ ગઢવધ દસસિરિ રાઉ
ભગ્ગ કખય સો ભાજિગય મુંજ ન કરિ બિસાઉ ”

“ સાગર જેની ખાઈ છે અને જેનો ગઢપતિ ક્ષમાધા વાળો રાવણ છે એવો લંકાગઢ પણ ભાગ્યનો ક્ષય થવાથી જમીનદોસ્ત થઈ ગયો; માટે હે મુંજ ! વિવાદ ન કરીશ.

આ રચના પણ અપભ્રંશને વધારે મળતી આવે છે.

એમ કહેવાય છે કે સં. ૧૦૮૦ ની આસપાસ ત્યારે મહમદ ગિઝનીએ કલિંજરના રાજા નંદ ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે નંદ રાજાએ એક છંદ લખીને સુલતાનની પાસે મોકલ્યો. એ છંદ સાંભળીને સુલતાન એટલો બધો પ્રસન્ન થયો કે એણે કલિંજર પર ચડાઈ કરવાનો વિચાર છોડી દીધો; એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે સર કરેલા પંદર કિલ્લા નંદને ભેટ કર્યાં. આ છંદનું પણ અસ્તિત્વ આજે મળતું નથી.

દક્ષિણચિન્દસરિ જેનું ખીળું નામ ઉદ્દોદન હતું, એમણે ‘કુવલયમાલા’ ની રચના શક સં. ૭૦૦ એટલે વિ. સં. ૮૩૫ માં જાબાલીપુરમાં કરી. એ વખતે ત્યાં વત્સરાજ રણદર્શત રાજ્ય કરતો હતો. આ ગ્રંથની વિ. સં. ૧૧૩૯ માં લખાયેલી હાથપ્રત જેમલખીરના લાંડારોમાં મળે છે. એ ‘કુવલયમાલા’ માં લખ્યું છે કે મધ્ય દેશના લોકો “તેરે, મેરે, આઓ” એવી ભાષા બોલતા હતા. આ સમયનો એક પણ ગ્રંથ મળતો નથી. એટલે બોલચાલની ભાષા કદાચ હિંદીને મળતી હશે પણ રચનાઓ તો અપભ્રંશ કે પ્રાકૃતમાં જ ચલી હશે એમ અનુમાન બંધાય છે.

ખીશનેરમાં સં. ૧૧૯૧ માં સાધવાન ચારણે લખેલા ‘સમંતસાર’ ગ્રંથનો પત્તો મળે છે. હિંદવાણા (મારવાડ) ના અકરમ ફૈજનો જન્મ સં. ૧૧૭૯ માં મનાય છે. આ જયપુરના મહારાજ માધવસિંહજીનો આશ્રિત કવિ હતો અને એણે ‘વર્તપાલ’ ની મૌલિક રચના કરીને ‘વત્ત રત્નાકર’ નો અનુવાદ પણ કર્યો છે.

હિંદીના જન્મકાળને માટે આટલા બધા પ્રમાણો આપ્યાં છતાં એનું સ્પષ્ટ અને મૌલિક સ્વરૂપ તો આપણને ચંદના સમયમાં જ મળે છે. બારમી મદીના પ્રથમ ચરણમાં જે ભાષા પ્રચલિત હતી તે પણ અપભ્રંશનું જ રૂપ હતું. ત્રીજેના જે દુહા એના ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ.

•સદલા હુઆ જી મારિયા બહિણી મારા કંતુ,
 •લગ્નને જંતુ વધંસિ આદં જઘ લગ્ના ધરુ એંતુ.
 પુત્રે ભાએં કવજુ ગુલુ અવગુલુ કવજુ મુએણ,
 •જા બાપીકી ભુંહુડી ચમિય જઘ અવરેણ.

આ બન્ને દુહા હેમચંદ્રમાં છે. હેમચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫ અને મૃત્યુ ૧૨૨૬ માં થયું હતું. એટલે આ દુહાનો સમય સંવત ૧૨૦૦ ની આસપાસ માની શકાય છે. હવે હિંદીના આદિ કવિ ચંદના બે છંદ લઈએ. ચંદનો જન્મ સં. ૧૨૦૩ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૫૦ થયું.

ઉચ્ચિયઃ છંદ ચંદહુ બયન સુનત લિંજ પ્રિયનારી,
 તનુ પવિત્ર પાવન કવિય ઉક્તિ અનુઠ ઉવારી.
 તાલી ખુલ્લિય બ્રહ્મ વિકિખ અસૂર અહબૂત,
 દિગ્ધ દહુ ચખ સીસ પુખ્પ કરના જસ જરપત.

હેમચંદ્ર અને ચંદની કવિતાઓ સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે હેમચંદ્રની કવિતા પ્રાચીન છે અને ચંદની કદાચ અર્વાચીન. હેમચંદ્રના દુહાં એ એમના પોતાના બનાવેલા નથી. કાંઈક ગ્રંથમાંથી લીધા હોવા લેઈએ. કારણ કે બધા ઉદાહરણો મારા નથી એવો એમનો પોતાનો જ એકરાર છે. એટલે એમ માનવાને પ્રમાણિક કારણ મળે છે કે હેમચંદ્રની પહેલાં હિંદીનો વિકાસ શરૂ થઈ ગયો હતો અને ચંદના સમયમાં એનું રૂપ સ્થિર થયું. એટલે હિંદીનો આદિકાળ ધસ ૧૧૦૦ ની આસપાસ સિદ્ધ થાય છે અને હિંદી ભાષાના સ્પષ્ટ, મુરેખ અને મૌલિક ડપના ધડનાર તરીકે હિંદીના આદિ કવિ ચંદબરદાઇનું નામ અમર બને છે.

હિંદી ભાષાનો ક્રમવિકાસ.

હિંદીના આદિ મહાકવિ ચંદબરદાસી પછી હિંદી ભાષાના ક્રમવિકાસને કદાચ રસિક અને રંગદર્શી છે. ચંદના સમકાલીન કવિ તરીકે બુદ્ધેશ્વરના પ્રતાપી રાજા પરમાલના દરબારી કવિ જગન્નિક બંદીજનનું નામ આવે છે. આજે એમના રચેલા એક પણ અંચનો પત્તો મળતો નથી. પરંતુ બાબુ રયામચંદરદાસ, પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી, મિશ્રબંધુએ, પંડિત બદરીનાથ ભટ્ટ અને રામનરેશ ત્રિપાઠી જેવા હિંદી ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસક્રાંતિના કથન ઉપરથી એમ જણાય છે કે એમના રચેલા અંચને આધારે જ શરૂઆતમાં “ આલહાસંદ ” ની રચના થઈ હતી. આ અંચની પ્રાચીન પ્રત હજી મુઝી મળી નથી; પણ સંયુક્ત પ્રદેશમાં અને બુદ્ધેશ્વરનામાં આનો ઘણો જ પ્રચાર છે અને લોકોમાં એકસરખી રીતે એ ગવાય છે. લિખિત પ્રત ન હોવાને કારણે એનું રૂપ સર્વથા “ આલહા ” ગાવાવાળાઓની સ્મૃતિ પર નિર્ભર હોવાથી એમાં ઘણા ભેદ અંશે મળી ગયા છે.

હિંદીનો જન્મકાળ ભારતવર્ષમાં રાજનૈતિક ક્રાંતિનો સમય હતો. મુસલમાનોના આક્રમણો શરૂ થઈ ચુક્યા હતા અને એમનો પગપેસારો ન રોકી શકાય એટલી બળજબરીથી વધતો જતો હતો. ભારતવાસીઓ એ વખતે પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ પોતાના જીવનનું મરક્ષણ કરવામાં કરતા હતા એવી અસ્થિર અવસ્થામાં માહિત્ય અને કથાની વૃદ્ધિની ચિંતા કાણ રાખે ? એ વખતે તો એવા કવિનું સન્માન થતું હતું કે જે માત્ર કલમ મથાવવામાં જ શૈલી નહિ પરંતુ તત્ત્વાર અનાવવામાં પણ નિપૂણ અને સિદ્ધહસ્ત હોય અને મેનાને મોખરે રહીને પોતાની ગ્રેગ વાણીથી મૈનિમિમાં નવચેતના અને શૌર્ય આણે ચંદ અને જગતિક એવા કવિઓ હતા એટલે જ એમની રમૂતિ આજ સુધી અખડિત જળવાઈ રહી છે.

ચંદ અને જગતિક ઉપરાત કેદાર મ્હિ અને બાગદગ્ગેણુના નામો મળે છે પરંતુ એમની કવિતા કયામ મળતી નથી ત્યારપછી લગભગ ૧૮૦ વર્ષ સુધી હિંદીનું મિદામન મનુ રહ્યું છે એટલે હિંદીનો આદિકાળ મ. ૧૬૬૦ ની આસપાસથી આરંભ થઈ ને મ. ૧૩૮૦ સુધી ચાલે છે આ કાળમાં ખામ કરીને વીરમ-ચોની રચનાઓ દેખાય છે આ સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ રાજપૂતાનાની ભાષાને મળતું આવે છે વળી વચ્ચે એક તરફ પ્રાચીન ગુજરાતી અને બીજી બાજુ પુગતન પળખીનું મિશ્રણ નજરે પડે છે. શરૂઆતની હિંદીમાં એક વિશેષતા એ પણ હતી કે એ લગભગ પ્રાકૃત પ્રધાન ભાષા હતી એટલે એમાં નમ્મોના પ્રાકૃતગોષોના વધારે પ્રયોગ થતો હતો રાજપૂતાનામાં આ પ્રાકૃત પ્રધાન ભાષાને ' નિલ્ ' નામ આપવામાં આવ્યું છે ભાટ્યારણોમાં આ ભાષાનો ખુબજ પ્રયોગ હતો અને હજી સુધી છે.

(ત્યારમાદ હિંદીના વિમમના મધ્યમગનો આરંભ થાય છે એ કાળ લગભગ ૫૮૦ વર્ષ સુધી ચાલે છે ભાષાના વિચારથી એ કાળને આપણે બે મુખ્ય ભાગમાં વહેંચી શકીએ એક મ. ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી અને

ખીન્ને સં. ૧૫૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધી. પ્રથમ ભાગમાં હિંદીની પ્રાચીન ખોલોઆ બદલાઈને ધીરે ધીરે વ્રજભાષા, અવધી અને ખડીખોલીનું રૂપ ધારણ કરે છે અને ખીજા ભાગમાં એમાં પ્રૌદતા અને ઓજસ આવે છે. અંતમાં અવધી અને વ્રજભાષાનું મિશ્રણ થઈ જાય છે. આ દાગના પ્રથમ ભાગમાં રાજનંતિક પરિસ્થિતિ અસ્થિર હતી એ સ્થિર થઈ અને ખીજા ભાગમાં દૃઢતાને પહેંચીને પાછી અસ્થિર બની ગઈ.

ઠેકસાક લેકોનું કહેવું છે કે હિંદીની ખડી ખોલીનું રૂપ પ્રાચીન નથી. એ લેકોનો મત છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૦ લગલગ લક્ષ્મણલાલે પ્રથમ જ એને પોતાના ગદ્યગ્રંથ ‘પ્રેમસાગર’માં આ રૂપ આપ્યું અને ત્યારથી ‘ખડી ખોલી’નો પ્રચાર થયો. આવું માનનારાઓમાં ડૉ. ગ્રિપર્સન મુખ્ય છે. એમણે “લાલચંદ્રિકા” વાળી પોતાની વિદ્વાતપૂર્ણ જૂમિકામાં એ રીકાણે લખ્યું છે:—

“Such a language did not exist in India before.....when therefore, Lalluji Lal wrote his Premeasager in Hindi, he was inventing an altogether new language.

(આવી ભાષા ભારતવર્ષમાં પહેલા કયાંય બોલાતી નહતી..... એટલે લક્ષ્મણલાલે ત્યારે પ્રેમસાગર લખ્યો ત્યારે તેઓ એક તદ્દન નવી ના ભાષા સરજી રચી હતા.)

લક્ષ્મણલાલના પોતાના કથનાનુસાર એમની નોકરી ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં સં. ૧૮૫૭ માં શરૂ થઈ અને ત્યારબાદ ઓગણીસ વર્ષ પછી એમણે લાલચંદ્રિકા લખી. આ હિસાબે પ્રેમસાગરનો રચનાકાળ સં. ૧૮૫૧ અને ૧૮૭૬ ની વચ્ચે માની શકાય.

લખનૌ વિશ્વવિદ્યાલયના હિંદીના અધ્યાપક પ્રો. બક્ષીનાથ ભાંડારી લક્ષ્મણલાલની પહેલાની રચનાના બે ઉદાહરણો સોંપ્યાં છે. એ રચના

કરનારાઓમાંથી મુંશી સદાસુખસિંહનો જન્મ દિલ્હીમાં સં. ૧૮૦૩ માં થયો અને મૃત્યુ સં. ૧૮૮૧ માં પ્રયાગમાં થયું. અને બીજા સૈયદ દર્શા અલ્લાહખાં જેઓ લખનૌના નવાબ સમ્રાટ અલીખાને ત્યાં આવીને રજા હતી અને જેમનું મૃત્યુ સં. ૧૮૭૪ માં થયું તે. આ બંનેની રચનાઓ લલ્લુલ્લાલ કરતાં પહેલાંની લાગે છે. પ્રો. બદરીનાથ ભટ્ટે આ બંને ઉપરાંત લલ્લુલ્લાલ અને એમના સમકાલીન સદ્સમિશ્રના નમુના આપીને પોતાનું મતવ્ય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લલ્લુલ્લાલના 'ત્રેમસાગર' ની સાથે જ સદ્સમિશ્રનું " નાસિકેતોપાખ્યાન " લખાયું છે.

પ્રો. ભટ્ટનું માનવું એવું છે કે ખડીઓલીના ગદ્યલેખકો મુંશી સદાસુખસિંહ પહેલા પથ્થુ થયા હશે. એમની રચનાઓના બે તથા પ્રમાણે એમની પાસે મોજુદ પથ્થુ છે. સૈયદ દર્શા અલ્લીખાંના પુસ્તક " રાની કેતકીકી કહાની " ને ગ્રિયર્સન સાહેબે પોતે સંવત ૧૮૫૮ લગભગની રચના માની છે. મુંશી સદાસુખસિંહનું ગદ્ય હજી હપાયું નથી પરંતુ એનો પરિચય હિંદી સાહિત્યના પ્રેમીને લાક્ષા ભગવાનદીન અને શ્રી રામદાસ ગૌડના " હિંદી લાપાસાર " નામના પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે. હવે આપણે ચારે લેખકોની શૈલીના ઉદાહરણો જોઈએ.

મુંશી સદાસુખસિંહ.

કિત્તે જન્માંધ કિસી ગાંવમેં બસતે થે. વહોં હાથી આપ નિકલા. જિતને અંધે થે મહ બાત સુનકર બહુત પ્રુલે ઔર મુદિત હુએ. સખ મીલકર કહને લગે ચલો હાથી દેખીયે સખ મીલકર આયે. ઑંખો સે તો અંધે થે. કિંતીને મૂંઢ પકડી હાથમે, ઉસને કહા હાથી અજગરકે બરાબર હૈ.

સૈયદ ઇશાઅદત્તાહખાં.

ક એક દિન બેઠે બેઠે મહ બાત અપને ધ્યાનમેં ચદ આઇ, કોઇ કહોની ઐસી કહિયે જિસમેં હિંદુઇ છુટ ઔર કિસી બોલી કી પુટ ન મિતે. તખ જા કે મેરા છ પ્રુલકી કલી કે રૂપસે ખીતે.

લક્ષ્મણલાલ.

મહારાજ, સખ સારિયાં તો દેવી કે દાર પર ધરના દેવો મનાય રહીથી તોર ઉત્રસેન વસુદેવ આદિ સખયાદય મહાર્ચિતા મેં બેઠે ચે કિ ઇસ ખીચી મૃષ્ટુ અવિનાશી દારકાવાસી હૈસતે-હૈસતે જાંભવંતી કા લિયે આય જસડા મેં ખડે હુએ.

અદલમિત્ર

ઇસ પ્રકારસે યમપુરી કા દલિયુ દાર અતિ ડરાવના દે કિ જહાં દૂતો કે ખસ હોકર પાપી લોખ અંસે મહાનરક મેં પડતે વો નાના લાંતિ કે દુઃખ કા સહતે દે.

હવે આ ચારે ઉદાહરણોને જોઇને વાચક પોતે જ નિશ્ચય કરી શકે છે કે પાછલા બે ઉદાહરણોની ભાષા ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં ઘડાઇ છે અથવા જેમાં અમીર ખુરાસાને પોતાની રચના કરી છે એ પુરાતન બોલીનું વિકસિત રૂપ છે. પહેલા બે ઉદાહરણો વાચકને પોતાનો મત સ્થિર કરવામાં ઘણી મદદ કરશે; કેમકે એમનો ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજની સાથે કરી જ સંબંધ નથી. આ ઉપરાંત એમ નિર્ણય બાંધવાને પ્રમાણ મળે છે કે દિદીગઘની ભાષા લક્ષ્મણલાલની પહેલાથી આલતી આવી છે. કવિતામાં તો ‘અડીબોલી’ તેરમી સંતાબિલના મધ્યભાગ સુધી મળે છે. કવિતામાં ‘અડીબોલી’ નો પ્રયોગ એકલા મુસલમાનોએ જ નહિ પણ હિંદુ કવિઓએ પણ કર્યો છે. એ વાત સાચી છે કે ‘અડીબોલી’ નું મુખ્ય સ્થાન મેરહની આસપાસ હોવાથી અને ભારતવર્ષમાં મુસલમાની રાજસંસ્થાનુ દેંદ દિદી હોવાથી પ્રથમ મુસલમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચેની વાતચિતને આજ ભાષાદ્વાગ આરંભ થયો અને મુસલમાનોની ઉત્તેજનાથી એને વ્યવહાર વધ્યો. ત્યાર પછી મુસલમાન લોક દેશના અન્ય ભાગોમાં ફેલાવવાને પણ પોતાની સાથે લેતા ગયા અને એ રીતે એમણે સમગ્ર ભારતમાં એને પાયરી દીધી. મૂળ તો આ ભાષા અર્દિની હતી એ

મેરઠ પ્રાંતના નિવાસીઓ આજ ભાષામાં પોતાના ભાષા પ્રકૃત કરતા હતા. મુસલમાનોએ એને અપનાવી એ કારણે એક રીતે એ એમની ભાષા મનાવા લાગી. હિંદુ કવિઓએ પણ પોતાની કવિતામાં મુસલમાનોની વાતો લગભગ આજ ભાષામાં આપી છે.

એટલે મધ્યકાળમાં હિંદીભાષા ત્રણ સ્વરૂપમાં દેખાય છે. વ્રજભાષા, અવધી અને ખડીબોલી. જેમ આરંભકાળની ભાષા પ્રાકૃતપ્રધાન તેમ આ કાળની તથા ત્યારપછીની ભાષા સંસ્કૃતપ્રધાન થઈ ગઈ. સાહિત્યિક ભાષાની શૈલી અને લાલિત્ય વધારવા આદિકાળમાં જેમ પ્રાકૃત શબ્દોનો પ્રયોગ થતો હતો તેમ મધ્યકાળમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ થવા માંડ્યો. ત્યાર પછીના કાળમાં અને આધુનિક સમયમાં 'વ્રજભાષા' અને 'અવધી' નો પ્રચાર થતો ગયો અને 'ખડીબોલી' નો પ્રચાર વધતો ગયો. ખડીબોલીનો પ્રચાર તો એટલો બધો વધ્યો કે અત્યારે હિંદીનું બધું જ સાહિત્ય આજ ભાષામાં લખાય છે.

ઉપર જે કંઈ લખ્યું છે તેનો વિશેષ સંબંધ સાહિત્યની ભાષા સાથે છે. બોલચાલમાં તો હજી મુધી અવધી, વ્રજભાષા અને ખડીબોલી અનેક સ્થાનિક બેદ અને ઉપબેદ સાથે પ્રચલિત છે. પરંતુ આજે સાધારણ બોલચાલની ભાષા 'ખડીબોલી' બનતી જાય છે.

હિંદીની ઉપભાષાઓના આજે મુખ્યત્વે ચાર બેદ પાડી શકાય એમ છે: રાજસ્થાની, અવધી, વ્રજભાષા અને ખડીબોલી. છુદેલખંડી વ્રજભાષાની અંતર્ગત આવી જાય છે એટલે એને જુદી ગણી નથી.

રાજસ્થાની

રાજસ્થાની ભાષા રાજસ્થાન (રાજપૂતાના) માં બોલાય છે. આની મુખ્ય ચાર બોલીઓ વિદ્યમાન છે: મારવાડી, જયપુરી, મેવાતી અને માલવી. આ બોલીઓના પાછા અનેક બેદ અને ઉપબેદ છે. મારવાડીનું પ્રાચીન સાહિત્ય 'ડિંગલ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે લોકો વ્રજભાષામાં કવિતા

હતા એમની ભાષા પિંગલ કહેવાતી હતી. જયપુરીમાં પણ સાહિત્ય છે. દાદુ દયાલ અને એમના શિષ્યોની વાણી આજ ભાષામાં છે. મેવાતી અને માલવીમાં સાહિત્ય મળતું નથી. આ ભુદં ભુદી બોલીઓની બનાવટ પર સુદૃઢ રીતે ધ્યાન દેતાં જણાય છે કે જયપુરી અને મારવાડી ગુજરાતી સાથે, મેવાતી વજભાષા સાથે અને માલવી બુદ્ધેશ્વરમાં સાથે ખુબ મળતી આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દોના એક વચ્ચનના રૂપ તો લગભગ સરખાં જ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે રાજસ્થાની અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં બહુ થોડો ભેદ હશે. રાજસ્થાની અને ભુતી ગુજરાતીમાં લગભગ અભેદ જોટલું સામ્ય જણાવા ઐતિહાસિક કારણો જણાતાં છે. ગુજરાતની આઠણુ વાણીયા માતિઓમાં શ્રીમાળા, પોરવાડ, ઓસવાળ, મોદ વગેરે નામો આજે પણ શ્રીમાળથી ભર્ય સુધી પ્રજના લોહીનું અજબ ગિરણુ ચમ ગએલું હોવાનું સાક્ષી પુરે છે. મૂળરાજથી બોળાબીમ અને સિદ્ધરાજ સુધીના ઇતિહાસમાં પણ ગુર્જરાજનો અને માલવ, મેવાડી અને દોહીના રાજવંશોના લોહી સંબંધ અને સરસતા માટે સ્પર્ધા આપ્યા કરેલાં છે.

અવધી

આ ભાષાનો પ્રચાર અવધ, આગરા, બુદ્ધેશ્વરમાં, જોડાનાગપુર અને મધ્ય પ્રદેશના કેટલાક ભાગોમાં છે. આની પ્રચારસીમાની ઉત્તરે નેપાળની ભાષાઓ અને બોલીઓ. પશ્ચિમે પશ્ચિમી હિંદી, પૂર્વમાં બિહારી તથા ઉડિયા અને દક્ષિણમાં મરાઠી ભાષાઓ બોલાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં યમુના અને ગંગાના પ્રદેશમાં બે પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષા બોલાતી હતી. એક શૌરસેની પ્રાકૃત કે જેનો પ્રચાર પશ્ચિમમાં હતો અને બીજી માગધી કે જે પૂર્વમાં બોલાતી હતી. આ બન્ને પ્રાકૃત ભાષાની પ્રચારસીમાની વચ્ચે જે પ્રદેશ છે તે અવધીની સીમાની અંતર્ગત આવી જાય છે. અહિં એવી ભાષાનો પ્રચાર હતો કે જેમાં શૌરસેની અને માગધી બન્નેની છાયા હતી. આ ભાષાને કેટલાક વિદ્વાનોએ ' પૂર્વીહિંદી ' પણ કહી છે.

અવધીની અંતર્ગત ત્રણ મુખ્ય ઉપભાષાઓ છે : અવધી, બંધેલી અને છત્રીસગઢી. અવધી અને બંધેલીમાં ખાસ અંતર નથી. બુદ્ધિભંડમાં બોલાતી હોવાને કારણે અને કેટલાક ઉચ્ચારણબેદથી અવધીનું નામ બંધેલી પડી ગયું છે. છત્રીસગઢી ઉપર મરાઠી અને ઉડિયાનો પ્રભાવ પડવાથી એ અવધીથી કેટલેક અંશે જુદી પડે છે. હિંદી સાહિત્યમાં અવધીનું મુખ્ય સ્થાન છે. એના બે મુખ્ય પુરાતન કવિઓ મલિક મહમ્મદ જયલી અને ગૌસ્વામી તુલસીદાસ છે. મલિક મહમ્મદે પોતાના 'પદમાવત' ગ્રંથનો આરંભ સં. ૧૫૯૭ માં અને તુલસીદાસે 'રામચરિત માનસ' નો આરંભ સં. ૧૬૩૧ માં કર્યો હતો. બન્ને ગ્રંથો વચ્ચે ૩૪ વર્ષનું અંતર છે. પરંતુ 'પદમાવત' ની ભાષા જેવી બોલાતી હતી તેવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છે અને ગૌસ્વામીએ એને સાહિત્યિક રૂપ આપવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. અવધીના પણ બે રૂપ મળે છે: પશ્ચિમી અને પૂર્વી. પશ્ચિમી હિંદી લખનૌથી કનોજ સુધી બોલાય છે. એટલે વ્રજભાષાની નિકટ પહોંચી જવાથી એના ઉપર વ્રજભાષાની અસર અને પ્રભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પૂર્વી અવધીનો ગોંડાથી માંડીને અયોધ્યા સુધી પ્રચાર છે. આ ભાષા શુદ્ધ અવધી રહી છે.

વ્રજભાષા.

વ્રજભાષા, શૌરસેની પ્રાકૃત અને શૌરસેની અપભ્રંશની ઉત્તરાધિકારિણી મનાય છે. એનું મુખ્ય સ્થાન વ્રજમંડળ છે. પરંતુ એનો પ્રચાર દક્ષિણમાં છેક આગરા, ભરતપુર, ઘોળપુર અને કરૌલી સુધી તથા જ્વાલીઅરના પશ્ચિમ ભાગ અને જયપુરના પૂર્વભાગ સુધી છે. ઉત્તરમાં એ ગુડગાંવ હસ્થાના પૂર્વ ભાગ સુધી બોલીય છે. ઉત્તર-પૂર્વમાં એનો પ્રચાર બુલંદ શહેર, અલીગઢ, ચેટા, મૈનપુરી, બઘઉં, બરેલી અને નૈનીતાલના તરાઇ પરગણા સુધી પહોંચ્યો છે. વ્રજભાષાનું કેન્દ્રસ્થાન મથુરા છે અને ત્યાંનીજ ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે.

વ્રજભાષાના મધુર્યને મદના અર્પણી એક કથા છે. રાજા શિવપ્રસાદે પાતાના નવા મુટકામાં એ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એક ઇરાની શાયર વગરકવિતાને પરાજિત કરવા વ્રજમાં આવ્યો હતો. મધુરામાં એણે એક કન્યાને મોટેથી સ્વાભાવિક ઉક્તિમાં “ સીંદરી અલીનમે” કીકરા લગત હૈ ” માલમ્યું અને પોતાનો પગજીવ આંકાગને પાછો ચાલ્યો ગયો. એક અંરકૃત કવિએ કહ્યું છે: મધુગની આંચોની ભાષામાં મદનનો વાસ છે.

વ્રજભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિઓમાં મુરદાસ આદિ આઠ સખાઓ અને હરિવંશજી, સ્વામી હરિદાસજી વગેરે મહાત્માઓના અમર નામે આવે છે. મુરદાસે પોતાના અંતરમાં રમી રહેલાં ભક્તિ અને સમર્પણના સંવેદનોને વ્રજભાષામાં સમર્થ રીતે સૂત ક્યાં છે. તાનસેન, જેજુ-આવંતે, ગોપાલ અને સ્વામી હરિદાસજી જેવા ભારતના સર્વથેષ ગદ્યાઓની સંગીતકલાને શોભાવનારી પણ વ્રજભાષા છે.

મહા કવિ બિહારીની ‘મત સમ’નું સ્થાન હિંદી સાહિત્યમાં અનોદ છે. એ ‘સતસમ’ના ગૂઢ અને ચમત્કારિક ભાવોને પ્રકટ કરવાનો યશ પણ વ્રજ ભાષાને જાય છે. આજે ધણીખરી કવિતાઓ લગભગ ખડી બોલીમાં રચાય છે પરંતુ વ્રજભાષા એ કવિતાની પરિમાર્જિત ભાષા છે એ નિર્વિવાદ છે.

હિંદી માહિત્યના નવયુગના પ્રથમ દષ્ટા ભારતેન્દુ હરિચંદ્રની કવિતાએ પણ પોતાની પ્રતિભાના શયુગાર તરીકે વ્રજભાષાને સ્વીકારી છે. આમ હિંદી જગતમાં વ્રજભાષાનું સ્થાન માનભર્યું અને અપૂર્વ છે.

વ્રજ ભાષાની શાખા જેવી અને એને મળતી ભાષા બુંદેલી છે. આ ભાષાની ડાયા કેટલાક કવિઓની કવિતામાં બરાબર મળે છે. આનો પ્રચાર મુન્શિખંડ, આલીઅર અને મધ્ય પ્રદેશના કેટલાક જિલ્લાઓમાં છે. બુંદેલીનો સંસ્કર નમુનો ‘આલ્ફ’ હોઈ શકે છે આ ગ્રંથની પ્રાચીન લંઘપ્રત ન હોવાને કારણે એનું અસ્તિત્વ ગાંધારાઓની સ્મરણશક્તિ ઉપર નિર્ભર

‘એ. એટલે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં એનું રૂપ જુદું જુદું દેખાય છે. એનું વાસ્તવિક પ્રાચીન રૂપ તો આજે દુર્લભ છે. મહાકવિ કેશવદાસ જુદેલખંડના વાસી હતા એવું એમની ભાષામાં જુદેલીના કેટલાક અંશ ઉપરથી દેખાય છે. જુદેલી આખર તોય વજ્રભાષાની શાખા હોવાથી એનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ નથી.

ખડીખોલી.

આ ભાષા મેરઠ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં બોલાય છે. ખડી ખોલીનો આદિ કવિ અમીર ખુશરો છે. એનો જન્મ સં. ૧૩૧૨ માં અને અને મૃત્યુ ૧૩૮૧ માં થયું. ખુશરોએ હિંદી અને અરબીશરસી શબ્દોનો પ્રચાર વધારવા તથા હિંદુ મુસલમાનોના ભાવવિનિમયમાં સહાય કરવાના ઉદ્દેશથી ‘ખાલિક ખારી’ નામનો પદ્યમાં એક કોષ બનાવ્યો હતો. આ કોષને માટે એવી કથા છે કે એની લાખો પ્રતો લખાવીને ઉઠા પર લાદીને એનો પ્રચાર આખા દેશમાં કરવામાં આવ્યો હતો. ખુશરો ઉપરાંત બૃહણ્ણે પણ પોતાની ‘શિવખાવની’માં અનેક દેકાણે આ ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

એટલે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ખડીખોલીનો પ્રચાર સોળમી સદીમાં અવરૂપ હતો. પરંતુ સાહિત્યમાં એનો જોડાએ તેટલો આદર ન હતો. સોળમી સદી પહેલાં ગદ્યમાં ખડીખોલીનો ઉપયોગ વિરલ હતો. મુંશી સદા સુખસિંહનો ભાગવતનો હિંદી અનુવાદ એ ભાષામાં છે. ત્યાર પછી અદ્વરમી મદીમાં તો ગદ્યનું સ્વરૂપ સ્થિર અને સુરેખ થયું અને ખડીખોલી માટેનો લોકાદર વધ્યો. લક્ષ્મણલાલના પ્રેમસાગરથી સદાગમિત્રના નાસિકે તોપાખ્યાનની ભાષા વધારે સુંદર અને પુષ્ટ છે. પ્રેમસાગરમાં જુદા જુદા પ્રયોગોના રૂપ સ્થિર નથી દેખાતાં; સદાગમિત્રમાં એ ત્રુટિ નથી. ઈશાઅલ્લાહખાંની રચનામાં શુદ્ધ તદ્દભવ શબ્દોનો પ્રયોગ છે. એમની ભાષા સરળ અને સુંદર છે, પરંતુ વાક્યોની રચના ઉર્દૂના ઢંગપર કરી છે એ કેટલાક વિવેચકો એમને હિંદી કરતાં જુની ઉર્દૂના કવિ તરીકે સ્વીકારે છે.

લ'મુજ્જલાસના મમય પછી અગ્રેષ્ઠ અમલ દેશમા તદ્દિ પામ્યો અને સ્થિર થયો. ત્યાર પછી હિંદીગઘમા ખડીબોલીનું મહત્વ વધ્યું. આગે ધીરે ધીરે વજ અને અવધી કે જેમા સાહિત્યના અપૂર્વ મજનો યયા છે તેને ઠેકાણે ખડીબોલીનો પ્રચાર વધતો જાય છે અને ખડી બોલી જ હિંદી સાહિત્યની મુખ્ય ભાષા બની રહી છે.

હિંદી ભાષાનો કમવિકાસ કેવી રીતે અને ક્યાં થયો એ મહારાજ પૃથ્વીરાજની સમયથી માડીને તે વખતના ગ્રેક ભાષાવિશાગ્દેના ઉત્કરણો-થો મહાન સમજારો

હિંદી ગઘની સ્થિતિ મહારાજ પૃથ્વીરાજના મમયમા કેવી હતી તેનો યથાર્થ ચિતાર આ પત્રમા રજુ થયો છે.

સં. ૬૨૩૫

શ્રી હરિ એક લિંગો જયતિ શ્રીશ્રી ચિત્રગટ બાહ સાહેબ શ્રી પ્રયુ કુવર બાહક વારણગામ મોહ આચાર્ય બાહ ઋષિ કેમળ બાહ જે અપન શ્રી દેવી સુ બાહ લંગરી રામજી આચાર્ય દે જે શ્રી દેવી સુ શ્રી હજુરેકા ખી ખાસ રૂકા આચાર્ય દે જે મારોખી પદાગવા હી શીખવીદે ને દસી કાકાજ પેદ દે જે કાગદ બાચત ચયા આવજો યાનેમા આગે જાછજે પડેગા થાકે વાસ્તે એક બેદી દે શ્રી હજુરખી હકમ બેગીચો દે જેથે તાડીદ-સુ આવજો. યામે અંદર વગે આવ કામાગ્ય અવાર કરોગા ક્યી મુ આચાર્ય પાછે કરોગા જોર થે સવેરે દન અડે આદમો મં. ૧૧૪૫ ચિત્ર મુદ્રો ૧૩૧ સહી.

આ પત્ર વિક્રમ સંવત ૧૨૩૫ નો છે. એ મમયે જે મવન પ્રવર્ત્તો હતો તે વિક્રમ મંવતમાં ૯૦ વર્ષ જોડો હતો આ પત્રનો મુજગતી ભાવાર્થ આવો થાય—

શ્રી હરિ એકલિંગજીની જય હે. મોહગામ નિવાસી આચાર્ય બાહ ઋષિશરણે ચિત્રગટી બાહ સાહેબ પ્રયુકુવરીના પ્રણામ વિશેષ બાહ શ્રી

લંગરી રાયજી દિલ્હીથી આવ્યા છે. અને દિલ્હીથી શ્રી હજુરનો રકો પહુ સાથે આવ્યો છે, જેમાં મને દિલ્હી આવવાની આજ્ઞા છે. કાકાજીનું શરીર અસ્વસ્થ છે. માટે કાગળ વાંચીને તરત આવજો. તમારે અમારાથી પહેલાં જવું પડશે. તમારે માટે જુદી ગાડીની વ્યવસ્થા કરી છે. શ્રી હજુરની પહુ. એવી આજ્ઞા છે. માટે તમે તાકીદે આવજો. તમારા મંદિરની સ્થાપના જે મુક્તવી રાખવી પડી છે તે આપણે દિલ્હીથી આવ્યા પછી કરી લઈશું. એટલા જલદી આવજો કે દિવસનું પ્રભાત તમારે ત્યાં હોય તો સંધ્યા અહિં નમે. મિતિ ચૈત્ર સુદ ૧૩ સં. ૧૧૪૫

ત્યાર પછીની એટલે લગભગ સં. ૧૩૧૬ ની દિંદીલાપા જાણવા માટે. એક સનદ મળે છે. ચિતોડના મહારાણા શ્રી સમરસિંહજીએ આ સનદ આચાર્ય ઋષિકેશજીને આપી હતી.

સં. ૧૩૧૯

સ્વસ્તિ શ્રી શ્રી ચિત્રકોટ મહારાજાધિરાજ તપેરાજ શ્રી રાવજી શ્રી સમરસીજી ખચનાતુ દાઅમા આચારજી હાકર ઋસીકેપ કસ્ય યાને દલી મુગમ જે લાયા અણી રાજમે એપદ થારી જાવેગા એપદ ઉપરે માલકીયાંકી હે એ જનાના મેં થારા બંસરા હાલ એ હુજે જાવેગા નહીં ઔર થારી બેઠક દલીમેં હોગી પ્રમાણે પરધાન બરોબર કારણ હોવેગા.

આ પ્રમાણપત્રનો ગુજરાતી ભાવ આવો છે.

શ્રી ચિતોડના મહારાજાધિરાજ રાવજી શ્રી સમરસિંહજીની આજ્ઞાથી આચાર્ય ઋષિકેશ ને—તમને હું દિલ્હીથી લાવ્યો છું. રાજ્યમાં હવે તમારીજ દવા લેવાશે. દવાઓ ઉપર અધિકાર તમારો રહેશે અને અંતઃપુરમાં તમારા વંશજો સિવાય બીજા કોઈ નહિ જઈ શકે. દરબારમાં તમને દિલ્હીમાં મળતું હું તેમ પ્રધાનની જોડે આસન આપવામાં આવશે.

અમીર ખુશરો સં. ૧૩૭૫

અરબી અપની ખોલીમેં દુસરી લાવાકો નહીં મિલને દેતી, પર ફારસી

में यह कभी है कि बिना भेल के काम आने योग्य नहीं है। इस कारण के वह शुद्ध है और यह भीही शुद्ध है। उसे प्राण और इसे शरीर कहते हैं।

भारवाभी गोदलनाथल सं. १४०७

• स्वामी तुम्हें तो सतगुरु अम्हे तो सिध सन्ध अक पूछिया, ह्या करि कहिया, भनन करिया रोस। पराधीन उपरांति बंधन नाहीं, सुआधीन उपरांति मुक्ति नाहीं।

गोस्वामी विठ्ठलनाथल सं. १६००

जन्मे के सिपर पर शब्दायमान करत है त्रिभिधि वायु अहत है हे निसर्ग रनेहाई सपी हूं संशोधन, प्रियाणु नेत्र कमल हूं कछुक मुद्रित दृष्टि होय के पारंपार कछु सप्पी कहत जस यह मेरो मन सहचरी अक क्षण हाकुर के ताजत नाहीं।

गंगासाह सं. १६२१

धनतो सुनके पातशाहल श्री अकबरशाहल आद सेर सोना नरहर दाम आरन कोहिया धन के डेसैर सोना हो गया।

गोस्वामी गोदलनाथल १६४८

श्री गुसाध ल के सेवक अक पटेल ही वार्ता। सो वह पटेल वैष्णव राज नगरमें रहैतो हतो। वा पटेल वैष्णव के दो भेटा हते और अक श्री हनी।

नाशाहास सं. १६१०

तब श्री महाराज कुमार प्रथम आशिष्ट महाराज के अरन छुछ प्रनाम करत जय्ये, हिर अपार वृद्ध समाज तिनसे प्रनाम करत जय्ये हिर श्री रामधिराज लुका जेहार करिके श्री महेंद्रनाथ दरारय लुके निकट गहत जय्ये।

गोस्वामी तुलसीदासल सं. १६६६.

संवत १६६६ समये कुआर सुदी तेरसी पार शुभ दिने लिखित पत्र

અનંદરામ તથા કન્હક કે અંશ વિભાગ પુર્વે આગે જે આગ દુન હું જને
માગા જે આગ હે શે પ્રમાન માના દુન હું જને બિદિત તક્સીલુ અંશ
ટોડરમલ કે માલ જે વિભાગ પદુ હોત સ.

બનારસીદાસજી સં. ૧૧૭૦.

સમ્યગ દષ્ટિ કહા સો સુનો સંશય, બિમોહ, બિભ્રમ એ ત્રીન ભાવ
જમૈ નાહી સો સમ્યગ દષ્ટિ. સંશય, બિમોહ બિભ્રમ. કહા તકિ સ્વરૂપ
દષ્ટાંત કરિ દિખાઇયતુ સો સુનો. ‘

જટમલ સં. ૧૧૮૦.

હે બાત હી ચીનૌડગડ કો ગોરા બાદલ હુઆ હૈ જીન હી બાતો
હીતાબ હીંદવી મેં બનાડર તૈયાર કરી હૈ.

સરતિમિત્ર સં. ૧૭૧૭.

સીસ ફૂલ સુહાગ અર બેંદા ભાગ એ સેઉ આ એ પાવડે, સો હે
સોને કે કુસુમ, તિન પર પર ધરિ આ એ હૈ.

દાસ સં. ૧૭૮૧.

ધન પાએ તે મૂર્ખ હ જુદિવંત હૈ જાતુ હૈ. ઓર સુવાવસ્થા પાએ તે
નારી ચતુર હૈ જાતિ હૈ યદ વ્યંચ હૈ. ઉપદેશ શબ્દ લક્ષણા સો માત્રુમ હોતા
હૈ ઓ વાચ્ય હ મેં પ્રગટ હૈ.

લલિત કિશોરી અને લાલિત માધુરી સં. ૧૮૦૦.

મલયગિરિ કો સમસી બન વાહી પવન સો ચંદન હૈ જાત. વાકે કષ્ટ
ધમ્મા નાહી.

લલ્લુજીલાલ સં. ૧૮૧૦.

ધસ ખીચ અતિ વ્યાકુલ હો સુધિ સુધિ દેહ હી વિસારે મન મારે રોની
યશોદારાની ઉદવજ કે નિકટ આય રામકૃષ્ણ હી કુશલ પૂછ બોલી કહો
ઉદવજ હરિ હમ બિન વદો કેસે ઇતને દિન રહે ઓર કયા સંદેશા બેગન હૈ.
કય આય દર્શન કેગે ?

सदलभिअ सं. १८९०.

कुंडमे क्या अन्धा निर्मल पानी कि बिस्मले कमल के दूनों पर लौरे
गूँल रहे थे; तिस पर हंस सारस चक्रवाक आदि पक्षी भी तीर तीर
सोहावन शब्द जोलते, आसपास के गाछों पर कूह कूह कोड़ियाँ कुडुक रहे
थे, जैसा असंत जलुका घर ही होय.

सुन्दार सं. १९०२.

जंशायर के निकट आन मैने नेक रथाम के मुख देवे। नद नागर
के पट पे लण ते भेरो मन लटके है.

राज शिवप्रसाद सं. १९११.

जय विपत के दिन आते हैं तो सारे सामान जैसे ही बंध जते
हैं. निदान राज नलने चलते समय हमयंती ही साड़ी काट कर आधी
'उससे' से अपने पहनने के ली और आधी उसके बदन पर रहने दी.
धस मनुष्यका मन भी विधाताने किस प्रकार पर रखा है.

स्वामी इयानंद सं. १९२०.

वह सत्यही नहीं दहाता जो सत्य के स्थान में असत्य और
असत्य के स्थानमें सत्यका प्रकाश किया जाय किंतु पदार्थ जैसा है उसका
वैसाही कहना, लिखना और मानना सत्य दहाता है.

शारतेन्दु खन्निअ सं. १९२५.

द्वि मकाराज अपव्ययने शुभ छुट भयाध अछलत ने भी अग्रे
हाय साध हीये. देशने तो बिल ओर टेल्ल के छतने गोत्रे भारे ही
अंटाधार कर दीया और सिंकारश भी जूय ही छकाया.

भासकृष्ण लक्ष सं. १९३०

शब्दही आकर्षण शक्ति न्युनही आकर्षण शक्ति से लण भाव

जारी काम नहीं करी जा सकती। जलिक विशेष कहना चाहिये, इस लिये कि जिस आदर्शको शक्ति को नष्ट करने प्रकट किया वह केवल प्रत्यक्ष में काम दे सकती है।

पंडित महावीरप्रसाद द्विवेदी.

उनके कथनका अवतरण दे कर भविष्यनामने उन्हें कहकार जाता है और सिखा है की प्रसंग भी देखतो हो या मनमानी हांकते हो तुम्हें इस प्रयोग को सही साभीत करना है तो पाणिनी व्याकरण के पीछे न पड़कर और व्याकरण देखो।

गैरीशंकर हीराचंद ओझा

हिंदुओका दृष्टिकोण सदासे निवृत्ति मार्गकी तरफ रहने के कारण उन्होंने प्राचीन कालसेही वास्तविक प्रतिपाद की ओर ध्यान नहीं दिया, और मनुष्यों के अरिष्ट अंकित करने की अपेक्षा भ्रष्ट के अवतारों या देवी-देवताओं के वर्णन करने में ही अपनी लेखनी का कृतार्थ समझा।

भाषु गदाधरसिंह

संसारकी स्थिति में युद्ध एक उभे और आवश्यक स्थानका अधिकार रभता है। मनुष्यत्व के सर्वोच्च प्रभाव प्रगट होने की समरक्षेत्र में ही एक महान प्रदर्शनी है। विना युद्ध के मनुष्य जाति की उन्नतिका मार्ग इष्ट जाता है और वह जाति श्रेष्ठ होकर मृत पदार्थवाद में लीन हो जाती है।

भाषु श्यामसुंदरदास

वर्तित कलाओं में मनुष्यसे उभ्या स्थान काय-कलाका है। इसका आधार काष्ठ मूर्त पदार्थ नहीं होता। यह शाब्दिक संकेतो के आधार पर अपना अस्तित्व प्रदर्शित करती है।

भाषु पुरपोतमदास टंडन

मध्यरीय सौन्दर्यका, प्राकृतिक कविता का लापा की छटा द्वारा संसारका

દરસાનાલી કવિકા કર્તવ્ય છે. જિતના ગદરા વદ આપની પ્રતિભા દ્વારા ઇસ : સૌન્દર્ય સાગરમેં કુબલ છે. ઉતનાલી અધિક વદ અપને કર્તવ્યમેં સફલ હોતા છે.

પંડિત પદ્મસિંહ શર્મા

ખિહારી હી સખીકા પરિહાસ બગલી જળ્યાય છે. રસિક મોહન સુનકર કકકલી હો ગયે હોંગે. ઇસસે અચ્છ સાદ, સમ્યા, સીધા ઔર દિલમેં ગુદગુદી કરનેવાલા મીઠા મજાક સાહિત્ય સંસારમેં સાયદ્દી હો.

બાબુ પ્રેમચંદણ

જિસ પ્રકાર સૂર્યકા તાવ જલ્દી સોસ લેતા છે, ઉસી ભાંતિ શોક કે તાવને વિદ્યાધરી કા રક્ત જલા દીઆ. મુખસે હંડી સાંસ નિકલતીથી, આંખો લે ગર્મ આંસુ બહતેથે. બોજનમે અશ્વિ હો ગધ ઔર શવનમે ધૂણા.

હિંદી ભાષાનો ક્રમવિકાસ ઉપર બતાવેલા ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આજે હિંદમાં વધારે સ્વચ્છ અને મદ્યવનો વિકાસ સધાતો જાય છે. સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક વગેરે શુભના ગમે તે ક્ષેત્રમાં આજે હિંદી ભાષા પોતાના ભાવો સરસ અને શુદ્ધ રીતે પ્રકટ કરી શકે. એટલી સમુદ્ધાંતે જની રહી છે.

૩

નાગરી લિપિ.

માનવ પોતાની રચનામાં સદા પરિવર્તનશીલ હોય છે; એટલે એણે નિર્માણ કરેલી સમગ્ર વસ્તુઓમાં સમયની સાથે સદા પરિવર્તન થતું જ રહે છે. દુનિયાની સર્વ લિપિઓમાં છાપવાના ચંત્રની શોધની પૂર્વે, સમયની સાથે ધણુ ખર્ચ અંતર દેખાય છે. નાગરી લિપિ પણ એ અસરથી મુક્ત નથી. મધ્યએશિયા, જાપાન વગેરેથી મળતા આવતા નાગરી લિપિના પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને, આપણા દેશમાંથી મળેલા અસંખ્ય પ્રાચીન શિક્ષાલેખો, તામ્રપત્રો, ભુજપત્રો અને સિક્કાઓની નાગરી લિપિ અને, વર્તમાન નાગરી લિપિ વચ્ચે મોટું અંતર છે. આ અંતર સમયની સાથે ધીરે ધીરે થતું ગયું છે. જોને પ્રાચીન નાગરી લિપિનો બોધ ન હોય એવા વિદ્વાનની સામે જો અગોક્તા બ્રાહ્મી લિપિના લેખોના ફોટા મુકવામાં આવે તો એ વિદ્વાન એ લિપિને કદી નાગરી નહિ કહે; એટલું જ નહિ પરંતુ એજ વિદ્વાણુ લિપિમાં પરિવર્તન થતાં તે આજની નાગરી લિપિ બની છે એ વાતનો પણ સહસા સ્વીકાર નાહ કરે.

વર્તમાન નાગરી વિધિનું મૂળ અર્થાત પ્રાચીનરૂપ મૌર્યવંશીના પ્રતાપી રાજા અશોકના શિલાલેખોની આહી વિધિથી મળતું આવે છે એ લેખો વિક્રમ સંવત્સરો લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વના છે, જે કાશિઆવાડથી ઉડીમા સુધી અને નેપાળની તળેટીથી માછસુર સુધીના અનેક સ્થાનોમા મળ્યા છે. ભાગતવર્ષમા જેમ અત્યારે નાગરી વિધિનો પ્રચાર છે એવોજ અશોકના વખતમા આ મૂળ વિધિનો પ્રચાર હતો અશોકની પૂર્વે નાગરીનું કંઈ ન્હોતું અને એમા કેવા કેવા પરિવર્તનો થઈને તે એ સ્થિતિને પહોંચી એ જાણવા માટે હજી સુધી જોઈએ તેટલા સાધનો ઉપલબ્ધ નથી અશોકના સમયની પૂર્વેના હજી સુધી માત્ર એક નાનો શી લેખ મળ્યો છે, એ લેખ નેપાળની તળેટીમા વિપ્રાવા નામના સ્થાનમા, શાક્ય જાતિના લોકોના બનાવેલા એક બૌદ્ધ સ્તુપમા એક નાનાશા પથર પર એકજ પદ્ધતિમા કાતરેલો છે. એમા નાગરી વિધિના માત્ર ૧૪ અક્ષરોની પ્રાચીન રૂપ મળે છે. એમા અને અશોકના લેખોની ૪૬ અક્ષરોવાળી આહી વિધિમા ખાસ અંતર નથી જોઈ માત્ર એટલોજ છે કે એમા દીર્ઘ અરચિહોનોનો અભાવ છે. એટલે અત્યારે તે આપણે અશોકના સમયની વિધિનેજ નાગરી વિધિનું ઉત્પત્તિ સ્થાન માનવું જોઈએ

અશોકના સમયની નાગરી વિધિ ભારતવાસીઓએજ નિર્માણ કરી કે ખીજાઓ પાસેથી લીધાં એ વિષયમા જુદા જુદા વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે એ વિવાદસ્પત વિષયને આ નાનાશા એક પ્રકરણમા ચર્ચા શકાય એમ નથી એ વિષે વધારે વિગતવાર, વિસ્તૃત અને પ્રમાણભૂત હકીકત જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ શ્રી ગોરીસકર હીરાચંદ ઓઝા દ્વારા "પ્રાચીન વિધિમાલા"મા * પાલી વિધિ આર્થ લોકોએજ નિર્માણ કરી છે' એ લેખ

*પાલી-પ્રાચીન નાગરી યુગેખીઅન વિદ્વાનોએ અશોકના લેખોની વિધિનું નામ પાલી વિધિ રાખ્યું છે પરંતુ એને માટે એઓ કોઈ પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત પ્રમાણ આપતા નથી

તથા “ ઇડિયન એન્ટિક્વેરી ” માં છપાયેલો આર. શામશાસ્ત્રી. બી. એ. નો દેવનાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ વિષયક લેખ જોઈ લેવો. અશોકના સમયની લિપિનું નામ ‘લલિતવિસ્તાર’માં ‘આહીલિપિ’ મળે છે અને ‘નિત્યાષોક-પિકાણુ’ વંના લાખ્ય ‘સેતુબંધ’માં ભાસ્કરનંદ એનું નામ નાગર (નાગરી) લિપિ હોવાનું જણાવે છે. એના કારણમાં એ બતાવે છે કે નાગરી લિપિમાં એનું રૂપ ત્રિકોણ છે અને એવુંજ રૂપ અશોકના લેખોમાં મળે છે.

નાગરી શબ્દ એ દેવનાગરીનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે અને એ લિપિનું નામ દેવનાગરી હોવાનું કારણ શામ શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે એવું દેખાય છે કે દેવતાઓની પ્રતિમાઓ બની તે પૂર્વે એમની ઉપાસના સાંકેતિક ચિન્હોદ્ધાર થતી હતી. એ ચિહ્નો કેટલાય પ્રકારના ત્રિકોણાદિ યંત્રોની મધ્યમાં લખવામાં આવતા હતા અને એ યંત્રો ‘દેવનગર’ કહેવાતાં. એ દેવનગરોની મધ્યમાં લખાયેલાં અનેક પ્રકારના સાંકેતિક ચિન્હો કાળંતરે અક્ષર મનાવા લાગ્યાં અને એ અક્ષરો ‘દેવનાગરી’ નામથી પ્રચલિત થયા. ૧

જેમ વર્તમાનકાળમાં ભારતવર્ષની આખી લિપિઓમાં નાગરીનો પ્રચાર સૌથી વધારે છે; અને આખા દેશમાં એનો આદર છે એવો અને એટલેજ આદર ઈ. સ. ની ૧૦ સદીના પ્રારંભથી માંડીને આજ સુધી ભારતના ઘણા પ્રાંતોમાં ટકી રહ્યો છે. રાજપૂતાના, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, કચ્છ, મધ્ય ભારત, સંયુક્ત પ્રાંતો અને મધ્ય પ્રદેશ ઉપરાંત બિહાર અને બંગાળમાં પણ ૧૦ મી શતાબ્દ સુધી તો આજ લિપિ રહેલી. અને બિહાર, બંગાળ, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને કચ્છ સિવાય બાકીના પ્રદેશમાં તો આજે ય નાગરીનું-સામ્રાજ્ય છે. એક રીતે બંગાળી લિપિ નાગરીની પુત્રી છે, એવું ભારતીય લિપિઓના અભ્યાસક શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાનું કથન છે. પંજાબ અને કાશ્મીરમાં પણ આની બહેન શરદા લિપિનો પ્રચાર ૧૦ મી

૧ પ્રાચીન મિશ્રમાં (મંજુષ્ઠ) હિરોગ્રીયીયમાંથી લિપિના ઉદ્ભવનો ઇતિહાસ કંઈક અનુભવ મળતો આવે છે.

સદીની આસપાસથી થવા માંડ્યો. દક્ષિણના જુદા જુદા વિભાગમાં કે
 ત્યાં તેલગુ અને કાનડી ગ્રંથો તથા તામિલ લિપિનો પ્રચાર ચતત ચાલુ
 રહ્યો હતો. તેની સાથે નાગરી-લિપિનો પ્રચાર પણ અખંડિત ચાલુ જ હતો.
 એટલે જ ઉત્તર અને દક્ષિણ કાંકણ તથા કાઠ્ઠાપુરના શિક્ષાર્થી રાજ્યોના
 શિક્ષાત્રેષો અને દાનપત્રો, દક્ષિણ (માન્ય ખેટ) ના રાપ્ટૂટો (રોકોડો)
 નાં કેટલાંક દાનપત્રો, પશ્ચિમના ચાલુક્યો તથા સેલ્યુટ્ટેશ અને દેવગિરિના
 યાદવોના શિક્ષાત્રેષો, દાનપત્રો અને વિજયનગરના રાજવંશના કેટલાંક
 દાનપત્રોમાં નાગરી લિપિ મળે છે. વિજયનગરના રાજ્યોની દાનપત્રોની
 લિપિ ' નંદનાગરી ' કહેવાય છે અને આજ સુધી દક્ષિણમાં સંસ્કૃત
 પુસ્તકોના લેખનમાં એનો જ પ્રચાર છે. ઇ. સ. ૧૯૨૯ ના ઑગસ્ટ
 મહિનાની મારી દક્ષિણની ખુસારી દરમ્યાન મેં તાંજોર અને ત્રિચિનાપલીમાં
 ૬૦૦ થી ૮૦૦ વર્ષની જુની પોથીઓ જોઈ તો તેમાં પણ બહુ જ લખાણ
 નાગરીલિપિમાં જ મારા જોવામાં આવ્યું.

ઉત્તર ભારતમાં નાગરીનો પ્રયોગ ૧૦ મી સદીના પ્રારંભની આસપાસથી
 મળે છે, અને એ સૌથી પહેલાં કનોજના પ્રતિહારવંશી રાજા મહેન્દ્રપાલ
 (પહેલો) ના વિદ્વાદ્બૌલીથી મળેલા વિ. સં. ૯૫૫ ના દાનપત્રથી સમ-
 જન્ય છે. ત્યાર પછી એજ વંશના અન્ય રાજાઓ, મેવાડ, વાગડ આદિના
 શુદ્ધિઓ, સાંબર, અજમેર, નાડૌલ, જલૌર અને ચંદ્રવતી (ચાલુ) ના
 ચૌહાણો, હર્દુદી, ધનોપ અને બઘઉના રોકોડો, સોરઠ, ગુજરાત અને
 લાટના ચાલુક્યો (સોલંકીઓ). માળવાના પરમારો, ગ્વાલીઅર, હલદુંક
 અને નરવરના કઠ્ઠવાહો જોગલુકિત (જન્નેરી-શુદ્ધેલખંડ) ના
 ચંદેલવંશીઓ ત્રિપુટી (તેવર), રત્નપુરના હૈહય (કચ્છુરી) વંશીઓ
 વગેરે અનેક રાજકુળોના શિક્ષાત્રેષો. દાનપત્રો અને સામાન્ય પુરોના
 લેખોમાં આજસુધી જરાજર નાગરી લિપિ મળે છે.

ઇ. સ. ના ૧૦ મી સદીની ઉત્તરની નાગરી લિપિમાં કુદિલ લિપિના
 અ, આ, ઇ, ઈ, ય, ય, વ અને સનાં માયાં જે અરોમાં વિભક્ત મળે

છે. પરંતુ અગીઆરમી સદીથી આ બંને અંશો મળી જઈને માયાની એક જ લક્ષીર બની જાય છે, અને પ્રત્યેક અક્ષરનું માથું અક્ષરની લંબાઈ પહોળાઈના પ્રમાણમાં જ લાંબુ દેખાય છે. અગીઆરમી સદીની નાગરી લિપિ વર્તમાન નાગરીને મળતી આવે છે અને બારમી સદીથી આજની નાગરીનું સુરેખ સ્વરૂપ બંધાય છે. કેવળ છ અને ધ માં જ પ્રાચીનતા દેખાય છે, અને વ્યંજનો સાથે આવનારી એ ઐ, ઐ અને ઐની માત્રાઓમાં કંઈક અંતર દેખાય છે.

દક્ષિણમાં વર્તમાન નાગરીથી વધારે મળતી લિપિ, ઉત્તર ભારતના ઇતિહાસને મુકાબલે પહેલાં અર્થાત ઈ. સ. ની આઠમી સદીથી મળે છે. સૌથી પહેલાં રાઠોડ વંશના રાજા દંતિદુર્ગના સામગઢથી મળેલા શક સં. ૬૭૫ (ઈ. સ. ૭૫૪) ના દાનપત્રમાં, ત્યાર પછી રાઠોડ રાજા ગોવિંદરાજ (બીજો) ના સમયના દુવીઆથી મળેલા શક સં. ૭૦૧ (ઈ. સ. ૭૮૦) ના દાનપત્રમાં, પૈદણ અને વણીગાવથી મળેલા રાઠોડ ગોવિંદરાજ (ત્રીજો) નાં દાનપત્રોમાં—જે અનુક્રમે શકે ૭૧૬ અને ૭૩૮ (ઈ. સ. ૭૯૪ અને ૮૦૮) નાં છે, એમા દેખાય છે. વડોદરાથી મળેલા ગુજરાતના રાઠોડ ધુવરાજ (ધારા વર્ષ નિરૂપમ)ના શ. સં. ૭૫૭ (ઈ. સ. ૮૩૫) ના દાનપત્રમાં અને રાજૂકડું અમોઘવર્ષ અને એના શિક્ષારવંશી સામંત પુત્તશકિત (પહેલો અને બીજો) ના સમયના કન્હેરી લેખોમા જે અનુક્રમે શક, સં. ૭૬૫ અને ૭૭૩ (ઈ. સ. ૮૪૩ અને ૮૫૧) ના છે; મળે છે. એ સમય પછી દક્ષિણની લિપિઓની બરાબર સાથે સાથે નાગરી આજસુધી આક્રી આવે છે. ઉપરના બધા જ તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો જુદા જુદા પુરૂષોના હાથે લખાયલા હોવાથી એની લેખનશૈલિ કંઈક નિરાળી છે. પરંતુ એની લિપિ તો નાગરી છે એ નિર્વિવાદ છે. આ પ્રકારે નાગરી લિપિ ઇ. સ. ૮ મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ક્રિસ્તતરૂપે લખાયલી મળે છે. કેટલાક તવારિખનવેશો તો એની પહેલાં પણ એનો વ્યવહાર હોવાનું માને છે. કારણ કે મુજરવંશી રાજા જાગાટ (ત્રીજો) ના કેસરો

સં. ૮૫૯ (ઇ સ ૭૦૬) ના દક્ષિણી શૈલિની પત્રિમી લિપિના દાનપત્રમાં એક રાગના દસ્તાવેજ = સ્વદ્ગતો મમત્રી જયલટ મયં નાગરી લિપિ છે.

અશોકના સમયની નાગરી લિપિ વર્તમાન નાગરીથી વધારે સરળ હતી અને ગુજરાતી લિપિની જેમ એ અક્ષરોના માથા બાંધાતા ન હતાં. પણ પાછળથી અનેક લેખકોને હાથે એના ધણાં રૂપાંતરો થયાં. એ રૂપાંતરોના ત્રણ કારણો અનુમાન કરી શકાય છે

- ૧ અક્ષરોના માથા બાંધવા.
  - ૨ અક્ષરોને નુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.
  - ૩ ઝડપથી લખવું અને ક્ષમ ઉદાહરણ વિના અક્ષર પુરો કરવો.
- આ ત્રણે કારણોને નીચેની વ્યાખ્યાઓ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

ઝડપ : ક્ષમ ઉદાહરણ વગર લખાય એવાં બીજાં જેમ વધારે તેમ ઝડપ વધારે.

સરળતા : નુંદતા જેવા ચિન્હો વધારે હોય અને આગશ્યક હોય તેમ તે લિપિ લખવામાં ઝડપ અને સરળતા બન્ને ઘટે.

ગૂંદરતા : કાનો, ગોગ, અર્ધગોગ, વાંકી લીટી, વાંકી અર્ધલીટી વગેરે અમુક જ અંશોના મળીને અક્ષરો થાય જેમાં એ અંશોની મેળવણી આપને રહે એવી થાય અને દરેક અક્ષરનું વ્યક્તિત્વ સધાય.

સુવાચ્યતા : દરેક બીજાનું વ્યક્તિત્વ એટલું જળવાય કે ગમે તેટલી ઝડપથી અને ગમે તેટલા ગ્રીણા અક્ષરો લખનાર લખે તથાપિ ધ પ જ છે. ધ ધ જ છે એ વિષે ભ્રમ ઉત્પન્ન થવા જ ન પામે એનું નામ સંપૂર્ણ સુવાચ્યતા.

અશોકના સમયની લિપિમાં કેટલાં પરિવર્તનો થયા પછી એ વર્તમાન નાગરી લિપિ બની એ બતાવતો શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝાએ અથાગ પરિશ્રમ લઈને તૈયાર કરેલો નકશો, એમના સૌજન્યથી અહિં મુક્યો.

છે. એમાં પ્રથમ વર્તમાન નાગરી લિપિનો પ્રત્યેક અક્ષર મુકીને પંઝી=નું ચિહ્ન મુક્યું છે; ત્યાર પંઝી લગભગ પ્રત્યેક અક્ષરનું અશોકના સમયનું રૂપ તથા ત્યાર પંઝી સમય સમયનાં ચએલાં રૂપાંતર મુક્યાં છે. એ રૂપાંતરોનું વિવરણ શ્રી ઓઝાજીની ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ક્યું છે.

ઝ = એનું પહેલું રૂપ ગિરનાર પર્વત ઉપર એક શિલા ઉપર કાતરાયલા અશોકના લેખમાંથી લીધું છે. (લગભગ બધા જ અક્ષરોનું પહેલું રૂપ અશોકના લેખોમાંથી લીધેલું હોવાથી દરેક અક્ષર આગળ આપણે એ વિવરણ નહિ કરીએ.) બીજું રૂપ કુશનવંશી^x રાજાઓના લેખોમાં (જે ઇ. સ. ની બીજી સદીની આસપાસના છે) ઉચ્છેદલ્પના મહારાજ સર્વનાથના તામ્રપત્રમાં (જે કલચુરી સં. ૨૧૪=વિ સ. ૫૨૦=ઇ. સ. ૪૬૩ નો છે). તથા મેવાડના ગુહિલવંશી રાજા અપરાજિતના લેખમાં (જે વિ. સં. ૭૧૮=ઇ. સ. ૬૬૧ નો છે) મળે છે. આમાં માથું બાંધવાનો પ્રયત્ન સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રારંભમાં અક્ષરોનાં માથાં બહુ નાનાં થતાં પરંતુ પાછળથી લગભગ આખા અક્ષરનું માથું બંધાવા લાગ્યું. ત્રીજું રૂપ બીજા રૂપ સાથે મળતું છે. અંતર માત્ર એટલું જ છે કે બીજા રૂપમાં નીચેની ડાબી બાજુએ સુંદરતાની દષ્ટિએ જે મરોડ આવ્યો છે. એનો સંબંધ મૂળ અક્ષરથી તોડી નાંખ્યો છે. ચોથા અને પાંચમાં રૂપમાં ઝની જમણી તરફ ઊંચી લકીરને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે. આથી કરીને અક્ષરની આકૃતિમાં વધારે અંતર દેખાય છે. આ રૂપ ઇ. સ. ની ૯ મી સદીથી માંડીને તેરમી સદી સુધીના અનેક લેખો અને પુસ્તકોમાં મળે છે. ઝ=ઝ નું આ રૂપ આજે ઘણું કરીને દક્ષિણમાં લખાય છે. હવે તો ઉત્તર ભારતમાં પણ આ દક્ષિણનો ઝ સ્વીકારાયો છે. ઉપર લખેલા ઝ ના ત્રીજા રૂપને એની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં રહેવા દધને અર્થાત

x કુશનવંશી રાજાઓના પ્રાચીન નાગરી લિપિના લેખો ખાસ કરીને મથુરા અને એની આસપાસના પ્રદેશમાં મળે છે.

એમાં મુંદરતા લાવવાનો ચત્ત કરવાયા આવા ઉત્પત્તિ થઇ છે. અનેક શિક્ષા લેખો, તામ્રપત્રો અને હસ્ત લિખિત પુસ્તકોમાં એનું ચોથું અને પાંચમું રૂપ મળે છે, ૧

૬=નું બીજું રૂપ ગુપ્તવંશી રાજ્ય સમુદ્ગુપ્તના અઠ્ઠાબાદના લેખમાં (જે ઇ. સ. ની ચોથો સદીનો છે) તથા સ્કંદગુપ્તના સમયના ક્ષદાર્કના લેખમાં (જે ગુપ્ત સં. ૧૪૧=વિ. સ. ૫૧૭=ઇ. સ. ૪૬૦ નો છે) મળે છે. એમાં ૬ની જે ટપકીઓ છે એની ઉપર માથું બાધવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ૬ નું ચોથું રૂપ હૃદયવંશના રાજ્ય જ્ઞાનલેખના એકી સં. ૮૬૬ (વિ. સં. ૧૧૭૧=ઇ. સ. ૧૧૧૮) ના લેખમાં તથા કેટલાક હસ્તલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોમાં મળે છે, પાંચમું રૂપ ૧૩ મી સદીની આસપાસના શિક્ષાલેખો તથા પુસ્તકોમાં મળે છે અને એ ૩૫ વર્તમાન ૬ થી ઘણું પડે મળતું આવે છે.

૭=ના બીજા રૂપમાં એનું માથું બાધ્યું છે અને મુંદરતાના વિચારથી કંઈક નાચે ઝોક આપ્યો છે. કુશનવંશી રાજ્યોના લેખોમાં આ રૂપ મળે છે. આ ઝોકને વધારવાથી ચોથું રૂપ બંધાયું છે જે અનેક લેખોમાં મળે છે.

૮=ના બીજા રૂપમાં ત્રિકોણને ઉત્તરથી દીધો છે જેથી ઉપર માથું બાધ્યું હોય એવું દેખાય છે. આ રૂપ ઉપર બતાવેલા સમુદ્ગુપ્તના લેખોમાં તથા બીજા ધણા લેખોમાં મળે છે. ચોથા રૂપમાં શુદ્ધ ત્રિકોણનું રૂપ પસંદાવવાથી વર્તમાન ૮ નો પ્રાદુર્ભાવ દેખાય છે. આ રૂપ માળવામાં આવેલા મહોસરથી મળેલા રાજ્ય યશોધર્મના લેખમાં, (જે માસક સં. ૫૮૯ ઇ. સ. ૫૩૨ નો છે) મારવાડના પરિહાર રાજ્ય કંકેકુકના સમયના વિ. સ. ૯૧૮ (ઇ. સ. ૮૬૧) ના લેખમાં તથા બીજા ધણા લેખોમાં મળે છે. પાંચમું રૂપ વર્તમાન ૮ નો ઘણું મળતું આવે છે. આ રૂપ સોડરાગ જોવિંદરાજ

૧ આ રૂપો અને બીજા અક્ષરોના રૂપો જેને મૂળ લિપિપત્રોમાં જોવા હોય તેમજે ગૌરીશંકરનું જ્યોત્સનું “પ્રાચીન લિપિમાળા” પુસ્તક જોવું.

ત્રીજાના શક સં. ૭૩૦ (વિ. સ. ૮૬૫=ઈ. સ. ૮૦૭) ના, પરમાર રાજ વાકપતિરાજ (મુંજ) ના, વિ. સ. ૧૦૩૧ (ઈ. સં. ૯૭૪) ના, અને કલચુરી રાજ કર્ણુદેવના કલચુરી સં. ૭૯૩ (વિ. સ. ૧૦૯૮=ઈ. સ. ૧૦૪૨) ના તામ્રપત્રોમાં તથા ખીજા ઘણા શિલાલેખોમાં અને પુસ્તકોમાં મળે છે.

કન્ના ખીજા રૂપમાં માથું બાંધવાનો પ્રયત્ન ચએસો દેખાય છે; એટલે વચ્ચેની આડી લકીરને નમાવી દીધી છે. ત્રીજા રૂપમાં વચ્ચેની લકીરનો શુકાવ વધારી દીધો છે. આ રૂપ કલચુરી રાજ કર્ણુદેવના તામ્રપત્રમાં મળે છે. ચોથું રૂપ તો અનેક લેખોમાં જોવામાં આવે છે.

ચ્ચ=તું ખીજું રૂપ કુશનવંશી રાજાઓના લેખોમાં તથા ગિરનાર ઉપર કોતરાયેલા ક્ષત્રપવંશના રાજા રદદામના ઇ. સની ખીજી સદીના લેખમાં મળે છે. ત્રીજા રૂપમાં માથું બાંધવાને કારણે અક્ષરના બે ખંડ થઈ ગયા છે; જેમાં પહેલો ખંડ અર્થાત ઉભી લકીરના નીચેના ભાગને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન ચએસો દેખાય છે. એ પ્રમાણે એ અક્ષરના ર અને ચ એમ બે રૂપ બની ગયાં. ચોથા રૂપમાં આ ભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ બંને ભુદા ખડોને જોડીને લખવાથી ચ્ચ બને છે.

ગ=જની જેમ ગ ના રૂપાંતરેતું કારણ પણ એનું માથું બાંધવું છે. ખીજા રૂપમાં ઉપરના કાણમાં વક્ત્ર દેખાય છે. આ રૂપ મથુરાના રાજા ક્ષત્રપ સોડાસ અને પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના જમાઈ શક ઉપવદતાના લેખોમાં તથા ખીજા કેટલાક લેખોમાં મળે છે. આ રૂપની ઉપર માથું બાંધવાથી તથા પહેલી ઉભી લકીર ને જરા ડાળી બાલુએ મરડી નાંખવાથી ત્રીજા રૂપની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એ રૂપ વર્તમાન છ સાથે મળતું આવે છે. ચોથું રૂપ પણ એને જ કંઈક મળે છે.

જ્ઞ=આ અક્ષર અશોકના કોઇપણ લેખમાં નથી મળતો. સૌથી પહેલાં આ જ્ઞ કુશનવંશીઓના સંયુક્ત અક્ષરોમાં મળે છે. એનું પહેલું રૂપ સમુદ્રગુપ્તના લેખના એક જોડાક્ષરમાંથી લીધું છે. ત્યાર પછી એના

ભાગની ગોળાઈ વધતી ગઈ અને એની આકૃતિ જ જેવી થવા માંડી. એટલે જ થી જુદો પાડવા ખાતર એના માથાને અતે એક ગાંઠ મુકવામાં આવી છે. (જુઓ ૩૫ ૪ થું) કેટલેક ઢેકાણે આ ગાંઠ ત્રિકોણ, કેટલેક ઢેકાણે ગોળ અને કેટલેક ઢેકાણે ચોરસ મળે છે. આ ગાંઠનો પ્રાદુર્ભાવ ઇ. સ. ની આઠમી સદીની આસપાસ મળે છે. પાછળથી આ ચિહ્ન મીઠાના રૂપમાં અક્ષરની અધ્યમાં મુકાવા માંડ્યું.

જ=ના બીજા ભાગમાં માથા ઉપરાંત ડાબી બાલુની નીચેના ભાગ પર અણિ જેવું નિકળ્યું છે. ત્રીજા રૂપમાં વર્તમાન જ ની આકૃતિ કંઈક દેખાય છે અને ચોથા રૂપમાં એ સુરેખ બને છે.

છ=ના બીજા રૂપમાં ઉભી લકીર વૃત્તને પાર કરીને બહાર નિકળી ગઈ છે. ત્રીજું રૂપ કનોજના ગઢરવાર વંશના પ્રસિદ્ધ રાજા જયચંદના વિ. સં. ૧૨૩૨ (ઇ. સ. ૧૧૭૫) ના અને માળવાના પરમાર વંશી મહાકુમાર ઉદયવર્માના વિ. સં. ૧૨૫૬ (ઇ. સં. ૧૨૮૦) ના તામ્ર પત્રમાં મળે છે.

જ=ના બીજા રૂપમાં નીચેના ભાગને કંઈક આગળ વધારીને સુંદર બતાવવા માટે થોડો નીચે નમાવ્યો છે. એજ ભાગને ડાબી બાલુ ધુમાવવાથી ત્રીજું રૂપ બન્યું છે. ચોથું રૂપ વર્તમાન જ થી મળતું આવે છે. પાંચમું રૂપ હજી મુઘી ક્યાંક ક્યાંક લખાયતું માલમ પડે છે.

મ=જક અક્ષર પ્રાચીન લેખોમાં ઓછો જોવામાં આવે છે. એનું બીજું રૂપ બ્રાહ્મણરાજ શિવગણના કંસવા (કાટાયો થોડે દૂર) ના વિ. સં. ૭૬૫ (ઇ. સ. ૭૩૮) ના લેખમાં અને ત્રીજા સોલંક રાજા ગોવિંદરાજના શક સં. ૭૩૦ (વિ. સં. ૮૬૪=ઇ. સ. ૮૦૭) ના તામ્રપત્રમાં મળે છે. ચોથું રૂપ મ (મ્ક) થી મળતું આવે છે. મ્ક નું આ રૂપ કેટલાક છંપાયેલા જૈન પુસ્તકોમાં મળે છે અને રાજપૂતાનામાં ધણુજાં આજ રૂપનો ઉપયોગ થાય છે.

સ=આ રૂપ ખાસ કરીને દક્ષિણમાં પ્રચલિત છે. એના ત્રણ રૂપ ઉપરના 'મ' ના પહેલાના જે રૂપ જેવાં છે. ત્રીજા રૂપના નીચેના ભાગમાં ગાંઠ

મુકવાંથી ચોથું રૂપ બન્યું છે. આ રૂપ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં મળે છે.

વર્તમાન નાગરીલિપિમાં જે ચ્ચ અક્ષર લખાય છે એની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને કેવી રીતે થઈ એ મળતું નથી. કારણ કે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં એનો કયાંય પ્રયોગ મળતો નથી.

ઞ=આ વર્ણ પ્રાકૃત લેખોમાં મળે છે. અને સંસ્કૃત લેખોમાં ખાસ કરીને જ્ઞેડાક્ષરોમાં દેખાય છે. એનું ખીલું રૂપ મેવાડના ગુહિલરાજા અપરાજિતના સમયના વિ. સં. ૭૧૮ (ઇ. સ. ૧૬૧) ના લેખમાં અને ત્રીજા કુમારગુપ્તના વિ. સં. ૫૨૮ (ઇ. સ. ૪૭૨) ના લેખમાં મળે છે. ત્રીજા રૂપની જમણી બાજુની લકીરને ઉપર લઇ જવાથી ચોથું રૂપ બન્યું અને એ રૂપ વર્તમાન ઞ ને મળતું આવે છે.

ટ=નું ખીલું રૂપ પહેલાથી મળતું છતાં માથુ બાંધવાને કારણે એના ઉપરના ભાગમાં જરા પરિવર્તન દેખાય છે. ત્રીજું અને ચોથું રૂપ વર્તમાન ટ ને મળતું આવે છે.

ઠ=નું ખીલું રૂપ માત્ર માથુ બાંધવાને કારણે જ બન્યું છે, બાકી એમાં અને પહેલા રૂપમાં કંઈ ભેદ નથી. ત્રીજા રૂપમાં માથુ તથા નીચેના વૃત્તાકાર ભાગની વચ્ચેમાં નાની શી લકીર હોવાને કારણે બરાબર વર્તમાન ઠ નું રૂપ બની ગયું છે.

મ=ઢ નું આ રૂપ જૈન પુસ્તકોમાં મળે છે. અને રાજપૂતાનામાં હજી સુધી ઢ ધણુંખરું મ જેવોજ લખાય છે. એના ખીલ રૂપમાં નીચેના ભાગ જમણી તરફ વધારવામાં આવ્યો છે. આનું કારણ ઝડપથી લખવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. આનાથી મળતું રૂપ ઓરીસ્સાની હાથીગુમ્ફા (કટકથી થોડે દૂર) માં કાતરાયલા જૈન રાજા ખારવેલના લેખમાંથી મળે છે. આ લેખ ઇ. સ. ની પૂર્વે બીજી શતાબ્દનો છે. બીજા રૂપને મુંદર બનાવવા અને ઝડપથી લખવાને કારણે ત્રીજા અને ચોથા રૂપની રચના થઈ છે. પાંચમું રૂપ વર્તમાન મ (ઢ) થી મળી જાય છે.

ઢ=આના પહેલા ચાર ૩૫ તો ઉપરના મ ના જેવાં જ છે. પાંચમાં ૩૫માં વચ્ચેનો ધુમાવ વધારી દેવાથી એની આકૃતિ ઢ જેવી બની ગઈ છે.

ઢ=વર્તમાન નાગરી લિપિની વર્ણમાળામાં કેવળ એક ઢ અક્ષર પોતાની પ્રાચીન સ્થિતિમાં રહ્યો છે. માત્ર એનું માથુ બંધાયું એ જ પરિવર્તન.

જ=નું બીજું તથા ત્રીજું ૩૫ કુશનવંશીઓના લેખમાં મળે છે. ચોથાથી છઠ્ઠા સુધીના ૩૫ અનેક લેખોમાં મળે છે. છઠ્ઠા ૩૫માં માથું વધારી દેવાથી વર્તમાન જ બન્યો છે.

જ=જ નું આ ૩૫ દક્ષિણમાં પ્રચલિત છે. એના બેદ ઉપરના જ જેવા જ છે. એના ચોથા ૩૫માં માથુ બાંધી દેવાથી જ નું ૩૫ બંધાયું છે.

ત=નું બીજું ૩૫ તો વર્તમાન ત થી ધણું મળતું આવે છે.

ચ=નું બીજું ૩૫ સમુદ્રગુપ્તાના લેખમાં મળે છે. ત્રીજાથી પાંચમા સુધીના ૩૫ અનેક લેખોમાં મળે છે.

ઘ=નું બીજું ૩૫ અશોકના જોગડ (મદ્રાસ ઇલાકાના ગંગમ છાત્રામાં ના લેખમાં તથા પબોસા (પ્રભાસ જે અરહાયાદથી ૩૨ માઈલ દૂર યમુના તીરે આવેલું) ના લેખોમાંથી મળે છે. આ લેખો ઇ. સ. બીજી શતાબ્દના છે. ત્રીજું ૩૫ કુશનવંશીઓના લેખોમાં અને ચોથું ૩૫ તો અનેક લેખોમાં મળે છે. પાંચમું ૩૫ વર્તમાન ઘ ને મળતું આવે છે.

ઘ=નું બીજું ૩૫ કનોજના પરિહાર રાજા જોગદેવના ગ્રાહીઅરના લેખમાં (વિ. સં. ૯૩૩=ઇ. સ. ૮૭૬) તથા દેવળ ગામની પ્રશસ્તિમાં મળે છે. આ પ્રશસ્તિ વિ. સં. ૧૦૪૬ (ઇ. સ. ૯૯૨) ની છે. ત્રીજું ૩૫ કનોજના રાડોડ રાજા જયચંદના વિ. સં. ૧૨૩૨ (ઇ. સ. ૧૭૭૫) ના તામ્રપત્રોમાં મળે છે. ચોથું ૩૫ વર્તમાન ઘ ને ધણુંજ મળતું આવે છે.

ન=નું બીજું રૂપ ક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રદામના લેખમાં તથા ત્રીજા નકરાજા લક્ષ્મણચંદ્રના સમયના વૈદનાયના લેખમાં મળે છે, શ. સં. ૭૨૬ વિ. સ. ૮૬૧ અને ઇ. સ. ૮૦૪ ની આ વાત છે. ચોથું રૂપ ત્રીજાનું જ રૂપાંતર છે.

પ=નું બીજું રૂપ પહેલા રૂપને મળતું છે. ત્રીજું રૂપ ધણા લેખોમાં મળે છે.

ફ=નું બીજું રૂપ પહેલાને મળતું આવે છે. ત્રીજું રૂપ સમુદ્રગુપ્તના લેખમાં મળે છે. ચોથું રૂપ ત્રીજાને ત્વરાથી લખવા માટે ઉત્પન્ન થયું હોય એવું લાગે છે. આ રૂપ અનેક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં મળે છે. પાંચમું ચોથાને મળતું છે. અને એમાંથી છઠું રૂપ બંધાયું છે.

બ=નું બીજું રૂપ રાજા યશોધર્મના લેખમાં તથા બીજા કેટલાક લેખોમાં મળે છે. ત્રીજું રૂપ ષ સાથે મળતું આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે ષ ના જેવું પણ આ રૂપ મળે છે. ષ ને ષ અને ષ થી ભિન્નરૂપ આપવાને કારણે વચ્ચે એક લકીર ખેંચવામાં આવી છે. એ એનું ચોથું રૂપ છે. પાંચમું રૂપ ચોથાને મળે છે અને ગુજરાતના સોલંકી રાજા બીમદેવના વિ. સ. ૧૦૮૬ (ઇ. સ. ૧૦૨૯) ના તામ્રપત્રમાં મળે છે.

મ=નું બીજું રૂપ કુશલવંશીઓના લેખમાં અને બીજું, ગુપ્તવંશના રાજા રકેન્દ્રગુપ્તના સમયના ઇંદોરથી મળેલા તામ્રપત્રમાં મળે છે, જે ગુપ્ત સં. ૧૪૬ (વિ. સં. ૫૨૨ ઇ. સ. ૪૩૫) નો છે. ચોથું રૂપ ત્રીજાને મળતું આવે છે.

મ=ના પહેલા ત્રણ રૂપ એક બીજાથી મળતા આવે છે અને ચોથું રૂપ વર્તમાન મ ના જેવું જ છે.

ચ=ના પહેલા બે રૂપ અશોકના લેખોમાં મળે છે. બીજાને કલમ ઉચ્ચા વિના લખવાથી ત્રીજું રૂપ બન્યું છે. અને ચોથો બેદ છે તે વર્તમાન ચ જેવો જ છે.

ર=નું ખીલું રૂપ પહેલા રૂપની ઉભી લકીરના અંતને મુંદરતાના વિચારે જમણી બાજુ કંઈક નીચે નમાવવાથી બન્યું છે. આ રૂપ બૌદ્ધ શ્રમણ મહાનમના સુપ્ત સં. ૨૬૯ (વિ. સં. ૬૪૫=૪. સ. ૫૮૮) ના લેખમાં મળે છે. ત્રીજું રૂપ વર્તમાન ર ને મળતું આવે છે.

લ=નું ખીલું રૂપ હુણવંશી રામ તોરમાણના (ઇ. સ. ૫૦૦) લેખમાં મળે છે. ત્રીજું રૂપ તો કેટલાય લેખોમાં મળે છે. ત્રીજાને મુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ચોથું રૂપ ધડાયું છે અને પાંચમું રૂપ વર્તમાન લ ને મળતું આવે છે.

ઘ=ના પહેલા રૂપને કક્ષમ હચક્યા વિના લખવાથી ખીલું રૂપ બન્યું છે અને એના નીચેના રૂપમાં સુવાચ્યતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ત્રીજા રૂપની મૃદિ બની છે.

ઞ=નું ખીલું રૂપ પહેલાને મળતું આવે છે. ત્રીજું અને ચોથું રૂપ એ બંને એક ખીળના રૂપાંતરો છે. પાંચમું રૂપ ધણા લેખોમાં મળે છે. છઠું પાંચમાનું રૂપાંતર છે.

ઞ=આ અક્ષર અશોકના લેખમાં નથી મળતો. એનું પહેલું રૂપ ઘોસુંડી (મેવાડ) ના શિલાલેખમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. એ લેખ ઇ. સ. ની પૂર્વેખીય સદીનો છે. ખીલું રૂપ પહેલાની સાથે મળતું આવે છે. અને ત્રીજું ધણા લેખોમાં દેખાય છે.

સ=નું ખીલું રૂપ પહેલા જેવું છે. ત્રીજું સમુદ્રગુપ્તા લેખોમાંથી મળે છે અને ચોથું ધણા દાનપત્રો અને લેખોમાં નજરે પડે છે.

હ=નું ખીલું રૂપ પહેલા જેવું જ છે. ત્રીજું રૂપ ઉચ્છકરના મહારાજ શર્વનાથના વિ. સં. ૫૨૦ (ઇ. સ. ૪૬૩) ના તામ્રપત્રમાંથી લેવામાં આવ્યું છે, ચોથું તો અનેક લેખોમાં મળે છે.

લ=વેદોની અતિરિક્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ અક્ષરનો પ્રયોગ નથી મળતો. પરંતુ સંસ્કૃત શિલાલેખોમાં એનો પ્રયોગ લ્ અથવા લ્ ને

સ્થાને કરેલો મળે છે. દક્ષિણના શિલાલેખોમાં આ રૂપ ખાસ કરીને મળે છે. ગુજરાતથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી આ અક્ષર હજી બોલાય છે. રાજપૂતાનામાં પણ આ અક્ષર બોલાય છે. પરંતુ લખવામાં છ ને બદલે લ લખાય છે. પરંતુ આજે આવો પ્રયોગ અશુદ્ધ મનાયો છે.

એતું પહેલું રૂપ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રમના લેખમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. ખીલું રૂપ દક્ષિણના સોલંકીઓના ઇ. સ. ની નવમી સદીથી માંડીને ૧૧ મી સદી સુધીના લેખોમાંથી મળે છે. ત્રીલું રૂપ ખીલ સાથે એકદમ મળી જાય એવું છે.

ક્ષ=આ સ્વતંત્ર વર્ણ નથી પણ ક અને જ નો બનેલો સંયુક્ત વર્ણ છે. ઇ. સ. ની દસમી સદી સુધીના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિલ્કાઓ અને પુસ્તકોમાં એના બન્ને વર્ણો ખીલ જોડાક્ષરોની જેમ મેળવીને લખવામાં આવતા હતા. પરંતુ પાછળના લેખકોએ સુંદરતાની ધૂનમાં એતું રૂપ એવું વિલક્ષણ બનાવી દીધું કે એ વર્ણોત્તું રૂપપણે અસ્તિત્વ ન રહેતા એક ખીલું જ રૂપ બની ગયું. ત્યાર પછીના લેખકોએ એ જોડાક્ષરને સ્વતંત્રપણે વર્ણમાત્રામાં સ્થાન આપ્યું. જેમ હાલમાં જ ને આપવામાં આવે છે. એતું પહેલું રૂપ ક્ષત્રય રાજા સોડાસના મથુરાના લેખમાંથી મળે છે. ખીલું રૂપ પહેલાં મળતું આવે છે અને ત્રીલું હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી લીધું છે. ખીલ એ રૂપ ત્રીજાના જ બેદ છે.

જ્ઞ=આ પણ સ્વતંત્ર વર્ણ નથી. સંયુક્ત વર્ણ છે. જ્ઞ અને જ્ઞ મળીને આ અક્ષર બન્યો છે. ઉરજ્ઞ ના વિષયમાં જે લખ્યું છે એ આ વર્ણને માટે પણ ચરિતાર્થ થાય છે. એતું પહેલું રૂપ રૂદ્રમના લેખોમાં મળે છે. ખીલું રૂપ પહેલાં સાથે મળતું આવે છે અને છેલ્લા એ રૂપ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં મળે છે.

નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિના દૃષ્ટાંત ઇતિહાસ આદિ સમાપ્ત થાય છે. હિંદી

ભાષા સાહિત્યના વિદ્વાનો નાગરી લિપિને વધારે મુંઢર અને ઝડપથી લખી શકાય એવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઘણા દિવસ લેખકોએ લખતી વખતે અક્ષરોના માથા બાંધવા મુઠ્ઠી લીધાં છે અને એથી કરીને સમયનો બચાવ થાય છે એ મિદ્ધ કરી આપ્યું છે. મિત્રબંધુઓ જેવા દિવસે ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન નાગરી લિપિને સર્વ રીતે પર્થાત કરવા બીજી લિપિમાંથી ફેટલાક અક્ષરોની આપાત કરવાનું સૂચવે છે. આ બધા સુધારાવધારા જેતાં નાગરીનું રૂપ લગભગ ગુજરાતી જેવું જ બની જવાનું. નાગરી લિપિને ગુજરાતી જેવું સ્વરૂપ આપીને એને રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવી એના કરતાં અત્યારની ગુજરાતી લિપિનો ફેટલાક આવશ્યક સુધારા સાથે શા માટે રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે સ્વીકાર ન કરવો એ પ્રશ્ન વિદ્વાનોને આજે વિચારવો પડ્યો છે. હાપવામાં અને ટાઈપીંગમાં માથાં ફેટલાં નહે છે એ વિશે એ મત નથી. ઉત્ક્રાંત લિપિના ચાર ગુણ-ઝડપ, સરળતા, સુંદરતા અને સુવાચ્યતા-બીજી બધી ભારતીય લિપિઓ કરતાં ગુજરાતીમાં વધારે છે એ મતવ્ય સિદ્ધ થતું જાય છે. ગુજરાતીમાં રાષ્ટ્રલિપિ બનાવનાં વધારે લક્ષણો છે એ વાતને સંગીન ટેકા આપતા એક અગ્રગણ્ય ગુજરાતી વિવેચક અને ચિંતક શ્રી. બક્ષવંતરાય કન્યાલુરાય દેકોર અને ગુજરાતને આજે પોતાનું કરીને બેઠેલા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના બહુશ્રુત આચાર્ય દાદા દાસેલકરના વિચારો અહિં ટાંકું છું.

શ્રી બક્ષવંતરાય દેકોરે એમના “Indian Administration To the Dawn of Responsible Government માં” Education : 1854 to 1911” વાળા પ્રકરણમાં લખ્યું છે.

The place of the vernacular and of Indian culture subjects in our system of education is exciting more and more comment and heated partisanship. It is the inevitable consequence of the growth of nationalism. Tell the Maratha,

that his 'Modi' script is an example of cumulative degradation or devolution; he will not listen. You might as well try to explain the matter to a tree. Tell him that the neighbouring Gujarati script is an example of cumulative improvement or evolution, and he will be interested. But ask him to exchange the degraded 'Modi' and the petrified Devnagri for the living and beautiful Gujarati script, and he will take you for a lunatic. That is nationalism. One of the great difficulties in the upward march of India is that the language literature and script claiming by birth the largest number of adherents in North India are so hopelessly inferior to the languages, literatures and scripts surrounding them. * Neither Bengali nor Marathi nor Gujarati will yield to Hindi. Nor will the Dravidian languages of the South to any langu-

---

* It is quite legitimate to seek to extend the use of Hindi Urdu more or less as a Boli for ordinary purposes of commercial and other intercourse. But to teach it to boys and girls in the non-Hindi provinces in schools where every hour of the time table is so important is to deprive the vernacular or English of so much valuable time. *Hindi and Urdu again differ from each other in*

age, literature, and script of the North. Nor will the Muslim yield his Urdu or hotchpotch script, language and literature to one of Hindu origin and associations. The lesson Indian nationalists have to learn is that nationalism logically and intransigently followed can only break up India ..

કાકા કાકેયકરે નડીઆદમાં લરાએલી નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે રાષ્ટ્રલિપિ નામક જે વિદ્યા લયોં નિબંધ પાંચેા હતો એમાં ગુજરાતી લિપિ વિષે એમણે કહ્યું હતું :—

“ મારી માન્યતા પ્રમાણે જે નાગરી લિપિ રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવી હોય તો જે હમે એ જપાવ છે એ હમે આપણે જાણી પડરો. એને લસે લેહો બાળબોધ કહેતા હોય, પણ એ લેખસુલભ નથી જ. નાગરીના જે અનેક મરોડો હાલ પ્રચલિત છે એમાંનો જે મરોડ મૂળ જાણેલા અક્ષરને મંગતો આવે છે અને જતાં લેખનસુલભ અને ચારુદર્શન છે એવો જ મરોડ આપણે રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે પસંદ કરવો જોઈએ. મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે એવો મરોડ તો ગુજરાતી જ છે. ગુજરાતી એ

---

more than the script. The U. P. after a long controversy have had to give up the use of common Readers in schools printed in Devnagri script for the Hindu children and Urdu script for the Muslims; since 1914 such common Readers are used only upto the vernacular standard III. See the whole question fully discussed in Curtes : Dyarchy, p. p. 308 311 323-5.

અવનંત સિપિ નથી. પણ નાગરી સિપિ જ છે. ફક્ત લખવાની મુલતતા અને લેવાની સુંદરતા એમા વિશેષ રીતે સાધી છે એટલું જ. કોઈ પણ મહારાષ્ટ્રી કે હિંદી માણુમને ગુજરાતી સિપિ વાચતાં અગવડ નથી પડતી. બહુ બહુ તો દમોક મિનિટની મહેનત પડે છે. હિંદીઓને અને મહારાષ્ટ્રીઓને ગુજરાતી સિપિ લખતા પણ જરાએ અગવડ નથી પડતી. થોડીક ટેવ પછી નાગરી કરતાં ગુજરાતીમા જ લખવું તેમને વધારે ફાવતું આવે છે.

સિપિ વિગેની આ સૂચના કોઈ ગુજરાતી કરત તો તે પ્રાંતીય અલિમાન ગણાત. મેં તો સાર્વત્રિક લાભનો વિચાર કરીને જ એ સૂચના મુકી છે. ”

રાષ્ટ્રસિપિ કોને બનાવવી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ ગમે ત્યારે આવે પણ આજની ભારતીય સિપિઓમાં ગુજરાતી સિપિ વધારે ઉત્ક્રાંત છે એ વાત તો નક્કી. અને જતે દિવસે નાગરી પણ ગુજરાતી જ બની જવાની એમ માનવું એ આજની પરિસ્થિતિ લેતા અતિશયોક્તિ નથી.

ચંદ્રયુગ.

પ્રાકૃતકાળની અંતિમ અપભ્રંશ અવસ્થા પછી જ વિ. સં. ૧૦૫૦થી હિદી સાહિત્યનો અભ્યુદય મનાય છે. એટલે હિદી સાહિત્યના પ્રારંભિક સ્વરૂપની તોજસ્વિતા જોવા માટે આપણે અપભ્રંશની રચનાઓ બાણી દષ્ટિ માંડવી પડે છે. આ રચનાઓ ખાસ કરીને પરચુરણ પદોના રૂપમાં છે. આ પદ લોકોમાં પણ ગવાતાં હતાં અને રાજસભાઓમાં પણ પ્રચલિત હતાં. સાધારણ લોકસમાજમાં પ્રચલિત પદો ઘણુંકરીને નીતિ અને શૃંગાર સંબંધીના જ મળે છે. રાજસભાઓમાં જે પદોનો પ્રચાર હતો તેમાં શૃંગાર નીતિ વગેરેના દુહાઓ ઉપરાંત વીરરસના છંપાઓ પણ હતા. રાજધિત કવિઓ અને ચારણો પોતાના રાગઓનાં શૌર્ય, પરાક્રમ અને પ્રતાપના વર્ણનો પોતાની ઝમકદાર લાપામાં કરતા અને ક્યારેક તો રણભૂમિમાં જઈને તલવાર ચલાવતા તથા પોતાની વીર વાણીથી મૈત્ર્યમાં નવો રંગ અને શૌર્ય પુરતા. આવા કવિઓની રચના સુરક્ષિત રહે એ વધારે સંભવિત હતું. એ રચનાઓ રાજના ખુસ્તકાલમાં સંભાળપૂર્વક રહેતી અને

ભાટચારણો આઝવિકાને વિચારે પોતાના વંશવારસો માટે પણ મુકી જતા. આજ સુરક્ષિત પરંપરાનો વિકાસ હિંદી સાહિત્યના આરંભકાળમાં મળે છે.

એ સમય ભારતના ઇતિહાસનો સંક્રાંતિકાળ હતો. ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં મુસલમાનોના હુમલા સતત ચતા હતા. આ હુમલાઓની પશ્ચિમ પ્રાંતના હિંદુઓપર વધારે અસર ચતી. એ વખતે પશ્ચિમમાં હિંદુઓના મોટા મોટા રાજ્યો પ્રતિષ્ઠિત હતાં. શુપ્ત સામ્રાજ્યના પ્વંસ પછી આ પશ્ચિમનો વિભાગ જ ભારતીય સભ્યતા અને બળ-વૈભવનું કેંદ્ર હતું. આ વિભાગમાં કોનાજ, દિલ્હી, અજમેર, અણહિલવાડ વગેરે મોટા રાજ્યો સમાતાં હતાં. આ વિભાગની જ ભાષા શિષ્ટ ભાષા મનાતી હતી અને કવિઓ તથા આરણો આજ ભાષામાં પોતાની કવિતા રચતા. પ્રારંભિક સમયનું જે સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ છે એનો આવિર્ભાવ એ જ ભાગમાં થયો છે; એટલે સ્વાભાવિક છે કે એ વિભાગના લોકસંઘની ચિત્તદૃત્તિની છાપ એ સાહિત્યપર હોય. હર્ષવર્ધન પછી દેશમાં સામ્રાજ્યભાવનાનો અંત આવ્યો અને ખંડ ખંડ બની જઈને ચૌહાણ, ચદેલ, પરિહાર અને માલવ વગેરે રાજપુત રાજ્યોએ પોતાના પ્રભાવ, પ્રતાપ અને બળની વૃદ્ધિને ખાતર માંહોમાંહે સમગ્રાંગણુ ખેલવા માંડયાં. એ વખતે મુઢ ક્રોધ ખાસ કારણમર નહિ પરંતુ માત્ર બળ અને સૌર્યનું પ્રદર્શન કરવા ખાતર પણ ચતું. વચમાં વચમાં વળી મુસલમાનોના હુમલાઓ સામે પણ ટક્કરો લેવાતી. એટલે હિંદી સાહિત્યના અબ્યુદયનો કાળ દેશમાં લડાઇઓનો સમય હતો. વીરતા અને ગૌરવ એ વખતના શુવનલક્ષણો હતાં.

મહમૂદ ગઝનવી (મૃત્યુ સં. ૧૦૮૭) ના પાછા ર્ધ્યા પછી ગઝની સુલ્તાનોનો એક હાકેમ લાહોરમાં રહેનો હતો. એ હાકેમ હુંટકાટ માટે દેશના લુદા લુદા ભાગો ઉપર હુમલાઓ કરતો અને ખાસ કરીને રાજપૂતાના પર એની આંખ છી ગઈ હતી. આ હુમલાઓનું વર્ણન દારરતી તવારિખમાં નથી મળતું, પરંતુ કેટલેક દેકાણે ઐનિહાસિક સંસ્કૃત કાવ્યોમાં મળે છે. સાંભર (અજમેર)નો ચૌહાણ રાજા દુર્લભરાજ બીજો મુસલમાનો

સાથેના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. અજમેર વસાવનાગ અજયદેવે મુસલમાનોને પરાજિત કર્યા હતા. અજયદેવના પુત્ર અણોરાજના સમયમાં મુસલમાની સેના ફરીથી પુષ્કરરાજની ઘાટી ઓગળીને નગર આગળ જઈ પહોંચ્યા. અણોરાજે એ સેનાનો સંહાર કરીને વિજય મેળવ્યો. એ ઠેકણે મુસ્લીમોનું કોઈ પડયું હતું એટલે એ જ્વલિને અપવિત્ર માનીને અણોરાજે ત્યાં એક મોટું તળાવ બંધાવ્યું. એ અર્ધવસાગર નામથી ઓગળાયું. અણોરાના પુત્ર વિસલદેવના સમયમાં વર્તમાન કિસનગઢ રાજ્ય સુધી મુમલમાની સેના ચડી આવી. એ સેનાને હરાવીને મુમલમાનોને દેશમાંથી હાડી કાઢવાના હેતુથી વિસલદેવ ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો. એણે દિલ્હી અને હાંસીના પ્રદેશને પોતાના રાજ્ય સાથે મેળવી લીધો અને એ વિભાગમાંથી મુસલમાનોને સદાને માટે દેશવટો દીધો. આ વાતનો ઉલ્લેખ દિલ્હીના અશોક લેખવાળા શિવાલિક સ્થંભ ઉપર કાતરાયણ વિમલદેવના વિ. મં. ૧૨૨૦ ના લેખ ઉપરથી મળે છે. શહાજુદીન ઘોરીની પૃથ્વીરાજ ઉપરની પહેલી ચઢાઈ (સં. ૧૨૪૭) પહેલાં પણ ઘોરીઓની સેનાએ નાકોશ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. પરંતુ ત્યાંથી સર્જિત હાર ખાઈને એમને પાછા ફરવું પડ્યું હતું. આમ મહારાજ પૃથ્વીરાજના મરણ પછી અને દિલ્હી તથા અજમેર ઉપર મુસલમાનોના અધિકાર પછી પણ ગજપુતાનામાં કેટલાક સ્વતંત્ર ગજપુત રાજાઓ હતા. જેઓ વખતોવખત મુસલમાનો સાથે બાથ ભીડતા. આમાં મૌધી પ્રસિદ્ધ રણુચંદ્રોરના મહારાજ હમીરદેવનું નામ આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનોના શક્તિકાળ સુધી દિલ્હીમાં પોતાની સ્વતંત્રતા ખાતર બરાબર લડતા હતાં.

રોજ બોજની સલામાં ઉભા થઈને દાનશીલતાનું એકાદ લાંબુ પહોળું વર્ણન કરીને લાખો રૂપીઆ મેળવનાર કવિઓનો સમય વિતી ગયો હતો. રોજંદરબારેમાં શાસ્ત્રીઓના બહુ આદર ન હતો. પાંડિત્યના ગમ્મતકાર પર પુરસ્કારનો વિધિ પણ દીધો પડતો હતો એ વખતે તો જે ભાટ ચારણ

અથવા કોઈ કોઈ ગાનના પરાક્રમ, વિજય, શત્રુ કન્યા હરણ વગેરેના રોચક ગીત ગાતો અને રણસેનામાં જઈને મૈત્ર્યના હૃદયમાં શૌર્યની ચિનગારીઓ મુકતો તેનું સન્માન થવું હતું.

આવી દશામાં કાવ્ય અને સાહિત્યના જુદા જુદા અંગોની પૂર્ણ અને સમૃદ્ધિનો સામુદાયિક પ્રયત્ન મુશ્કેલ હતો એ સમયે માત્ર વીરગાથાઓની ઉત્પત્તિ સંભવિત હતી આ વીરગાથાઓ આપણને એ રૂપમાં મળે છે એકે મુક્તકના રૂપમાં અને બીજી પ્રબંધના પરચુરણ રચનાઓ ડોહીને આપણે વીરગાથાત્મક પ્રબંધ કાવ્યોનો ઉત્ત્તેજ જોઈશું જેમ યુરોપમાં વીરગાથાઓનો પ્રસંગ 'યુદ્ધ અને પ્રેમ' હતો તેની રીતે અહિં પણ હતું કોઈ રાજાની રૂપવતી કન્યાના સમાચાર સાંભળીને પોતાના બંધક માથે એના ઉપર ચઢાઈ કરની અને એની કન્યાનું હરણ કરી લાવતું એ વીરોનું ગૌરવ અને અભિમાન મનાતું આ પ્રકારે આ ૮ થોમાં શૃંગારની પણ આગ્રી છાંટ રહેતી હતી ન્યા રાજકીય કારણોમા યુદ્ધ મંડાતું ત્યા પણ એ કાળોનો ઉ નેખ ન કરીને કોઈ રૂપવતી જીના જ કારણો ૮ પીને રચનાઓ થતી જેમ શદાશુદીનને ત્યાથી પૃથ્વીરાજ એક રૂપવતી જીને લઈ આવ્યો એજ લડાઈનું મૂળ દારણ બતાવવામાં આ યુ છે ભીમર ઉપર અલ્પાકીર્તિની ચઢાઈનું પણ આજ કારણુ મન્યુ છે એજે આ પ્રકારે આ કાવ્યોમાં પરપરા અનુસાર કવિત લેખનાઓનું મિશ્રણ વધારે હતું.

વીરકાવ્યોની પૂર્વેની રચનાઓના કેટલાક પરચુરણ કુલાઓ મળે છે એમની લાખા અપભ્રંશના નિયમોથી એકદમ બધાયની નથી એ લાખાને પ્રચલિત દેશલાખાનું હીક રૂપ માની શકાય એમ નથી પરંતુ એમાં દેશલાખાનો અધિક આશ્રય સ્પષ્ટ દેખાય છે. હેમચંદ્રે અપભ્રંશના જે કુલાઓ આપ્યા છે એ બધા નાગર અપભ્રંશના નથી એમાં જુદા જુદા સ્થળોના રૂપ અને પ્રયોગો મળે છે એ તો ઇતિહાસપ્રમિદ વાત છે ૯

ગૌદો અને જૈનોએ પોતાના ધર્મોપદેશને માટે દેવલાલોએનું જ અવલંબન કર્યું હતું જૈનોમા તો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના પદ્ય-પાદ્યનો કેમ જગમગ ચાલતો આવે છે ગૌથી પ્રાચીન રચનાઓના નમુના જૈન ગ્રંથોમા જ મળે છે વિ મ ૯૯૦ મા દેવમેન નામનો એક જૈન ગ્રંથકાર થયો છે એણે 'શ્રાવકાચાર' નામક એક પુસ્તક દુહામા જ મળે છે હવે એની ભાષા અપભ્રંશના વર્ણવથી બહાર નિકળી ગઇ છે, અને કેટલેક ઠેકાણે પહેલાની ઝાંચલાલ સાથે જગમગ મળતી આવે છે

જે જિજ્ઞ સાસણુ લાપિયઉ મો મધ કહિયઉ સાર ।

જે પાલે સધ લાઉ કરિ મો તરી પાવધ પાર ॥

આજ પ્રકારના પરચુરણ દુહા દેમચંદના વ્યાકરણમા તથા કુમારપાળ-પ્રતિબોધ પ્રાકૃત-પિગતમન વગેરે ગ્રંથોમા પણ મળે છે આ દુહાઓ એક જ મમયના અનેવા નથી મુજ અને ભોજ (મ ૧૦૩૬) ના મમયથી માડીને હમીરદેવ (મ ૧૫૩) ના સમય મુધીના છે જે લે લા વા । ઉપ વિધામ મુકીએ તો પિંદી લાલમા ગ્રંથ રચનાનો પત્તો વિકસની આશી મનાદિમા મળે છે શિવમિહ મગેજમા લખ્યું છે કે ભોજરાજના પૂર્વપુત્ર રાજા માન મ ૮૭૦ મા ગત્ય કરતાં દત્તા એમના દામાગમા પુ પ મદીજન નામના એક કવિએ દુહામા એક અવકાશ ગ્રંથ રચ્યો હતો પરંતુ આ પુસ્તકનો કંઈ પત્તો નથી આ ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાક કવિઓ થયા છે અને તેમના નામો અને સમયનો ઉલ્લેખ પહેલાં પ્રકરણમા કર્યો છે પણ એમાંથી એકેય ગ્રંથનો પત્તો મળતો નથી એને જે ઉલ્લેખયોય ગ્રંથો મળે છે તે વીરગાથાના રૂપમા જ મળે છે, અને એમની પરપરા અને એમના જ સ્વરૂપનું યથાયોગ્ય વર્ણન આવરગક છે

ઉપર કહ્યું તેમ આ વીરગાથાઓ જે રૂપમા મળે છે પ્રબધકા થના માહિત્યક રૂપમા અને વીરગીતો (Ballads) ના રૂપમા સાહિત્યક પ્રબધ રૂપમા જે સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથ ઉપનમ્બ છે તે પૃથ્વીરાજરાસો છે વીર ગીતના રૂપમા આપણને સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક નિમન્દેવરાસો મળે છે જે કે

એમાં સમયાનુસાર લાખાનાં પરિવર્તનો દેખાય છે. જે રચના સેંકડો વર્ષોથી લેકામાં નિપજીત ગવાતી હોય એની લાખા મજ રૂપમાં રહી શકતી જ નથી એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ 'આસ્દા' છે. એના ગાનારા લગભગ આખા ઉત્તર ભારતમાં મળે છે.

અહિં આદિકાળના એવા ત્રયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે જેની પ્રતો મળી છે અથવા પ્રતોનો ઉલ્લેખ પણ મળ્યો છે.

પ્રુમાનરાસો

સં. ૮૧૦ અને ૧૦૦૦ ના વચગાળામાં ચિતોડમાં રાવળ પ્રુમાન નામના ત્રણ રાજ થયા છે. કર્નલ ટોડે આ ત્રણે ને એક માનીને એમના યુદ્ધોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. એમના વર્ણનનો સારાંશ એ છે કે કાલ્કોજ પછી પ્રુમાન ગાદીએ ખેડો, જેનું નામ મેવાડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેના સમયમાં જગદાદના ખજીશ અક્ષમાચુને ચિતોડ પર ચઢાઈ કરી હતી. પ્રુમાનની સહાયે ઘણા રાજપૂત રાજ્યો આવી પહોંચ્યા અને ચિતોડ જયી ગયું. પ્રુમાને ૨૪ યુદ્ધ કર્યાં અને સં. ૮૬૯ થી ૮૯૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ આખું વર્ણન 'દક્ષપત વિન્ય' નામના કાઈ કવિએ રચેલા 'પ્રુમાનરાસો'ના આધારે લેવાયું છે. પરંતુ આજે પ્રુમાનરાસોની જે પ્રત પ્રાપ્ત છે તે અપૂર્ણ છે અને એમાં મહારાણા પ્રતાપસિંહ સુધીનું જ વર્ણન છે. કાલ્કોજથી માંડીને ત્રીજા પ્રુમાન સુધીની વંશપરંપરા આ પ્રમાણે છે:- કાલ્કોજ, પ્રુમાન, મતટ, ભર્તપદસિંહ, પ્રુમાન (ખીજો), મહાયક, પ્રુમાન (ત્રીજો). કાલ્કોજનો સમય વિ. સં. ૭૯૧ થી ૮૧૦ છે અને પ્રુમાન ત્રીજાના ઉત્તરાધિકારી ભર્તપદ (ખીજા) ના સમયના બે શિલાલેખ વિ. સં. ૯૯૬ અને ૧૦૦૦ ના મળ્યા છે. એટલે આ ૧૯૦ વર્ષનો વિચાર કરીને ત્રણે પ્રુમાનો સમય નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરી શકાય છે.

પ્રુમાન પહેલો વિ. સં ૮૧૦ થી ૮૩૫

પ્રુમાન બીજો   "   ૮૭૦ થી ૯૮૦

પ્રુમાન ત્રીજો   "   ૯૬૫ થી ૯૯૦

અગ્ન્યાસિયા વંશનો અલ્લમામન [વ. મં. ૮૭૦ થી ૮૮૦ સુધી ખલીફાં હતો. આ સમયની પહેલાં ખલીફાઓના મેનાપતિઓએ મિંધદેશ પર વિજય મેળવ્યો હતો. અને ત્યાંથી રાજપૂતાના ઉપર ચડાઈઓ કરવા માંડી હતી. એટલે જો કોઈ પણ ખુમાન સાથે અલ્લમામનની લડાઈ થઈ હોય તો તે ખુમાન ખીજો હોવો જોઈએ અને એના જ નામથી ખુમાનરાસોની રચના થઈ હોવી જોઈએ. આજે જે ખુમાનરાસો મળે છે એમાં કેટલો અંશ પ્રાચીન છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમા મહારાણા પ્રતાપસિંહ સુધીનું વર્ણન મળે છે એટલે એટલું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે છે કે જે રૂપમાં એ ગ્રંથ આજે મળે છે એ રૂપ એને વિ. સં. ની સત્તરમી સદીમાં મળ્યું હશે. શિવસિંહ સરોજના કથનાનુસાર એક અજ્ઞાતનામા લાટે ખુમાનરાસો નામનો એક કાવ્યગ્રંથ લખ્યો હતો અને એમાં શ્રી રામચંદ્રથી માંડીને ખુમાન સુધીના યુદ્ધોનું વર્ણન હતું. એટલે દલપતવિજય એ અસલ ખુમાનરાસોનો કર્તા હતો કે એના પાછલા પરિશિષ્ટોનો એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

વીસલદેવરાસો.

નરપતિ નાટક કવિ વીસલદેવ (ચિત્રહરાજ ચોધા) નો સમકાલીન હતો. એણે વીસલદેવરાસો નામનો ૧૮૦ શૂદ્ધનો એક નાનોગો ગ્રંથ રચ્યો છે. એનું રૂપ વીરગીત કહી શકાય એવું છે. યથામાં જ નિર્માણકાળ જણાવ્યો છે.

બારહ સૈ બહોતર મંઝારી ।

જેઠ બદી નવમી યુદ્ધવારિ ॥

નાદહ રસાયન આરંભ ।

સારદા તુઠી બહા કુમારી ॥

‘ બારહ સૈ બહોતર ’ નો અર્થ પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે ૧૨૧૨ ક્યો છે. એના સમર્થનમાં એમનું કહેવું છે કે ‘ બહોતર ’ શબ્દ ‘ બરહોતર ’ : ‘ હાશોતર ’ નું રૂપાંતર છે એટલે એનો અર્થ ૧૨૧૨

થાય છે. આવો અર્થ જો લઈએ તો ચિ. સં. ૧૨૧૨ ને જોઈ વદી નવમી અને બુધવાર નક્કી થાય છે. કવિએ પોતાના રાસોમાં બધે વર્તમાનકાળનો જ ઉપયોગ કર્યો છે એટલે એ વીસત્રદેવનો સમકાલીન જણાય છે. વીસત્રદેવનો સમય પણ ૧૨૨૦ ની આસપાસ છે. એના શિક્ષાત્રેમો પણ સં. ૧૨૧૦ અને ૧૨૨૦ ના મળ્યા છે. વીસત્રદેવરાસોમાં ચાર ખંડ છે, આ કાવ્ય લગભગ ૨૦૦૦ ચરણમાં સમાપ્ત થયું છે. એની કથાનો સાર આવો છે:—

ખંડ ૧=માગવાના બોજ પરમારની પુત્રી રાજમતી (ભાંજર) સાથે વીસત્રદેવનું લગ્ન થયું.

ખંડ ૨=વીસત્રદેવનું ઉડીસા વિગ્ન્ય અર્થે પ્રસ્થાન તથા ત્યા પહોંચીને વિગ્ન્ય મેળવવો.

ખંડ ૩=રાજમતીનું વિરલ્લણન તથા વીસત્રદેવનું 'ઉડીસાથી પાછા ફરવું'.

ખંડ ૪=બોજે પોતાની પુત્રીને પોતાને ઘેર બોલાવી જવી અને વીસત્રદેવે ત્યાં જઈને રાજમતીને ચિતોડ પાછી બોલાવી લાવવી.

આપેલા સંવતના આધાર પ્રમાણે કવિ પોતાના ચરિત્રનાયકના સમ-કાલીન દેખાય છે. પરંતુ વધારે વિસ્તૃત અને ઉંડા ત્રિચાર કરતાં વર્ણિત ઘટનાઓ પાછળથી લખાયેલી જણાય છે. આ કાવ્ય ઘટનાત્મક નથી પરંતુ વર્ણનાત્મક છે. એમાં એ જ ઘટનાઓ છે: વીસત્રદેવનો વિવાદ અને ઉડીસા જવું. આમાંથી પહેલી વાત તો કાલ્પનિક જ દેખાય છે. વીસત્રદેવથી સો વર્ષ પહેલાં ધારના પ્રસિદ્ધ પરમાર રાજા બોજનો દેહાંત થઈ ચુક્યો હતો. એટલે એની કન્યા સાથે વીસત્રદેવનો વિવાદ એ કવિની કલ્પના જ છે. એ સમયમાં માગવામાં બોજ નામનો કોઈ રાજા મળતો નથી. વીસત્રદેવને પરમાર વંશની એક રાણી હતી એવી એક વાત પરંપરાથી ચાલી આવતી લાગે છે. કારણ જુનીરાજ રાસોમાં પણ એનો ઉલ્લેખ

આ રાણીનો આશરો લઈને કવિએ બોજનું નામ ઉમેરી દીધેલું દેખાય છે. અથવા એવું પણ અનુમાન કરી શકાય કે ધારના પરમારની ઉપાધિ બોજ રહી હોય અને એના આધારે કવિએ કદાચ એવું ઉપાધિસ્ત્રયક નામ જ લખ્યું હોય અને મૂળ નામ ન આવ્યું હોય. પાછળના કોઈ પરમાર રાજની કન્યા સાથે વીસલદેવનું લગ્ન થયું હોય એ સંભવિત છે. પરમાર કન્યાના સંબંધમાં જે વાક્યો આવે છે એ જોતાં એમ લાગે છે કે જાણે બોજનું નામ પાછળથી ઉમેરી દેવામાં આવ્યું હોય. “જનમી ગોરી તૂ જોસલમેર” “ગોરડી જોસલમીરકી” વગેરે જોતાં આણુના પરમારો પણ રાજપૂતાનામાં ફેલાયલા પડ્યા હતા. એટલે રાજમતી કદાચ એમાંથી કોઈ સરદારની કન્યા હોય એ પણ સંભવિત છે. બોજ સવાય ખીજ પણ નામે જોડેલા માક્ષમ પડે છે: “માધ આચાર જ, કવિ કાલિદાસ.”

અજમેરનો ચૌહાણ રાજા વીસલદેવ (વિગ્રહરાજ ચૌહાણ) વીર અને પ્રતાપી રાજા હતો. એણે મુસલમાનો ઉપર ઘણી યદ્ધાઓ કરી હતી અને ઘણો પ્રદેશ એમની પાસેથી લઈ લીધો હતો. એની એ શૌર્યકથાઓનું વર્ણન એના રાજકવિ સોમદેવ રચિત “લલિત વિગ્રહરાજ નાટક” (સંસ્કૃત)માં મળે છે. આ નાટકનો કેટલોક અંશ મોટી મોટી શિલાઓપર ક્ષેતરાયણો મળ્યો છે, અને એને અજમેરના રાજપૂતાના મુઝરીઅમમાં પંડિત ગૌરી-શંકર ઓઝાએ કાળજીપૂર્વક સુરક્ષિત રાખ્યો છે. નાટક કવિના આ વીસલદેવ રાસોમાં આ સુદો અને યદ્ધાઓનું અથવા એના શૌર્ય કે પરાક્રમે કથાનું વર્ણન નથી. આમાં તો માત્ર શ્રંગારરસની દૃષ્ટિએ વિવાહ અને રીસાઈને પરદેશ જવું વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન છે. એટલે આ પુસ્તકને કેટલાક વિદ્વાનો વીસલદેવ જેવા વીરનો રાસો કહેતાં અને માનત અચકાય છે.

ભાષા પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ સાહિત્યક નથી પરંતુ રાજ-સ્થાની છે. જેમ મુકબ છે (મુકબ છે) પાટણથી (પાટણથી) બોજ

તણા (ભોજના) ખંડ ખંડરા (ખંડ ખંડના) વગેરે. આ દાખલા ઉપરથી એક વાત દેખાઈ આવે છે તે એક શિષ્ટ કાવ્યભાષામાં પ્રજા અને ખડીભોલીના પ્રાચીન રૂપનો જ રાજસ્થાનમાં ઉપયોગ થતો હતો. સાહિત્યની સામાન્ય ભાષા હિંદી જ હતી જે પિંગલ ભાષા કહેવાતી હતી. વીસલદેવરાસોમાં વચમાં કેટલેક ઠેકાણે ખરાખર આ સાહિત્યિક ભાષા (હિંદી) ને મેળવવાના પ્રયત્નો દેખાય છે. ભાષાની પ્રાચીનતા પર વિચાર કરતાં એક વાત ખાસ યાદ રાખવી જોઈએ કે ગાવાની વસ્તુ હોવાને કારણે એની ભાષામાં સમયાનુકૂળ ઘણા પરિવર્તનો થયાં હશે, પરંતુ લેખિત વસ્તુ હોવાથી એનું પુરાતન ખોખું કંઈક જળવાઈ રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે મેક્ષવિ=મેળવીને, ચિત્તહ=ચિત્તમાં, રણિ=મા, પ્રપી જમ=પ્રાપ્ત કરે, ઇણી વિધિ=આ વિધિ, ઇસ ઉ=એવું. એજ. પ્રકારે નપર (નગર) પસાઉ (પ્રસાદ) પયોહર (પયોધર) વગેરે પ્રાકૃત શબ્દો પણ છે જેમનો પ્રયોગ કવિતામાં અપભ્રંશ કાળથી માંડીને પાછળના કાળ સુધી થતો હતો.

એમાં આવેલા કેટલાક કારસી, અરબી અને તુરકી શબ્દો તરફ પણ ધ્યાન જાય છે. જેમ મહલ, ઇનામ, નેજા, તાજ વગેરે. ઉપર જણાવ્યું તેમ આ કાવ્યગ્રંથની ભાષામાં ફેરફાર થયા હોય તો આ શબ્દો પાછળથી પણ ઉમેરાયલા હોય એ સંભવિત છે. કવિના સમય પહેલાં જ પંજાબમાં મુસલમાનોનો પ્રવેશ થઈ ચુક્યો હતો અને આશુવિકા મેળવવા તેઓ આસપાસ વિસ્તરવા માંડ્યા હતા; એટલે આવા સાધારણ શબ્દોનો પ્રચાર હોય એમાં નવાઈ નથી. વીસલદેવના સરદારોમાં તાબુદીનખાનમાં પણ આવે છે:—

મહલ પસાણો તાજદીન
જુરસાણી ચાંદ ચાહ્યો ગોંડ

ઉપરના વિવેચન અનુસાર આ પુસ્તક વસ્તુવિચારથી કે ભાષાવિચારથી એના અસલ સ્વરૂપનું કહી શકાતું નથી. મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર જોશીએ આને હીંદીના સમયની સ્વત્તા કહી છે. (જુઓ, રાજપૂતા-

નાનો ઇતિહાસ. જૂમિદા પૃ. ૧૯) આ પ્રત નરપતિ નાહની પોથીનું વિકૃત રૂપ મનાય છે. એના આધારે સાહિત્ય અને ભાષા વિષેના ઇતિહાસ તથા માટે અનુમાનો દોરી શકાય છે. આટલા વિવેચનમાંથી એક વાત જીદી તરી આવે છે, કે રાજપૂતાનાના એક ભાટે પોતાની રાજસ્થાની ભાષા સાથે હિંદીનો મેળ મેળવ્યો. જેમ “ મોતીદા આખા ક્રિયા, ” ચંદન કાંદકા માંડવો ” “ સોનાડી ચોરી ” “ મોતી ધી માત્ર ” વગેરે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાદેશિક ભાષાઓની સાથે વળ અથવા મધ્યદેશની ભાષાનો આશ્રય લઇને એક સામાન્ય સાહિત્યિકભાષા પણ સ્વીકૃત થઇ ચુકી હતી. જે ચારણોમાં ‘ પિંગલ ’ નામથી ઓળખાતી હતી. અપભ્રંશના યોગથી શુદ્ધ રાજસ્થાની ભાષાનું જે સાહિત્યિક રૂપ હતું તે ‘ ઝિંગલ ’ કહેવાતું. પરંતુ હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તો માત્ર ‘ પિંગલ ’ નું જ વિવેચન થઇ શકે એમ છે. બીજી વાત જે સાહિત્ય સાથે સંબંધ રાખે છે તે શૃંગાર અને વીરરસનું તારતમ્ય છે. આ પ્રથમાં મૂળ શૃંગારરસ રાખીને ક્યાંક વીરરસના રંગો પૂરવાના પ્રયત્નો થયા છે. પરંતુ મુખ્યત્વે તો કવિએ મયોગ અને વિયોગના જ. ગીત ગાયાં છે. ખુમાનરાસો પછી પૃથ્વીરાજરાસોના કર્તા અને હિંદીના આદિ કવિ ચંદનું નામ આવે છે.

ચંદનરદાસ.

મહાકવિ ચંદ અને એના રાસો વિષે અનેક ઐતિહાસિક મતભેદો હોવા છતાં એક નાનીશી વિદ્વાનમંડળી સિવાય સૌએ એને, હિંદીના આદિ કવિ તરીકે અને રાસોને હિંદીના પ્રથમ મહાકાવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યાં છે. ચંદનો જન્મ લાહોરમાં થયો હતો. પંજાબ એ એના પ્રવૃત્તિસ્થાનું નિવાસસ્થાન હતું. એના પિતાનું નામ રાવ બેન અને વિદ્યાગુપ્તનું નામ શુરપ્રસાદ હતું, ચંદ જગ્યાત જોવનો ભાટ હતો,

ચંદના જન્મ, મૃત્યુ અને રાસોની રચનાના સંવત વિષે વિદ્વાનોમાં ખુબ મતભેદ છે. એટલે ચંદ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન કવિ અને એનો

મિત્ર તથા સામંત હોવાથી પૃથ્વીરાજના સવનોને આધારે ચંદના સવનો અનુમાન્યા છે હવે પૃથ્વીરાજના સવનોને આપમે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોઈએ ચંદે રાસોમા પૃથ્વીરાજનો જન્મકાળ મ ૧૧૧૫ માં દીક્ષીમા દત્તક જુલુ ૧૧૨૨ માં પ્રોજ જુલુ ૧૧૫૧ માં અને શહાબુદ્દીન સાથેનુ યુદ્ધ ૧૧૫૮ માં લખ્યુ છે પણ શિનાનેજો અને દાનપત્રોમા જે સવનો મળે છે એમા અને રામોના મવતમા લગભગ ૬૦-૧ વર્ષનુ અંતર છે આજે જે શિનાનેજો અને દાનપત્રો મળ્યા છે એમા પૃથ્વીરાજના આ દાનપત્રો છે એનો મમય વિ મ ૧૦૨૪ અને ૧૨૪૪ ની વચ્ચેનો છે જયચંદના મળધના માર દાનપત્રોનો પત્તો લાગ્યો છે એમાથી બે પત્રો સ ૧૦૦૪ અને ૧૨૨૫ ના છે આમા જયચંદને સુવરાજ તરીકે સંબોધ્યો છે જાનીના બેનો મમય સ ૧૨૦૬ અને ૧૦૪૩ ની વચ્ચેનો છે એમા મહારાજાધિરાજનુ સંબોધન છે

કાલિંજરમા જે પરમર્દિદેવને પૃથ્વીરાજને પરાજિત થયો હતો એના ૭ દાનપત્રો અને શિનાનેજ વતમાન છે એનો મમય વિ મ ૧૦૦૩ થી ૧૦૫૮ સુધીનો છે એમાથી એક જે ૧૨૩૮ નુ છે તેમા પૃથ્વીરાજ અને પરમર્દિદેવના યુદ્ધનુ વર્ણન છે

આ સવનોથી પૃથ્વીરાજનો જે મમય નિશ્ચિત થાય છે એની પુષ્ટિ કારમી તવારિખોથી પણ થઈ જાય છે શહાબુદ્દીન ઘોરીનો મમય કારસી ઇતિહાસોથી સિદ્ધ છે, અને એ વિષયમા મતભેદ પણ નથી મેજર રેવર્ડ 'તખકાતે નાસરી' ના અનુવાદના ૪૫૬ પૃષ્ઠ ઉપર લખે છે કે ૫૮૭ હીજરી (ઇ મ ૧૧૮૦) માં શહાબુદ્દીન ઘોરીનુ પ્રથમ યુદ્ધ પૃથ્વીરાજ સાથે થયુ અને એનુ બીજુ યુદ્ધ જેમા પૃથ્વીરાજ પરાજિત થઈને માથો ગયો એ હીજરી ૫૮૮ (ઇ મ ૧૧૮૧=વિ સ ૧૨૪૮) માં થયું

ઉપર જે જે સમવતોનુ વર્ણન કર્યું છે એ પૃથ્વીરાજ, જયચંદ અને પરમર્દિદેવના દાનપત્રો તથા શિનાનેજોમાથી લેવામા આન્યા છે

અને એ મવનો એક બીજાને અરસપરસ મિલ્લ અને પ્રમાણિક ફગવે છે. આ સર્વમાથી એક સિદ્ધાંત એ નિકળે છે કે પૃથ્વીરાજ વિક્રમની ૧૩ મી સદીના પહેલા ચરણમાં અને ઇ. સ. ની ૧૨ મી સદીના બીજા ચરણમાં વર્તમાન હતો અને એનું અંતિમ યુદ્ધ વિ. સં. ૧૨૪૮ (ઇ. સ. ૧૧૯૧) માં થયું હતું.

જે શિલાલેખોના ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ મિવાય અર્જોરાજ અને સોમેશ્વરના પશ્ચુ શિલાલેખો અને દાનપત્રો મળ્યાં છે. આમાં લખેલા સંવતો પશ્ચુ ઉપર લખેલા સંવતોની પ્રમાણિકતા અને ઐતિહાસિક સત્યતા સદ્દ કરે છે.

હવે આપણે રાસોના સન સંવતો પર વિચાર કરીએ. ચાર જુદા જુદા સંવતો પર વિચાર કરવાથી જણાશે કે અન્ય ઇતિહાસોમાં આપેલા સંવતોથી એ ક્યાં સુધી મળે છે. ચંદે પૃથ્વીરાજનો જન્મકાળ સં. ૧૧૧૫, દિલ્હીમાં દત્તક જવું ૧૧૨૨, કનોજ જવું ૧૧૫૧ અને શહાબુદ્દીન સાથે યુદ્ધ ૧૧૫૮ માં લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ જેમાં પસંજિત થઇને બંદીવાન બન્યો એ અંતિમ યુદ્ધનો સમય “તળકાતે નામરી” માં ૫૮૮ હીજરી (સં. ૧૨૪૮) આપ્યો છે. હવે જો સં. ૧૨૪૮ માંથી ૧૧૫૮ બાદ કરવામાં આવે તો બાકી ૯૦ વધે છે. એ સિવાય આ ચાર બિલ બિલ અવમરો પર આપણે પૃથ્વીરાજના વય-ક્રમનો વિચાર કરીએ તો એ સદ્દ થશે કે કથિત ઘટનાઓ ૧૨૦૫, ૧૨૧૨, ૧૨૪૧ અને ૧૨૪૮ માં બની. આ બેઠ બતાવવા બાણુ શ્યામસુંદરદાએ આપેલું એક કોષ્ટક આ નીચે ઉતાર્યું છે.

ઘટનાઓ	રાસોના સંવત	પૃથ્વીરાજની ઉંમર	બીજા ઇતિહાસ ના સંવત	અંતર
જન્મ	૧૧૧૫-૧૬	૦	૧૨૦૫-૬	૯૦-૯૧
દત્તક જવું	૧૧૨૨-૨૩	■	૧૨૧૨-૧૩	૯૦-૯૧
કનોજ જવું	૧૧૫૧-૫૨	૩૬	૧૨૪૬-૪૭	૯૦-૯૧
અંતિમ યુદ્ધ	૧૧૫૮-૫૯	૪૩	૧૨૪૮-૪૯	૯૦-૯૧

આ ઉપરથી પ્રથમ દષ્ટિએ આપણને એમ લાગે છે કે ચંદે પોતાના ગ્રંથમાં ૯૦-૯૧ વર્ષની જીવ કરી છે. પરંતુ બધા સ્થાનોમાં સંમતેદ હોવાથી એને જીવ કહેવી ઠીક નથી લાગતું. ચંદે ૯૦-૯૧ વર્ષનું અંતર પોતાના ગ્રંથમાં કેમ રાખ્યું એ વિષે બે ચાર વિદ્વાનોએ જીદા જીદા મત અને અનુમાન બાંધ્યા છે. રાસો ઉપર સંશોધનની દષ્ટિએ મહેનત : કરનારાઓમાં અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એનો અભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રી મોહનલાલ વિશ્વલાલ પંડ્યા, બાણુ રાધાકૃષ્ણદાસ, બાણુ સ્વામમુંદરદાસ અને પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાના નામો મુખ્ય છે. એ ઉપરાંત મિત્રબંધુઓ વગેરે વિદ્વાનોએ પણ પોતાના મતો અને અનુમાનો પ્રકટ કર્યાં છે. કાશી નાગરી પ્રચારણી સભા તરફથી રાસોના સંપાદનનું કામ પહેલા ત્રણ વિદ્વાનોએ કયું છે. તેમાં એ કાર્ય દરમ્યાન જ પહેલા બે વિદ્વાનોનો દેહાંત થઈ જવાથી બાણુ સ્વામમુંદરદાસે રાસોનું સંપાદન કાર્ય સમાપ્ત કયું છે.

ચંદે જે ૯૦-૯૧ વર્ષનું અંતર વિ. સં. સાથે રાખ્યું છે એના સમર્થનમાં પંડિત મોહનલાલ પંડ્યાએ જે બોલ કરી છે તેને ધીન સમર્થ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી બાણુ સ્વામમુંદરદાસે સિદ્ધ કરી છે, હવે આપણે એ અંતર વિષેની વાતો જોઈએ.

પંડિત મોહનલાલે રાસોના ૧૩૮ મા પૃષ્ઠ ઉપરના નીચે લખેલા બે દુહા ઉપરથી પોતાનું અનુમાન દેયું છે.

એકાદસ સૈ પંચદહ બિકમ સાક અનંદ ।

તેહિ રિયુ જયપુર હરનકો લાય પૃથિગજ નરિંદ ॥

એકાદસ સૈ પંચદહ બિકમ જિમિ પ્રમ મુત ।

મતિય સાક પૃથિરાજ કો લિખ્યો બિમ ગુન ગુપ્ત ॥

હજી સુધી 'અનંદ' શબ્દનો અર્થ આનંદ અથવા શુભ થતો હતો પરંતુ પંડિત મોહનલાલ પંડ્યાએ એને અર્થ 'નંદરદિન' કર્યો છે. એમણે

“નંદ”નો અર્થ નવ ક્યો છે, કારણ “ નવ નન્દ પ્રકીર્તના ” એવું ભાગવતમાં લખ્યું છે. ‘અ’ નો અર્થશૂન્ય ક્યો છે.” અંકનાં વચ્ચે ગતિ ” અનુસાર અનંદ નો અર્થ ૯૦ થશે અને આ સંખ્યાને વિક્રમ સંવતમાંથી બાદ કરતા ચંદ્રનો સંવત મળી રહે છે. “અનંદ નો બીજો અર્થ પણ છે. સૌથી વંશનો પહેલો રાજા ચંદ્રગુપ્ત મહાનંદની દાસીનો પુત્ર હતો. આ વંશના રાજાઓ નંદવંશીય કહેવાના હતા. સંભવ છે કે મેવાડના અભિમાની રાજાઓએ જાણીજુઝીને આ રાજાઓના કાળની ગણના ન કરવાના ઉદ્દેશથી પ્રચલિત વિક્રમ સંવતમાંથી એમનો શાસનકાળ કાઢી નાંખ્યો હોય; અને આ ‘અનંદ વિક્રમ સંવત’નો પ્રચાર ક્યો હોય. બાબુ સ્યામ મુંદરદાસે આ વાતોમાંથી એક નવું જ અનુમાન બાંધ્યું છે. જ્યયંદ પોતાને અનંગપાલનો ઉત્તરાધિકારી માનતો હતો અને દીલ્હીની ગાદી પર પૃથ્વીરાજ કરતાં પોતાનો વધારે હક્ક છે એમ બતાવતો હતો. એ વાત ઇન્દિયા પ્રસિદ્ધ છે. આજ કારણે બંનેમાં છેવટ સુધી વેર અને જુદાઇ રહ્યાં અને અંતે બંનેનો વિનાશ થયો. કનોજના રાજાઓએ જ્યયંદ સુધી માત્ર ૯૦-૯૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એટલે એ પણ સંભવ છે કે એમના શાસન કાળની ગણતરી ન કરવાના હેતુથી એમને નંદવંશીઓ જેવા માનીને આ નવીન સંવતનો પ્રચાર ક્યો હોય.

પૃથ્વીરાજના એક પરવાના પર જે મહેર છે એ ઉપરથી એને ગાદીનશીનનો સમય ૧૧૨૨ જણાય છે. આ પણ ચંદ્રે આપેલા સંવતને મળતો આવે છે.

રાસોના દીલ્હીદાન સમયમાં લખ્યા અનુસાર અનંગપાલે પોતાના દોહિત્રને રાજસિંહાસન ૧૧૨૨ ના માગશર સુદી ૫ મે આપ્યું.

મેવાડમાં આજ સુધી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વકાંઠામાં એ વિક્રમ સંવત ચાલતા હતા. આ ઉપરથી ચંદ્રે અનંદ સંવત જાણી જોધને રાસોમાં આપ્યો છે, જુઝીયો નથી આપ્યો એ વાત સાબીત થાય છે. બારમી સદીમાં

મેવાડમાં ‘સનંદ વિક્રમસંવત’ અને ‘અનંદ વિક્રમસંવત’ એમ બે સંવતો ચાલતા હતા અને બન્નેમાં ૯૦-૯૧ વર્ષનું અંતર હતું.

આ બુદ્ધાં બુદ્ધાં પ્રમાણે જોયા પછી આપણે છેલ્લો નિર્ણય સરળતાથી કરી શકીએ છીએ કે પૃથ્વીરાજનો જન્મ સં. ૧૨૦૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૪૮ માં થયું. લોકકથા પર આધાર રાખીએ તો ચંદનો જન્મ અને મૃત્યુ પણ પૃથ્વીરાજની સાથે જ થયાં હતાં એટલે પૃથ્વીરાજના જન્મ અને મૃત્યુનો સંવત એ જ ચંદના જન્મ અને મૃત્યુનો સંવત હોય છે. એટલે ચંદનો જન્મ પણ સં. ૧૨૦૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૪૮ માં થયું એમ મનાય છે. પૃથ્વીરાજ અને ચંદની ઉંમર પણ સમાન એટલે ૪૩ વર્ષની આથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ મિશ્રબંધુઓ આનાથી વિરુદ્ધ મત બાંધીને બુદ્ધજ નિર્ણય આપે છે. એમનું કહેવું એવું છે કે એક ઠેકાણે પૃથ્વીરાજે ચંદનું કહેવું ન માન્યું ત્યારે તેણે એવું કહ્યું કે “પૃથ્વીરાજ ધન અને વયમાં મત બનીને મારું કહેવું સાંભળતો નથી.” આ ઉપરાંત બીજું પ્રમાણ મિશ્રબંધુઓ એ માને છે કે પૃથ્વીરાજની બહેન પૃથ્વાકુંવરીના લગ્નમાં ચંદના પુત્ર જન્મતાના ગુણ પર ખુશ થઇને એને રાવળ સમરસિંહે હડ કરીને દાયગામાં માગી લીધો હતો. એ વખતે એની ઉંમર નિશ્ચય ૨૫ વર્ષની હતી, અને ચંદની ૪૫ વર્ષની હતી. ૧૨૪૮ માં પૃથ્વીરાજના મૃત્યુ વખતે ત્યારે ચંદનું પણ મૃત્યુ થયું ત્યારે તેની ઉંમર ૬૫ વર્ષની હતી.

મિશ્રબંધુઓનું આ અનુમાન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રમાણભૂત નથી લાગતું અને બીજા બધા વિદ્વાનોએ ચંદની ઉંમર ૬૫ નહિ પરંતુ ૪૩ જ માની છે.

ચંદ અને પૃથ્વીરાજના સંબંધો વિષે આપણું જ્ઞાણ અને વિસ્તૃત વિવેચન કર્યા પછી હવે આપણે ચંદના જીવન અને એના મહાઅંત ‘રાસો’ ઉપર કંઈક વિચાર કરીએ. *

* ઉપર પંડિત ગૌરીશંકર ઝોઝાનું નામ આવે છે. તેને ‘લીધે ચંદના

ચંદ પૃથ્વીરાજના રાજકવિ ઉપરાંત એનો મિત્ર અને સામંત હતો. ચંદ વડલાયા, વ્યાકરણ, કાવ્ય, સાહિત્ય, છંદશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, પુરાણ અને નાટક વગેરે ઘણી વિદ્યાઓમાં નિપુણ હતો. કહેવાય છે કે એને જાણકારી માતા પ્રસન્ન હતાં અને એમની કૃપાથી એ અદ્વૈતકાવ્ય પણ કરી શકતો હતો. યુદ્ધમાં, સભામાં, યાત્રાઓમાં ચંદ સદાય મહારાજાની સાથે જ રહેતો હતો. પૃથ્વીરાજની ખાનગી મંત્રણાઓમાં પણ ચંદ તો હંમેશા સાથે જ રહેતો. ચંદ કવિ ઉપરાંત એક કુશળ લઙ્કાદેવો હતો. પૃથ્વીરાજના ત્રણ મુખ્ય મંત્રીઓ કેમાસ, ગુરરામ અને ચંદ હતા. પરંતુ પૃથ્વીરાજનો સૌથી વિશ્વાસુ અને દિવ્યગર મિત્ર તથા મંત્રી તો ચંદ જ હતો. પૃથ્વીરાજના દરબારમાં ચંદની છુબ પ્રતિષ્ઠા હતી. ચંદની તહેનાતમાં પુષ્કળ હાથી, ઘોડા, રથ અને માણસો રહેતા હતા. પૃથ્વીરાજને ખંદીવાન ખનાવીને જ્યારે ઘેરી લાઇ ગયો ત્યારે ચંદ એને છોડાવા ગયો અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

સમય વિષે અને પૃથ્વીરાજ રાસોની ઇતિહાસ લેખે વિશ્વસનીયતા માટે પંડિતજી ઉપર પ્રમાણેનો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે એવો જમ વાચકને ચર્ચા જાય તો તેથી પંડિતજીને અન્યાય થાય; માટે અહિં હુંકમાં ચોક્કસ જણાવી દેવાની ફરજ છે કે, પંડિતજી પૃથ્વીરાજરાસોના કર્તાને વિ. સં. ૧૧૧૭ ની પછી થયેલો માને છે; એનો સમય ૧૧૧૭ થી ૧૭૩૨ સુધીમાં મુકે છે. રાસોની લખા વિ. સં. ના તેરમા શ્લોકની હોર્ષ શોકે જ નહિ એ દલીલ ઉપર એઓ ભાર મુકે છે અને ઇતિહાસ લેખે તો રાસોને છેક અમુક અને જરા પણ વિશ્વાસ કરવા લાયક નહિ એવો ગણે છે. મૂળ રાસો નાનો હતો તેમાં પછી ક્રમે ક્રમે હમેશા ચત્તો ગયો અને ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ એમાં જે નાની મોટી બેસુમાર બુલો દેખાય છે, તે આ પ્રમાણેના વધારા ચત્તા તથા તેને આભારી છે, એવો અન્યાય પણ પંડિતજી સ્વીકારતા નથી. તેઓ ખતાવે છે કે ચંદના વંશ જ જડુનાથે વિ. સં. ૧૮૦૦ ની સુમારમાં "વૃત્તવિવાસ" લખ્યો તેમ

! પૃથ્વીરાજરાસો અઢી હજાર પાનાનો વિશાળ ગ્રંથ છે. એમાં ૬૯ સમય એટલે સર્ગો છે. પ્રાચીન સમયમાં પ્રચલિત હતા એટલા બધા, હંદોનો એમાં પ્રયોગ થયો છે. એમાંથી કવિત્ત (છપ્પા) દુહા, તોમન, ત્રોટક, ગાદા અને આપાં મુખ્ય છે. જેમ કાદંબરીના સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે કે એનો અધુરો પાછલો ભાગ બાણના પુત્રે પુરો કર્યો તેમ રાસોનો અધુરો ભાગ પણ ચંદના પુત્ર જલ્દને પુરો કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. રાસો અનુસાર શલાલુદીન ધોરી ન્યારે પૃથ્વીરાજને કેદ કરીને ગઝની લાઇ ગયો ત્યાર પછી કેટલેકે દિવસે ચંદ પણ પાછળ ગયો. જતી વખતે કવિએ પોતાના પુત્ર જલ્દનના, હાથમાં રાસો મુક્યો અને એને પૂર્ણ કરવાનો સંકેત કર્યો. જલ્દનના હાથમાં રાસો સોંપવાનો અને એને પૂર્ણ કરાવો ઉલ્લેખ રાસોમાં છે:-

પુસ્તક જલ્દન હાથ હૈ ચલિ ગજજન વૃષ કાજ,

x

x

x

રઘુનાથ ચરિત હૃદમત કૃત ભૂપ લોજ ઉદ્ધરિય નિર્મિ,
પૃથ્વીરાજ મુજસ કવિ ચંદ કૃત ચંદ નંદ ઉદ્ધરિય તિમિ.

રાસોનો પ્રથમ ઉચ્ચેષ શિવમિહસરાજમાં મળે છે. પરંતુ મગજકારે પણ એ ગ્રંથને જોયો ન હતો. સાંભળી સાંભળીને જેટલી હપ્પીકત મળી એ

જદુનાથે રાસોની કંબાઇ વિષે જણાવ્યું છે કે “એક લાખ રાસો દિવો સહસ્ર પંચ પરિભાણુ, પૃથ્વી વૃષ કો મુજ સુ જનહર સકલ નિહાન” પોતાના પૂર્વજનો રાસો ગુદ્ધ રૂપમાં પોતે ઘડેલો હોય તે ઉપરથી જદુનાથ આ પ્રમાણે લખે એ અનુમાન જ પડિતજીને યોગ્ય લાગે છે. એટલે કે સં. ૧૮૦૦ થી તો હાલ રાસો આપણી પાસે છે તેજ ગ્રંથ રાસો તરીકે હતો એમ પડિતજી સિદ્ધ ગણે છે. વળી રાસોની જુનામાં જુની પ્રત સં. ૧૬૪૨ ની જ છે એ હપ્પીકત પણ પડિતજીના અનુમાનોના લાભમાં ગણે છે.

સર્વ એકત્રીત કરીને એમણે રાસો વિષે લખ્યું છે. કર્નલ ટોડે પોતાનો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ રચવામાં આ ગ્રંથની ખુબ સહાય લીધી છે. ત્યાર પછી જ પરદેશી અને દેશી વિદ્વાનોનું લક્ષ એ તરફ દોરાયું, ત્યારબાદ બીમ્સ સાહેબે બંગાળની રાજ્ય એસિયાટિક સોસાયટીના આશ્રય નીચે એ ગ્રંથના સંપાદનનો ભાર ઉપાડ્યો. પરંતુ તેઓ એક મર્જ પણ પુરો ન કરી શક્યા. ડૉક્ટર દૉર્નહીએ પણ વચમાં એના સંપાદનનું તથા એના અનુવાદનું કાર્ય શરૂ કરેલું. પરંતુ એ સમયમાં ઉદયપુરના કવિરાજ સ્વામવદાસજી એ એસિયાટિક સોસાયટીની પત્રિકામાં એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એમાં રાસો ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી તથા પૃથ્વીરાજના રામયણો પણ બનેલો નથી, અને એમાં ઘણી ઐતિહાસિક ભૂલો છે એવી વાતો પ્રકટ કરેલી. ત્યારપછી જ રાસો વિષે વધારે ઐતિહાસિક અને પ્રમાણભૂત માહિતી એકઠી થવા માંડી.

રાસોમાં આણના યરા કુંડમાંથી ચાર ક્ષત્રિય કુલની ઉત્પત્તિ તથા ચૌદાણીની અજમેરમાં રાજ્યસ્થાપનાથી માંડીને પૃથ્વીરાજ કેદ થયો ત્યાં સુધીનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. આ ગ્રંથ અનુસાર પૃથ્વીરાજ અજમેરના ચૌદાણુ રાજા સોમેશ્વરનો પુત્ર અને અર્જુનરાજનો પૌત્ર હતો. સોમેશ્વરનો વિવાહ દીક્ષીના તોમર રાજા અનંગપાલની કન્યા સાથે થયો હતો. અનંગપાલને બે કન્યાઓ હતી: સુંદરી અને કમળા. સુંદરીનો વિવાહ કનોજના રાજા વિજયપાલ સાથે થયો જેના સુભોગથી જયચંદ્ર રોડડનો જન્મ થયો અને બીજી કન્યા કમળાનો વિવાહ સોમેશ્વર સાથે થયો જેનાથી પૃથ્વીરાજ થયો. અનંગપાલે પૃથ્વીરાજને દત્તક લીધો એટલે અજમેર અને દીક્ષીનું રાજ્ય એકે ચપ્પ ગયું. જયચંદ્રને આ વાત ઠીક ન લાગી એટલે એણે એક સજ્જય યજ કરીને સર્વ રાજાઓને યજના ભુજ ભુજ કાપને મારે નિર્મત્યા અને યજની સાથે સાથે પોતાની લાવણ્યમયી કન્યા સંયોગિતાનો સ્વયંવર પણ રચ્યો. રાજસૂય યજમાં બધા રાજાઓ આવ્યા. પણ પૃથ્વીરાજ ન આવ્યો. આ ઉપરથી જયચંદ્રે શુસ્સે થઇને પૃથ્વીરાજની સ્વયંભૂતિને પોતાના સિદ્ધાર પર ઠરપાત્ર તરીકે મુકી. સંયોગિતાને

અનુરાગ પહેલાથી જ પૃથ્વીરાજ પર હતો એટલે ન્યારે જયમાળા પહેરાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેણે એક પણ છવંત રાજમૂર્તિને એ વરમાળા ન પહેરાવતાં પૃથ્વીરાજની મુવર્ણમૂર્તિના કંઠમાં પહેરાવી. આથી જયચંદ્રે એને ધરમાથી કાઢી મુકીને ગંગા કિનારે એક મહેલમાં મોકલી દીધી. આ બાબતુ પૃથ્વીરાજના સામંતોએ આવીને યજ્ઞમાં ભાગાણુ પાડ્યું અને પૃથ્વીરાજ શુભ રીતે આવીને સંયોગિતા સાથે ગાધર્વ-વિવાહ કરી એનું દરણું કરીને આપ્યું. જયે. જયચંદ્રને આ વાતની જાણ થતાં એણે લસ્કર મોકલ્યું. રસ્તામાં ખુબ યુદ્ધ થયું પણ અંતે પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાને સતીસલામત લાઇને દોહી પહોંચ્યો. દોહીમાં પૃથ્વીરાજે સંયુક્તા સાથે ભોગવિલાસ માણવામાં ખાણું વાળીને જોયું નહિ. આ વિલાસમાં એટલો જયો સમય રોકવા ગયો કે રાજકાર્ય તરફ પણ દુર્લક્ષ થવા માંડ્યું.

બગનો કેટલોક હાસ તે જયચંદ્ર તથા ખીખ રાજાઓની સામે રૂતાં લડતાં થઇ ચુક્યો હતો અને કેટલાક મુખ્ય સામંતોના મરણો પણ નેપાળમાં હતાં. આ અનુકૂળ અવસર લેઇને રાદાજીની ધોરી ચઢી આવ્યા પણ હાથે અને પકડાયો. પૃથ્વીરાજે એને વીરના ધર્મ પ્રમાણે મુકિત આપી ગાદી દીધી. પરંતુ રાદાજીને પોતાના હુમલાઓ સનત ચાતુ રાખ્યા અને દેલા હુમલામાં એ પૃથ્વીરાજને બંદીવાન બનાવી મઝની લઇ ગયો. એક દેવસ ચંદના ઇસારાથી પૃથ્વીરાજે રાજદેવી બાણ મારી રાદાજીનાંને હણ્યો અને પાતે અસ્પર્શ એક ખીખને મારીને મુક્ત બન્યા. રાદાજીની અને પૃથ્વીરાજના વેરનું કારણ એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે રાદાજીની પોતાને પાંખી એક પકાણું મુંઝરી પર આશક હતો; પરંતુ એ દુસ્તની પરી ખીખ એક પકાણું સરઘર દુસેનચાહને પ્યાર કરતી હતી. ત્યારે આ બંને આશક-પાણક રાદાજીનીથી કંટાળ્યા ત્યારે એમણે પૃથ્વીરાજનો આશરો લીધો. રાદાજીને પૃથ્વીરાજને કહેણ મોકલ્યું કે એ બંને માણસોને પોતાને સ્વા-ભાવે. પરંતુ કારણે આવેલાંને બેવડા થતો નથી એવું વળતું કહેણ

પૃથ્વીગજને કહેવડાવ્યું. આ દેગની જાળને મતોળવા શદાશુદ્ધિન વારંવાર દીપ્તીપર દમવા કરવા લાગ્યો. આ પૃથ્વીગજનું મુખ્ય ચરિત્ર યસું. આ મિનાય વચમા વચમા ધણ ગભાઓ માથેના પૃથ્વીરાજના પુદ્ગુ તથા અનેક ગજકન્યાઓ માથેના પૃથ્વીગજના વિચાદનુ સ્મભગ વર્ણુન છે.

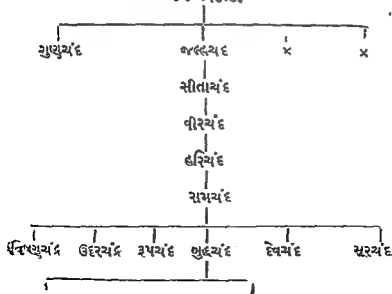
રામો વિષે અને એના મંવતો વિષે પડિત ગૌરીચંદર ઓઝાનું મંતવ્ય આગળ જુરી નોધમા જણાવુ છે. એમણે ગમોમા વર્ણુવેલી ધટનાઓને અને મંવતોને માત્ર ભારોતી દેખના જ માની છે. પૃથ્વીગજની ગજગજાના કામ્પીરી કવિ જવાનકે મંરૂતમાં “પૃથ્વીરાજ-વિજય”ની રચના કરી છે એ કાવ્ય હજી મપૂર્ણ માયું નથી. એ કાવ્યમા જે મંવત તથા યટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઐતિહાસિક શોધ અનુમાર પ્રમાણુભુત હો છે એમા પૃથ્વીરાજની માતાનું નામ કપુરંદેરી લખ્યું છે અને એનું સમધન દામીના શિવાયેખથી થાવ છે. એ ગ્રંથ અનુમાર પણ સેમેશ્વરનું લગ્ન દીપ્તીના તોમર રાજ અનંજપાવની પુત્રી સાથે થવું, પૃથ્વીગજનુ દત્તક જવું તથા ગણા અમરસિદ્ધે પૃથ્વીરાજના પદમા લાવું વગેરે વાનો અમંગલ દેખાય છે. આજ પ્રકારે આશુતા યગથી ચૌદાણ આદિ ચાર અગ્નિ કુળોની ઉપતિની કથા પણ શિવાયેખોની તપામ ઉપરથી કલ્પિત હો છે. કારણ કે એમાથી સોપંદી વગેરે કુળના પ્રાચીન રાજાઓના શિવાયેખ મળ્યા છે ને એમા એમને ચંદ્રવંશી કલ્યા છે, અગ્નિકુળના નામનો ઉલ્લેખ જ નથી.

આમ રામોની ઐતિહાસિક પ્રમાણિકતા વિષે આજે લિન્નમત છે. બન્ને પક્ષો પોતપોતાની દલીલો અને પ્રમાણેથી પોતાનો મત સ્પષ્ટ કરવાનો અધ્યાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પરંતુ હજી છેવટનો નિર્ણય બંધાયો નથી. ઇતિહાસમૂર્તિ પડિત ગૌરીચંદર ઓઝાના મંતવ્યને સંગીન ઐતિહાસિક પ્રમાણો હોવાથી નત્રા સંશોધક તેમના મનને પ્રમાણુભુત માને છે.

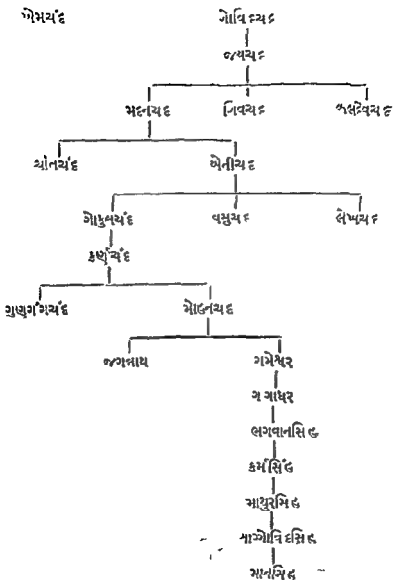
બીજી બાજુ પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્યારદ મહામહોપાધ્યાય ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી એ મન ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૩ સુધી રાજપૂતાનામાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક

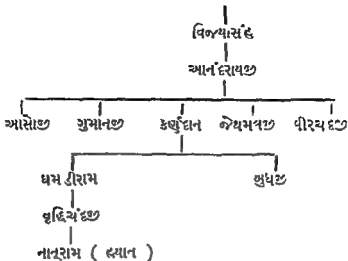
કાવ્યોની શોધ માટે ત્રણ યાત્રાઓ કરી હતી. એ યાત્રાઓનું વિવરણ 'અંગાલની ઐશિયાટિક' સોસાયટીએ છાપ્યું છે. એ વિવરણમાં પૃથ્વીરાજ રાસો સંબંધી ઠીક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમનું કહેવું છે કે કેટલાક માણસોં ચંદના પૂર્વ પુરોને મગધમાંથી આવેલા બતાવે છે પરંતુ પૃથ્વીરાજ રાસોમાં લખ્યું છે કે ચંદનો જન્મ લાહોરમાં થયો હતો. કહેવાય છે કે ચંદ પૃથ્વીરાજના પિતા મોમેશ્વરના સમયમાં રાજપૂતાનામાં આવ્યો અને પહેલા મોમેશ્વરનો દરબારી અને પાછળથી પૃથ્વીરાજનો મંત્રી તથા મિત્ર બની ગયો. પૃથ્વીરાજે નાગોર વસાવ્યું હતું અને ત્યાં ઘણી જમીન ચંદને આપી હતી. શાસ્ત્રીજીનું કહેવું છે કે નાગોરમાં આજ સુધી ચંદના વંશજો હયાત છે. એજ વંશના વર્તમાન પ્રતિનિધિ નાનુરામ ભાટની સાથે શાસ્ત્રીજીને મેળાપ થયો, અને એમની પામેથી એમને એક વંશવૃક્ષ પણ પ્રાપ્ત થયું. એ વંશવૃક્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

ચંદખરડાઇ.

જોમયંદ

નાટરામનું કહેવું છે કે મદના ચાર પુત્રો હતા. જેમાંથી એક મુમયમાન થઈ ગયો, બીજાનો પત્નો ન લાગ્યો, ત્રીજાના વરા જ આભોર વચ્ચા અને ચોથા જન્મનો વરા નાગોરમા ચાલ્યો.

રાસોમા મદે દમ પુનાના નામ આપ્યા છે. આમ રામો રિંગે અને એના કર્તા વિંગે ધણી વિરોધી લખીકતો મળે છે. નાટરામનું કહેવું છે કે મદે ત્રણ ચાર હજાર શ્લોકમા પોતાનો કાવ્યગ્રંથ લખ્યો હતો ત્યાગપત્રી એના પુત્રે, બાકીના છેલ્લા દસ સમયો લખીને અથ પૂર્ણ કર્યા પાછળથી લોકો એમા પોતાની રચિ અને આવરયકતા અનુસાર સુધારો વધારો કરતા ગયા અતમા અકમરના સમયમા આ ગ્રંથે એક પ્રકારનું પરિવર્તિત રૂપ ધારણ કર્યું. અદ્યમે આ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથને માલખ્યો હતો એમ પણ કહેવાય છે નાટરામ આગળ એમ પણ કહે છે કે અસની પૃત્વીગજરામોની પ્રતિવિધિ એમની પાસે છે. એની મરોબા મમયની એક નકલ એમણે શાન્તાનુને આપી હતી એ નકલને શાન્તાનુએ જેમની તેમ છાપી દીધી છે એમાંથી નમુનાના બે દેહરો આ રહ્યા.

મીઠુખરાજ ચંદલ કરવોહો બલવંતરાજન,
પંચગ દિવ કે પ્રચંડ મદાવીર બલવાન.

x

x

x

મુનહિ ખાત બ્રાતન દિગ ન ઉપકરંત અમેસેર,
માંનૂ કોધ મેં કેપ કર કરમેં કર સમસેર.

રામોમા વીર અને શૃંગારરમ મુખ્ય છે. ચંદના વર્ણનો રવાભાનક અને મજબૂત છે. ગમેનો મમય સ. ૧૦૨૫ થી ૧૨૪૮ નો છે. એ ગમચે પ્રાકૃત ભાષાનો અંત આવતો હતો અને દિંદીનું મુરખ અને મ્પષ્ટ રૂપ મગાવું હતું. ચંદની ભાષામાં માધુર્ય અને પ્રગાઠ જોખ છે પણ જોખસ મબર ભયું છે. ચંદે શુદ્ધ દિંદી લખવાની અતિશય કાળજી લેતી મહેનત કરી છે છતાં એની ઉપર પ્રાકૃતની જાણ આવી મધ છે. નવા ચંદોધકો ચંદની ભાષાને 'દિગ' પણ કહે છે. પ્રાકૃતનું પ્રમાણ દેવાથી એમાં અનુસ્વાર સાચો વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. ચંદના ભાષારેખવથી એનું અગાધ પાકિત્ય પ્રકટ થાય છે. ચંદની ભાષા એકદમ મજબૂતી કહેણ છે. ત્યાંસુધી એના એક વાક્યને વાચીને એના ઉપર નિશ્ચિંતપૂર્વક વિચાર ન કરીએ ત્યાંસુધી એનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. જાણે તે એનું

રામોનું ૩૬, એનો વિસ્તાર અને વિષય વધારે સ્પષ્ટ થાય એ માટે એના ૬૯ મમયો (સર્ગો) નો અનુક્રમ નીચે આપ્યો છે:-

૧ આદિપર્વ ૨ દમય સમય ૩ દિવ્ધી કિલ્લી કથા ૪ લોહાના આગ્નન બાહુ સમય ૫ કન્હપત્રી મમય ૬ આખેટક વીર વરદાન ૭ નાહરરાય કથા ૮ મેવાતી મુગવકથા ૯ હુમેનકથા ૧૦ આખેટક ચૂક વર્ણન ૧૧ ચિત્રરેખા મમય ૧૨ જોતારાય સમય ૧૩ સક્ષય યુદ્ધ સમય ૧૪ ઇન્છની બ્યાહકથા ૧૫ મુગવ યુદ્ધકથા ૧૬ પુન્ડિ દાહિમી વિવાહ કથા ૧૭ ભૂમિસ્વપ્ન પ્રસ્તાવ ૧૮ દિવ્ધી દાન પ્રસ્તાવ ૧૯ માયો ભાટ કથા ૨૦ પલ્લવની વિવાહકથા ૨૧ પૃથા વિવાહ કથા ૨૨ હોત્રી કથા ૨૩ દીપમાવિકા કથા ૨૪ ધન કથા ૨૫ શનિવૃતાવર્ણન ૨૬ દેવગિરિ મમય ૨૭ રેવતટ સમય ૨૮ અનગપાય મમય ૨૯ ધધર નદીકા યુદ્ધ ૩૦ કર્નાગીપાત્ર મમય ૩૧ પીપાયુદ્ધ ૩૨ કટહરા યુદ્ધ ૩૩ ઇન્દ્રાવતી વિવાહ ૩૪ જૈતરાવ યુદ્ધ ૩૫ કાગુરાયુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૩૬ લંભાવતી નામ પ્રસ્તાવ ૩૭ પહાડરાય મમય ૩૮ વરણાકથા ૩૯ સોમબધ ૪૦ પગજીન છોગા નામ પ્રસ્તાવ ૪૧ પગજીન ચાતુક પ્રસ્તાવ ૪૨ ચંદ દારકા ગમન ૪૩ કૈમાસ યુદ્ધ ૪૪ ભામબધ ૪૫ વિનય મગવનામ પ્રસ્તાવ ૪૬ પગયદી વિદવંસ વર્ણન ૫૦ સયોગિતા નામ પ્રસ્તાવ ૫૧ હારીપુર પ્રથમ યુદ્ધ ૫૨ દ્વિતીય હાસી યુદ્ધ ૫૩ પગજીન મહુવા પ્રસ્તાવ ૫૪ પગજીન પાતિમાહ યુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫૫ સામત પગયુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫૬ સમગ્પગ યુદ્ધ નામ પ્રસ્તાવ ૫૭ કૈમાસ યુદ્ધ મમય ૫૮ દુર્ગાકેદાર સમય ૫૯ નિહી વર્ણન ૬૦ જંગમ કથા ૬૧ કનવન કથા ૬૨ શુકચરિત્ર ૬૩ આખેટક શાપ પ્રસ્તાવ ૬૪ ધીરપુડીર પ્રસ્તાવ ૬૫ વિવાહ સમય ૬૬ બડી લડાઇ સમય ૬૭ બાન બોધ મમય ૬૮ રાગ રૈણસી નામ પ્રસ્તાવ ૬૯ મહોબા ખંડ

ઉપર્યુક્ત અનુક્રમ જોતા ગ્રંથના વિસ્તાર અને વિષયનું આશુ દર્શન આપણને થાય છે. રામોનું અમલી સ્વરૂપ આજે મળતું દુર્લભ છે. કાશી નાગરી પ્રયાગિણી મલાએ ગમોનું જે મંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમા મહોબા મમયને મંદિબ બતાવ્યો છે. બંગાલની એશિયાટિક એમાહતીના પુસ્તકા-

વયમા ગમેો જે ખડમા મધગયો છે પરંતુ ઢાશી નાગરી પ્રચારિણીવાળા
અથમા અને આ અથમા જમીન આમમાન નેટન અતર છે. માનન
એ છે કે દશ મુધી મગ ગસોનો પત્તો વાગ્યો નથી ગમેોની મોથો
પ્રાચીન ત્રત મવત ૧૮૪૦ ની વખેરી મગા છે

અદ મગાઈની માથે મારે ભદ્ર કેવલ અને મધુર ઢવિની પ્રવિતાનો
મમય આરે છે

ભદ્ર કેદાર અને મધુર ઢવિ.

અદમરદાઈએ જેમ પૃથ્વીગર્જની યાદીતિ ગાઈ છે તેની જ રીતે
ભદ્ર કેદારે ક્તોજના મત્રાટ જયચંદના મુખ ગાયા છે ગમેોમા એક
કેદારે અદ અને કેદારના મવાદનો પણ ઉપેખ છે કેદારે 'જયચંદ
પ્રકાશ' નામનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું હતું અને તેમા જયચંદના
પ્રતાપ અને પરાક્રમનું વિસ્તૃત રજૂન કર્યું હતું. આજ પ્રમાણે
" જય મયદજસ ચદ્રિકા " નામકે મેળે અથ મધુર ઢવિએ પણ
લખ્યો હતો પરંતુ દુર્ભાગે આ મને અથો આજે પ્રાપ્ત નથી
માત્ર ગિદાયચ દયાવામ દૂત ગમેોડાઈ ખ્યાત ' મા એમનો
ઉલ્લેખ મળે છે એ ' ગદૌડારી ખ્યાન ' અથ બીકાનેરના રાજપુતક
ભડાગમા સુગૃહિત છે એમા નખ્યું છે કે દયાવામસે આદિથી મારીને
કતોજ મુધીનો ત્રતાત એ બે અથોને જ આધારે લખ્યો છે એટલે એ
બંને અથો એક વખત વિદ્યમાન હતા એનું નોક્કમ પ્રમાણ મળે છે

વિક્રમની તેમજી મદીના આગમમા કિતર ભારતમા જે મુખ્ય
ગળ્યો હતા એક તો ગદગવગે (ગમેોડા) નું રાજ્ય કે જેની
ગળ્યધાની ક્તોજમા હતી અને જ્લી અતર્ગત આગ્રોપ મધ્યદેશ
અને ઢાશીથી ક્તોજ મુધીનો પ્રદેશ હતો અને બીજું રાજ્ય તે ચૌહાણોનું
કે જેનું પાટનગર દીન્દી હતું એમના તામામા દીન્દીથી અજમેર મુધીનો
પશ્ચિમી પ્રાંત હતો આ બંનેમા ગમેોડાનું માત્રાત્મ્ય વધારે વિશાળ સમદ

અને સમર્થ હતું. સહોડોની બે રાજધાનીઓ હતી: ૧ ક્નોજ અને બીજી કાશી. એટલે સહોડોનો શિરતાજ કાશીરાજ કહેવાતો. જેમ પૃથ્વીરાજનો પ્રભાવ રાજપૂતાનાના રાજ્યો ઉપર હતો તેમ સહોડોનો પ્રભાવ જુદેલખંડના રાજ્યો ઉપર હતો. મહોબાના ચંદેલ રાજા પરમાર્દિવ વ્યવસ્થા મિત્ર અને સામંત હતા એટલે જ પૃથ્વીરાજે એમના ઉપર ચદાઇ કરી હતી.

કેદાર અને મધુકરના ગ્રંથો વિષે તથા તે વખતની પરિસ્થિતિ વિષે આટલી જ માહિતી આપીને મન વાળવું પડે છે. એમના ગ્રંથો જે આજે પ્રાપ્ત હોત તો એમને વિષે આપણને થોડું વધારે જાણવાનું મળત અને એમની કાવ્યપ્રતિભા તથા લેખનશૈલિ વિષે વિસ્તૃત માહિતી મળત.

જગનિક (સં. ૧૨૩૦)

હાલિજરના રાજા પરમાણને ત્યાં જગનિક નામના એક ભાટ રહેતા હતા અને એમણે મહોબાના બે પ્રસિદ્ધ વીર—આસ્લા અને ઉદલ (ઉદયસિંહ)—ની શૌર્યકથા અને વીરજીવનનું વર્ણન વીરગીતના રૂપમાં કર્યું હતું અને તે ખુબ જ લોકપ્રિય થયું હતું. જગનિકના મૂળ કાવ્યોનો આજે ક્યાંય પત્તો મળતો નથી પરંતુ એ કાવ્યોના આધારે પ્રચલિત થયેલાં ગીતો હિંદીભાષા બોલતા પ્રાંતોમાં ગામે ગામ ગવાય છે. આ ગીતો ‘આસ્લા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને ખાસ કરીને વર્ષાઋતુમાં ગવાય છે. ઉત્તરહિંદના ગામોમાં ‘વરસાદના દિવસોમાં એક તરફ મેઘગર્જના થતી હોય, રતિના નયનબાણુ સમી વિદ્યુતલેખા કાળાં વાદળાઓ સાથે સંતાકુકડી રમતી હોય ત્યારે બીજી બાજુ ઘેરા અવાજવાળા એક મોટા દોલતી સાથે તાલબદ્ધ ‘આસ્લા’ ની રમઝટ જમી હોય. કુદરત અને માનવ—આત્મા વચ્ચેની અધુર સંવાદિતા જાણે અતિમંત ન થતી હોય એવું શાંત અને ગંભીર વાતાવરણ બની રહે છે. ‘આસ્લા’ નો એક નમુનો આ રહ્યો :—

‘આરહુ ખરિસ હૈ ફૂર હુ એ ઔ તેરહ હૈ હુએ સિયાર’
‘ખરસ અફારહુ છત્રી હુએ આગે હવન કે ધિકાર’

આમ સાહિત્યક રૂપમાં ન રહેવા છતાં લોકસમાજના કંઠમાં જગનિકતું સંગીત અનેક વર્ષ ખાતું ખાતું આજ સુધી અખંડિત ચાલ્યું આવ્યું છે. લાંબો સમય અને લોકસંઘની પથટાની પરિસ્થિતિ એ બંને કારણોને લઈ એનું ક્ષેત્ર ધણું વલકાઈ ગયું છે; દેશ અને કાળને અનુકૂળ ભાષામાં પણ પરિવર્તન થયું છે અને વસ્તુનું પણ રૂપાંતર થયું છે. જુના જુના અસ્ત્રશસ્ત્રોની સાથે નવાયુગના શસ્ત્રો બંદુક, તમચા, ફિરીચ વગેરે અને જુની જુની જાતિઓ ઉપરાંત નવી જાતિઓ ફિરંગી વગેરે નામો ઉમેરાયાં છે. એનો કોઈ અંશ સાહિત્યક પ્રબંધ પદ્ધતિ પર લખાયેલો હોય તો કોઈને કોઈ રાજપુસ્તકાલયમાં એ અંશ સંઘરાયો હોય. પરંતુ આ ગીતો જનતામાં ગાવા માટે જ રચાયેલાં અને લોક સમાજમાં જાહેર સંપત્તિ તરીકે સોંપાયેલા એટલે એનું મૂળ રૂપ આજે નજ મળે. આપણા લોકગીતોની જેમ આજે એના પણ અનેક પાકાંતરો થઈ ગયાં છે અને થતાં જાય છે. એક આલ્સા એક ગામમાં જે રીતે ગવાતો હોય તેના જ સ્વરૂપ જુદા રૂપમાં બીજા ગામમાં ગવાતો હોય એવું સ્વાભાવિક રીતેજ બને છે. લોકલક્ષ્યમાં એ ગીતોનું ગુંજન આજે દેખાય છે પણ એનું મૂળ સાપ્તિક રૂપ મળવું દુર્લભ છે. જે વખતે લોકગીતો શોધવાની અને શોધીને સંઘરવાની કોઈને પડેલી નહિ એવા વખતમાં ફરકાબાદના કલેક્ટર આર્સ્ટ ઇસીયટે ખુબ જહેમત કરીને આ ગીતોનો પ્રથમ સંગ્રહ ‘આલ્સાખંડ’ નામથી લગભગ ૬૦-૬૭ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આજે તો ઘણા લોકસાહિત્યપ્રેમીઓ એની શોધ પાછળ જહેમત ઉઠાવે છે. આલ્સાનો પ્રચાર એમતો આખા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં છે પણ એનું મુખ્ય કેન્દ્ર બસવાડા મનાય છે. ત્યાં મૂળ દલક અને લય પ્રમાણે એના ગાવાવાળાઓ મળે છે. જુદેલખંડમાં ખાસ કરીને મહોબાની આસપાસ એનો પ્રચાર છે.

જગાનકની સાથે સાથે ચંદના પુત્ર જશ્વનનો પણ ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય લાગે છે. એનો રચનાકાળ ચંદના મરણ પછી એટલે સં. ૧૨૪૮ પછીનો

લાગે છે. જલ્દને રાસોના અંતિમ દસ સર્ગો પુરા કર્યા હતા અને એ ઉપ-
રાંત થોડાં કાવ્યો પણ રચ્યાં હતાં. જલ્દનની કવિતાનું સ્વરૂપ આ હંદ
પરથી સમજાય છે.

પરયો સભરી રાય દીસે ઉતંગા; મનો મેર બજ તુય અંગ લંગા
જિને ખારખાર સુસ્તાન સાહયો જિને લીજકે લીમ ચાહુક ગાયો.

જેમ અંદની પદેલાંના કવિઓના વિષયમાં નિશ્ચિત રૂપે હકીકત
મળતી નથી એવું જ કંઈ જલ્દન પછીના તરતના કવિઓ માટે છે.
ઈ. સ. ૧૬૧૬ ની શોધમાં મોહનલાલ દ્વિજ નામનો એક કવિ મળી
આવ્યો છે. એનો અંથ “પતસિ” સં. ૧૨૪૭ માં રચાયેલો એવો હકીકત
મળે છે. આ અંથ મથુરા જલ્દાના બલદાઉ ગામના શ્યામલાલ શર્માની
પાસે છે. એમાં કૃષ્ણ ભગવાનના વિવાદમાં નંદના વર્ણનોના છંદો સુંદર
છે. એની કવિતાનું એક ઉદાહરણ અહિં લીધું છે.

સુને દહૌ યહ સખત જને ખારહ સૌ જો સૈતાલાને ।
સાવન સુધી સાતન મન રંગી હંદ હિલંગી પતસિ ચંગી ॥
શીશલાલ શ્રુતિ વા સકા મીવા ઉર દટિ ખાહુ ।
મૂલપાની અંગુરી ચરન ભૂપન રચી અખમાહૂ ॥

આ ઉપરાંત અનન્યદાસ નામના એક કવિનો ઉલ્લેખ મળે છે અને
એના અંથનું નામ ‘અનન્ય યોગ’ છે. પરંતુ એમને વિષે કંઈ પણ
પ્રમાણભૂત માહિતી મળતી નથી.

શિવસંહ સરોજમા સં. ૧૩૦૦ ની લગભગ અણુહિતવાડના મહારાજા
કુમારપાલના નામપર ‘કુમારપાલ-ચરિત્ર’ની રચના અને સં. ૧૩૧૬માં નવજ-
દાસ નામના કવિની રચના આપી છે. નવલદાસની લાપામાં આધુનિક
અંશો ધણા દેવાથી એ પ્રાચીન મનાતી નથી. ત્યારબાદ સં. ૧૩૨૭ માં
કેાઈ કવિના રચેલા અંથ ‘સપ્તલેખિરાસ’નો ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ એના
કર્તાનું નામ મળતું નથી.

ઈ. સ. ૧૩૫૩ ની લગભગ 'હમીરગમે' અને 'હમીરકાવ્ય'ના કર્તા સારંગધરનું નામ આવે છે. મદારાજ પૃથ્વીરાજના મરણ પછી રાહલુદ્દીને પૃથ્વીરાજના પુત્ર ગોવિંદરાજને પોતાની મતા નીચે અજમેરની ગાદીએ બેસાડ્યા. પૃથ્વીરાજના ભાઈ હરિરાજે મુસલમાનોનું આભીત્વ સ્વીકાર્યું, એટલે અજમેર ગોવિંદરાજ પાસેથી લઈ લેવાયું અને ત્યાં હરિરાજ ગાદીનશીન થયા. આમ થવાથી ગોવિંદરાજ રણથંભોર આવ્યા ગયા અને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. આજ ગોવિંદરાજના વંશજ પ્રખ્યાત હમીરદેવ થયા. હમીરદેવે પોતાના મામથા અને શોર્યાથી મુસલમાનો મામે લાખો સમય ટકકર ઝીંટી અને આખરે ૧૩૫૮ ની અક્ષાઉદ્દીનની બીજી ચઢાઈમાં માર્યા ગયા. ૧૩૫૭ ની અક્ષાઉદ્દીનની પહેલી ચઢાઈમાં ત્યારે અક્ષાઉદ્દીનને હાર ખાઈને પાછા ફરવું પડ્યું હતું તે વખતે હમીરદેવના સૌર્ય અને પ્રતાપના પરંચુરણ કવિનો લેખિમા પ્રચલિત હતાં એમાંથી કેટલાક મળે છે પણ ખરાં.

નવનર્ચદ્રસુરિએ 'હમીર મહાકાવ્ય' નામનો એક બૃહદ્ અંથ સંસ્કૃતમાં લખ્યો છે. એવા જ સારંગધરના બે અંથો "હમીર રાસો" અને "હમીર કાવ્ય" પ્રસિદ્ધ છે. આજે જે 'હમીર રામો' મળે છે એમાં ઘણા આધુનિક અંશો ભળી જવા પામ્યા છે. સારંગધરના ત્રીજા સંગ્રહઅંથનો પણ એક ટેકાણો ઉદ્દેશ્ય મળે છે. એ અંથનું નામ "સારંગધર-પદ્ધતિ" છે. એમની કવિતાનો એક નમુનો અહિં મુક્યો છે. એમની લાપામાં વજ અને અવધીનાં મળેલા ઘણા પ્રયોગો થયા છે.

સિંહ ગમન સુપુરુષ ળયન કદલિ ફરે ઇક સાર
તિરયા લેલ હમીર હઠ ચઢે ન હુજિ ખાર

સારંગધર પછી નરસિંહ લલ અને એમના અંથ 'વિજયપાલરાસો' ૧૫૧ માહિતી મળે છે. આ કવિનો મ. ૧૩૫૫ ની આસપાસ મનાય છે. એમની લાપામાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ઘણા અંશો છે. એમના અંથમાં કરોડીના રાગ વિજયપાલના મુદ્દોનું વર્ણન છે.

ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૧ માં ચંદ્રશેખર અંબેદેવ જૈનનું નામ આવે છે. એમણે “ સંઘપતિ સમરાસ ” નામના ગ્રંથની રચના કરી છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

સારંગધર પહેલાં એટલે લગભગ સં. ૧૩૨૫ ની આસપાસ મહા-શત્રુમાં દામોદર પંડિતે મરાઠી દિંદી મિશ્રિત “ વસંતદરશ ” ગ્રંથ રચ્યો અને સં. ૧૩૫૦ ની આસપાસ શ્રી જાનેશ્વર અને મુક્તાબાઈએ દિંદીને અપનાવી. નામદેવની કવિતાનો સમય પણ લગભગ આજ કાળમાં મનાય છે.

અહિં આદિકાળ અથવા ચંદ્રયુગ પૂરો થાય છે. એને બાળુ રામચંદ્ર શુક્રે વીરગાથાકાળ કહ્યો છે. ચંદ્રયુગના છેલ્લા પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે સારંગધરનું નામ આવે છે. હમીરદેવ સુધી દેશની સામાન્ય પરિસ્થિતિ યુદ્ધો અને હુમલાઓથી ઘેરાયેલી હતી. એટલે એ વખતની લોકસમાજની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ વીરગીતો અને એવા જ બીજા વીરરસના કાવ્યોનો ઉદ્ભવ થયો છે. આ યુગમાં શૃંગારરસ પણ વર્ણવાયો છે પરંતુ ગૌણ રીતે. આ યુગનો મુખ્ય રસ વીરરસ કહેવાય છે. દિંદી સાહિત્યના અવ્યુદયના કાળમાં જ એને વિચિત્ર અને અતેકધારા સંજોગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે એટલે જેટલો સમગ્ર વિકાસ એનો થયો તેમજ એટલો નથી થયો. તોપણ એવા સંક્રાંતિયુગમાં દિંદી સાહિત્યને ચંદ્રવંશકાળ જેવો પ્રતિભાસાગી મહાકવિ સાંપડ્યો એ એની મુલાગી શરૂઆતનું ધન્ય ચિહ્ન છે.

૫

ભક્તિયુગ,

(પૂર્વકાળ)

દેશમાં મુમક્ષુમાનોનું રાજ્ય સ્થાપિત થઇ ગયા પછી હિંદુજનતાના હૃદયમાંથી ગૌરવ, અભિમાન અને ઉત્સાહ એસરતાં જતાં હતાં. એમની જ સામે એમનાં દેવમંદિરો જમીનદોસ્ત થતાં હતાં; એમની જ દૃષ્ટિ સમીપ એમની દેવમૂર્તિઓ અને પૂજ્ય પુરોહિતો અપમાન થતું હતું. હિંદુજનતા જાણે પોતાનું પૌરુષ હારી બેસી હતી. એ વિષમકાળમાં પૌરુષ અને સામર્થ્યથી હતાશ બનેલી જાતિમાં ભગવાનની શક્તિ અને કરુણાનો સંદેશ લઇને કવિઓએ નવો પ્રાણ પ્રકટાવ્યો. કાળના પ્રતિનિધિ કવિએ સમાજના હૃદયને સંભાળવા અને લીન રાખવા ભક્તિનું મધુર સંગીત ગાયું. ધીરે ધીરે ભક્તિનો પ્રવાહ એટલો વિશાળ અને પ્રબળ બન્યો ગયો કે હિંદુઓ જ નહિ પરંતુ સહૃદય મુસલમાનો પણ એનાથી ભિંજાયા. પ્રેમસ્વરૂપ ઇશ્વરને સન્મુખ રાખીને ભક્ત કવિઓએ હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેને. માનવતાનું એક સમાન રૂપ દેખાડ્યું; અને બેદભાવના દરયોને પાછળ મુકી દીધાં.

લક્ષિતો એક ધમમસતો પ્રવાહ જે દક્ષિણ તરફથી ઉત્તરમાં આવી રહ્યો હતો એને રાજનૈતિક પરિવર્તનને કારણે સત્તા પડેલા લોકમમાજના હૃદયમાં ફેલાવાનું પુરું ધ્યાન મળ્યું. રામાનુજયાર્થે (સં. ૧૦૭૩) ગાન્ધીન પદ્ધતિથી લક્ષિતનું જે નિરૂપણ કર્યું હતું એ તરફ મમાજ આકર્ષાતો જતો હતો.

ગુજરાતમાં સ્વામી માધનાયાર્થે (સં. ૧૨૫૪ થી ૧૩૩૩) પોતાનો દ્વૈતાત્મી વૈષ્ણવ મપ્રદાય ચલાવ્યો હતો એ તરફ પણ લેક્ષિનો વચ્ચે ઝુકાવ હતો. દેશના પૂર્વ ભાગમાં જન્મેલા કૃષ્ણપ્રેમ મંગીતનું ગુજરાત વશા વિગ્રમી જગો વચ્ચે પોતાની ચોક્કસ અમર પાથરી મળ્યું હતું; એમાં મિથિનાના ઓકિનકવિ વિગ્રાપતિએ પોતાનો નર મિથાવ્યો ઉત્તર અને મધ્યભારતમાં છાત્રીસનની પદરમી મદીમાં રામાનુજયાર્થની શિષ્યપરપરામાં સ્વામી ગમાનદ થયા એમણે વિષ્ણુના અવતાર રામની ઉપામના પર જોર દીધું અને એક જીવેજ સપ્રદાય જમાવો ખીજ બાજુ વલ્લભાચાર્યે પ્રેમમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને લઈને જન્મતાને રમમન કરવા માડી. આ રીતે કૃષ્ણમક્ષિ અને રામલક્ષિના ઉપામકાની આખી પરપરા આવી. આ પરપરામાં હિંદીકાવ્યને પ્રોદતા અને મુરતા અર્પનાર ઘણા તેજસ્વી ગતો થયા.

એક બાજુ પ્રાચીન સગુણ ઉપાસનાનું આ કાવ્યક્ષેત્ર તૈયાર થઈ મળ્યું હતું ત્યાં ખીજ બાજુ મુમયમાનોના વમવાદથી દેશમાં જે નરી પરિસ્થિતિ જન્મી, તેની દૃષ્ટિથી હિંદુ મુસલમાન બન્નેને માટે એક મામાન્ય લક્ષિમાર્ગનો વિકાસ પણ થવા માડ્યો. આ માર્ગ એકેશ્વરવાદનું એક અનિશ્ચિત સ્વરૂપ લઈને તૈયાર થયો જે ક્યારેક બ્રહ્મવાદ તરફ પણ દગતો અને ક્યારેક પપગંબરી ખુદાવાદ તરફ પણ ઝુકાવતો. આ લક્ષિવાદ ‘નિર્ગુણપથ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ વાદ તરફ ઘસડી જનારી સૌથી પહેલી પ્રવૃત્તિ લક્ષિત થઈ તે હૈયનીચ અને જાતપાતના બેદલાવનો ત્યાગ અને પ્રભુની લક્ષિ માટે મનુષ્ય માન્યા મમાન અધિકારનો ગ્રીકાર હતો આ લાવનો

પ્રચાર અને વિસ્તાર બંગદેશમાં જેમ ચૈતન્ય પ્રભુ દ્વારા થયો તેમ પ્રકારે મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યદેશમાં નામદેવ અને રામાનંદજી દ્વારા થયો. નામદેવ મતારા જીવાના ને રૂસી ગામના દ્વંદ્વ હતા. ભક્તમાળમાં એમના ધણા ચમત્કારોનો ઉલ્લેખ છે. એમના મહાત્મ્યે એ વખતે મિદ્ધ કરી આપેલું કે “ જાનિ પાતિ પુછે નહિ કોઇ, હરિકો ભજે સો હરિ કો હોઇ ”. નામદેવે તે કે મગુણોપાસક હતા છતાં મુસલમાનોના અત્યાચારથી પીડા પામીને એમણે અનેક સ્થાને ‘રામ, રહીમ’ની એકતા સમજાવવા માટે બ્રહ્મચારીના બોધ કર્યો છે.

આ ઉપરથી નિર્ગુણવાદીઓ પણ પોતાની પરંપરાની શરૂઆતમાં એમનું નામ લે છે. ગુરૂ નાનકે પોતાના મંથસાહેબમાં એમનાં ધણાં પદો લીધાં છે. નામદેવે ભક્તિપૂર્વક ભગવાનની અવતારસ્વીકારના પણ પત્રો ગાયાં છે. એ ઉપરાંત એમણે કટાક્ષભરી ભાષામાં જ્ઞાનચર્ચા પણ કરી છે જેનું અનુકરણ પાછળથી કબીરસાહેબ વગેરે નિર્ગુણપંથીઓએ કર્યું છે.

માઝ ન હોતી આપ ન હોતા કર્મ ન હોતી કાયા,
હુમ નહિ હોતે તુમ નહિ હોતે દૌન કહાં તે આયા,
નામદેવે શરસી રાખ્દો અને વાક્યોથી ભરેલાં પદો પણ રચ્યાં છે.

દરિયાવ તૂ દિહુંદ તૂ ખિસિયાર તૂ ધની
દેહિ લેહિ એક તૂ દીગર કોઇ નહિ.

“ નિર્ગુણ માર્ગ ”ના પ્રધાન પ્રવર્તક તરીકે તો મહાત્મા કબીર સાહેબનું નામ આવે છે. કબીર સાહેબે એક તરફ રામાનંદજીના શિષ્ય બનીને ભારતીય અદ્વૈતવાદની કેટલીક સ્થૂલ વાતો ગ્રહણ કરી અને બીજી બાજુ કેટલાક સુરી ફકીરો અને ઓલીઆઓ પાસેથી સુરીધર્મના સંસ્કાર પણ ગ્રહીયા. એટલે એમની વાણીમાં તથા નિર્ગુણવાદ વાળા બીજા સતોના વચનોમાં કેટલેક ઠેકાણે અદ્વૈતવાદની ઝલક મળે છે, કેટલેક ઠેકાણે સુરીઓના ગેમતરની અને ક્યાંક પયગંબરી ખુદાવાદની અસર પણ દેખાય છે.

એટલે તાત્વિક દૃષ્ટિએ એમને પુરા અદ્વૈતવાદી પણ કહી શકાતા નથી અને પુરા એકશ્વરવાદી તરીકે પણ ઓળખી શકાતા નથી એમની વાણીમા બન્ને ભાવો દેખાય છે. એમનું લક્ષ એક એવી સામાન્ય ભક્તિ પદ્ધતિનો પ્રચાર હતો કે જેમાં હિંદુ અને મુમક્ષમાન બન્ને સાથે જ શકે. એટલે જ એમણે કોઈ પણ એક પથનો પ્રચાર ન કરીને શુદ્ધ ઇશ્વર પ્રેમ અને સાત્વિક જીવનનો પ્રચાર કરવાનો હેતુ રાખ્યો હતો.

આ રીતે દેશમાં સગુણ અને નિર્ગુણના નામથી ભક્તિકાવ્યોની બે ધારાઓ વિકસી ૧૫ મી મદીના અંતિમ ભાગથી માટીને ૧૭ મી મદીના અંતસુધી સમાંતરે વહેતી રહી. ભક્તિના ઉત્થાનકાળમા હિંદીભાષાની વિસ્તૃત રચના પહેલાં કબીર સાહેબની મળે છે. એમની પહેલા થોડા નાના કવિઓ થયા છે. હવે આપણે ક્રમસર ઇતિહાસ શરૂ કરીએ.

અમીર ખુશરો.

ચંદ્રયુગ પછી ભક્તિયુગના આરંભમા મીડી જગ્યાન માટે વિખ્યાત અમીર ખુશરોનું નામ આવે છે. ખુશરોનો દેહાંત સં. ૧૩૮૨ મા થયો. ખુશરો ફારસીના પ્રસિદ્ધ કવિ હતા; પરંતુ એમણે હિંદીમા પણ પોતાના જાતની રચના કરી છે. હિંદીભાષાના ક્રમવિકાસવાળા પ્રકરણમા અમીરખુશરોને ખડીબોલીના આદિ કવિ કહ્યા છે. સુપ્રસિદ્ધ કોષ “ખાલકખારી” ખુશરોની અમર રચના છે. “ખાલકખારી”ની રચનાનો સમય ફારસી અને હિંદીના સંયોગથી જન્મેલી વર્તમાન ઉર્દુનો જન્મકાળ કહેવાય છે. ખુશરોની ભાષા મીડી અને સરમ છે. એની કવિતાનું એક સુંદર ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

અંધા ગૂંગા બહુરા જોસે ગૂંગા આપ કહાએ
દેખ સફેદી હોત અગારા ગૂંગેસે લીજાએ
ખાંસકે મંદિર વાકા ખાસા ખાસે કા વદ ખાખ
સંગ મીલે તો સરપર રાખો વાકે. રાવલ રાખ
સીસી કર કે નામ ખતાયા ત મેં જોઠા એક
ઉઠ્યા સીધા હીર ફીર દખો વહી એકકા. એક :

મુધા દાઉદ પણ અમીરખુદરાનો મમનનીન હતો એની કવિતાનો મમય
૧૩૮૫ ની આમવામ મઝે જે એણે ૧૭૬ અને ચઘની રેમઝથા
પદમા બખી .

મહાત્મા ગોરખનાથજી

મુનરા પડી ગોરખનાથજીનું નામ દખાય . ગોરખનાથના રચનાકાળ
મ ૧૪૦૭ થો આરભ થાય છે ગોરખનાથ પદ્યા પ્રાણજી વિહતા અને
મહાત્માઓમા એમણે જ પદ્યા મચ્છતની માથે દિંદીમા પણ પોતાના
રચનાઓ કરી જે ગોરખનાથ એક પ્રસિદ્ધ પથપ્રવત અને ગિખનાત મત્યે
જનાથના સિય હતા એટલે બીજા પથપ્રવતકાની જેમ એમણે પણ દેશ
ભાગમા જ પોતાના પથનો પ્રચાર કરવો ઉચિત માન્યો આથી કરીને દિંદીને
નવો વેગ મળ્યો અને પડિત મમાગમા મચ્છતની માથે દિંદીને પણ રશન
મળ્યું ગોરખનાથના ત્રથોમા લહીઆઓની અસાધનતાથી કેટલાક ૭૬
લ ૧ થમા છે ઇ મ ૧૬૦૨-૩ ની ગોધમા એમના ૧૧ ત્રથો મત્યા છે -
ગોરખમોધ દત્ત ગોરખ સવાદ ગોરખનાથજીરા પ૦ ગોરખનાથજી ૩
ગુરુત્રય જ્ઞાન સિદ્ધાત યોગ જ્ઞાનતિનક યોગેશ્વરી માખી નરવૈષોધ
બિગદપૂરાણ ગોરખ સાચા અને ગોરખનાથજી બાની આ ત્રથો સિવાય
એમણે ગોરખજ્ઞાન (જ્ઞાનશતક) અનુગ લીત્યામન જાનામત યોગ
ચિંતામણિ યોગ મહિમા યોગ માત ૩ યોગ ગિદ્ધાત પદ્ધતિ વિવેક માત ૩
અને સિદ્ધ સિદ્ધાત પદ્ધતિ નાગ ૥ નવ ત્રથા પણ જ્ઞા ૥ ગોરખજ્ઞાન
રૌવ હતા અને ગોરખપુરમા એમનું મંદિર પણ છે એઓ દેવની જેમ
એમના શિષ્ય મડગમા પૂજતા હતા એમનો ચનાવેયો પથ ગોરખપથ
જહવાય છે અને ઉત્તરભારતમા અને દેશના બીજા વિભાગોમા એના લાખો
અનુયાયીઓ આજે વ વસે છે ઉપરના ત્રથો સિવાય સ ૧૬૦૨ ની ગોધના
૪૪ મા પૃદ ઉપર બીજા ૨૭ નાના મોટા ત્રથોના નામો આપ્યા છે ગોરખ
નાથનો લખેનો એક ગદ્યત્રય પણ મળ્યો છે એટલે મૌથો પ્રથમ ગદ્યનેષક
તરીકે ગોરખનાથનું નામ મુખ્ય છે એમની કવિતા સાધારણ પદ્ધતિની છે -

અખધુ રહ્યા હાટે ખાટે રૂપ બિરુપ કી છાયા
તજિખા કામ કોથ લોભ મોહ સંસાર કી માયા.

એમના ગદનો નમુનો પણ અર્ધ ઉદ્ધરણ માટે મુક્યો છે:—

“ શ્રી ગુરુ પરમાનંદ તિનકા દંડવત હે. હૈ કૈમે પરમાનંદ આનંદ સ્વરૂપ
હે. મરીર જિન્દિકો, જિન્દિકે નિત્ય ગાય તે સરીર એતન્નિ અઃ આનંદમય
હોતુ હે. ”

વિદ્યાપતિ હાકુર.

ગોરખનાથજી પંડી મૈથિલ કોહિલ મહાકવિ વિદ્યાપતિના રચનાકાળ
આવે છે. વિદ્યાપતિનો જન્મ મિથિલા દેશના બિમપી ગામમાં થયો હતો.
એઓ મૈથિલ વ્રાહ્મણ હતા. એમના પિતાનું નામ મણુપતિ હાકુર, દાદાનું
નામ જયદત્ત હાકુર અને વડાદાનું નામ ધીરેશ્વર હાકુર હતું. એમનો
જન્મકાળ મળતો નથી. પરંતુ, એમને બિમપી ગામ રાજા શિવસિંહ જુદેન
તરફથી મળ્યું હતું એનું જ્ઞાપત્ર હજી એમના વંશજોની પાસે છે. એ
લક્ષ્મણસેનના પ્રચારિત સન ૨૯૩ નું લખેલું છે, જેનો ચિક્રમ સંવત ૧૮૫૬
થાય છે. એટલે અનુમાન કરીને મિથળધુઓએ એમનો જન્મ સં. ૧૪૨૦
માં માન્યો છે. એ રીતે એમનો કવિતાકાળ મં. ૧૪૪૫ માં પડે છે. વિદ્યાપતિ
મંદરૂતના વિકાસ હતા; અને એમણે એ દેવવાણીમાં પાંચ પ્રસિદ્ધ અંથનો
ગ્નના કરી દે. આ અંથોની ગિદારમાં ખુબ નામના છે. એમણે મૈથિલ
ભાષામાં પણ કેટલાંક પદો રચ્યાં છે જે બિહાર અને બંગાલમાં પણ બહુ
લોકપ્રિય છે. બિહાર અને બંગાળનો લોકસમાજ એમની કવિતાને પૂન્ય
દાષ્ટ્યે જુએ છે. આરા નાગરી પ્રચારિણી સભાએ એમની કરિનાના
સંગ્રહની પોતાના ઉપહારમાં લાણી કરીને પ્રદર્શનિય કામ કર્યું છે. ઇ. સ.
૧૯૧૦ માં નગેન્દ્રનાથ ગુપ્તે એમની પદાવલિને સંગ્રહિત કરીને પ્રમિદ્ધ કરી
છે. એમાં ૮૪૧ પદ સંપાદિત થયાં શૃંગાર વિષયક, ૪૪ પદ શિવપાર્વતીના
અને ૩૧ પદ વિવિધ વિષયનાં છે. વિદ્યાપતિની કવિતામાં શૃંગારરસ પ્રધાન --

છે. એમની ભાષા મુખ્યત્વે બિહારી છે પણ મુંદર છે. કાવ્યપ્રતિભાની દૃષ્ટિએ મિથળધુઓએ એમને સેનાપતિની સાથે મુખ્ય છે. બીજા દેટલાક હિંદી વિવેચકોએ એમની સરખામણી પ્રસિદ્ધ બંગાલી કવિ ચંદીદાસ સાથે કરી છે. ચંદીદાસની જેમ વિદ્યાપતિની કવિતા પણ ચૈતન્ય પ્રભુને ખુબ પ્રિય હતી. વિદ્યાપતિની કાવ્યપ્રતિભા હંચા પ્રકારની મનાય છે. એમની કવિતાના મુખ્ય ગુણ ભાવ અને માધુર્ય છે. વિદ્યાપતિએ કાવ્યો ઉપરાંત ' પારિજત હરણુ ' અને શકિમણી પરિણય ' નામના બે નાટકગ્રંથો પણ રચ્યા છે. વિદ્યાપતિ હિંદીના પ્રથમ નાટ્યકાર છે. એકંદરે એમની કવિતા સચ્ચ, મધુર અને ભાવપૂર્ણ છે. એમની કવિતાનાં એક બે ઉદાહરણો અહિં મુક્યાં છે.

મધુપુર મોહન ગેલે રે મોરા વિહરત છાતિ

ગોપી સકલ બિસરતનિ રે જત છિલ અહિંવાતિ

x x x x

અંગને આઝોખ રસિયા પલટિ ચક્રમ હમ ઇચત હંસિયા

x x x x

સરસ ખસંત સમય ભલ પાઓસિ ઇછત પવન બહુ ધીરે

સપન હુ રૂપ ખયન યા લાપય મુખસે દુરિ કરે ચીરે

ચિતોડના પ્રસિદ્ધ મહારાણા કુંભકર્ણ સં. ૧૪૧૬ થી ૧૪૬૯ પર્વત રાજ કર્યું હતું. એઓ પણ હિંદીના કવિ હતા અને એમણે ઘણા કવિઓને આશ્રય આપ્યો હતો. એમણે ગીતગોવિંદ પર દીકા લખી હતી એમ કહેવાય છે પરંતુ એ ગ્રંથનો પત્તો મળતો નથી. ઘણા લોકોનો ભ્રમ છે કે મીરાંબાઈ આ કુંભકર્ણની પત્ની હતાં. પણ એ વાત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખીસ્કુલ અગત્ય અને અશુદ્ધ છે. . . .

સંવત ૧૪૫૩ માં નોરોંચંદ્રે કવિએ " હરિચંદ પુરાણ કથા " નામક સત્યવાદી રાજા હરિચંદ્રની જીવનકથા લખી હતી. આ ગ્રંથની

ભાષા પ્રાચીન ભાષાને મળતી આવે છે. એમા હંદની પ્રમાણતા જળવાઈ નથી.

વૈષ્ણવ મતના સંસ્થાપક આચાર્ય રામાનંદજી સં. ૧૪૫૬ ની આસપાસના કાળમાં થયા છે. એમને વિશે કહેવાય છે કે એઓ સિદ્ધપુરમાં હતા. કપીરસાહેબ આજ રામાનંદજીના શિષ્ય હતા અને ગેસ્વામી ગુજરાતીદાસજીએ આજ રામાનંદી પંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો. રામાનંદી પંથના સાધુઓ, મઠો અને અખાડાઓ, ભારતના જુદા જુદા ભાગમાં આજેય હસ્તિ ધરાવે છે. એમણે હિંદીમાં કેટલાંક પદ રચ્યાં છે એટલે આચાર્ય ઉપરાંત કવિ તરીકે પણ સાહિત્યમાં એમનું સ્થાન આવે છે. એઓ મદદામા રાધવાનંદના શિષ્ય હતા.

રાધવાનંદ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રધાન આચાર્ય મનાય છે. 'વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં એમનો સમય આવે છે. એમનું નિવાસસ્થાન કાશી હતું. એમની છેલ્લી અવસ્થામાં સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોની રક્ષા કાળુ કરશે એ પ્રત્ને એઓ ખુબ ચિંતિત રહેતા. એજ સમયે પ્રયાગના પુષ્પસદન રામાને ઘેર રામાનંદજીનો જન્મ થયો. રામાનંદની માતાનું નામ સુશીલા હતું. જ વર્ષની વયે યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર પછી એમને વિદ્યાભ્યાસ માટે રાધવાનંદજીના આશ્રમમાં મુકવામાં આવ્યા. એમની લોકોત્તર પ્રતિભા અને જ્ઞાનેજ જોઈને અતિ રાધવાનંદે સંપ્રદાયનું આચાર્ય પદ રામાનંદજીને જ સોંપ્યું અને પોતે નિરાંતે પરલોકવાસી થયા. રામાનંદજીએ ત્યાર પછી આખા ભારતવર્ષમાં ફરીને પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો. તત્ત્વદષ્ટિએ એઓ રામાનુજન્યાયના મતાવલંબી હોવા છતાં પણ એમણે પોતાની ઉપાસના સ્વતંત્ર રીતે કરી. પોતાની ઉપાસનાને માટે એમણે વિષ્ણુનું સ્વરૂપ ન લેતાં લોકસંઘમાં પોતાની અવતાર લીલોનો વિસ્તાર કરી ગએલા રામચંદ્રનો આશ્રય સ્વીકાર્યો. એમના ઇષ્ટ દેવ રામચંદ્રજી થયા અને એમનો મૂળ મંત્ર 'રામ નામ' સંપ્રદાયમાં ગુંજન કરી રહ્યો. આ પરિવર્તનની સાથે જ એમણે ઉદ્ધરતાપૂર્વક મનુષ્ય માત્રને આ સુલભ

લક્ષિતો અધિકારી માન્યો અને દેવબેદ નથા વર્ણબેદ આદિ વિચારોને
પોતાના માર્ગથી દૂર જ નખ્યા રામાનુજ મપ્રદાયના દાક્ષા કેવળ બે જ
વર્તિઓને અપાતી હતી પરંતુ ગમાન દે ગમલક્ષિતના હાન મરને માં જુદા
મુખ્યા એમણે એક વિરક્તમ ધના ન્યાપના કરી જે આજે પણ 'વિગમી'
અથવા 'બેરાગી' નામના સાધુઓમાં પ્રમિદ છે આ મવના મુખ્ય ધ્યાનો
અયોધ્યા અને ચિતકંટ ૮

રામાનંદજીએ 'અહસુર પા' આનંદ ભાષ " " શ્રી લગનદગીના
ભાષ્ય ", " વૈષ્ણવ મતાત લાકડ " " શ્રી ગમાર્ચન " પદાંત વગેરે ધણા
મસ્કૃત ગ્રંથોની ગ્યના કરી છે એમણે થોડી પક્ષિઓ આદિ મુખી " —

આરતિ કિંજ હુતુમાન લલાડી દુષ્ટ દલન મુનાથ કવાડી
જા કે બક્ષમર તે માંહું કે જે રોગ નાગ જા કે સમોન ચાંચે
અંજનીમુત મહાબક્ષ દાયક સાધુ સંત પર સદા સહાયક
બાંચે ભૂજ સખ અસૂર સંધારી હાલન ભૂજ સખ સંતઉગારી.

જ્યદેવ મિથિયનો મમય પણ સં. ૧૪૫૭ મા જ આવે છે જ્યદેવ
વિદ્યાપતિના સમકાલીન હતા એમનો જાણ ગય હજી મુખી મગતો નથી
પરંતુ એમના પદો લોકવિખ્યાત છે

એજ સમયમા મેનનાઇ ગીવાવામીનુ નામ પણ મળે છે એઆ
રામાનંદજીના શિષ્ય હતા એમની ગવિતા શીખોના ગયમાહેબમા મળે
છે. શિવસિદ્ધ સરોજમા મેનનો મમય સ. ૧૫૬૦ લખ્યો છે પરંતુ
એ સેન આ સેનનાઇથી જુદી જ વ્યક્તિ છે. એમ ગદેવાય કે દ રીવાના
મહારાગ આ મહાત્માના શિષ્ય હતા

આ ઉપરાંત ૧૪૫૭ ના ગાળામા રામાનંદજીના શિષ્ય સ્વામી
લવાનંદજી, પીપા મહારાજ, ધના ભગત અને રૂદાસના નામો મળે છે
લવાનંદજીએ 'અમૃતધાર' નામનો ચૌદ અધ્યાયનો એક વેદાંતગ્રંથ લખ્યો

છે. પીપા મહાગજની કીર્તિ પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે ખુબ હતી. કહેવાય છે કે એઓ ગાગરૌનગદના રાજા હતા પરંતુ બધું ઠોડીને માધુ બની જઈ સ્વામી ગમાનંદ માથે દ્વારકા ચાલ્યા ગયા હતા. ધનાભગત અને રૈદાસના નામે કવિ કરતા ભજા તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એટલે જ એમના ભજનો આજ મુધી લોકમમાજની મંપતિ બની રહ્યા છે. રૈદાસ કાશીના ચમાર હતા પરંતુ એમની ત્રિશુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિને લઈને મતોમાં એમની ખુબ પ્રતિષ્ઠા અને માન હતા છ મ ૧૬૦૨ ની શોધમાં “ રૈદામકી વાળી ” “ રૈદામકી માળી ” રૈદાસકા પદ ” નામના નાણુ ગ્રંથો મળ્યા છે

વિ મં. ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૧ મુધીમાં ખીજ પાણુ ત્રણ નામે મળે છે. એક નો ભક્તમાજમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે મહાત્મા અંગદ, વિદ્યાપતિના સમકાલીન ઉમાપતિ મૈથિલ અને કીમાચારણ. અંગદની રચનાઓ અંધ માણુબમાં મળે છે. ઉમાપતિના પદો વિદ્યાપતિના પદો માથે ધણાખરા મળી ગયા છે છતાં એમના ધણા ભજનો મિદારમાં ખુબ પ્રસિદ્ધ છે કીમાચારણની કવિતાનો પતો નથી

મહાત્મા કબીર.

હજી મુધી ચંદ્રવરદાઇ અને વિદ્યાપતિ દાકુરને બાદ કરીએ તો હિંદીનો કોઈ પ્રતિભાગાગી કવિ થયો ન હતો મં. ૧૪૭૫ ની આમપાસ હિંદી જગનમાં એક તેજની અને પ્રતિભાવાન મહાકવિ અને મહાત્માનાં દર્શન થાય છે. એ વિભૂતિ તે મહાત્મા કબીર

કબીરના જન્મ અને મૃત્યુનો મમય વિવિધ ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે લખાયેલો દેખાય છે. ‘ કબીર કમોટી ’ મા જન્મ મ. ૧૪૫૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૫૭૫, “ ભક્તિ-મુધા-નૈમદુ-ચાલ ” મા મં. ૧૪૫૧ અને ૧૫૫૨ અને કબીર મંપ્રત્યમાં સં. ૧૨૦૫ અને ૧૫૦૫ એમ વિવિધ સંવતો બળેલા મળે છે. ડૉ. હંટરે કબીરનો જન્મકાળ ૧૪૩૭ અને વિસ્સને મૃત્યુ-કાળ ૧૫૦૫ બતાવ્યો છે વેન્કટે “ Kabir and the Kabir

Pantba-કળીર અને કળીરપંથ ” મા આ કાળને ૧૪૫૭ અને ૧૫૭૫ વર્ષોએ છે. પંડિત અયોધ્યા સિંહ ઉપાધ્યાયે જન્મ સમય ‘ કળીર કસૌટી ’ નો માન્યો છે અને મૃત્યુ સંવત ‘ ભકિત-સુધા-ગિંદુ-સ્વાદ ’ નો સ્વીકાર્યો છે. કળીર સાહેબ બાદશાહ સીકંદર લોદીના સમયમાં હતા. એમની અવસ્થા ૧૨૦ વર્ષની મનાય છે. ‘ હિંદી નવરત્ન ’ ના કર્તા મિત્રબંધુએએ પણ પંડિત અયોધ્યાસિંહનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો છે. ‘ કળીર કસૌટી ’ માં જન્મ કાળ સાદ સાદ સં. ૧૪૫૫ ની જેઠ સુદ પૂનમ લખ્યો છે અને ‘ ભકિત-સુધા-ગિંદુ-સ્વાદ ’ માં એજ પ્રમાણે ૨૫૪ રીતે લખ્યું છે કે “ શ્રી કળીરશં ” સં. ૧૫૪૬ માં મગહર ગયા અને ત્યાં મં. ૧૫૫૨ ની માગશર સુદ અગી-આરસે પરમધામ પહોંચ્યા.” આ હિસાબે કળીર સાહેબની ઉંમર લગભગ ૬૭ વર્ષની નીકળે છે. પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે કળીરનો જન્મકાળ સં. ૧૪૫૬ ના જેઠ સુદી પૂર્ણિમા અને સોમવાર માન્યો છે.

કળીરસાહેબના જન્મ વિષે એવું કહેવાય છે કે કાશીમાં સ્વામી રામાનંદનો એક બ્રાહ્મણ ભક્ત રહેતો હતો. એની વિધવા કન્યાને સ્વામીજીએ બુલધી પુત્રવતી થવાનો આશીર્વાદ આપી દીધો. એના ફળરૂપી એક બાળકનો જન્મ થયો. બાપ વિધવા હોવાથી લોકશાળના ભણથી એ બાળકને કાશીના લહરતારા તળાવની પાસે મુકી આવી. એ વખતે નીર જુલાહો (મુસલમાનની એક જાત) પોતાની સ્ત્રી નીમા સાથે એ રસ્તે યઈને જતો હતો. એ દંપતિએ આ બાળકને જોયું અને એ અનાથને પોતાને ઘેર લાવીને પોતાના બાળકની પેઠે ઉછેર્યું. મિત્રબંધુએ આ લોકકથાને કલ્પિત માને છે. એમનો મત છે કે કળીર ખરી રીતે નીર અને નીમાના જ પુત્ર હતા. કળીર બાળપણથી જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા અને એમને ઉપદેશ સાંભળવો ખુબ ગમતો હતો. બીજી લોકકથા એવી પણ છે કે સ્વામી રામાનંદ એક પ્રહર સત્તિ રહેતાં હંમેશાં ગંગાસ્નાન કરવા જતા હતા. એક દિવસે એ સમયે કળીર પણ એ ઘાટ ઉપર જઈને સુતા હતા. અચાનક રામાનંદનો પગ કળીર ઉપર પડ્યો અને એમણે સળવળાટ કર્યો. રામાનંદે

તરત કહ્યું “ લાઇ રામ રામ કહો. ” કબીરે આને જ શુરમંત્ર માની લીધા અને પોતાને રામાનંદના શિષ્ય કહેવડાવવા લાગ્યા. ગમે તેમ હો પરંતુ એમણે રામાનંદને ગુરુ ક્યાં હતા એ વાત સિદ્ધ છે.

કબીરસાહેબના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પરથી જણાવ છે કે એમને સુરીમતનું હિંદુ જ્ઞાન હતું. એ અથવા ખીજા કોઇ કારણેને લઇ મૌલવી શુક્લામ સરવરે “ ખજીન તુલ અસરિયા ” માં કબીરને ઝાંસીચળા શેખ તકીના શિષ્ય કહ્યા છે. સરવરનું કહેવું છે કે કબીરસાહેબને હિંદુ ભોક્ષી ‘ભગત કબીર’ અને મુસલમાન લોક ‘પીર કબીર’ કહેતા હતા. કબીર પોતાની કવિતામાં શેખ તકીનું નામ લખ્યું છે પણ એ પોતાના ગુરુ હતા એવું ક્યાંય લખ્યું નથી. એથી હિંદુ કબીરસાહેબે વારંવાર પોતાની કવિતામાં રામાનંદજીને પોતાના ગુરુ કહ્યા છે. એટલે કબીરના ગુરુ તરીકે રામાનંદજી જ હતા; શેખ તકી નહિ એ ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે.

કબીરસાહેબ અલણ હતા. એમણે જેટલી કવિતા રચી છે તે બધી મૌખિક જ છે. ‘બોજક’માં એમણે પોતે લખ્યું છે કે:—

મસિ કાગજ છુવો નહીં કલમ ગહો નહિં હાથ
ચારિત્ર બુગકા મદ્દાનમ કબિર શુખાહ જનાઇ ખાત

કબીરસાહેબ મેંકડો કાબોની રચના કરતા અને ઘણો સમય જ્ઞાનચર્ચા કરતા તો પણ પોતાના બાપદાદનો ધંધો એમણે મુકી દીધો ન હતો. એમણે એક ઠેકાણે કહ્યું છે:

કાસી કો મેં ખાસી ખાલન નામ મેરા પર ખીના .
એક ખાર હરિ નામ ખિસારા પકરિ જો જાહા કિના
લાઇ મેરે કોન ખિનેગો તાના.

કબીરસાહેબના લખ વિશે એવું કહેવાય છે કે એમણે બનખંડી ખેરાળીની પાત્રક કન્યા લોઇ સાથે વિવાહ કર્યો હતો. લોઇ ખુબ જ રૂપાળી

સ્ત્રી હતી અને કબીરના સદ્ગુણો પર મોહ પામીને એણે કબીરનો સગ
સ્ત્રીકાર્યો હતો. આજ બાઈથી કબીરમાટેજને કમાલ અને કમાલી નામનાં
પુત્ર અને પુત્રી અવતર્યાં હતાં.

કબીરસાહેબે આખા દેશમાં ભ્રમણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. એઓ
ઘણા મતના આચાર્યો, યોગીઓ અને માધુઓને મળ્યા હતા; અને દેવકની
માથેના અનુભવો વિષે એમણે કવિતા કરી છે.

કબીરના મૃત્યુ વખતે એમના હિંદુ અને મુસલમાન શિષ્યોમાં અંતિમ
મસ્કાર વિષે ઝઘડો ઉઠ્યો. શય ઉપર ચાંદર ઓઢાડીને ગૌ વિવાદ કરતા હતા.
પછી ચાંદર ઉઢાડીને જુએ છે તો શયને કેકાણે પ્રહરો દગ માલમ પડ્યો
આ ઝુલના એ ભાગ કરવામાં આવ્યા. એક ભાગ હિંદુઓ કાશીમાં લાવ્યા
અને એની ઉપર કબીરચોરો બંધાવ્યો અને બીજા ભાગને મુસલમાનોએ
મગદ્દરમાં દાટીને એની ઉપર કબર ખનાવી. આ બન્ને ચચો આજે પણ છે.

કબીર એક સિદ્ધ યોગી હતા. એમના ધાર્મિક વિચારો ખડુ ઉચ્ચ
કેટિના હતા. કબીર સાહેબના ઘણા શિષ્યો એમના જીવનકાળમાં જ ધધ
ગયા છે. એમની દયાળી બાદ કબીરપંથ આજ મુઘી અખંડિત ચાલી
રહ્યો છે. ભારતમાં લગભગ દરેકે લાખ માણસો કબીરના અનુયાયી હશે.

રીવાં નરેશ મદારાજ વિધનાથ મિહે કબીર સાહેબનું ખુબ મન્માન કર્યું
હતું, એમણે એમના બીજક ઉપર એક દીક્રા પણ લખી હતી એમ કહેવાય
છે. કબીર સાહેબના મૃત્યુ પછી એમના મતની બાર શાખાઓ થઈ અને
એનાં જુદા જુદા નેતાઓ નીચે પ્રમાણે હતા: ૧ શ્રુતગોપાલ ૨ ભગુદાસ
૩ નારાયણદાસ ૪ મુડમણિદાસ ૫ જગ્ગુદાસ ૬ જીવનદાસ ૭ કમાલ ૮ દાક-
શાહી ૯ રાની ૧૦ સાહેબદાસ ૧૧ નિતાનંદ ૧૨ કમલાનંદ.

કબીર સાહેબે ખોતે એકેજ ગ્રંથ લખ્યો નથી. એ તો માન મુખેથી બોલતા
અને એમના શિષ્યો એને લિપિબદ્ધ કરતા. આ કારણે એમનો દરિનામાં
અને એમના મુઘમાં અશુદ્ધિનો સંભવ વધારે જણાય છે.

કપીર સાહેબની શ્રીલસુરી સ્પષ્ટ છે. એઓ રામનામનો મહિમા ગાતા હતા; એક જ ધંધરને માનતા હતા; કર્મકાંડના ઘોર વિરોધી અને સંખી ભાવના અવિચલ ભક્ત હતા. અવતાર, મૂર્તિ, રોજો, ઇદ, મસીદ, મંદિર, આદિને એઓ ખીસ્કુલ માનતા ન હતા. અહિંસા, મનુષ્ય માત્રની સમતા તથા સંસારની અસારતા એમણે વારંવાર ગાઇ છે. એમણે માત્ર એક ‘રામનામ’ સત્ય માન્યું જેને એઓ ‘સત્યનામ’ પણ કહેતા. આજે પણ ‘સત્યનામ’ કપીરપંથીઓનો મૂળ મંત્ર છે.

મહાત્મા કપીરદાસના ઘણા ગ્રંથો મળે છે. જે ૭૫ ગ્રંથો આજ સુધીની શોધને પરિણામે પ્રાપ્ત થયા છે એમનો ઉલ્લેખ મિશ્રબંધુ વિનોદમાં મળે છે:—

૧ અમરમુક્ત ૨ અનુરાગ સાગર ૩ ઉગ્રચાન મૂલ તસદ્વાંત ૪ ક્ષત્ર નિરૂપણ ૫ હંસમુક્તાવલી ૬ કપીર પરિચયકી સાખી ૭ શબ્દાવલી ૮ પદ ૯ સાખીયાં ૧૦ દોહો ૧૧ મુખનિધાન ૧૨ ગોરખનાથકી ગોષ્ઠી ૧૩ કપીરપંથ ૧૪ બલકકી રમૈની ૧૫ વિવેકસાગર ૧૬ વિચારમાલા ૧૭ કાયાપંથ ૧૮ રામરક્ષા ૧૯ અકંપહરા ૨૦ નિર્ભયચાન ૨૧ કપીર ઔર ધર્મદાસ કી ગોષ્ઠી ૨૨ રામાનંદ ગી ગોષ્ઠી ૨૩ આનંદરામ ૨૪ સાગર મંગલ ૨૫ અનાથમંગલ ૨૬ અક્ષરબેદકી રમૈની ૨૭ અક્ષરખંડકી રમૈની ૨૮ અલિકનામા ૨૯ અર્જનામા ૩૦ આરતી ૩૧ ભકિતકા અંગ છાપ્પ ૩૩ ચૌકા ધરકી રમૈની ૩૪ જ્ઞાનગુહરી ૩૫ જ્ઞાનસાગર ૩૬ જ્ઞાન સ્વરોધ ૩૭ કપીરાષ્ટક ૩૮ કરમખંડકી રમૈની ૩૯ મુહમ્મદ ખોધ નામ મહાત્મ્ય ૪૦ પિયા પહિયાન બે કો અંગ ૪૧ પુકાર, કપીરકૃત ૪૨ શબ્દ અલ્લહુક ૪૩ સાધુકો અંગ ૪૪ સતસંગકો અંગ ૪૫ સ્વાંસ ચુંગર ૪૬ તીસા જંત્ર ૪૭ જન્મખોધ ૪૮ જ્ઞાન સંખોધ ૪૯ મખ્દોમ ૫૦ નિર્ભયચાન ૫૧ સતનામ અથવા સતકપીર ૫૨ બાની ૫૩ જ્ઞાન રતોત્ત ૫૪ સતકપીર બંદી છોરો ૫૫ શબ્દવંશાવલી ૫૬ ઉગ્રગીતા ૫૭ વસંત ૫૮ હોલી ૫૯ રેખના ૬૦ મુલત ૬૧ ખસુરા ૬૨ હિરોલા

૬૩ બાગદમામા ૬૮ ચાચગ ૬૫ ચૌતીમા ૬૬ ગંભીની ૬૭ બીજક
૬૮ આગમ ૬૯ ગમમા ૭૦ મોઝા ૭૧ કબીરજી એ કૃત ૭૨ શબ્દપારખા
૭૩ આદિત્રય ૭૪ જ્ઞાનગતીગી અને ૭૫ જ્ઞાનનિવક.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાથા કેટલાક ગ્રંથ મન્દિર પલ્લ છે. કબીર માહેજનો મુખ્ય ગ્રંથ તો 'બાજક' અને "આદિત્રય" છે. બેલવેડિયર ગ્રેસ -પ્રયાગે ચાલે ભાગમા 'ગમ્દાવલી' પ્રમિદ્ધ કૃતિ છે. એ મિનાપ મહાત્મા પૂર્ણાનમ કૃત બીજકની દીકા અને મનોરજન પુસ્તકમાળામાં 'કબીર બચનાવલી' પણ પ્રમિદ્ધ થયા છે. પંડિત અયોધ્યાચંદ્ર ઉપાધ્યાયે 'બચનાવલી' ને અતિશય શ્રમ અને ચતુરાઈપૂર્વક સંપાદન કરી છે. કાશી નાગરી પ્રચારિણી મહાજે અત્યંત કાળજી અને શ્રમપૂર્વક સંપાદન કરાવેલી કબીર ગ્રંથાવલી 'કબીર માહિત્ય'મા મૂલ્યવાન ઉમેરો છે.

કબીર માહેજ કવિ કળા ઉપદેશક, ધર્મપ્રચારક અને પંથપ્રવર્તક હતા, એટલે છુવસી કે મૂર જેટલી એમની કાવ્યપ્રતિભા તેજસ્વી અને મદદ નથી લાગતી. કબીરની કવિતામા શાતરમ કરતાં અદ્ભૂતરમ, ભયાનકરમ અને બીભત્સ રમ વધારે છે.

કબીરના મમય વખતે હિંદીભાષા એની પ્રારંભિક દશામાં હતી. એમની પહેલાના મત્કવિઓમા માત્ર ચંદ અને વિદ્યાપતિની જ ગણના થાય છે. એટલે એમના મમયમા હિંદીનો વિકાસ અને ચિંતાર અવસ્થ ગંધાયા છે.

કબીર માહેજનું વ્યક્તિત્વ ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. હિંદીની રચનાઓ કરનારાઓમા ગોસ્વનાથ, કબીર, છુવસી, મૂર અને નાનક વગેરે મર્વોત્કૃષ્ટ સુરો કહેવાય છે. ઇશ્વર મનથી ભાવેને જેટલી વિવિધ રીતે, સ્પષ્ટ અને સુદ્ધિપૂર્વક કબીર માહેજે કહ્યા છે એ રીતે કોઈપણ કવિએ કહ્યા નથી.

કબીર માહેજની કવિતા ઉપર લખતા વર્તમાન ભારતના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એમને મત્કવિ કહ્યા છે અને એમના કેટલાક પદોનું અંગ્રેજીમા ભાષાતર કર્યું છે. કાવ્યપ્રતિભાની દૃષ્ટિએ મિત્રનંદુઓએ

એમનું સ્થાન “ હિંદી નવરત્ન ” માં કેશવદાસ અને મતિરામની વચ્ચે રાખ્યું છે. વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ કબીર સાહેબ તુલસી અને સૂરદાસની સાથે આવે છે. પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કબીરનું સ્થાન કેશવદાસની પાછળ છે. કબીરની ભાષામાં ખડીબોલી, અવધી અને પૂર્વીનું મિશ્રણ છે.

કબીર સાહેબના ધણા પદો ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહિં એમની કવિતાનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

કબીર સાહેબ પછી એમના શિષ્ય ભચ્ચુદાસ અને શ્રુતિગોપાલનાં નામે આવે છે. ભચ્ચુદાસે ‘ ખીજુ ગ્રંથ ’ રચ્યો છે અને શ્રુતિ ગોપાલે ‘ સુખનિધાન ’ ગ્રંથની રચના કરી છે. એમનો સમય સં. ૧૪૭૭ ની આસપાસ આવે છે.

નામદેવ.

નામદેવ વૈષ્ણવ સપ્રદાયવાળા સ્વામી રામદેવના શિષ્ય હતા. એમનો કવિતા કાળ મં. ૧૪૮૦ નો મનાય છે. એમનાં પદો નાનકે સાહેબે એમના ગ્રંથસાહેબમાં મુક્યા છે. “ નામ દેવ હી બાની ” નામનો એમ ગ્રંથ એક શોધમાં મળ્યો છે. નામદેવની ભાષા વ્રજભાષા છે. એમની કવિતા ભક્તિ ભાવ ભરી છે. એક ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

અભિઅંતર કાલા રહે ખાહેર કરે ઉન્નસ
નામ કહે હરિ ભગતિ ખિનુ નહુ ચૈ નરક નિવાસ
આભ અંતર રાતો રહે ખાહેર રહે ઉદાસ
નામ કહે મૈ પાછ્યો ભાવ ભગત ખિસવાસ.

ત્યાર પછી સં. ૧૪૯૨ માં વિષ્ણુદાસનું નામ આવે છે. એમનું નિવાસ સ્થળ ગોપાચલગઢ (આલિયર) માં હતું. પ્રથમ ત્રૈ. શોધમાં એમના ત્રણ ગ્રંથો મળ્યા છે. “ મહાભારત કથા ”, “ સ્વર્ગારોહણ ”, “ રૂકિમણી મંગલ ”. ત્યારબાદ ૧૫૦૭ માં કબીરના પુત્ર કમાલે પણ થોડી રચનાઓ કરેલી દેખાય છે.

દામો કવિએ સં. ૧૫૧૬ માં લક્ષ્મણસેન-પદ્માવતી નામની એક પ્રેમકથા લખી છે. એમાં લક્ષ્મણ સેનના બે વિવાહ વર્ણવ્યા છે. એમની લાપા રાજસ્થાની બાપા સાથે મળતી આવે છે.

ધરમદાસ

ધરમદાસ બાધવમઢના રહેવાસી અને જાતના વાણિયા હતા. બાધવપણથી જ એમના અંતરમાં લક્ષ્મિના અંકુરો સ્પષ્ટ દેખાતા હતા અને સાધુસતોનો સમાગમ એમનો મનગમનો વ્યવસાય હતો. મધુરાથી પાછા ફરતાં કપીર સાહેબ સાથે એમનો મેળાપ થયો. એ વખતે સંતસમાજમાં કપીર સાહેબ વિખ્યાત થઈ ચુક્યા હતા. કપીર સાહેબનું હવનતેજ નેદ્રને એમણે 'સતનામ' ની દીક્ષા લીધી અને એઓ કપીરના ખુબ્બ શિષ્યોમાંથી એક બની ગયા. કપીરના મૃત્યુ પછી એમની ગાદી ધરમદાસને મળી. દત્તી એમ કહેવાય છે. કપીર સાહેબ પાસે દીક્ષા લીધા પછી એમણે પોતાની બધીય સંપત્તિ છુટાવી દીધી હતી એવી લોકકથા છે. ધરમદાસ કપીરની ગાદી પર લગભગ ૨૦ વર્ષ રહ્યા અને અત્યંત વૃદ્ધ થઈને એમણે દેહત્યાગ કર્યો. ધરમદાસનો સખ્દાવલીનો સતોમાં ખુબ્બ આદર છે, એમની રચના થોડી દોવા છતાં ખુબ્બ સાહૃદયતાભરી છે. એમાં કડોરતા અને કડકશના બીજકુલ નથી. એમણે પૂર્વી સાપાનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. એમની અન્યોક્તિઓના બ્યંગચિત્રો સુંદર અને માર્મિક છે. કારણકે એમણે ખંડન મંડન સાથે વિશેષ સંબંધ ન રાખતાં માત્ર પ્રેમ તત્ત્વને જ સન્નિધિ રાખીને પોતાની વાણીનો વિસ્તાર અને પ્રચાર કર્યો છે. એમણે 'દ્વાદશ પંથ', 'નિર્લખ માન' અને 'કપીર બાની' નામના ત્રણ ગ્રંથ બનાવ્યા છે. એમની માંડી વાણીનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

ઝરી લાગી મહુલિયા ગગન ધહરાય

ખન ગરજે, ખન બિજુલી ચમદે, લહરિ ઉઠે સોલા ખરનિન જાય
મુખ મહુલસ અમૃત ખરસે પ્રેમ અર્વંદ હૈ સાધુ નહાય

ખુદી દેવરિયા, મિદી અંધિયરિયાં ધનિ સતગુરુ જિન દિયા
સખાય ધરમદાસ વિનવૈ કરજોરી સતગુરુ ચરનમે રહુત સમાય

ધરમદાસ પછી સં. ૧૫૩૭ માં ચરણદાસજીએ “ જ્ઞાન સ્વરોદય ”
નામના ગ્રંથની રચના કરી અને સં. ૧૫૪૦ માં અલિલગવાનજીએ પોતાના
પરચુરણ પદ્યો રચ્યાં.

ગુરુનાનક

ગુરુનાનકનો જન્મ સં. ૧૫૨૬ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે લાહોર
જિલ્લાના તિલવંડી ગામમાં થયો હતો. એમના પિતા કાલુચંદ ખત્રી
તિલવંડીના સુખા બુધાર પદ્માનના કારભારી હતા. એમની માતાનું નામ તૃપ્તા
હતું. ગુરુનાનક બચપણથી જ સાધુ સ્વભાવના હતા. સં. ૧૫૪૫ માં એમનું
લગ્ન ગુરદાસપુરના મુલચંદ ખત્રીની કન્યા સુલક્ષણી સાથે થયું હતું. સુલક્ષ-
ણીથી એમને શ્રીચંદ અને લક્ષ્મીચંદ નામના બે પુત્રો થયા. શ્રીચંદ તો
પાછળથી ઉદાસી સંપ્રદાયના પ્રવર્તક થયા.

નાનકના પિતાએ એમને ગૃહસ્થ બનાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ
બધા નિષ્ફળ ગયા. કહેવાય છે એક વખત એમના પિતાશ્રીએ વેપાર
કરવા કેટલુંક ધન આપ્યું તેને નાનકજીએ સતોમાં લુંટાવી દીધું,

પંજબમાં મુસલમાનોનો વધારે પ્રભાવ અને વસવાટ હોવાથી
એમના કંટર એકેશ્વરવાદના સંસ્કાર પ્રબળ બની ગયા હતા. શાસ્ત્રોનો
અભ્યાસ અને જ્ઞાનચર્ચાનો લગભગ અભાવ થઈ ગયો હતો. ધર્મ અને
ઉપાસનાના ગૃહ તત્ત્વો સમજવાની અને સાદાત કરવાની લોકશક્તિ
ધીરે ધીરે ધસાતી જતી હતી. એટલે જ્યાં ઘણા લોકોને જખરજરતીથી
મુસલમાન બનાવવામાં આવતા હતા ત્યાં કેટલાકે લોકો શોખથી અને
સ્વેચ્છાથી પણ ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કરતા હતા. એવી નાણુક
અવસ્થામાં કબીરદ્વારા પ્રવર્તિત નિર્ધુલ મંતમને ખુબ સંદાય કરી
અને પ્રગતી ધાર્મિક ભાવનાનો વિનાશ થતો બચાવ્યો.

નાનકે શરૂઆતથી ભક્ત હતા એટલે એમનું આવા મત તરફ આકર્ષિત થયું સ્વાભાવિક હતું. એમને પણ એવી જ કોઈ ઉપાસના જોઈતી હતી કે જે હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને આશ હોય. આ અભિપ્રાયને લઈને એમણે દેશદેશાંતરમાં ખુબ ભ્રમણ કર્યું અને પોતાની મહેચ્છા છીપાવવા માટે એમને વિશાળ અનુભવ અને જ્ઞાનની સદાય મળી. અતે કબીરની નિર્ગુણ ઉપાસનાનો એમણે પંજાબમાં પ્રચાર શરૂ કર્યો અને હિંદુ મુસલમાન બંનેમાંથી નવીજ શીખ ભતિનું બીજ રોપ્યું; અને શીખસંપ્રદાયના આદિ પુરૂષ બન્યા. કબીર સાહેબની જેમ નાનકે પણ બહુ ભક્તિ નહતા. ભક્તિભાવમાં લીન થઈને એઓ જે ભજનો ગાતા અને રચતા એનો સંગ્રહ ‘મંથ સાહેબ’ રૂપે થયો છે. એમાં કેટલાંક ભજનો પંજાબીમાં છે અને કેટલાંક હિંદીમાં છે. નાનકે ભક્તિ, નમ્રતા, સહૃદયતા અને વિનયના ભાવો સાદી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યા છે. જેના અંતરમાં ભાવોનું દર્શન સ્પષ્ટ અને સુરેખ હોય છે એનું નિરૂપણ પણ એટલુંજ સ્પષ્ટ અને સચોટ હોય છે. વિચાર સ્પષ્ટ હોય તો ભાષા એની મેળે એ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. આનું મૂર્તિમંત ઉદાહરણ નાનકે છે. એમનો દેહાંત સં. ૧૫૫૬ માં થયો. સંસારની ક્ષણભંગુરતા, ભગવદ્ભક્તિ અને સાધુ સ્વભાવ એ એમના પદોના મુખ્ય વિષયો હતા, એમના પદોમાંથી ઉદાહરણ તરીકે બે પદ અહિં મુક્યાં છે.

જો નર હુખમેંહુખ નહિ માર્ને ।

મુખ સનેહ આરૂ ભય નહિં જાકે કંચન માટી જાને ॥
 નહિ નિંદા નહિ અસ્તુતિ જાકે લોભ મોહ અસિમાના ।
 હુખ શોકમેં સહે નિચારો નાહિં માન અપમાના ॥
 આસા મનસા સકલ ત્યાગી કે જગત રહે નિરાસા ।
 કામ ક્રોધ જેહિ પરસે નાહિન તે હિં ધર બહુ નિવાસા ॥
 ગુરૂ દિશયા જેહિ નરપે કિહી તિનય બુગતિ પિછાની ।

નાનક લીન લાયો ગોવિંદસો જ્યોં પાની સંગ પાની ॥

x

x

x

x

ગુન ગોવિંદ ગાયો નહિં જનમ અકારથ દીન
નાનક લગ્નુરે હરિમના જેહિ બિધિ જલકો મીન
બિધયન સોં કાહે રચ્યો નિર્મલ ન હોય ઉદાસ
કહિ નાનક લગ્નુ હરિમના પૈરે ન જમકી પાસ

ગુરુ નાનક પછી સં. ૧૫૫૭ માં અનંતદાસનું નામ મળે છે. એમના
ત્રયો “ રૈદાસકી પરિચય, ” “ કબીરાસકી પરિચય ” અને “ ત્રિલોચન-
દાસકી પરિચય ” છે. એમની કવિતા સામાન્ય કોટિની લાગે છે.

વલ્લભ મહાપ્રભુ.

સં. ૧૫૬૦ માં વૈષ્ણવમતના આચાર્ય સ્વામી વલ્લભાચાર્ય મહા-
પ્રભુની કવિતાનો સમય આવે છે. એમનો જન્મ સં. ૧૫૩૫ અને
મૃત્યુ ૧૫૮૭ માં થયું. વલ્લભપ્રભુ સંસ્કૃતના ધુરંધર પંડિત અને મુકવિ
હતા. એઓથી પોતાના વલ્લભી સંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર મનાતા
અને આજ એજ ભાવે એમના ભક્તો એમની પૂજા કરે છે. એમના
સંસ્કૃતમાં લખેલા ધણા ત્રયો છે, હિંદીમાં પણ એમણે કેટલાંક ઉત્તમ
પદોની રચના કરી છે. હિંદીના ઉત્તમ અને પ્રગતિકાળ પર વલ્લભાચાર્યના
જીવનતેજની અને એમના ભક્તોની કાવ્યપ્રતિભાની અમર અસર છે.
વલ્લભપ્રભુની કાવ્યભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. વ્રજભાષાનું કાવ્ય સાહિત્ય
ઉપર જે સામાન્ય જાન્યું અને એનું મહત્વ તથા ઓગસ વધ્યાં એનું
કારણ વલ્લભી સંપ્રદાયના મોટા મોટા ભક્તો અને મહાકવિઓએ પોતાની
રચના વ્રજભાષામાં જ કરી એ હતું. વલ્લભ મહાપ્રભુના જીવનની અસર
સમાજ ઉપર અને એ વખતના કાવ્ય સાહિત્ય ઉપર કેવી અને કેટલી
પડી એ બીજા પ્રકરણમાં જરા વિસ્તારથી જોઈશું.

વચ્ચલાચાર્ય પત્રી ‘મૃગાવતી’ના ત્રયકાવ્ય કુતબન શેખનું નામ મળે છે કુતબન શુરહાર ખિસ્તીના શિષ્ય અને ગેચાહના પિતા હુમેનશાહના આશ્રિત હતા એમનો મમય વિક્રમની યોગમી સદીના મધ્ય ભાગમાં એટલે લગભગ સ. ૧૫૫૦ માં કહેવાય છે એમણે ‘મૃગાવતી’ની રચના દુહા ચોપાઇમાં હીજરી સન ૯૦૯ (મ. ૧૫૫૮) માં કરી એમાં ચન્દ્રનગના નાજન ગણપતિ દેવના રાજકુમાર અને ડચનપુત્રના રાજા ઉપમુશરિની કન્યા ‘મૃગાવતી’ની પ્રેમકથાનું વર્ણન છે આ પ્રેમકથા દ્વારા કવિએ પ્રેમ ધર્મના ત્યાગ, ભક્તિ અને કષ્ટનું નિરૂપણ કરીને માધ્યમા લગવડ પ્રેમનું સ્વરૂપ ખતા યુ છે વચ્ચે વચ્ચે સુદીઓની શૈલી પ્રમાણે સુદર અને રહસ્યમય આધ્યાત્મિક ભાવો પણ વર્ણવ્યા છે

નિરુણિપામક ભક્તોની બીજી શાખા સુદી કવિઓની છે આ કવિઓ એ પ્રેમકથાઓના રૂપમાં ઇશ્વરને પામવાના પ્રેમતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું છે સુદીઓ દ્વિય અને અનૌકિક પ્રેમનો આભામ લૌકિક પ્રેમમાં મળે છે એમ માને છે આ સપ્રદાયનો કુતબનશેખ પહેલો કવિ છે એની કવિતાની થોડી પદ્યિતઓ આ રહી

રૂકમિનિ કિ પુનિ વૈસ હિ મરિ ગઇ ।

કુલવંતી સત સોં સારત ભઇ ॥

બાહર વહ લીતર વહ હોઇ ।

ધર બાહર કો રહે ન બોઇ ॥

બિધિ કર થરિત ન જાને આનુ ।

જો સિરજ સો જાહિ નિ આનુ ॥

એ સિવાય એ સમયમાં એટલે લગભગ મ. ૧૫૬૦ માં સરોજકારે સેન દરિનો સમય લખ્યો છે, અને કહ્યું છે કે એમના ૭૬ કાળીદમ કૃ. ‘હાનરા’માં છે સેનની કવિતા મધુર છે પણ ભાષામાં ધણા વર્તમાન અંગો મળે છે

અહિં ભક્તિયુગના પૂર્વકાળની સમાપ્તિ થાય છે. પૂર્વ માધ્યમિક હિંદીનો સમય પણ અહિં પૂરો થાય છે. આ કાળમાં વિદ્યાપતિ અને કબીર જેવા મહા કવિઓએ હિંદીનું મુખ્ય હિન્દવલ અને પ્રતિભાવાન બનાવીને એનું વાસ્તવિક મૌલિક રૂપ સર્જ્યું. મહાત્મા રામાનંદ, ગુરુનાનક અને વલ્લભ મહા પ્રભુ જેવા દોકોત્તર પુરોહિતોએ પણ આજ કાળમાં પોતાની રચનાઓથી હિંદીનું મહત્વ અને તેજસ્વીતા વધાર્યાં. પ્રસિદ્ધ મહારાણા કુંભકર્ણે પણ હિંદીને અપનાવી અને એના કવિઓને ખોળા ભરી ભરીને નવાળ્યા. આ સમયમાં હિંદીનું સામ્રાજ્ય છેક પંજાબથી બિહાર સુધી વિસ્તર્યું હતું. રાજાઓના યશકિર્તનની પ્રધાનો અસ્ત થઈ ગયો હતો અને ધાર્મિક સાહિત્યનો વિકાસ અને પ્રગતિ પ્રબળ રીતે સંધાઈ રહ્યાં હતાં. આ કાળમાં ઘણા કવિઓ, સંતો અને એમના શિષ્યો જ નીકળશે. બીજી બાજુ દામો અને કુતબન શેખે ચંદ અને મુસ્લા દાઉદની ચલાવેલી પ્રેમકથા લખવાની પ્રણાલિને દૃઢ કરી અને એને એક પગલુ આગળ વધારી. કાવ્યસાહિત્યની ભાષા ઉપર મજબૂતાપાનું પ્રભુત્વ વધ્યું અને સરયુઝ માટેના પોતાના સામર્થ્યના એણે દર્શન કરાવ્યા.

૬

ભક્તિયુગ

(મધ્યકાળ)

વિક્રમની પંદરમી અને સોળમી સદીના લોકજીવન ઉપર વૈષ્ણવધર્મના પ્રભાવબળે અદ્ભૂત અસર કરી છે. ચૈતન્યમહાપ્રભુ જેવા સમર્થ અને અદ્વૈતિક ભક્તના જીવનરંગથી બંગાલનો લોકસમાજ નવારંગે રંગાતો હતો; ઉત્તરભારતમાં મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય અને મહાત્મા હિતહરિવંશની લોકોત્તર જીવનપ્રતિભા જનતાનું આંતરજીવન પલટી રહી હતી. વૈષ્ણવધર્મના ઉદયકાળની આ સમર્થ ત્રિપુટીએ કૃષ્ણભક્તિનો જે અનુપમ અને વિસ્તીર્ણ સ્રોત વહેવડાવ્યો એમાં પૂર્વ અને ઉત્તરભારતનું સમસ્ત લોકજીવન લિંગયુગ અને પાવન યુગ; અને એ પ્રવાહના નીર અનેક રીતે સમગ્ર દેશમાં ફરી વળ્યાં. એ પલટાયલા લોકજીવનમાંથી ભક્ત મહાકવિઓ જન્મ્યા અને લિંગયુગના અંતરના પ્રકટ સ્વરૂપ જેવાં મધુર અને અમર કાવ્યોનું સર્જન થયું. હિંદી અને બંગાળી કાવ્યસાહિત્ય ઉપર આ સમયની અસર ન ભુલ્યા એવો અપૂર્વ ભાગ લખ્યો છે.

વૈષ્ણવમતની ચાર મુખ્ય શાખાઓ: માધ્વ, વિષ્ણુ, નિંખાઈ અને રામાનુજ. આ ચારે સંપ્રદાયમાં રામ અને કૃષ્ણની ઉપાસનાની ઉપશાખાઓ છે. માધ્વસંપ્રદાયમાં નારાયણની ઉપાસના છે. ચૈતન્યપ્રભુ આજ સંપ્રદાયના હતા. ચૈતન્યે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિને પ્રધાનતા આપી અને નામકીર્તનને જ ઉપાસનાનું મુખ્ય અંગ માન્યું. ચૈતન્ય વલ્લભાચાર્યના સહપાઠી હતા એમ કહેવાય છે. ચૈતન્યપ્રભુનો મુખ્ય વસવાટ બંગાલ અને જગન્નાથપુરીમાં જ હતો એટલે ઉત્તરભારતમાં વલ્લભાચાર્યની અસરે જ વધારે વિસ્તાર લીધો છે. ચૈતન્ય પ્રભુનો સંપ્રદાય ગૌડીય સંપ્રદાય પણ કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયના અનુયાયી બંગાલમાં વિશેષ છે. એમાં પણ લલિતકિશોરી, કુંદનલાલ અને લલિતમાધુરીજી જેવા કવિઓ યજ્ઞ ગયા છે.

વિષ્ણુસંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રધાન છે. મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય આ સંપ્રદાયના હતા. ચોરાસી અને બસોબાવન વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં આજ સંપ્રદાયના મહાત્માઓનું વર્ણન છે. વલ્લભાચાર્યે વેદાંતસૂત્રો અને ગીતાજી ઉપર પોતાના સ્વતંત્ર લાખની રચના કરીને શુદ્ધાદ્વૈતવાદની સ્થાપના કરી. એમના મત પ્રમાણે સત્, ચિત્ત અને આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાનુસાર આ ત્રણે સ્વરૂપોનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ કરે છે. જડ જગત પણ બ્રહ્મ જ છે અને એણે પોતાના ચિત્ત અને આનંદ સ્વરૂપોનો પૂર્ણ તિરોભાવ કર્યો છે અને સત્ સ્વરૂપનો અંશનઃ આવિર્ભાવ કર્યો છે. ચેતન જગત પણ બ્રહ્મ જ છે અને એમાં સત્, ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણે સ્વરૂપોનો કંઈક આવિર્ભાવ અને કંઈક તિરોભાવ છે. માયા બ્રહ્મની શક્તિ છે અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે જ એ વિભક્ત થાય છે એટલે માયાત્મક જગત મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. જીવ પોતાના શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપને ત્યારે જ પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મટી જાય છે. આ વાત કેવળ ઇશ્વરના અનુગ્રહથી જ, જેને “પુષ્ટિ” અથવા પોષણ કહે છે તેનાથી જ થાય છે. એટલે દાર્શનિક પક્ષમાં વલ્લભાચાર્યનો મત જેમ શુદ્ધાદ્વૈત કહેવાય છે તેમ ભક્તિપક્ષમાં ‘પુષ્ટિમાર્ગ’ કહેવાય છે.

વલ્લભાચાર્યે પોતાના આ મતનો પ્રચાર સમગ્ર દેશમાં કરીને કર્યો અને અંતે પોતાના ઉપાસ્ય દેવ શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમિ વ્રજમાં આવીને પોતાની ગાદી સ્થાપી. વલ્લભાચાર્યના વ્રજમાં આવવાથી વ્રજભાષામાં નવું જોગસ અને માધુર્ય આવ્યું અને ઉર્મિજીતોનો સ્થાન સદીઓ મુઢી અખંડિત વહો. મહાકવિ સૂરદાસ અને બીજા ‘અષ્ટ હાથ’ કવિઓ આ સંપ્રદાયના મથકર કવિઓ છે.

નિંબાર્ક સંપ્રદાયમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન મુખ્ય છે. મહાકવિ ધનાનંદજી અને મહાત્મા હરિદાસજી આ સંપ્રદાયના હતા. હરિદાસજીએ ઉત્તરભારતમાં પ્રચલિત ‘ટદીવાલી’ શાખા ચલાવી અને વિરક્તિ તથા ‘અલયર્થ’ પર વધારે ઝોક આપીને મૂર્તિપૂજનનું બળ જોડ્યું હતું. પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા નાગરી-દાસજી તથા સીતલદાસજીએ આજ સંપ્રદાયને શોભાવ્યો છે.

રામાનુજ સંપ્રદાયમાં નારાયણભક્તિ પ્રધાન છે. એમાં ભગવાનના શરણાગતભાવ તથા યજ્ઞાદિકે તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. મહાત્મા રામાનંદજી આ સંપ્રદાયના હતા. વલ્લભાચાર્યે જેમ શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસ્ય દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા તેમ રામાનંદજીએ રામચંદ્રજીને પોતાના ઇષ્ટદેવ માન્યા અને રામભક્તિની ધૂન મચાવી. આ પ્રકારે રામાનુજ સંપ્રદાયની શાખાશ્વ રામાનંદી સંપ્રદાય ચાલ્યો. ગૌસ્વામી તુલસીદાસ અને અયોધ્યાના મહંત એ રામાનંદી સંપ્રદાયના ભક્તો હતા.

ગૌસ્વામી હિતહરિવંશને એક દિવસ રાધાજીએ સ્વપ્નમાં મંત્ર આપ્યો હતો એમ કહેવાય છે. ત્યારથી એઓ પોતાને રાધાજીના શિષ્ય માનવા લાગ્યા અને હિતસંપ્રદાય નામનો નવો જ સંપ્રદાય ચલાવ્યો. આ સંપ્રદાયને રાધાવલ્લભીય સંપ્રદાય પણ કહે છે.

હવે ભક્તિ અને એના ભાવો ત્રિષે જગા સ્પષ્ટીકરણ કરીને આપણે ઇતિહાસ શરૂ કરીએ. ભક્તિ પાંચ ભાવોથી કરી સકાય છે. શાંત, દાસ, વાત્સલ્ય, સખ્ય અને શૃંગાર એ ભાવોના પાંચ સ્વરૂપો છે. પ્રહલાદની

લક્તિ શાંત લાવની હતી; હનુમાન, રામાનંદ અને તુલસીદાસ વગેરેની લક્તિ દાસલાવની કહેવાય છે, વલ્લભીય સંપ્રદાયવાળા વાત્સલ્ય લાવની લક્તિ કરતા હતા પરંતુ એમાં સૂરદાસે અને બીજા કેટલાક કવિઓએ વાત્સલ્યની સાથે સખ્યભાવ પણ ગુંથ્યો હતો, શૃંગાર લાવની લક્તિમાં ભક્ત પોતાને પ્રિયા અથવા માથુક સમજે છે. હરિદાસજી, હિતહરિવંશજી અને ચૈતન્યપ્રભુની લક્તિ આ લાવની હતી. શૃંગાર અથવા સખીલાવનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ ઇશ્વર જ પુરુષ છે અને સર્વ ભક્તો એના આશ્રિત છે એટલે એમાં માથુકભાવ છે. કૃપાનિવાસ, અગ્રદાસ અને નાલાદાસ સખીલાવના ભક્તો હતા, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની રામાનંદી શાખાનો દાસભાવ અને વલ્લભીય શાખાનો ભાવ વાત્સલ્ય છે. બાકીના સંપ્રદાયોમાં સખીભાવ જ પ્રાધાન્ય છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાંથી સૌથી પહેલાં વલ્લભીય શાખાનો પ્રભાવ સાહિત્ય ઉપર પડ્યો. એ દૃષ્ટિએ મહાત્મા મરદાસનું નામ પ્રથમ આવે છે.

સૂરદાસ.

મરદાસના જન્મકાળ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ 'ભક્તમાળ' 'બસો બાવન વૈષ્ણવની વાર્તા' અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનોના નિર્ણયને આધારે એ સમય સં. ૧૫૪૦ ની આસપાસ નક્કી થાય છે. એમની જન્મભૂમિ વિષે પણ એવા જ અનિશ્ચિત મતો છે. મિથળધુઓએ 'નવરત્ન' માં એમની જન્મભૂમિ દીલ્હી પાસેનું સોહી ગામ બતાવ્યું છે. પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે ચોરસી વૈષ્ણવની ટીકાનુસાર કનકતા ગામ (રણકાક્ષેત્ર) જે મથુરાથી આઘા જનારી સડક ઉપર આવ્યું છે તે માન્યું છે. એ વાર્તાનુસાર એઓ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા અને એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું. 'ભક્તમાળ' માં પણ એમને બ્રાહ્મણ જ કહ્યા છે; અને આઠ વર્ષે એમને યજ્ઞોપવિત આપેલું લખ્યું છે. સૂરદાસની 'દૃષ્ટિકુટે' પર લખેલી એક ટીકા મળે છે. એમાં

૧૧૬ પદ અવગર અને નાવિકા બેઠના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવનામા આવી
 છે ગીઠાની નીચે મુગ્ધામનુ નામ મળે છે આ ગીઠાને અતે એક મોટું
 પદ છે એમા મુગ્ધાએ પોતાના રતનો પગિયય આપ્યો છે એ પદ
 પ્રમાણે તો અઓ ક્ષત્રભટ્ટ હતા અને મહાકવિ ચંદ્રમુદ્રાદાના વશ જ
 હતા ચંદ્રકવિના કુળમા હરિચંદ્ર થયા અને એ હરિચંદ્રના માત પુત્રમા
 મૌર્યી નાના મુગ્ધામન હતા એ જ આ ભક્ત મુરદામ બાણીના ૭ ભાઈઓ
 મુમયમાનો માથેના યુદ્ધમા જ્યારે માયાં ગયા ત્યારે અધ મુરદામ ઘણા
 દિવસ સુધી ભગવાન રહ્યા એક દિનમ ગપડતા એક કુવામા પડી ગયા
 અને ૭ દિવસ મુડી એ કુવામાથી એમને કાઢ્યો નાદયા જ નહિ
 માતમે દિનમે ભગવાન પોતાના કૃષ્ણ સ્વરૂપે એમની સમીપ પ્રકટ થયા
 અને મુરદામને દષ્ટિ આપીને પોતાના પનુ દર્શન જગતુ ભગવાને
 કૃષ્ણ કે દક્ષિણના એક ગમર્યા અને જનરાન પ્રાસણકુળ દ્વારા રતુઓનો
 નાશ થયો અને તુ પણ મર્વ વિદ્યાઓમા નિપૂણ થઈશ ત્યાગ પડી
 મુરદામે વર માગ્યો કે જે નેરાથી મે ભગવાનનુ ગ્રાહર્શન કરું, એ
 નેરાથી હવે હુ ખીણુ કશુ જ જોઈ ન નહુ અને મર્વેશ આપનુ ભજન
 કરે મુરદામજી કુવામાથી નીકળ્યા પડી અધ જ રહ્યા અને નજમા
 વામ ર્યો

આ પદ ઘણા કાળોમા પ્રમાણુત મનાયુ નથી, મુરદામના
 જીવનકથનના લેખક અને વિવેચક ગ્રાંથએ એને માયુ માન્યુ નથી એટલે
 યોગમી વૈષ્ણવની વાર્તા અને ભખ્તમાગની હકીકત ઉપર જ વિશ્વાસ
 રાખીને આગળ આવતુ પડે છે એ વાર્તાનુમાર મુરદામ મધુગ અને
 આગ્રાને રતે થોડે છેટે ગઉવાટમા ગટેના વાગ્યા મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય
 જ્યારે ભમણ કગતા કરતા ત્યા પધાયા ત્યારે મુરદામે એમની પાસેથી
 દીક્ષા લીધી અને મહશુદ્ધ તરીકે સ્ત્રીકાર્યા મુગ્ધી આશાથી મુરદાસે
 ભાગવતની કથાને પગેમા હિતારી અને એ ગ્રંથ ‘મુરદાગ’ નામથી
 પ્રસિદ્ધ થયો મુરદાગરમા મત્રા વાખ પડે કટેનાય છે ૫૦ તુ ૬૦

સુધી છ માત હજાર પદોથી વધારે મળ્યા નથી કેટલાક લોકોનું માનનું છે કે સુરદાસ ઉદ્ધવના અવતાર હતા અને એમની ભક્તિ અખડ અખ્ય ભાવની હતી સુરદાસનું મૃત્યુ પાગસોલી ગામમાં ગૌસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીની દષ્ટિ આગળ મ ૧૬૨૦ ની લગલગ થયું

શ્રીવત્સભાચાર્ય પત્રી એમના પુત્ર ગૌસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજી ગાની પર બેઠા એ સમય સુધીમાં કેટલાય પુષ્ટિમાગીં ડવિઓએ સુદર પદોની ગ્યના કરી હતી વિઠ્ઠલનાથજીએ એ ડવિઓમાંથી આદ્ય મવેત્તમ ડવિઓને પ્રિણીને “અઠછાપ” ની પ્રતિષ્ઠા કરી એ અઠ્ઠ છાપમાં સુરદાસ કેલનદાસ પરમાનદદાસ, રૂણદાસ, ઠીતગ્વામી ગોવિંદગ્વામી ચતુરભુજદાસ, અને નદદાસ ને લીધા

કૃષ્ણભક્તિની પરપગમાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમમૂર્તિને દષ્ટિમંત્રીપ રાખીને પ્રેમતત્ત્વની ખુબ વિસ્તારપૂર્વક વ્યજના થઈ છે આ કૃષ્ણભક્તોના કૃષ્ણ, પ્રેમપ્રેલી અને રમોન્મત ગોપીઓથી વેરાયેલા શ્રીકૃષ્ણ છે, મોટા મોટા ભૂપાળો યોદ્ધાઓ અને ગાજપુરોની વચ્ચે લોકાયવગ્યા સરજના હારિકાના શ્રીકૃષ્ણ નથી દૃષ્ટાના જે મધુર સ્વરૂપને ભક્તોએ વર્ણવ્યું છે એ કપ તેા જીવન એવારી નાખવાનું મમર્ષણ જગાવે એવું દિવ્ય અને અનુપમ છે એ માર્વભૌમ પ્રેમતત્ત્વની મન્મુખ ભક્તોના અતરસામાં એક જુદાજ પ્રેમયોદ્ધા વિદરે છે કૃષ્ણભક્તો એવા પ્રેમરગમાં મસ્ત રહેનાર જીવો હતા સમાજ કંઈ તરફ જાય છે એ વાતની એમને પગ્વા ન હતી પોતાના જગવદ્પ્રેમની પુષ્ટિને માટે જે શૃંગારમયી લોભિતર છટાથી અને આત્મોન્મર્ગની અભિવ્યજનાથી જેમણે જનતાને રમોન્મત અને વેની બનાવી દીધી તેની અમર વૌકિક અને મ્થૂલ દષ્ટિ ગખનાર પ્રિયવામનાથી ભરેલા જીવો ઉપર કેની થશે એનું એમણે બીજુલ ધ્યાન ન રાખ્યું જે રાધાકૃષ્ણના દિવ્ય પ્રેમને પોતાની નિગૂદ અને અપૂર્વ ભક્તિનો મ મ્ત બનાવ્યો એનો આશરો લઈને પત્રીના ગગના હિંદી કવિઓએ શૃંગારની ઉન્માદ અને આવેશભરી ઉક્તિઓથી હિંદીજાનને ભરી દીધું

કૃષ્ણચરિત્રના ગાનમાં ઉર્મિગીતોની જે ધારા પૂર્વમાં જયદેવ અને વિદ્યાપતિએ વહાવી એનું અવલંબન ત્રણના લક્ષ્ય કવિઓએ પણ કર્યું. પછીના અલંકાર કાળના કવિઓએ પોતાની શૃંગારમયી મુક્ત કવિતાને માટે રાધા અને કૃષ્ણનો જ પ્રેમ લીધો. આ પ્રકારે કૃષ્ણ સંબંધીની કવિતાનું ચરણ પ્રબંધના ક્ષેત્રમાં ન થતા મુક્તકના ક્ષેત્રમાં જ થયું. ઘણા સમય પછી લગભગ ૧૮૦૯ માં વજવાસીદાસે ‘સમચરિતમાનસ’ના ઢંગ પર દુહા અને ચોપાઇમાં પ્રબંધકાવ્યના રૂપમાં કૃષ્ણચરિતનું વર્ણન કર્યું. પણ પ્રંથ બાદુ જ સામાન્ય કોટિનો બન્યો અને એનો એટલો પ્રસાર પણ ન થયો.

કૃષ્ણભક્ત કવિઓની પરંપરા પોતાના ઇષ્ટદેવની કેવળ બાળકીલા અને યૌવનકીલાને લઇને જ અગ્રેસર થઈ. એ સમયે પ્રબંધ કાવ્ય કરતાં ઉર્મિ અને મુક્તક કાવ્યને માટે વધારે ઉપયુક્ત હતા; અને કાવ્યના આ ક્ષેત્રમાં કૃષ્ણભક્ત કવિઓએ અને આલંકારિક કવિઓએ શૃંગાર અને વાત્સલ્ય રસની પરાકાષ્ઠા બતાવી આપી છે.

સરદાસના પાંચ ગ્રંથો છે. એમાંથી ત્રણનો જન્મલેખ છે. બાકીના એ છેલ્લી શોધમાં મળ્યા છે: ૧ સૂરસાગર ૨ સૂરસાગ્રવલી ૩ સાહિત્યલહરી (દષ્ટિકુટ) ૪ નગ દમયંતિ અને ૫ બ્યાહસો.

સાહિત્ય લહરીને સરદાસે સં. ૧૬૦૭ માં સંકલિત કરી હતી. આમાં કેટલાંક પદો સૂરસાગરમાંથી અને કેટલાંક કુટ મુખ્યાં છે. આ લહરીની સરદાસના નામથી એક છંદોબદ્ધ ટીકા પણ છે. પરંતુ આ ટીકાની વારત-વિક્રાંત વિશે શંકા છે. ટીકામાં પ્રત્યેક પદના અલંકાર, નાયિકા આદિનું વર્ણન છે. પરંતુ સરદાસે રીતિબદ્ધ કવિતા કરી જ નથી. સ્વાભાવિક રીતે જે વર્ણન ત્યાં ઉચિત હતું તે કર્યું છે. એટલા માટે મિશ્રબંધુઓએ આ ટીકા માટે શંકા બતાવી છે. સરદાર કવિએ પોતાની ટીકામાં પહેલાં ૧૧૭ પદ આપ્યાં છે અને ૬૩ બીજાં લખ્યાં છે. આ રીતે એમની પ્રતમાં કુલ ૧૮૦ પદ છે. આ કુટોમાં નાયિકા અને અલંકારના વિષયો મળે છે; પરંતુ ટીકાની સહાયતા વિના સમજાવવાં અશક્ય છે.

સૂરમાગરનીમા સૂરદામે સૂરસાગરની સુચિ જ જાણે આપી છે એમા ૧૧૦૭ પદ છે પરંતુ આખામ ત્રથમા એક જ ૭૬ લોનાને કારણે વાચવાનું રચિકર નથી લાગતુ જો આ દૂધણને ડોડી દધએ તો આ ત્રથમા સૂરદામની એજ અદ્ભૂત છટા દેખાય છે

સૂરસાગર બાર રક ધમા મમાપ્ત કયો છે સાગરમા લાગતના દશમ રક ધની કયા જ મોટે લાગે લેવાઈ છે એજ કયાને એમણે વિન્નારથી ગાઈ છે બાકીના રક ધોની કયા સક્ષિપ્તમા થોડા પદોમા મ્દેનાઈ છે

સૂરસાગરમા કૃષ્ણજન્મથી માડીને શ્રીકૃષ્ણના મયુગ ગમન સુધીની કયા અત્યંત વિન્નારથી ગાઈ છે જુદા જુદા લીનાએ પ્રસ આ રસમજ કાવએ મધુર અને મનોહર પદોનો વર્ગ રી છે, આ પદોના સબધમા સૌથી પહેલી વાત ધ્યાનમા આવે છે તે એ છે કે પ્રચલિત વૃજભાષામા સૌથી પ્રથમ સાહિત્યક રચના ટોવા જતા પણુ એ પદો સપૂર્ણ સપ્રમાણુ અને પરિમાર્જિત છે પહેલી સાહિત્યક રચના અને તેય એટલી પ્રગલ્ભ, વિશદ અને કાવ્યાગપૂર્ણ છે કે પાઠક થએલા કવિઓની શૃંગાર અને વાતસલ્યની ઉક્તિઓ સૂરદામની એવી કવિતા વાગે છે એક કવિએ કહ્યું છે :—

કર અમિત વિષય વર્ણન વિશદ સલી પરમ સુદર કહે,
સખ કવયોં કે હિત થે વિષય ધસ નિકે જીઠે રહે.

સૂરમાગરમા ઉર્મિગીતોની પરપરાનો ખુબ વિભામ મધાયો લાગે છે. રામલક્ષ્મીમા જેમ હુનસીદાસનુ નામ સવ ગેઠ છે તેમ કૃષ્ણ લક્ષ્મીમા સૂરદાસનુ છે હિંદી કાવ્યમાહિત્યના આકાશના આજે મહાકવિઓ સૂર્ય અને ચંદ્ર કહેવાન છે જે તન્મયતા આ બન્ને ભક્તકવિની વાણીમા મળે છે તેની કદક અંક માત્ર મીંગાનાઈમા મળે છે હિંદીકવિતા આ જ તેજવી રત્નોથી અમર બની છે, એમની જ મન્સનાથા હિંદીનો લીનમનીનો કાવ્યસ્રોત આજસુધી અખડિત વરેતો રહ્યો છે

સરદાસના વિનયમાં એ દોડતો ખુબ પ્રસિદ્ધ છે.

કિધો ચૂરકો ચર લગ્યો કિધો ચૂરકી પીર

કિધો ચૂરકો પદ લગ્યો બેધ્યો સકલ સરીર.

ચરદાસનું કાવ્યક્ષેત્ર તુલસીના જેટલું વ્યાપક નથી કે જેમાં જીવનની અનેક દશાઓનો સમાવેશ થઈ શકે; પરંતુ જેટલી પરિમિત ભૂમિમાં એમની પૂણ્યવાહીનો સંચાર થયો છે ત્યાં એક તરુ જગ્યા પણ ભિન્નતા જિનાની નથી રહી. કુંગાર રસને વાતસત્વના ક્ષેત્રમાં જ્યાંસુધી સૂરની પ્રદિ પહોંચી વળી છે, ત્યાં સુધી કાંઈ કવિની પ્રદિ પહોંચી નથી. કવિના બાળ એવાનાં સ્વાભાવિક અને મનોહર ચિત્રો જુઓ.

૧ કાહેકો આર કરત મેરે મોહન ! યોં તુમ આંગન લોટી

જો આંગ હુ સો દેહું મનોહર યહૈ ખાત તેરી ખોટી

ચૂરદાસ કો ઠાકુર ઠાઠો હાથ લકુર લિયે છોટી

૨ સોભીત કર નવનીત લિયે

ધુટુરન ચલત, રેતુ-તપ-મંદિત મુખદધિ લેપ કિયે

૩ સિખવત ચલન જસૌદા મૈયા

અરખરાય કર પાનિ મહાવત ડગમગાય ધરે પૈયા

બાળકોના સ્વાભાવિક લાવોની વ્યંજનાના કાણુ જાણે આવાં કેટલાંય પદો છે. સ્પર્ધાનો સુંદર ભાવ આ પદમાં વ્યક્ત થાય છે :—

મૈયા કબહિં બઢેગી ચોટી

કિતી ખાર મોહિં દૂધ પિયત ભઈ યહ અજહૈ હૈ છોટી

તુમે કહતિ । બલકી બેની જ્યોં હૈ હૈ લોખી મોટી

એવી રીતે ક્ષોભના આ વ્યવેનો સરસ છે :—

બેલત મેં કો કાકો ગો સૈયા ?

જાતિ પાંતિ હમ તેં કંછુ નાહિં ન ખમત તુમહારી છૈયા
અતિ અધિકાર જનાવત યાતે અધિક તુમહારે હૈ કંછુ ગૈયા

વાતસલ્યની જેમ શ્રંગારના સંયોગ અને વિયોગ બન્ને પસોનો આટલો પ્રચુર વિસ્તાર ખીખ કવિમાં નથી મળતો. ગોપુળમાં ન્યાં સુધી શ્રી કૃષ્ણ રહ્યા ત્યાં સુધીનું એમનું આખું હૃદય જ સંયોગપક્ષ છે. દાણુલીલા, માખણુલીલા, ચીરહરણુલીલા, રાસલીલા આદિ કેટલીય લીલાઓ પર હૃદયથી પદો સુરસે રચ્યાં છે. રાધાકૃષ્ણના પ્રેમના પાદુભાવની કેવી સ્વાભાવિક અવસ્થાઓ ચિતરી છે.

૧ કરિ દ્યો નારિ, હરિ આપનિ ગૈયૈં

નહિં ન ખસાત લાલ કંકુ તુમ સોં સયૈ ગ્વાલ એક ઠેયાં ।

૨ ઘેતુ હુહત અતિહી રતિ ખાઢી

એક ધાર દોહુ નિ પહુંચાવત, એક ધાર જહું ખ્યારી ઠાઢી
મોહુન કરસે ધાર ચલતિ પય, મોહુ નિ-મુખ અતિહી છબિ ખાઢી.

શ્રંગારની અંતર્ગત ભાવપક્ષ અને વિભાવપક્ષ બન્નેનાં અત્યંત વિસ્તૃત અને અપૂર્વ વર્ણનો સુરસાગરમાં દહેરાય છે. રાધાકૃષ્ણના રૂપવર્ણનના જ સેંકડો પદો એણે ગાયાં છે. એ પદોમાં ઉપમા, રૂપક અને ઉત્પ્રેક્ષાનો પૂર નથી. આંખ ઉપર જ કેટલી ઉક્તિઓ રચી કાઢી છે.

હેખિરી-હરિ કે ચંચલ નૈન ।

ખંજન મીન મૃગજ ચપલાધ, નહિં પરતર એક સૈન ॥

રાજિવદલ, ઈંદીવર, શાલદલ, કમલ કુશે શય જાતિ ।

નિસિ સુદ્રિત પ્રાતહિ વૈ બિગસત, યે બિગસે દિન રાતિ ॥

અરૂન અસિત સિત બ્રહ્મક પત્રક પ્રતિ કો ખરનૈ ઉપમાય ।

મનો સરસ્વતી ગંગ જમુન મિલિ આગમ કિન્હો આય ॥

નેત્રા પ્રતિ કેટલેક ઠેકણે ઉપાવંલ પણ મનોહર છે:

એરે નૈના વિરહ કી બેલિ બધ ।

સીંચત નૈન-નીર કે સજની મૂલ પતાર ગધ ॥

ખિગસતિ લતા મુલાય આપને છાયા મવન લઇ ।
અખ કેસે નિરુવારો સજની સખતન પસરી છડ ॥

આ ગીતની સાથે મીરાના 'ગિરિધ ગોપાન' વાળા ગીતની "અમુ
બન જલ સિંચ સિંચ પ્રેમ જેનિ ખોષ ' નો લાવ ખુન મગતો આવે છે
આ ઉપરથી એક વસ્તુ જડે છે કે લખોનુ દદ લગભગ એમ સરખું હોય છે.
એમની હુડી અસલ વેદના પછી એમના અકથ્ય વનવનાટ પડી લાધર્મ
ભાવદર્શન કેટલું સૌમ્ય અને સાત છતાં કેટલું દર્દભયુ હોય છે એવું
લાગે છે જાણે આત્મની શાહીથી શરીરની આમડીના બનાવેના મગમ ઉપર
ન લખ્યું હોય ?

આ ઉપરાંત કાલિદાસના તમ ઉપર કે મજની મનુકે જોમા અથવા
શરદની જ્યોત્સનામા રચાયેલા રામના ગોભારણ્યનો મૂઠસે પોતાની મધૂન
દષ્ટિ બધ હોવા છતાં અતરદષ્ટિથી નિગમ્યા છે અને પ્રેમનોકના એ
આનંદને પોતાનામા માક્ષાકાર કરતા જે રોમાય અને આનંદના આસુ
શબ્દમા મૂર્ત કર્યા છે એ જોતા તો મૂરદાસની કાવ્યપ્રતિભા ઉપર લાવ
ગમીયવાની અને પ્રકટ કરનાની એની અદ્ભૂત શક્તિ ઉપર વારી જવાય છે

કૃષ્ણના મધુરા જવા પછી ગોપીઓને જે વિરહ માન્યો એવું એવું ॥
અને એટલું જ દર્દ જાણે મૂરદાસને પોતાને થવું હોય એવી આભાવિ
રીતે મૂરદાસે પોતાના સજનોમા એ વિરહવેદના અને ગાઝાઈ બતાવ્યા છે
વિયોગની જેટલા પ્રકારની દશા હોય શકે એ મર્વનો મમાવેશ એમણે મૂર
સાગરમા કર્યો છે નમતી સખાના વિવિધ રંગોથી આકાશ ક્ષીકૃષ્ણન
જવનરંગ જેવું સ્વામચુડ જન્મુ હોય ત્યારે એ સામ્ય જોઈને ગોપીઓને
સ્મૃત્તિ જાગે છે

એહિ બેરિદા બન તે ચલિ આવતે ।

દુર હિં તે વહુ બેનુ અધર ધરી બાગબાગ બમવતે ॥

પોતાના નિરમ જીવનને જોધને ગોપીઓનું અદેખું અંતર વૃંદાવનના
હરિયાળાં ખેતરોની શોભા પણ સહન કરી શકવું નથી:—

મધુબન ! તુમ કત રહ્યો છો ?

ધિરહુ વિયોગ રયામસુંદર કે ઠાઠે ક્યાં ન જરે ?

તુમહો નિલજ લાજ નહિં તુમકો દિર સિર પુહુપ ધરે,

સસા, સ્યાર ઐ યનકે પખેરૂં ધિકધિક સખન કરે,

દૌન કાજ ઠાઠે રહે યનમેં કાહેન ઉકઠિ પરે ?

સરસાગરનો સૌથી મર્મસ્પર્શી અંશ ‘ભમરગીત’ છે. આવું
સુંદર ઉપાસંલ કાવ્ય વિરલ છે. ઉદ્ધવ પોતાના નિર્ગુણ બ્રહ્મતાન અને
યોગકથા દ્વારા ગોપીઓને પ્રેમથી વિરક્ત કરવા માગે છે અને ગોપીઓ,
પોતાની વેદના ઉદ્ધવ સમજતો નથી એ કારણે એને પેટ ભરીને બનાવે
છે; ક્યારેક વિવશતા અને દીનતા નિવેદન કરે છે અને ક્યારેક વેદનાભધું
મૌન રાખીને ઉદ્ધવને અવાક બનાવી મુકે છે ગોપીઓ ઉદ્ધવને પુછે છે:

નિર્ગુણ દૌન કેસકો વાસી ?

મધુકર હુંસી સમખાય; સૌહ હૈ પુષ્પતિ સાંચ ન હુંસી !

અને કહે છે કે ચારે તરફ ભાસતી સગુણ સત્તાનો નિષેધ કરીને
તું શા માટે એના અવ્યક્ત અને અનિર્દિષ્ટ પક્ષની તરફેણ કરીને
વ્યર્થ ખોલ ખોલ કરે છે:

મુનિ હૈ કયા દૌન નિર્ગુનકી રચિ પચિ ખાત બનાવત

સગુન મુમેરૂ પ્રગટ દેખિયત તુમ હિન કી આર દુરાવત

અને બતાવો તો ખરા કે એ નિર્ગુણ અને અવ્યક્તનો માનવહૃદય
સાથે શું સંબંધ છે ?

રેખા ન રૂપ, ખરન બકે નહિં તાકો હુમૈ બતાવત,

અપની કહૌ, દરસ ઐસે કો તુમ કમ હું હૌ પાવત ?

મુરલી અધર ધરત હૈ સૌ પનિ ગોધન બનબન આરત,

નૈન ખિસાલ, લૌહ બંકટ કિર દેખો કબહું નિહારત ?

તન ત્રિભંગ કહી નટવર વધુ ધરી પિતાંબર તેહિ સોહત,
સૂરશ્યામ જ્યોં દેત હમૈ સુખ ત્યોં તુમકો સોહિ મોહત ?

અતે હારીને ગોપીઓ ઉધ્ધવને કહે છે કે તમારા એ નિર્ગુણ કરતાં તો અમને શ્રીકૃષ્ણના અવગુણો વધારે ગમે છે.

ઉત્તમ કર્મ કિયો માતુલ બધિ, મદિરા મત્ત પ્રમાદ
સૂરશ્યામ એ તે અવગુનમેં નિર્ગુન તેં અતિ સ્વાદ

મૂરદાસનું આ 'અમરગીત' ઉત્તરભારતમાં લોકવિખ્યાત છે અને સૂરની શ્રેષ્ઠ રચનાઓમાંનું એક છે.

મૂરદાસની કવિતામાં સૌથી પ્રધાનગુણ લક્ષિત છે. એમના પદોમાંથી એમની અનંત લક્ષિત નીતરે છે. કવિનું કાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્યારે જ બને છે જ્યારે એ અંતરથી સાચો હોય છે. મૂરદાસે લક્ષિતને માનવ હૃદયનો શયુગાર માની છે. સૂરદાસની લક્ષિત વાત્સલ્ય અને સખ્ય ભાવની હતી. એમની ભાષા શુદ્ધ વજ્રભાષા છે. સૂરની કવિતાનો બીજો ગુણ એ વિષયનું સાંગોપાંગ વર્ણન છે. આ ગુણમા એમની બરોબરીનો હિંદી સાહિત્યમાં કોઈ કવિ નથી થયો, એવો હિંદીના પ્રસિદ્ધ વિવેચક મિશ્ર બંધુઓનો મત છે. સૂરદાસની કવિતાનું પોત ભાવ અને વર્ણનના તાણાવાણાથી ઘટ અને મોહક બન્યું છે અને એમાં પુરેલો કમળ એ સૂરદાસની જીવનસાધનાનો નિચોડ છે. લક્ષિત ઉપરાંત માધુર્ય અને પ્રસાદ એ સૂરની કવિતાના બીજા આગળ પડતા ગુણો છે. એમનાં અર્થગાભીર ઉપમા અને પદ્ધતિસિત્ય નિરખીને એક કવિએ કહ્યું છે,

ઉત્તમપદ કાવ્ય ગંગ કે ઉપમાકો બલ્લભીર (બીરબલ)
કેસવ અરધ ગંલીરતા સૂર તીન ગુન ધીર.

રીવાં નરેશ મહારાજ રધુચન્નસિંહજી વગ્ન કવિતાના ધીર અભ્યાસી મનાય છે. એમની વિવેચનાનું હિંદી સાહિત્યમાં માનભયુરુ સ્થાન છે. એમણે એક કાવ્યમા પોતાના અનુભવોનો સાર લખ્યો છે.

મતિરામ, ભૂવન, બિહારી, નિલકંઠ. ગંગ,
બેની, સંભુ, તોપ, ચિતામની, કાલિદાસકી
ઠાકુર, નેવાજ, સેનાપતિ, સુખદેવ, દેવ
પંજન, ધનાનંદજી ધનશ્યામ દાસકી
સુંદર, મુરારિ, બોધા, શ્રીપતિ હૂ દયાનિધિ
જીગલ, કષિંદ્ર ત્યાં ગોષિંદ, કેસોદાસકી
'શુરાજ' ઓર કાષ્ઠગનકી અનુકી હકિત
મોહિં લગી જુહી જાનિ જૂઠી સૂઝદાસકી

સરદાસને વિશે હિંદી અને અંગ્રેજ વિવેચકોનો મત બંધાયો છે કે
સરદાસ અંગ્રેજીમાં જેને Poets of General Visions સર્વવ્યાપક
દષ્ટિનો કવિ કહે છે એવા સત્કવિ હતા. મિત્રબંધુઓએ 'હિંદીનવરત્ન'માં
સરદાસને તુલસીદાસ પછી બીજું સ્થાન આપ્યું છે. સરદાસને હિંદી સાહિત્ય
ના વાણીકી કહીને હિંદી વિવેચકોએ એ મહાકવિને પોતાની પ્રેમજી શ્રદ્ધાંજલિ
ઝાંખી છે.

કૃષ્ણદાસ.

કૃષ્ણદાસ વસ્ત્રભાષાર્પના શિષ્ય હતા. 'અષ્ટભાષ'ના કવિઓમાં કૃષ્ણ-
દાસનું નામ આવે છે. એઓ જાતિએ શુદ્ર હોવા છતાં સાચા વૈષ્ણવ
હોવાથી એમને શ્રીનાથજીના મંદિરના વ્યવસ્થાપક નીમવામાં આવ્યા હતા.
કહેવાય છે કે એક દિવસ વિઠ્ઠલનાથજી ઉપર ચિદાધને એમણે એમની દેવઢી
બંદ કરી દીધી. વિઠ્ઠલનાથજીને આથી ખુબ કષ્ટ થયું. આ દશા સાંભળીને
વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય મહારાજ બીરબજે એમને કેદ કર્યા હતા. આ વસ્તુ-
સ્થિતિને માટે વિઠ્ઠલનાથજીને પાછળથી એટલો શોક થયો કે એમણે
અન્નજીનો પણ ત્યાગ કરેલો. આ જોઇને બીરબજે એમને મુક્ત કર્યા અને
વિઠ્ઠલનાથજીએ ફરીથી એમની વ્યવસ્થાપક તરીકે નીમણૂક કરી. કૃષ્ણદાસે
'જીગલમાન ચરિત', 'ભક્તમાલપર ટીકા' 'બ્રમર ગીત' અને 'પ્રેમસત્વ
વિગ્ન' નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. કવિતામાં એઓ સરદાસ સાથે પણ હરિકાવિ

કરતા એવું કહેવાય છે. છેલ્લી ગાથમાં એમનો ‘વૈષ્ણવનંદન’ નામનો એક ગ્રંથ મળ્યો છે. શિવમિંદ સરોજમાં એમના ‘પ્રેમરસ-રાસ’ ગ્રંથનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ કૃષ્ણદાસ નામના બીજા પણ કવિઓ થઈ ગયા છે એટલે એ નિશ્ચય નથી થતો કે ગદ્યા ગદ્યો એમના જ રચેલા છે કે બીજા દોષની. કૃષ્ણદાસે પણ રાધાકૃષ્ણના પ્રેમને લઈને લલિતપૂર્ણ ‘શૃંગારરસનું’ જ વર્ણન કર્યું છે. એમના બીજા છૂટક પદો પણ મળે છે. સૂરદાસ અને નંદદાસની કવિતા આગળ કૃષ્ણદાસની કવિતા ઝાંખી લાગે છે. એમની કાવ્ય ભાષા વ્રજ છે. એમની ગ્યનાઓ ભાવપૂર્ણ, નિર્દોષ અને સોહામણી છે. સગવળ સં. ૧૬૦૦ ની આમપાસ એમનો સમય આવે છે. કૃષ્ણદાસનું ચરિત્ર ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તાઓમાં પણ આવે છે. એમની કવિતાના ઉદ્ધારણ ૩૫ એક ૫૮ અંકિ મુકધું છે.

રાસ રસ ગોખિંદ કરત ખિહાર ।

સૂરસુગા કે પુલિન રમ્ય મહે કૃલે કુંદ મેદાર ।

અદભૂત સતકલ ખિકસિત કોમલ મુકુલિત કુમુદ દંદહાર ।

મલ્લય પવન બહુ સારદ પુરન ચંદ મધુપ હંદાર ।

મુધરરાય સંગીત કલાનિધિ મોહન નંદકુમાર ।

શ્રજ લાભિનિ સંગ પ્રમુદિત નાયત તન ચરચિત ધનસાર ।

ઉભે સ્વદય મુલાગતા સીર્ષા કોક કલામુખ સાર ।

કૃષ્ણદાસ સ્વામી ગિરિધર પિય પહિરે રસમૈ હાર ।

પરમાનંદદાસ.

પરમાનંદદાસ પણ વૃણાચાર્યના શિષ્ય અને ‘અષ્ટછાપ’ ના કવિ હતા. એમનું નિવાસસ્થાન કોનોજ દોવાથી એમને કોનોજના આહણ માનવામાં આવ્યા છે. એમની કવિતા ખુબ મનોરંજક બનતી. આ કવિએ કૃષ્ણના બાસપરિત અને ગોપીઓના પ્રેમનું ખુબ વર્ણન કર્યું છે. એમના છૂટક પદો મળે છે. એ ગિરાય ગિરિધર વિનાદમાં ‘પરમાનંદસાગર’

નામના એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની શોધમાં “પરમાનંદદામચ કે પદ” અને ‘દાનસીધા’ પણ મળ્યાં છે. કહેવાય છે કે એમનું એક પદ સાંભળીને વલ્લભાચાર્ય એક વખત એટલા પ્રેમોન્મત્ત બની ગયા હતા કે દિવસો સુધી એમને દેહલાન પણ ન હતું. એમની કવિતામાં તત્સ્વીનતા મુખ્ય છે. સં. ૧૬૦૬ એમની કવિતાનો સમય છે. પ્ર. ત્રે. શોધમાં એમનો ‘ધ્રુવચરિત્ર’ નામનો બીજો પણ ગ્રંથ મળ્યો છે. પરમાનંદદામની પણ વળલાયા છે. એમની કવિતા ભાવપૂર્ણ અને લક્ષિત છે. એમનું એક પદ આપું છે.

હૃદૈઃ કૃદૈઃ ઐક્યંઠહિ જાય.

જહૈં નહિ નંદ જહૈં નહિ જસોદા જહૈં નહિ ગોપી ગ્વાલ ન ગાય
જહૈં નહિ જલ જમુના કે નિરમલ આર નહિ કદમન કી છાય
પરમાનંદ પ્રભુ ચતુર ગ્વાલિની પ્રજ રજ તજિ મેરી જાય બલાય.

કુંભનદાસ.

કુંભનદામનું નામ વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય અને ‘અષ્ટ છાપ’ના કવિ કરતાં એ વખતના ‘ઋષિ’ તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એઓ પરમાનંદદામના સમકાલીન હતા. એક વખત અકબરશાહે એમને રોટલપુરસીદ્ધી બોલાવ્યા અને ખુબ સત્કાર કર્યો. પણ પાછા આવ્યા પછી એ ખેદ ગયો જ નહિ. એમની કવિતામાં શૃંગારમનું પ્રાધાન્ય છે પણ એ રસ કૃષ્ણાનંદનો છે. એમની કવિતા સામાન્ય કોટિની હતી. એમનો રચેલો એકેક ગ્રંથ હજી મુઢી મળ્યો નથી. કેટલાંક છુટા પદો મળ્યા છે. એઓ જીવનભર ગરીબ રહ્યા પણ કોઈ ધનવાન પામેથી એમણે પાછ પણ ન લીધી. એમનો દાગ પાગ સં. ૧૬૦૬ જ કહેવાય છે. એઓ ગૌરવા આજણ હતા. એમના માત પુત્રોમાંથી એક ચતુર્બુજદાસ હતા. એમના પૌત્ર ગધવદામ પણ અચ્છા કવિ હતા. એમનું એક પદ આદિ લીધું છે.

સંતન કા સિદ્ધરી સન કામ

આવત જત પનાહિયો દૂટી વિસરી ગયો હરિનામ

જિનકો મુખ દેખે દુખ ઉપજત તિનકો દરિયે પંચી સલામ
કુંભનદાસ લાલ ગિરિધર બીન ઐર સખે ખે કામ.

ચતુર્થજદાસ.

ચતુર્થજદાસ સ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય અને કુંભનદાસના પુત્ર હતા. એમણે ‘મધુમાલતી રી કથા’ અને ‘લક્ષ્મીપ્રતાપ’ નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. એમનો સમય સં. ૧૬૨૫ લગભગ હતો. ‘સુમૈયા કે પદ’ અને ‘હાદશ પરા’ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ મિત્રગ્રંથ વિનોદમાં મળે છે. શોધમાં એમનો “હિતજીકો મંગલ” નામક એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની કવિતા સામાન્ય કાદિની મનાય છે. વિષય પણ બીજા કવિઓની જેમ કૃષ્ણભક્તિ છે.

છીતસ્વામી.

છીતસ્વામી પણ ગૌસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હતા. એઓ મથુરાના પંડા અને બીરબલના ગૌર હતા. પહેલી અવસ્થામાં એઓ સુસ્ત બદમાસ હતા; અને ગ્રંડાશાહી એમનો વેપાર હતો. વિઠ્ઠલનાથજીના દર્શન પંચી એમનામાં પરિવર્તન થયું અને એઓ કૃષ્ણભક્ત બન્યા. એમનો સમય ૧૬૧૩ ની આસપાસ છે. એમનો કોઈ ગ્રંથ નથી પણ છુટક પદો મળે છે. એમની કવિતા પણ સાધારણ શૈલિની મનાય છે.

નંદદાસ.

નંદદાસનો કવિતાકાળ સં. ૧૬૨૩ માં આવે છે. અનેકાર્થ નામમાલા, રાસપંચાખ્યાયી, રૂકિમણીમંગલ, હિતોપદેશ, દશમસ્કંધભાગવત, દાનશીલા, માનશીલા, દાનમંજરી, અનેકાર્થમંજરી, રૂપમંજરી, નામમંજરી, નામ ચિંતામણિ માલા, રસમંજરી, વિરહમંજરી, નામમાલા, નાસ કેતુ, પુગલુગચ અને સ્વામ સંગાઈ નામક એમના ગ્રંથો મળે છે. એમની ગણના પણ ‘અટ છાપ’ માં થઈ છે. એઓ સ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હતા. એમને વિષે કહેવાય છે કે એક વખત એઓ કારકા જતા હતા ત્યાં રમ્મો બુલવાયી સાનંદ નામના ગામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં એક ખત્રીની સ્ત્રી પર આરાધ થયા.

પેલી સ્ત્રીના સંબંધીઓ આ સ્થિતિને ટાળવા ગોકુલ તરફ રવાના થયા. નંદદાસ પણ પાછળ પાછળ ગોકુલ ગયા. ત્યાં એમનો વિદ્વન્નાથજી સાથે મેળાપ થયો અને એમનો મોદ ગળા ગયો. એમના વિકારી પ્રેમનું રૂપાંતર થયું અને ત્રિશુદ્ધ પ્રેમપૂર્વક એમણે કૃષ્ણભક્તિ કરી. ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાતમાં આ દૃષ્ટિકોણ મળે છે. નંદદાસ સનાતન વ્યાખ્યા હતા. એમની કવિતા મધુર, ઓજસ્વિની, ગંભીર અને મનોહારિણી છે. મિત્રઅધુઓએ એમની ગણના પદમાકરની કક્ષામાં કરી છે. સં. ૧૬૨૫ પછી એમની કવિતાનો સમય મનાય છે. એમને તુલસીદાસના બાપ ગણવામાં આવ્યા છે પણ એ વાત પ્રમાણભૂત નથી. એમના ચાર પુસ્તકો હજી મુદ્દી પ્રકાશિત થયાં છે. ૧ રાસપંચાધ્યાયી ૨ અમરગીત ૩ અને કાર્યમંજરી અને ૪ અનેકાર્થ-માળા. આમાંથી રાસપંચાધ્યાયી અને અમરગીત લોકપ્રસિદ્ધ છે. રાસપંચાધ્યાયી રાગાજંદમાં લખાઈ છે. એમાં નામ પ્રમાણે કૃષ્ણની રાસસાસાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમની બાપા મધુર અને સરસ છે. મિત્રઅધુઓએ એમનો એક ગ્રંથ 'વિદ્યાનાથ' પ્રકાશિકા' જગપુરમાં જોયો છે. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ અહિં ઉતાર્યું છે.

પરમ દુસહ શ્રી કૃષ્ણ બિરહ દુખ બધાપ્યો તિનમે
કોટિ બરસ લગિ નરક સોગ દુખ ભુગતે છિનમે
સુભગ સરિત કે તીર ધીર મલ જીર ગએ તહું
કોમલ મલય સમીર છબિનકી મહા લીર જ હું
કુમુદ ધરિ ધુધરી કુંજ છબિ પૂંજાન છાઇ
ગુંજન મંજુ મકરંદ જેનુ જણુ બજાતિ સોહાઇ
ધતમહુદાતિ માલતી ચાર ચપક ચિત ચોતી
ઉત્તમન સાર ઉસાર મલય મંદાર ઝકોરત
નવ મરકત મનિરયામ કનકમનિ મય બ્રજમાલા
ખંદાવન ગુન રિઓ મનહુ પીહરાઇ માલા

ગોવિંદસ્વામી.

ગોવિંદસ્વામી અંતરીના નિવામી સનાદ્ય આત્મજ્ઞ હતા. એઓ વિરક્ત-
ની માફક આવીને મદાવનમા રહેવા લાગ્યા. પાછળથી વિદ્વન્નાથજીના
શિષ્ય થયા અને એમના પદોથી પ્રસન્ન થઈને ગૌસ્વામીએ એમને અષ્ટ
છાપંખા લીધાં. ગોવિંદ સ્વામી ગોવર્ધન પર્વત ઉપર રહેતા હતા અને ત્યાં
એમણે કદંબનું એક સુંદર ઉપવન બનાવ્યું હતું. હજી સુધી એ ઉપવન
“ ગોવિંદસ્વામીની કદંબ દંડી ” કહેવાય છે. એમની કવિતાનો સમય
સં. ૧૬૨૩ પછી આવે છે, ગોવિંદસ્વામી કવિ ઉપરાંત ઉત્તમ કાટિના ગવૈયા
હતા; અને ક્યારેક તો તાનસેન પણ એમનું સંગીત સાંભળવા આવતા.
આજે પણ એમની કવિતા સરસ રીતે તો ગવવાઓ જ ગાઇ શકે છે.
એમનો રચેલો કોઇ ગ્રંથ નથી, છુટક પદો છે. એમની કવિતા સરસ અને
મધુર છે.

પ્રાત સમૈ ઉઠિ જમુમતિ જનની ગિરધર મુતકો ઉચરિન્હવાવતિ
કરિસિંગાર ખસન છુપન સજિ ફુલન સચિ સચિ પાગ ખનાવતિ
છુટખંદ ખાગે અતિ શોભિત આણુકી છમિ કછુ કહતિ ન આવતિ
મુથનક્ષાલ કુંદના સોભિત આણુકી છમિ કછુ કહતિ ન આવતિ
વિવિધ કુસુમકી માલા ઉરધરી શ્રીકર સુરસી જેત ગહાવતિ
લૈ દસન દેખે શ્રી મુખકો ગોવિંદ પ્રભુ ચરન ચિર નાવતિ

ગૌસ્વામી હિતહરિવંશજી.

રાધાવત્સલીય સંપ્રદાયના આદિ પ્રવર્તક ગૌસ્વામી હિતહરિવંશનો જન્મ
મં. ૧૫૫૯ માં મયુરાધી ચાર માહલ દક્ષિણે બાદગામમાં થએલો મનાય
છે. મિથળધુઓએ એમનું જન્મસ્થાન સદરાનપુર પામેનું દેવળંદ માન્યું
છે. રાધાવત્સલીય સંપ્રદાયના પંડિત ગોપાલપ્રભાદ ગમાંએ ગૌસ્વામીનો જન્મ
સં. ૧૫૩૦ માન્યો છે. મિથળધુઓએ તો એ સંવત ઉપરાંત વૈશાખ વદ
૧૧ નો દિવસ પણ બતાવ્યો છે. ઓડિશા નરેશ મદારાજ મધુકર શાહના

ગજપુત્રે ત્રી હરિરામ વ્યાસ મ ૧૬૨૭ ની આગપામ એમના સિખ થયા
જ્યા એટલે પડિત ગમચળ શુકને હિતહસ્તિશનો જન્મ સ ૧૫૫૬
મા ચો છે હિતજ ગૌડ વ્યાસજી હતા અને એમના પિતાનું નામ દેશવલ્લભ
મિત્ર અને માતાનું નામ તાગવતી હતું

હિતહસ્તિશ પહેલા માધ્વાનુયાયી જોપાન ભદ્રના સિખ હતા પાઠગથી
જ્ઞાનમાં સાર્થિકાગ્રએ મત્ર આપ્યો અને એમણે પોતાનો સ્વતંત્ર સપ્રદાય
ચલાવ્યો એટલે હિતમપ્રત્યયને માધ્વ સપ્રત્યયની અતર્ગત માનવામાં
હજારો નથી હિતજની મતભેદ વિરોધી મતભેદ છે રામચંદ્ર શુકલે એમને
સારપુત્રો હતા એમ નહોતું છે અને મિત્ર બહુઓએ પણ પુત્રો અને એક
પુત્રીનો ઉત્પન્ન કર્યો છે ગૌડવામીએ સ ૧૫૮૨ માં શ્રી રાધાવલ્લભની
મૂર્તિની સ્થાપનામાં પ્રતિજ્ઞા કરી અને ત્યાજ નિવાસ કર્યો હિતજ મંદિર
ના વિદ્વાન અને હિંદી ભાષાના મર્મજ્ઞ હતા એમણે ૨૭૦ મોક્ષનો રાધા
નુયાતિધિ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો છે નજ લાસમાં એમની રચના બહુ
નથી, પરંતુ જેટલી છે એટલી લાનપૂર્ણ સરમ અને મનોહર છે ગોસ્વામીના
૮૧ પદોનો સંગ્રહ 'હિત ચૌરાસી' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એમની દ્વારા
નજલાસની કાવ્યશ્રીના પ્રસાંગમાં ખુબ મહત્વતા મળી છે હરિરામ વ્યાસે એના
મત્યુ ઉપર અતરને અડકે એવા કંઈક પદો રચ્યા છે હિતજની મિત્રાનો મુખ્ય
શુભ માધુર્ય છે એ મુખ્ય શુભને લઈને એમ મનાય છે કે એઓશ્રી કૃષ્ણની
૧મીનો અવતાર હતા એમનો રચનામાં સ ૧૬૦૦ થી ૧૬૪૦
મનાય છે બાલુ રાધા, પુણ્યદાસના મત પ્રમાણે એમના ખીજા છુટક પદો
પણ મને છે એમની લાસ મૃદુ અને સુષ્ક છે હિતહસ્તિશની મિત્રા
મિત્રા માટે નથી રચાઈ એ તો એમના વિશુદ્ધ અને પવિત્ર હવનનો એક
અંશ છે છેડી શોધમાં મુકુ ' નામનો એ ગ્રંથ મળ્યો છે એમની
'હિત-ચૌરાસી' ઉપર લો નાથ વિઓ એક મી. પણ લખી છે એમના
પોમાથી એક પદ અહિ મુક્યુ છે

ચલ હિ દિન માનિનિ કુંજ-કૃદીર

તો બિન કુંવર કોટિ બમિતા જીત મથત મદન દી પીર
ગદ ગદ મુર બિરહાકુલ પુલકિત શ્રવત બિલોચન નીર
કાલિ કાલિ વૃષભાનુ નંદિની બિલપત બિપીન અધીર
બંસી મિસીબ બ્યાલ માલાવલિ પંચાવન પીઠ દીર
મલયજ ગરજ હુતાસન માણત સાખા મૃગ રિપુ ચીર
હિત હરિખંસ પરમ કોમલ ચિત ચપલ ચલી પિય તીર
મુની ભય ભિત શ્રેજકો પિંજર મુરત રુકુર રન બીર

ગૌસ્વામી હિનહરિવંશ પછી સં. ૧૫૬૩ માં કોષ ચંદ નામના કવિએ ' હિતોપદેશ ' નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો અને સં. ૧૫૭૫ માં છીહલે ' પંચ સહેલી ' નામક એક ગ્રંથકથા લખી. આ કવિ મારવાડના દેખાય છે. એમના ગ્રંથમાં પાંચ સખીઓની વિરહવેદનાનું વર્ણન છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ એઓ સામાન્ય કોટિના કવિ છે. ત્યાર પછી રાવબરેલીના કંદોષ કવિ લાલદાસે સં. ૧૫૮૫ માં ' હરિચરિત ' અને સં. ૧૫૮૭ માં " ભાગવત દશમ સ્કંધ " રચ્યાં. આ બંને પુસ્તકો સામાન્ય છે.

પ્રસિદ્ધ કવિ મહાપાત્ર નરહરિ બંદીજનનો જન્મ સં. ૧૫૬૨ માં અને મૃત્યુ ૧૬૬૭ માં થયું. એટલે એમની અવસ્થા ૧૦૫ વર્ષની નિકળે છે. એમાંથી એમનો કવિતાકાળ ૭૭ વર્ષનો મનાય છે. મહાપાત્રની ઉપાધિ એમને અકબરના દરબારમાં મળી હતી. બંદીજન આસની (ફતેહપુરસીકી) ના રહીશ હતા. અકબરના દરબારમાં એમનું બહુમાન હતું. એમણે ૭૫૫ અને કવિતા કલાં છે. એમના રચેલા બે ગ્રંથો " રક્મિની મંગલ " અને " જાપય નીતિ " પરંપરાથી પ્રસિદ્ધ છે. એમનો ત્રીજો ગ્રંથ ' કવિત સંગ્રહ ' પણ શોધમાં મળ્યો છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ એમની ગણુના તોપની કક્ષમાં ચાલ છે. એમનો જે દોહરો સાંભળીને અકબરે ગૌવધ બંધ કરાવ્યો હતો, એ આ રહ્યો.

અરિ હું દંત તિનુ ધરૈ તાહિ નહિં મારી સકત કોઇ
 હમ સંતત તિનુ ચરહિં વચન ઉચ્ચારાહિં દિન હોઇ
 અમૃત પથિ નિત સેવહિં બચ્ચ મહિં થંભના જાવાહિં
 હિંદુહિં મધુર નદે હિં કંદુકે તુરકે હિં ન પિયાપહિં
 કહિં કવિ નરહરિ અકબર મુનૌ બિનવતિ ગહિંજેરે કરન
 અપરાધ કૌન માહિં મારિયત મુએકુ સામ સેવક ચરન

નરહરી, બંદીજનના સમયમાં જ બિશ્વગ્રામના શાહ મહમ્મદ અને
 એમની સ્ત્રી અંબાએ પણ કવિતા કરી છે. આશ્રમની રચનાઓનો પણ
 આજ સમય મનાયો. ત્યાર પછી સ્વામી નિપટ નિરંજનનો કવિતાકાળ
 આવે છે, એઓ હિંદીના પ્રકૃષ્ટ કવિ અને સિદ્ધ તરીકે મશહૂર હતા.
 એમનો સમય સં. ૧૫૬૫ માં આવે છે. એમની કવિતામા વેગ અને
 વાસ્તવિકતા ખુબ હતાં. એમના ‘સંતસરસી’ અને “નિરંજન સંગ્રહ”
 નામના બે ગ્રંથો મળ્યા છે. એમણે કપીર સાહેબની જેમ સામાન્ય
 વાતોમાં પણ જ્ઞાનચર્ચા કરી છે. એમણે ખડીબોક્ષીમાં કવિતા કરી છે
 એવું દેખાય છે, કારણ મુખ્ય અંશ એનો છે.

કૃપારામ.

સં. ૧૫૮૯ ની આસપાસ કૃપારામ કવિનું નામ આવે છે. એમના
 વિષયમાં વિગતવાર માહિતી મળતી નથી. એમણે સં. ૧૫૯૮ માં
 ‘હિત તરંગિની’ નામનો એક રસગ્રંથ બનાવ્યો છે. એમાં ઘણા રસોતું
 વિસ્તારપૂર્વક જોડોમાં વર્ણન છે. આ કવિની ભાષા મુખ્ય પ્રજાભાષા છે.
 આ ગ્રંથમાં ૩૬૯ છંદ છે અને લગભગ બધા જ દોહરા છે. રીતિગ્રંથના
 આચાર્ય તરીકે વિદ્વાનોએ મહાકવિ કેશવદાસને મુક્યા છે, પરંતુ મિશ્રબંધુ-
 નાએ કૃપારામને રસરીતિના આદિ કવિ કહ્યા છે. એમની કવિતાનું
 દાહરણ આ રહ્યું:—

લોચન ચપલ કટાચ સર અનિયારે વિષ પુરિ
 મન મૃગ બેઘૈ મુનિન કે જગ જન સાહત બિસૂરિ

આબુ સખારે હૈ ગંધ નંદલાલ હિત તાલ
 કુંમુદ કુંમુદિની કે જાદુ નિરખે ઐરે હાલ
 પતિ આપો પરદેસતે ઝડતુ બસંત ડી માની
 હુમડી હુમડી નિજ મહલમેં ટહલૈ કંરે સુરાની
 માલક મોહમદ જયસી.

કૃપારામ પછી પ્રસિદ્ધ સુરી કવિ મસિક મોહમદ જયસીનો રચનાકાળ આવે છે. જયસી પ્રસિદ્ધ સુરી ફકીર શેખમોહિદીના શિષ્ય હતા અને જયસીમાં રહેતા હતા. એમણે શેરશાહના સમયમાં અર્થાત ૧૫૬૭ ની આસપાસ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘પદ્માવત’ ની રચના કરી હતી. એમણે પુસ્તકના આરંભમાં રચનાકાળ આ પ્રમાણે આપ્યો છે.

સન નૌસો સેતાલિત અહા, કથા અરંભિઝૈન કવિ કહા.

પદ્માવતની હસ્તલિખિત પ્રતો અધિકતર ફારસી અક્ષરોમાં લખેલી મળેલી છે. એમાં ઘણા લોકોએ દિજરી સન ૯૨૭ જોયો છે. આ સન શેરશાહના રાજત્વકાળ સાથે મળતો નથી. પદ્માવતનો એક પ્રાચીન અનુવાદ બંગાલી ભાષામાં મળે છે, એમાં પણ દિજરી સન ૯૨૭ જ લખ્યો છે. આ ઉપરથી કેટલાકોએ અનુમાન દોર્યું છે કે કદાચિત જયસીએ ૯૨૭ માં આ ગ્રંથનો આરંભ કર્યો હોય, અને કોઈ ખાસ કારણે વચમાં મુસ્લિમ રાખી પાછળથી શેરશાહના સમયમાં પુરો કર્યો હોય. પરંતુ આ અનુમાન સંગત નથી લાગતું. ફારસી અક્ષરોમાં “નૌસો સેતાલિસ” ને બદલે “નૌસે સતાઇસ” વાંચવું સંભવિત છે.

જયસી એ સમયના સિદ્ધ ફકીરોમાં ગણાતા હતા. અમેરીના રાજ-ધરાણામાં એમનું બહુ માન હતું; કારણ એમની દુઆથી અમેરીના રાગને પુત્ર થયો હતો. અમેરીના રાજના કોટની સામે જ એમની કબર દશ સૂની છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે એમણે ત્યાં જ શરીર છોડ્યું હશે. જયસી કાણુ અને કેમણે કૃષ્ણ કહા એમની કૃપાળીમાં જ એમના શિષ્યો એમના

બનાવેલા લાવપૂર્ણ દોહા ચોપાઇઓ લોકસમાજમાં ગાતા કરતા હતા. એમણે જે ગ્રંથો રચ્યા છે. પદ્માવત અને અખરાવટ. અખરાવટમાં વર્ણુભાગના એક એક અક્ષરને લઈને સિદ્ધાંત સંબંધી તત્ત્વોથી સજર ચોપાઇઓ કહી છે. આ નાનાશા પુસ્તકમાં ઇશ્વર, સૃષ્ટિ, જીવ, ઇશ્વરપ્રેમ, આદિ વિષયો ઉપર જાણસીએ પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. પરંતુ જાણસીની અક્ષય કૃતિનો આધાર તો 'પદ્માવત' છે. આ ગ્રંથના વાચનથી સમગ્રજન છે કે જાણસીનું હૃદય દેટલું કોમળ અને 'પ્રેમકી પીર'થી ભરેલું હશે. લોકપક્ષ અને અધ્યાત્મપક્ષ બંને તરફ જાણસીની ગૂંઠતા, ગંભીરતા અને સરસતા વિશ્વક્ષણ દેખાય છે.

કબીરે પોતાના કટાક્ષલયી શબ્દઆણેથી હિંદુઓ અને મુસલમાનોનું કટરપણ દૂર કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે અધિકતર ચિદ્ર ચદ્ર એવો દેખાય છે; હૃદયને સ્પર્શ કરે છે પણ સોસરો નહિ, વળ ખાઇને. માનવ માનવ વચ્ચે જે એક રાગાત્મક સંબંધ છે તે એમના દ્વારા નેટલી અને તેવી રીતે વ્યક્ત નથી થયો. પોતાના નિત્યના જીવનમ્હુ. અંતર-સામ્યનો અનુભવ માણસ ક્યારેક કરે છે એની અભિવ્યંજના એમનાથી નથી થઇ. કુતખન, જાણસી આદિ મુખી કવિઓએ પ્રેમનો એ શુદ્ધ માર્ગ જતાવવાની સાથે મનુષ્ય માત્રના હૃદય ઉપર જેનો પ્રભાવ પડે એવી સામાન્ય જીવનદશા પણ મુકી. મુસલમાન અને હિંદુઓના હૃદયનો અંતરમેદ છુંસી નાખનારાઓમાં જાણસીનું નામ મોખરે આવે છે. એમણે મુસલમાન ધર્મને હિંદુઓની વાતો, હિંદુ દષ્ટિએ, હિંદુઓની ભાષામાં સહૃદયતાપૂર્વક કહીને જીવનની મર્મસ્પર્શી અવસ્થાઓની સાથે પોતાના ઉદાર હૃદયનું સંપૂર્ણ સામંજસ્ય કરી બતાવ્યું. કબીરે કેવળ બિન્ન પ્રતીત થતી પરાદાસતાની એકતાનો આલાસ કરાવ્યો હતો. પરંતુ પ્રત્યક્ષ જીવનની એકતાનું દરય દષ્ટિ સમીપ લાવનાર તો જાણસી જ.

પદ્માવતમાં પ્રેમગાયાની પરંપરા પૂર્ણ પ્રાઠ્ઠતાએ પહોંચેલી દેખાય છે. એ પરંપરાનો સૌથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ પદ્માવત છે. પદ્માવતની કહાણીમાં એક

નિશેપતા પણ છે. એમા દનિદાસ અને કંપનાનો સુયોગ છે. ચિત્તોખી મહારાણી પદ્મિનીનો મનિદાસ હિંદુ હૃદયના મર્મને સ્પર્શ કરે એવો રંગ દર્શી છે. જનયસીએ જો કે મનિદાસ પ્રમિદ નાયક અને નાયિકા લીધાં છે: પરંતુ પોતાની કહાણીનું રૂપ તો કંપનાના ઉત્કર્ષદ્વારા સાધારણ જનતાના હૃદયમા પ્રતિષ્ઠિત હતું એજ લીધું છે. આ રીતે આ પ્રેમકથાનો પૂર્વાર્દ દ્વિપત અને ઉત્તરાર્દ અંતિદાસિક છે. ‘પદમાવત’ની કથાનો સારાંશ આલો છે:—

“ સિંહવહિષના રાજા ગંધર્વસેનની એક પરમ રૂપવતી કન્યા હતી. રૂપ અને ગુણમા પદ્મિની હોવાથી માખાપે એનું નામ પદ્મિની જ રાખ્યું હતું. એ કન્યા પાસે હિરામણુ નામનો એક ચતુર પોપટ હતો. એક દિવસ રાજાના ક્રોધથી પોપટ ઉડી ગયો. એ પોપટ એક શિશુરીને હાથ આવ્યો અને (ગુપ્તની) તોડના મહારાણા રતનસેનને વેચ્યો. એ પોપટે રતનસેન આગળ પોતની રૂપકથા એવી ચતુરાઈથી કહી કે મહારાણા પદ્મિની ગાંધર્માં યોગી યેષ્ઠને આત્રી નિકળ્યા. ખુબ મુશ્કેલી અને અપાર દુઃખ પછી પદ્મિનીનું ક્ષમ રતનસેન સાથે થયું અને મહારાણાનું મનમાન્યું થયું. રતનસેન અને પદ્મિની ઘણા દિવસ સુધી સુખી જીવન જીવ્યાં. એક દિવસ રતનસેનની સલાના પંડિત રાધવચેતનને કેટલાક કારણોસર સલામાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યો. આ પંડિતે રાણા ઉપર વેર વાગવા દીધ્વીના બાદશાહ અશ્વાઉદીન આગળ પદ્મિનીનું રૂપવર્ણન કર્યું. આવું અદ્ભૂત અને રંગદર્શી વર્ણન સાંભળીને બાદશાહને મોહ થયો અને વાસના જાગી. એણે પોતાના સમગ્ર બળ સહિત ચિત્તોખર ચઢાઈ કરી. લગાઇ બાર વર્ષ આત્રી પણ બાદશાહને પદ્મિની કે દુર્ગ બેમાંથી કંઈ મળ્યું નહિ. એક દિવસ સંધીની મસલતને બહાને અપાર યુક્તિથી દર્પણુદ્વારા શાહે પદ્મિનીનું રૂપ જોયું અને જગથી રતનસેનને કેદ કરીને દીલ્હી લઈ ગયો. રાણી પદ્મિનીની ખાતર ગોરા અને બાદશાહ નામના વીરો પોતાના પરાક્રમથી મહારાણાને છોડાવી લાવ્યા. ગોરાનું રસ્તામા જ વીરમૃત્યુ થયું, પાછળથી મહારાણા રતનસેન

અને રાજા દેવપાલ વચ્ચે પણ પદ્મિની ખાતર જ 'યુદ્ધ યયુ' તેમા બન્ને માર્યા ગયા રતનસેનનુ શબ ચિતોડ લાવવામા આવ્યું, એમની બન્ને રાણીઓ પદ્મમાવતી (પદ્મિની) અને નાગમતી પતિ સાથે સતી થઇ. પાછળથી ત્યારે સેના સહિત બમણા બળ મહિત અલ્લાહાદીન પદ્મિની મેળવવા ચિતોડ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે ત્યા એણે પદ્મિનીને બદલે એની રૂપાળી દેવની રાખનો ઢગલો લેયો. ”

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રેમગાથાની પરંપરામા પદ્મમાવત સોથી પ્રૌઢ અને સરસ ગ્રંથ છે. પ્રેમમાર્ગી સુદી કવિઓની બીજી કથાઓ કરતા આ કથામા જે વિશેષતા છે તે એ છે કે આવા વર્ણનો અને રૂપકાથી સાધનાના માર્ગ એની મુશ્કેલીઓ અને સિદ્ધિના અવરૂપની પણ વ્યંજના થાય છે, કવિ ગ્રંથની સમાપ્તિ વખતે કહે છે.

તન ચિત્ત ઉર, મન રાજા કીન્હા

હિય સિંધલ, બુઝ પદ્મિનિ ચીન્હા

ગુરુ મુઆ જેઠ પંથ દેખાવા

ખિત ગુરુ જગતકો નિરગુન પાવા

નાગમતી યહ દુનિયા ધંધા

ખાંચા સોઘ ન એહિ ચિત બંધા

રાઘવ દુત સોઘ સૈતાનુ

• માયા અલાહિદી મુલતાનુ.

‘ પદ્મમાવત ’ ની રચના સંમૃત. પ્રબંધકાવ્યની સર્ગબદ્ધ પદ્ધતિ પર નથી પણ ફારસી રૈયી પર છે; તો પણ શૃંગાર વીર આદિ રસવર્ણનો આલી આવતી ભારતીય કાવ્યપરંપરા અનુસાર જ છે. પદ્મિનીનું જે રૂપવર્ણન લાયગીએ કર્યું છે એ વાચકને સૌંદર્યની લોકોત્તર લાવનામાં લયલીન કરી મે છે. અનેક પ્રકારના અલંકારોની પણ એમા સુંદર યોજના છે

સરવર તીર પશ્ચિની આઘ ઝોંપા છારિ કેસ મુકલાઠ
સાંસ મુખ અંગ મલયગિરિ બાસા

નાગિની ઝાંપી લીનહ ચહું પાસા

એ નમ ઘટા પરી જગ છાંહા

સસિ કે સરન લીનહ જનુ રાહા

ભૂલિ ચકોર દીઠિ મુખ લાવા મેઘ ઘટા મંહ ચંદ દેખાવા.

પશ્ચિનીના રૂપવર્ણનમાં જાયસીએ કાઠ કેકારો તો જેના વિરહથી આખીય સૃષ્ટિ વ્યાકુળ બનીને વેદના ખમી રહી છે એ અનંત સૌન્દર્યની તરફ પણ સુંદર સંકેત ક્યાં છે:—

બરૂની કા બરૂનો પ્રભિ બની સાધે બાન જાનુ હુમ્મ અની,

ઉન બાનનહ અસ કો જો ન મારા બેદિ રહા સગરો સંસારા

ગગન વખત જો જાહિં ન ગને ત્રે સખ બાન આહિ કે હને

ધરતી બાન બેધિ સખ સખી રાખી ઠાઠ દેહિં બસ સાખી

રોવે રોવે માનુસ તન ઠાઠે સૂત હિં સૂત બેધે અંસ ગાઠે

બરૂનિ-બાન અસ ચોપ હું બેધે રનબન ઢાખ

સૌજ હિતન સખ રોવો પખ હિતન સખ પાખ.

આવી રીતે જોગી રતનસેનના કંઠિન માર્ગના વર્ણનો દ્વારા સાધકન માર્ગના વિદ્વા (કામ ક્રોધ આદિ વિકારો) પણ બતાવ્યા છે.

આહાહ મિલ્લાન જો પહું ત્રે કાઠ તબહમ કહખ પુરૂપ ભલ મોઢ

હે આગે પરખટ કે ખાટા વિષમ પહાર અગમ સુઠિ ઘાટા

બિચાં બિચાં નદી બોહ જોનારા ઠાવ હિં ઠાવે બેઠ ખટ પારા.

જમસીની લાપા બેઠે ગામડી પૂર્વી દિલી છે છતાં એમાં સ્વાભાવિક માધુર્ય ભર્યું છે.

ગદાધરભટ્ટ

જયસીના - સમયમાં જ ગદાધરભટ્ટનું નામ મળે છે. પંડિત રામચંદ્ર શુક્લના અનુમાન પ્રમાણે તો એઓ ચૈતન્ય પ્રભુના શિષ્ય હતા. એમનો રચનાકાળ ૧૬૮૦ ની આસપાસ મનાય છે. આ હિસાબે એમનો સમય સૂરદાસની સાથે પડે છે. ગદાધરભટ્ટ સંસ્કૃતના પંડિત હતા એટલે શબ્દો ઉપરનો એમનો કાશુ સુંદર હતો. એમની ભાષા નિર્દોષ અને કવિતા ભાવવાળી છે.

મીરાંબાઇ

સુશી કવિ જયસીના સમય પછી તરત જ મૂર્તિમંત કશ્ચા સમી ભક્તિધેવી મીરાંનો સમય આવે છે. વૈષ્ણવધર્મના ઉદય કાળે ભક્તિની ખીજ સરીખડી મીરાંબાઇ મેડતિયાના રોડોડ રત્નાસિંહની પુત્રી, રાવ દુદાઇની પૌત્રી અને જોધપુર વસાવનારા પ્રાસદ રાવ જોધાઇની પ્રપૌત્રી હતી. મીરાંનો જન્મ મં. ૧૫૭૩ માં ચોઠડી નામના ગામમાં થયો હતો. અને એનો વિવાહ ઉદયપુરના સુવરાજ બોજરાજજી સાથે થયો હતો. મીરાં બાલ્યાવસ્થાથી જ કૃષ્ણભક્તિના રંગે રંગાતી જતી હતી. પીયરમાં વૈષ્ણવધર્મના સંસ્કાર બળે એના અંતરમાં ભક્તિ સ્વાભાવિક જ ઉગી હતી. વિવાહ પછી થોડા વખતમાં જ એના પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો. ખીજા કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે એના પતિ મીરાંની પાછળ વૃંદાવન સુધી ગએલા. મીરાંબાઇ વિશે ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રમાણો અને માહિતી ન હોવાથી કશું જ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. મીરાંની ભક્તિ દિવસે દિવસે વિસ્તરતી ગઇ. મીરાં પ્રેમભક્તિમાં લીન થઇને સતોની સાથે ધૂન લગાવીને નાચતી એ એનાં માસરિયાંને અણુજાજતું લાગ્યું. આવાં આવાં કરણોથી ઉરકેરાઇને એમણે મીરાંને ઝેર દેવાના અને ખીજા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરંતુ લગવાની કૃપાએ એ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી ઉગરી ગઇ. ઘરનાં માણસોના આવા દુષ્ટ આચરણોને લઇ મીરાં આખરે ઘર છોડીને ચાલી નીકળી અને પોતાના પ્રિયતમની કીડાબૂમિ વ્રજમાં વાસ કર્યો. મીરાંની ભક્તિની ધૂનથી આખું વ્રજ ગાઇ ઉઠ્યું અને ત્યાં ત્યાં મીરાં ભક્તિની અસર છવાઇ રહી.

મીરાની ઉપાસના ‘શૃંગાર’ ભાવની હતી. એને મન તો ત્રાંદિપ્ય એકલા જ પુરૂષ હતા. પોતે માશુકભાવે એની પૂજા કરતી. મીરાનું નામ અને ગુણગાન નાભાદાસ, ધ્રુવદાસ, વ્યાસજી, મહુકદાસ, રસિક આદિ પ્રસિદ્ધ ભક્તકવિઓએ કર્યા છે. મીરાંના પદોની ભાષા રાજસ્થાની મિથિન વચ્ચે ભાષા છે. એના પદોના ઘણાં પાકાંતરો થઈ ગયાં છે. કેટલાક તો શુદ્ધ ગુજરાતી જ બની ગયાં છે. મીરાંની કવિતા ભાવભક્તિ અને માધુર્યથી ભરપૂર છે. એના દરેક પદમાં અર્પિત ભક્તિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. વિરહદર્દ અને નિગૂઢ ભક્તિના સંદોર્ભિત વાસધી મીરાંના અંતરમાં થતાં તિવ્ર સંવેદનો એ જે શબ્દરૂપ ધર્યું છે, એની અસર તો ગાનાર કે વાચનાર ઉપર પણ થયા વિના નથાં રહેતી. મીરાના રચેલા ચાર ગ્રંથો પણ છે. નરસીજી હા માયરા, ગીત ગોવિંદી દીકા, રાગ સોરઠા કે પદ અને રાગ ગોવિંદ. મીરાંના પદોમાંથી ત્રણ ભજનો અહિં લીધાં છે.

નયના લલચાવત જીવારે ઉદાસી

રયામલ બનમેં બાજે રયામલખી બાંસી

નેનામેં રેનામેં મોહુ નીંદ ન આવે

પ્રીતમકો રવાસ મીરાં કુમુમ મુવાસી

અસો મેરે નૈનમેં નંદલાલ

મોહન સૂરતિ, સાંવરી સૂરતિ નૈના બને રસાલ

મોર મુકુટ મકરાકૃત કુંડલ અરૂન તિલક દિયે ભાલ

અધર મુધારસ મુરલી રાજતિ ઉર બેજતિ માલ

હુદ ઘંટિકા કટિ તટ સોખિત નૃપૂર શબ્દ રસાલ

મીરાં પ્રભુ સંતન મુખદાઘ ભક્ત બહલ ગોપાલ

કુંજન બન છાંડી હે માધો કોન ગુના તકસીર ?

જો મેં હોતી જલધી મહલીયાં

પ્રભુ કરતે જળ રનાન ચરન છુ લેતી હે માધો

જો મેં હોતી બનકી કાચલીયાં

ગોંવા ચરાવન આન બોલીયાં મુનતી હે માધો

જો મેં હોતી છીપકો માતી

ગલે બન રહતી હાર હીચે પર રહતી હે માધો

જો મેં હોતી બાંસકી મારલીયાં

કરતી મુખ પર રાસ અધરરસ પીતી હે માધો

જો મેં હોતી મારકી પંછીયા

પ્રભુ કરતે સિંગાર મુકુટ ચઢ રહતી હે માધો

જો તુમ ચાલો દરસ મીલનકો

મીરાં કે ઘનશ્યામ દરસ ધીન બ્યાકુલ હે માધો.

નરોત્તમદાસ.

મીરાંબાઈ પછી નરોત્તમદાસનું નામ મળે છે. “બિસવૌ કવિ મંડળ” ના મૂલપૂર્વ મંત્રી સ્વ. પંડિત દેવીદાસ ત્રિપાઠીએ એમને સિતાપુર જિલ્લામાં નાટી કરાના રહીશ બતાવ્યા છે; અને એવું પણ લખ્યું છે કે સં. ૧૬૦૦ મુખી એઓ વિદ્યમાન હતા. શિવસિંહ સરોજમાં એમનો સં. ૧૬૦૨ બતાવ્યો છે. એઓ કાન્ધકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. એમનો ‘સુદામાચરિત્ર’ ગ્રંથ લોહ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં સુદામાની દરિદ્રતા અને સંપત્તિ બનેનું બહુજ સુંદર અને ચથાર્થ વર્ણન છે. સુદામાનો સંતાપ અને જીવન વિષેના ઉચ્ચ વિચારો વગેરે પ્રસંગો આ ગ્રંથના ભાવવાહી આવેબનો છે. એમનો શૃંગારરસનો એક ઉત્તમ છંદ મિશ્રબંધુઓ પાસે છે. એમની કવિતા આભાવિક, રાસ અને હૃદયંગમ છે. કાવ્યભાષા વ્યવસ્થિત અર્જુ પરિમાર્જિત છે. એમની કાવ્ય પ્રતિભા એમની ભાવુક્તાનો પરિચય આપે છે. એમના એક ખંડકાવ્ય ‘ધ્રુવ ચરિત્ર’નું નામ પણ મળે છે, આ ઉપરાંત ‘વિચારમાળા’ નામક એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ પણ મિશ્રબંધુ વિનોદમાં છે. સુદામાચરિત્રનું એમનું નીચેનું કવિત બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

સીસ પગા ન ઝંગા તન મૈ પ્રભુ જાને કો આહ બસે કેહિ ગામા
 ધોતી ફરીસી લટી દુપટી અરૂ પાઈ ઉપાનહીકી નહિ સામા
 દ્વાર ખડો દિજ દુર્બલ એક રહો યકિ સો બસુધા અભિરામા
 પૂછત દીનદયાલ કો ધામ બતાવત આપનો નામ સુદામા

ગૌસ્વામી શ્રી વિઠ્ઠનાથજી પણ આજ કાળમાં યજ્ઞ ગયા છે. મહાપ્રભુ
 વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય અને પુત્ર તરીકે અને સૌથી વધારે તો ‘અષ્ટાપ’
 ના કર્તા તરીકે એમનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમનો જન્મ સં. ૧૫૭૨ અને
 મૃત્યુ સં. ૧૬૪૨ માં થયું. વિઠ્ઠનાથજી કવિ કરતાં ગદ્યરેખક તરીકે વધારે
 મનાય છે. ત્રીજી ત્રૈવાર્ષિક શોધમાં એમના બે ગ્રંથો ‘યમુનાષ્ટક’ તથા
 ‘નવરત્ન સદીક’ મળ્યા છે.

ગૌસ્વામી વિઠ્ઠનાથજી પછી સ્વામી હિતહરિવંશના શિષ્ય થાસેવકજી
 અને હરિવંશઅલીના નામો આવે છે. સેવકજીનો જન્મકાળ સં. ૧૫૭૦
 લગભગ જણાય છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૧૦ મનાય છે. એમણે
 ‘બાની’ નામક એક ગ્રંથ રચ્યો છે અને એમાં ગુરૂના યશનું વર્ણન કર્યું
 છે. હરિવંશઅલીએ બે ‘અષ્ટકો’ રચ્યાં છે.

સ્વામી હરિદાસ.

ટટ્ટી સંપ્રદાયના સંસ્થાપક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા હરિદાસ અકબરના સમ-
 થમાં એક સિદ્ધ લક્ષ્મી અને સંગીત કલાકોવિદ તરીકે વિખ્યાત હતા.
 પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય તાનસેન એમને ગુરૂ માનતા. લોક કથા કહે છે કે
 એક દિવસ અકબરને તાનસેનના ગુરૂનું સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ.
 ખોટો બાદશાહ તોપણ એના પ્રભાવ કે સત્તાથી હરિદાસ ગાય એમ દંડુ
 નહિ; એટલે એક દિવસ તાનસેન અને અકબર સાથે હરિદાસને ત્યાં ગયા.
 તાનસેને એક ગીત શરૂ કર્યું અને વચમાં ખોટો બાદશાહ માથો એટલે
 નરત જ એને સુધારવા હરિદાસે આપું ગીત એના સાચા સરમાં ગાયું.

એઓ સનાતન બ્રાહ્મણ હતા અને વૃંદાવનમાં રહ્યા પછી કેટલોક સમય નિધુવનમાં રહ્યા હતા. એમના પદના રાગો સંગીતગાન મિલાય ગવાનાં નથી. એમની કવિતા મર્વત્ર મધુર અને કામળ નથી પરંતુ ભાવો હિટ્ટ છે. એમના પદોના ત્રણ ચાર સંગ્રહ ‘હરિદાસકો-અંથ’ ‘સ્વામી હરિદામણ કે પદ,’ અને ‘હરિદાસકી બાની’ મળે છે. એમની કવિતાનો સમય ૧૬૦૦ થી ૧૬૧૭ સુધીનો મનાય છે. એક લોકકથા એવી પણ છે કે એઓ રાધાની પ્રિય સખી લલિતાના અવતાર હતા.

સ્વામી હરિદાસ પછી અકબરી દરબારના કવિઓનો સમય આવે છે. અકબરી દરબારના કેટલાક કવિઓની અને સ્વયં અકબરની કવિતા મં. ૧૬૩૧ પછી જ ખીલી હતી: એટલે ગૌસ્વામી વૃંદાસીદાસના સમયની સાથે એમની કવિતાનો સમય પણ મુકી શકાય. મિથ બંધુઓએ અકબરી દરબારના કવિઓને મરચુગમાં ગણી લીધા છે; અને એ ઉચિત લાગે છે. એટલે અહિં પણ વૃંદાસીના કવનકાળ પહેલા જ આ કવિઓ અને ખીળ કેટલાક કવિઓ વિશે આપણે વિવરણ કરીશું. આ રીતે ‘પહેલું’ નામ ટોડરમલનું આવે છે.

ટોડરમલ.

મહારાજ ટોડરમલનો જન્મ સં. ૧૫૮૦ અને મૃત્યુ મં. ૧૬૪૬ માં થયું. ટોડરમલ અકબરના મુલકી વહીવટના મુખ્ય મંત્રી હતા. કેટલોક વખત એમણે બંગાલના સુબા તરીકે પણ કામ કર્યું હતું. ટોડરમલ હિંદીના કવિ હતા પરંતુ એમની કવિતા સાધારણ પંક્તિની હતી. એમની કવિતાની થોડી પંક્તિઓ આ રહી:

સો હૈ જિન, સાસન મેં આતમાનુ સાસન સુ
 છ કે દુખહારી સુખકારી સૌચી સાંસના

જોકો ગુન ભદ્રકાર ગુણભદ્ર જોકો જાનિ . . .
 ભદ્ર ગુનધારી ભવ્ય કરત ઉપાસના.

બીરબલ.

મહારાજ બીરબલનો જન્મ સ. ૧૫૮૫ માં કાનપુર જિલ્લાના તિકવાપુર ગામમાં એક માધારણ કન્યકુબ્જા વાળા ગંગાદાસને ત્યાં થયો હતો. આ વાતનો ઉલ્લેખ પ્રયાગના અગ્રણી સ્થંભ ઉપર મળે છે. એ સ્થંભ ઉપર નીચેનું વાક્ય કાતરાવતું છે. “ મંવત ૧૬૩૨ શકે ૧૪૯૩ માર્ગ બદી ૫ એકમવાર ગંગાદાસ મુન મહારાજ બીરબલ શ્રી ભગ્યગજ પ્રયાગકી યાત્રા સુકલ સિખિત. ”

એમની જન્મભૂમિના વિષયમાં તવારીખનવિરોમાં મતભેદ છે. ઉપલી હકીકત વૃષભુના દોહરાને આધારે લીધી છે. બીરબલ એક મામાન્ય ગિનિ-માયો ચઢીને પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભા વડે અકબરના નવરત્નોમાંથી એક બન્યા હતા. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૬૪૦ માં મનાય છે. બીરબલ કવિતાપ્રેમી હતા અને પોતે પણ મનોહર કવિતા બનાવતા. લખાવેલ એ એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ છે. એમની ગણના તોપની સાથે થઈ છે. કવિ હોવા ઉપરાંત એમનામાં વિચારચાતુર્ય જન્મ્યું હતું. બીરબલ ચતુર હોવાની માથે બાહુજ મર્મભેદક મજાક પણ કરતા અને એમના આ ખામ ગુણ ઉપર બાદશાહ અકબર ખૂબ ખુશ રહેતા. આનો ઉલ્લેખ ‘ બીરબલ વિનોદ ’ નામક ગ્રંથમાં મળે છે. કહેવાય છે કે કેશવદાસની કવિતા પર આક્રિંત થઈને એમને એક લાખ મુદ્ર ભેટ આપીને પોતાના ઔદાર્યનો પરિચય કરાવ્યો હતો. એ ઉપરાંત એકાંક નરેશનો એક કરોડ મુદ્રનો દંડ માફ કરાવીને પોતાના ઉદાત્ત અને ખાનદાન સ્વભાવની પ્રતીતિ કરાવી આપી હતી. એમનું મૃત્યુ મં. ૧૬૪૦ માં થયું હતું. એમની કવિતામાંથી એક જંદ અલિં મુકયો છે

એક સમે હરિ યેનુ ચરાવત બેનુ બગાવત મંભુ રસાલહિ
ડીઠ ગમ્યાં ચાલ મોહનકી વૃષભાનુ મુતા હિર મોતિન માલહી
સો છબિ બ્રહ્મ લયેટી હીયે કરસોં કર સૈ કર કંજ સવાલહિ
પસ કે મોસ કુમુમકી માલ મૈનો પહિરાવતિ બ્યાલહિ બ્યાલહિ

ગંગા.

ગંગાની કવિતા બહુ જ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ એમના
 જીવન વિશે પ્રમાણભૂત માહિતી બીજકુલ મળતી નથી. કેટલાક વિદ્વાનોએ
 એમને 'પ્રાદ્યુલ' અને 'કેટલાકે એમને ભાટ માન્યા છે. ગંગ યજ્ઞ અદ્યપરી
 દરબારના નવ રત્નોમાંના એક હતા. એમનો સમય સ. ૧૫૬૦ થી
 ૧૬૭૦ સુધીનો અનુમાન થયો છે. ગંગની કવિતા ઘણીખરી હુપ્તપ્રાય
 થઈ ગઈ છે, પરંતુ જેટલી મળી છે તેટલી ઉપરથી એઓ પ્રથમ પંક્તિના
 કવિ ગણાયા છે; અને સેનાપતિની કક્ષામાં એમની ગણના થઈ છે. ત્રીજી
 શોધમાં 'ખાન ખાના કવિત' નામનો એમનો એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની
 મુખ્ય ભાષા તો મજ હતી પરંતુ એમણે બે ત્રણ ઉપભાષાનો ઉપયોગ
 કર્યો છે. એમની કવિતામાં ઉદ્દંડતાની માત્રા વધારે છે, હાસ્યરસનો
 ગંગ આચાર્ય મનાય છે. એમના ગુદના વર્ણનો કિટક અને સરસ
 છે. એમના બે જોડે અર્ધિ મુક્યા છે.

ઐઠીતી સખિન સંગ પિયંકા ગયત મુન્યો
 મુખ કે સમૂહમેં વિયોગ આગિ ભરકી
 ગંગ કહૈ ત્રિવિધ મુગંધ લૈ પવન બહો
 લાગત હી તાકે તન ભઝ બિથા જરકી
 પ્યારી કે પરસી પૈન ગયો માનસર પહ
 લાગતહી ઐરે ગતિ ભઝ માનસર કી
 જલયર જરે ઐ સેવાર જરી છાર ભયો
 જલ જરી ગયો પંક મુખ્યો ભુંમિ દરકી.

તાનસેન.

તાનસેનનું મુળ નામ ત્રિલોચન હતું. એમના પિતામહ એમને લઇને
 વાલીઅર નરેશ મદારામન રામનિરંજનને ત્યાં જતા હતા, ત્યારે આ જ

મહારાજએ એમને તાનસેનની હયાધિ આપી હતી સંગીત શાસ્ત્રમાં પદેલા બેબુ બાવરો એમના ગુરુ હતા. અને પાછળથી શેખમહંમદ ગૌલના શિષ્ય થયા. સ્વામી હરિદાસને પણ એમણે ગુરુ માન્યા છે. એવી લોકકથા છે કે એમના સંગીત ઉપર મુખ્ય થઇને શાહી જનાનાની એક રૂપ અને લાવણ્યની મૂર્તિ જેવી એક મુસ્લીમ કન્યાએ તાનસેનના પ્રેમની માગણી કરી અને તાનસેને પણ એ પ્રેમ સ્વીકાર્યો અને મુમંક્ષમાન થયા. તાનસેનના “સંગીતસાર” “રાગમાલા” અને “શ્રી ગણેશસ્તોત્ર” નામના ગ્રંથો છે. એમનો કવિતા કાળ સં. ૧૬૧૭ ગણાય છે. તાનસેન કવિ કરતા સંગીતકલાના આચાર્ય ગણાતા હતા અને આ બન્ને તત્ત્વોના સુયોગને લઇને એઓ રાગને અનુરૂપ અર્ધગંભીર પદો રચી શકતા. એમના કેટલાક દીપક, ભેરવ, શ્રી અને મેઘના ગીતો અર્ધગંભીર અને લાવણ્યપૂર્ણ માટે લોકવિખ્યાત છે. આજે હિંદુસ્થાનના દરેક પ્રખ્યાત ગવૈયા પાસે તાનસેનની ત્રણચાર સુંદર ચીજો હોવાની જ.

રહીમ ખાનખાના.

રહીમ ઉર્ફ અબ્દુર્રહીમ ખાનખાના અકબરશાહના માનીતા અમીર મોગલ સરદાર બેરામખાં ખાનખાનાના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૧૦ માં થયો હતો. રહીમ સંસ્કૃત, અરબી અને ફારસીના વિદ્વાન તથા હિંદી કાવ્ય અને ભાષાના મર્મજ્ઞ હતા. રહીમ દાનેશ્વરી અને પદ્યપ્રકારી પુરુષ હતા. એમની દાનશીલતા હૃદયની હતી; કીર્તિની લાલસા સાથે એનો સંબંધ ન હતો. કહેવાય છે કે ગંગકવિને એક દિવસ ૩૬ લાખ રૂપીઆ આપી દીધા હતા. અકબરના એઓ મુખ્યમંત્રી અને સેનાપતિ હતા અને મોટા મોટા મુદ્દોના વિજેતા હતા.

છેક જહાંગીરના સમય સુધી એઓ વિદ્યમાન હતા. એક સુદમાં દરો દેવાના ખોટા ગુન્હા માટે એમની જાગીર જપ્ત કરીને એમને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. કેદમાંથી છુટ્યા પછી એમની અવસ્થા બહુ જ હીન અને દરિદ્ર થઇ ગઇ હતી. એમની આવી અવસ્થામાં પોતાની પાસે ધન ન હોવાથી એક

યાચકને એક દુહો લખી આપીને રીવા નરેશ પામે મોકલ્યો અને રાત્રીએ એ યાચકને એક લાખ રૂપીઆ આપ્યા. રહીમની મોગલ સામ્રાજ્યની સેવાઓ ન બૂઝાય તેવી હતી. મંસારનો એમને ઉડો અને વિશદ અનુભવ હતો; અને એવા અનુભવોના મર્મને ગ્રહણ કરવાની એમનામાં અદ્ભૂત શક્તિ હતી. પોતાના ઉદાર અને ઉદાત્ત હૃદયને સંસારના વાર્તાવિક વ્યવહારોની વચ્ચે રાખીને જે સવેદનાનો એમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એની જ વ્યંજના એમના દુહામાં દેખાય છે. રહીમની રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે; અને એનું કારણ ઇસ્લામની વાર્તાવિક પરિસ્થિતિનો માર્મિક અનુભવ છે. રહીમના દોહામાં માર્મિકતા છે અને એમાંથી સહૃદયતા નીતરે છે. રહીમનું હૃદય આર્દ્ર હોવાથી એમને કંપનાના ઉડ્યનોની બહુ અપેક્ષા ન હતી. એમના એક ગ્રંથમાં એમણે નાયિકા ભેદના જે ચિત્રો આલેખ્યાં છે તે પણ હુબહુ છે. એમના શૃંગાર ચિત્રોમાં આર્થપ્રેમની ઉર્જાવળતા ભરી છે.

લાખા ઉપર તુલસીદાસ જેટલું રહીમનું પ્રભુત્વ દેખાય છે. એઓ વ્રજ અને અવધી બંને લાખાઓમાં કુશળ હતા. એમની કેટલીક પંક્તિઓ તો એટલી બધી સરસ અને હૃદયગમ છે કે મહાકવિ બિહારી જેવાએ પણ એનો ઉપયોગ કર્યો છે.

રહીમનું અવસાન સં. ૧૬૮૨ માં થયું. હજી સુધી એમના ‘રહીમ સતસઘ’ ‘અરવૈ નાયિકાભેદ’ ‘શૃંગાર સોરક’, ‘મદનાટક’ અને ‘રાસ પંચામ્યાથી’ નામના ગ્રંથો મળ્યા છે. ભરતપુરવાળા પંડિત માયાશંકર માસિકે ‘નગરગોખા’ નામના ગ્રંથની પણ શોધ કરી છે; અને એમણે જ ‘રહીમ રતનાવલી’ નામક એક મંત્રહ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

રહીમે ફારસીનો એક દિવાન પણ બનાવ્યો છે. અને “બાકયાન બાબગી”નો તુર્કીમાંથી ફારસીમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે. એમની રચનાના થોડા નમુના અહિં આપ્યા છે:—

જ્યાં રહીમ ગતિ દીપકી કુલ કપુત ગતિ ઝાય
 બારે ઉજિયારે લગે અદ અધેરે હોય
 રહીમ નવે નર મરિ ચુકે જે કહું માંગન જાહ
 ઉતતે પહિલે વે મુઝે જિત મુખ નિકસત નાદિ

x

x

x

ઉત્તમ જાતિ હે બાગહની દેખત ચિત્ત લુભાય
 પરમ પાપ પક્ષમે હરત પરસત વાકે પાપ
 રૂપ રંગ રતિરાજમે છતરાની છતરાન
 માતો રચિ વિરચી પચિ કુમુમ કનકમે સાન
 બનીયાની બની આઘ કે જૈની રૂપકી હાદ
 પ્રેમ પેક તન દેશિકે ગઝવે તારતી બાદ
 ગરબ તરાશ કરતિ ચખ ભોંલ મોરિ મુસગાતિ

દાદુશાહ અને જીગ્ન માત્ર આ સમકાલીન કવિઓને જોઈને આપણે મંબ્રાજી પુરો કરીશું,

અરબરી દરબાર મિવામ મં. ૧૬૧૫ માં એકછાના વ્યામઝમે પત્ન કવિતા કરી છે. એમના અર્થો “ જાની, રાસ કે પદ, યજ્ઞમાન, મંગલચાર, પદ અને રાગમાતા ” મનાય છે.

વિદુલવિપુલની રચના પણ આજ સમયમાં મળે છે. એમની રચના સાધારણ શ્રેણીની છે. એઓ સ્વામી હરિદામના સિય હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૫૮૦ મનાય છે. સ્વામી હરિદામ પછી વિદુલવિપુલ ગાદીપતિ થયા હતા. ત્યાર પછી સં. ૧૬૨૦ ની લગભગ મનોદર કવિનું નામ મળે છે. એમનું આશુ નામ મનોહરદાસ કહવાત્. ‘ સરોજ ’ માં લખ્યું છે કે એઓ સંસ્કૃત અને દારસીના વિદ્વાન હતા. દારસી શાસ્ત્રીમાં એઓ ‘ પોતાનું ’ નામ ‘ તોસની ’ લખના. એમની મળુના તોસની શ્રેણીમાં થાય છે. ‘ એમલે ’ શત પ્રશ્નોત્તરી નામનો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. એમની કવિતા ભાવપૂર્ણ અને સરસ છે.

ગૌસ્વામી ગોકુલનાથજી.

મદ્યપ્રભુ વધલાચાર્વના પુત્ર વિદુલનાથજી અને તેમના પુત્ર ગોકુલનાથજીનો સમય સં. ૧૬૨૫ મળાય છે. એમના જે ગ્રંથો “ ચૌગમી વૈષ્ણવની વાર્તા ” અને “ બંસો જાવન વૈષ્ણવની વાર્તા ” પ્રસિદ્ધ છે. ગૌરખનાથજી પછી લગભગ ૨૮૦ વર્ષ આ પિતા પુત્રની ક્લેટીએ મઘ લેખન તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું. એમલે ગદ્યમાં કેટલાક સુધારા વધારા કરીને એનું રૂપ બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગોકુલનાથજીએ કવિ ન બનતાં મધ્યારણ્ય વચ્ચેનામાં સરજા મઘ જ લખ્યું છે.

મહાત્મા દાદુશાહ.

મદ્યમા દાદુશાહનો જન્મ મં. ૧૬૦૧ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૬૬૦ માં થયું. કેટલા લેખોમાં એમને ગ્રેપી અને કેટલાક વિવેચો એમને

આત્મણુ માને છે. દાદુજી ૧૪ વર્ષ સુધી ચામેરમા રહ્યા. ત્યાંથી મારવાડ, ગિકાનેર વગેરે સ્થાનોમા બ્રમણ કરતા મ. ૧૬૫૬ મા નરાણા (જયપુરથી ૨૦ માઈલ દુર) આવીને કાયમનો નિવાસ કર્યો. આ આત્મ દાદુપંથીઓનું યાત્રામથક છે; અને ત્યાં એમના કપડા અને પોશાક વગેરેની પૂજા થાય છે. નિર્ગુણ પંથીઓની જેમ દાદુપંથીઓ પણ પોતાને નિરંજન નિરાકારના ઉપાગક માને છે, દાદુદ્યાસનો ઉપદેશ લગભગ કબીરમતને મળતો છે. છતાં દાદુપંથ અત્યંત પંથ મનાય છે.

દાદુની વાણી પણ કબીરવાણીથી મળતી આવે છે. એમની ભાષા પશ્ચિમી હિંદી અને રાજસ્થાની મિશ્રિત છે. એમની રચનામાં અરબી અને ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ પણ થયો છે. મં. ૧૯૦૨ ની શોધમાં એમના ત્રણ ગ્રંથ મળ્યા છે. દાદુજીકા અખ્યાતમ, દાદુ દયાસકો કૃત્ય અને મમથાંકો અંગ. એમનું એક ભજન આ રહ્યું:—

અજ હું ન નિકસે પ્રાન કઠોર

હરસન ખિના બહુત દિન બીતે સુંદર પ્રીતમ મોર
ચાર પહર ચારહુ જુગ બીતે રૈન ગંવાઇં ભોર
અખધિ ગઇં અખહું નહિં આયે કતહું રહે ચિત્તચોર
કખહું નૈન નિરખિ નહિં દેખે મારગ ચિતવત તોર
દાદુ અઇંસ હિ આતુરિ વિરહિની જઇંસહિ અંદ ચકોર

શ્રીભટ્ટ.

દાદુદ્યાજ પછી નિંબાર્ક સંપ્રદાયના જંદાવન નિવાસી શ્રીભટ્ટ વૈષ્ણવ, બિહારીદાસજી અને નાગરીદાસજીનું નામ આવે છે. શ્રીભટ્ટનો કવિતાકાળ ૧૬૩૦ ની આસપાસ કહેવાય છે. એમનો ‘આદિવાણી’ નામનો ગ્રંથ છે. એમનું વર્ણન ભક્તમાળામાં મળે છે. સન ૧૯૮૦ ની શોધમાં એમનો ‘જુગલ રાત’ ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. બિહારીદાસજી સ્વામી હરિદાસના

શિષ્ય હતા, એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૩૦ આવે છે. સન ૧૯૮૦ ની શોધમાં 'સમય પ્રબંધ' નામનો એમનો ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. નાગરીદાસની કવિતાનો સમય ૧૬૩૦ છે. નાગરીદાસ હિતમંપ્રદાયના હતા. એમના એ ગ્રંથ 'સમય પ્રબંધ' ના નામથી મળે છે. એમની કવિતા ગંભીર અને ભાવવાળી છે. એમની ગણના તોપની કક્ષામાં થઈ છે.

હિત અને રસિક.

નાગરીદાસ પછી ભગવાન હિત અને રસિકના સમય સાથે ભક્તિયુગનો મધ્યકાળ એટલે સુરયુગ પૂરો થાય છે. હિતશ્રીહિત મંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. એમના બનાવેલા હસ ભજનો નવલકિશોરપ્રેમ દ્વારા મુદ્રિત મુરસાગરમાં મળ્યાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એઓ 'પોતાનું' નામ જનભગવાન અથવા હિતભગવાન લખતા હતા. એમની કવિતાનો આગળ પડતો શુદ્ધ 'માધુર્ય' છે. એમની કવિતાનો સં. ૧૬૩૧ મનાય છે.

ભક્તિયુગનો મધ્યકાળ અહિં સમાપ્ત થાય છે. રઢીમખાન તુલસીયુગમાં એટલે ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળમાં પણ જઈ શકે છે; પરંતુ અકબરી દરબારના કવિઓ સાથે કંઈમાં સખી શકાય એ હેતુથી એમને મધ્યકાળમાં લઈ લીધા છે. બાકી એમની રચના બંને કાળમાં થઈ છે. તક્ષીનતા એ જીવનનું એક અમોઘ બળ છે. જીવનના જે અંગ તરફ તક્ષીનતા વળે છે, ત્યાં કંઈક અવનવો જ રંગ જામે છે. સુરયુગના કવિઓની કવિતામાં તક્ષીનતા આગળ તરી આવે છે. કૃષ્ણભક્તિની પાછળ ગાંડાતુર બની ગએલા કવિઓની તક્ષીનતામાંથી અમર કાવ્યો સર્જાયાં છે. આ કાળમાં વ્રજભાષાનું 'ખેડાણુ ખુબ થયું' છે. આ વખતના કેટલાક મુખ્ય કવિઓએ કવિતા ખાતર કવિતા નથી કરી. પોતાના અંતરમાં ભક્તિને લઈ 'પ્રેમ પીડા'ના અસહ્ય દર્દથી જે સવેદન થઈ એ નૈસર્ગિક રીતે પ્રકટ કરી. એટલે ભાષાના શબ્દો એમને લાવવા નથી પણ પછા પણ લાવને અનુરૂપ આવી મળ્યા છે. આ સુયોગથી આ વખતની કાવ્ય ભાષાનું જે રૂપ બંધાયું તે રૂપ લગભગ ત્યાર પછી ૩૦૦ વર્ષ સુધી સ્થિર રહ્યું એજ એની 'મહત્તાનું' સૂચક છે. મધ્યકાળની મહત્તાને અપૂર્વ ઓળસ વડે દેહીધમાન બતાવતા ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળનું ચિત્રણ આપણે હવે કરીશું.

ભક્તિયુગ.

(ઉત્તરકાળ)

ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળની સુભગ શરૂઆત ગૌસ્વામી શ્રી તુલસીદાસની મર્વેતોમુખી પ્રતિભાના ઉદયથી થાય છે. ભક્તિસાહિત્યનો ઉત્તરકાળ ખીજ રીતે બાદશાહ અકબરનો શાસનકાળ હતો. અકબરથી માંડીને ઔરંગઝેબ સુધી ઉત્તરભારતમાં ઠીક શાંતિ રહી. હિંદુમુસલમાનોમાં વિખવાદ અને અંતરબેદ વધવાને બદલે કંઈક સમ્મા અને એ શાંત પ્રજાજીવનની અસર સાહિત્ય પર પણ પડી. હિંદી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અકબર-જહાંગીરનો શાસનકાળ એ હિંદી સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ છે. કાવ્ય સાહિત્યે મધ્યકાળ કરનાં ઉત્તરકાળમાં વધારે વિકાસ અને વિસ્તાર માધ્યા છે. ઉત્તરકાળમાં ભક્તિ ઉપરાંત જૈન અને વીરરમના કાવ્ય સાહિત્યનું પણ સર્ગન થયું છે. અકબરના શાસનકાળમાં પ્રચલિત સાહિત્યક લાપામાં ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ વધવાને કારણે લાપાનું રૂપ કંઈક ફેરવાયું અને ફારસી શબ્દો

ઉપરાંત ફારૂની ભાવો પણ માહિત્યમાં આવ્યા. અકબર જહાંગીરનો જમાનો શાંતિનો હોવાથી પ્રભાવનમાં વિદ્યામાં માણવાની વૃત્તિએ ઠીક ઠીક વિન્નાર સોવો દેનો લોકજીવનની આવી ચિત્રરૂપિણે પોતલા ભક્તિ ઉપરાંત રમ માહિત્યની પણ શરૂઆત થઈ. વર્ષથીય સંપ્રદાયના ભક્ત કવિઓમાં ભક્તિ ભાવને લક્ષ્યને વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ શૃંગારનું પ્રાધાન્ય હતું તેને ઠેકાણે અભક્ત કવિઓએ શ્રીકૃષ્ણને શૃંગારી નાયક બનાવીને ભક્તિના ઓથ તળે નાયિકાભેદ દ્વારા શૃંગારી કવિતાથી દિંદી કાવ્ય સાહિત્યને ભરી દીધું. આ નવી ભક્તિ વિનાની શૃંગારી કવિતાના પહેલા આવ્યાઈ મહાકવિ કેસવદાસ થયા. એમનો 'ગસિકપ્રિયા' ગ્રંથ રમરીતિનો અપૂર્વ ગ્રંથ છે. મહાકવિ તુલસીદાસે પોતાના પ્રજાવશાળી અને તેજસ્વી વ્યક્તિવધી આ યુગમાં શૃંગારભરી કવિતાનું બળ હોવા છતાં એ બળને ભક્તિની બક્ષવત્તર અસર નીચે રાખ્યું અને રામભક્તિના મહુગ શૃંગારનો સમગ્ર ઉત્તરભારતને ભરી દીધું. આજ સુધી દિંદી માહિત્યમાં તુલસીદાસ જેવા લોકપ્રિય અને લોકવિખ્યાત કવિ નથી થયા તુલસીદાસનું ગ્ધાન દિંદી સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અને અમર છે.

ગૌસ્વામી તુલસીદાસ.

પ્રતિભા-પ્રતિ મૂરતિ ભગત, કવિતા-કામિની કંત
રામ નામકો જપ કરત, તુલસી પુરન સંત.

ગ્વામી રામાનંદની ગિરિપર પરા દેશના મોટા ભાગમાં રામભક્તિની વૃદ્ધિ થતી હતી અને ભગ્ન લોકો છુટાં છુટાં પદ્ધતિમાં રામનામનો મહિમા ગાતા હતા. પરંતુ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ ભક્તિનો પૂણ્ય પ્રકાર વિકસી ૧૭ મી. પ્તાન્દિના પૂર્વાર્ધમાં ગૌસ્વામી તુલસીદાસનો અમરવાણી દ્વારા ઉદય પામ્યો. ગૌસ્વામીની મરતોમુખી પ્રતિભાએ દિંદી કાવ્યની બધાજ પ્રયત્નિત પદ્ધતિઓની વચમાં પોતાનો અપૂર્વ ચમત્કાર બતાવ્યો; અને એ વિશદ રચનાઓથી દિંદી કાવ્યની પ્રોત્તનાને યુગ આરંભાયો.

‘ ગૌસ્વામીના એ છવન ચરિત્રોનો પતો હજીમુખા લાગ્યો છે.

૧ ગૌસ્વામીના શિષ્ય બાબા બેનીમાધવદાસ કૃત ‘ગોસ્વામી ચરિત્ર’ જેને ઉક્તેશ શિવસિંહ સરોજમાં પણ મળે છે. આ ગ્રંથ પુરો મળતો નથી. જેટલો મળ્યો છે તેટલામાં ગૌસ્વામીનું કંઈક સંક્ષિપ્ત વૃત્તાત આવે છે.

૨ બીજો ગ્રંથ કે જેની મુદ્રણ ‘મર્યાદા’ પત્રિકામાં જે ૧૯૬૬ ના અંકમાં શ્રી. હરદેવ નારાયણે આપી હતી તે ગૌસ્વામીના બીજા શિષ્ય મહાત્મા રઘુવરદાસનું ‘તુલસી ચરિત્ર’ છે.

આ બંને વૃત્તાંતોમાં પરસ્પર ઘણો વિરોધ છે. બાબા બેનીમાધવદાસના આધારે ગૌસ્વામીના પિતા યમુના કિનારાના હુબેપુરવા નામક ગામના દુબે અને મુખી હતા. અને એમના પૂર્વજો પત્થોજ ગામથી ત્યાં આવ્યા હતા. બાબા રઘુવરદાસના ‘તુલસી ચરિત્ર’માં લખ્યું છે કે મઝોડીથી ત્રેવીસ ગાઉ દુર કસમા ગામમાં ગૌસ્વામીના પ્રપિતામહ પરશુરામ મિશ્ર રહેતા હતા. એઓ તિર્થયાત્રા કરતા કરતા ચિત્રકુટ પહોંચ્યા અને એ તરફ જ રામપુરમા વસ્યાં. એમના પુત્ર શંકર મિશ્ર થયા. શંકર મિશ્રના રૂઢમિશ્ર અને તેમના મુરારિમિશ્ર થયા. એ મુરારિમિશ્રના પુત્ર તુલારામજી સમય જતા બકન ચુડામણિ તુલસીદાસ થયા.

બંને ચરિત્રોમાં ગૌસ્વામીનો જન્મ સં. ૧૫૫૪ આપ્યો છે. બેની માધવદાસના ગ્રંથમાં તો શ્રાવણ સુદ સાતમની તિથિ પણ આપી છે. આ સંવતને ગ્રહણ કરવાથી તુલસીદાસની ઉંમર ૧૨૬-૨૭ વર્ષની થાય છે. શિવસિંહ સરોજમાં લખ્યું છે કે ગૌસ્વામી સં. ૧૫૮૩ માં જન્મ્યા હતા. મિરજાપુરના પ્રસિદ્ધ રામલક્ષ્મણ અને રામાયણ પંડિત રામચુલામ દિવેદીએ લકતોની જનશ્રુતિ અનુસાર એમનો જન્મ સં. ૧૫૮૯ માન્યો છે. આજ સંવતને ડૉ. ગ્રિપસને પણ સ્વીકારી લીધો છે. એમનું સરકુપારી ‘આત્માણ હોવું’ તો બંને ચરિત્રોમાં મળે છે: અને એ સર્વમાન્ય છે. “તુલસી પરાસર ગોત દુબે પતિઓ જોકે” એ પ્રસિદ્ધ વાક્યનું મર્મરૂપે પંડિત

રામગુલામે પણ ક્યું છે. ઉક્ત પ્રસિદ્ધિ અનુસાર ગૌસ્વામીના પિતાનું નામ આત્મારામ હોય અને માતાનું નામ હલસી હતું. માતાના નામના પ્રમાણમાં રહીમનો આ હોદ્દો કહેવાય છે.

મુરતિય નરતિય નાગતિય સખ ચાહતિ અસ હોય
ગદિ લિયે હુલસી ફિરે તુલસી સો મુત હોય

તુલસીદાસે કવિતાવલીમાં કહ્યું છે કે “માતૃ પિતા જગજાઈ તન્યો બિધિ હુ ન લિખ્યો કહ્યુ ભાલ લક્ષાઈ.” આજ પ્રમાણે ‘વિજયપત્રિકા’માં પણ આ વાક્ય છે “જનકે જનનિ તન્યો જનમિ, કરમ બિનુ બિધિ હુ મૂન્યો અવડે રે” તથા “તનુ તન્યો કુરિલ કીટ ન્યો; તન્યો માતૃ પિતાઈ.” આ વચનો પ્રમાણે લોકકથા ચાલતી આવી છે કે તુલસીદાસને એમના માતાપિતાએ ત્યજ દીધા હતા. એની માધવદાસે લખ્યું છે કે ગૌસ્વામી ન્યારે જન્મ્યા ત્યારે પાંચ વર્ષના બાળક સમાન હતા. એમને દાંત પણ પુરા હતા. એઓ જન્મતાં વેંત રહ્યા પણ નહિ માત્ર ‘રામ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર એમના મુખમાંથી સંભળાયો. બાળકને રાક્ષસ સમજીને પિતાએ એની ઉપેક્ષા કરી પરંતુ માતાએ રક્ષા માટે ઉદ્વિગ્ન થઈને એ બાળક પોતાની મુનિયા નામની દાસીને સોંપ્યો. મુનિયાએ બાળકને લઈને પોતાને માસરે આવી ગઈ. પાંચ વર્ષ પછી મુનિયા ન્યારે મરી ગઈ ત્યારે રાજપુરમાં બાળકના પિતાને સંદેશ મોકલવામાં આવ્યો પરંતુ પિતાએ બાળકનો સ્વીકાર ન કર્યો. અતે બાબા નરહરીદાસે એ બાળકને રક્ષણ આપ્યું અને પોતાની પાસે રાખીને સંસ્કાર આપવા માંડ્યા. આજ શુદ્ધ પાસે ગૌસ્વામી રામકથા સાંભળતા. શુદ્ધી સાથે કાશીમાં જઈને પંચગંગા ના ઘાટ પર સ્વામી રામાનંદના સ્થાન પર ગૌસ્વામીએ રહેવા માંડ્યું. એ સ્થળે મહાત્મા શેષ સનાતનજીએ ગૌસ્વામીને વેદ, દર્શન, ઇતિહાસ, પુરાણ આદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પંદર વર્ષ સુધી અધ્યયન કરીને ગૌસ્વામી એક વખત પોતાની પ્રિય જન્મભૂમિ રાજપુર આવ્યા પણ ત્યાં તો કુદૃષ્ય અને ધરનું નામ નિશાન પણ ન હતું.

પમુનાની પેઠેપાર વસનાર ભારદ્વાજ ગોત્રી એક બ્રાહ્મણ ચમદ્રિતીવાને
 સ્વિમે ગંગાપુરમાં સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. એમણે તુલસીદાસનાં વિદ્યા,
 વિનય અને શીલપર મુગ્ધ થઈને પોતાની ઉપવત્તા કન્યાનું તુલસીદાસ સાથે
 સંજ કયું. આ જાના ઉપદેશથી ગૌસ્વામીનું વિરાગી થવું અને ભકિતની
 સાધિ પ્રાપ્ત કરવા એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. ગૌસ્વામી પોતાની આ પત્નીપર એટલા
 બધા આસક્ત હતા કે એકવાર પૂર આવેલી નદીને પાર કરીને પણ એને
 પીએ. જઈને મળ્યા. જાંએ એ વખતે જે મેદો કહેલો એ લોકવિખ્યાત છે:

‘લાજન લાગત આપકો દોરે આગે હું સાથ
 શિક્ષિક ઝીસે પ્રેમ કો કહા કહો મે નાથ
 અસ્થિ-અર્ધ મથ દેહ મમ નામે ઠંસી પ્રતિ
 તંસી જે આ રામ મહું હોતિ ન તાં ભવ ભીતિ

આ વચનોએ તુલસીદાસના જીવનવાદને નવીન દિશા તરફ વાળ્યો.
 એમણે તરત જ કાશી પાછા આવીને વિરક્ત બન્યા. આ જતાંતને પ્રિયાદાસે
 પોતાની ભક્તભાગીની દીકામાં પણ આપ્યો છે; અને રઘુવરદાસે પણ
 પોતાના પુસ્તકમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સં. ૧૫૯૦ માં ગૌસ્વામીએ પોતાનું ઘર છોડ્યું અને કાશીથી અયોધ્ય
 જઈને ચાર મહિના રહ્યા. પછી તિર્થયાત્રા કરતા કરતા જગન્નાથપુરી
 રામેશ્વર અને હારદ્રા થઈને બદરીકાશ્રમ ગયા. ત્યાં કેટલાં અને માનસરોવ
 મુઘી કરી આવ્યા. આ કાશી યાત્રામાં એમને ૧૯ વર્ષથી પણ વધારે સમ
 લાગ્યો. અને ચિત્રકૂટ આવીને રહ્યા. આદિ એમને સં. ૧૬૧૬ માં ભક્ત
 મુરદામનો મેળાપ થયો. આ વાતાવરણમાં “ગીતાવલી રામાયણ” અં
 “કૃષ્ણગીતાવલી” ગ્રંથો રચાયા. ત્યાર પછી સં. ૧૬૩૧ માં અયોધ્ય
 જઈને એમણે ‘રામચરિત માનસ’ નો આરંભ કર્યો અને એ વર્ષને સ
 મદિને એ ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો. રામાયણનો કેટલોક અંશ કાશીમાં પણ રચા
 છે. રામાયણ સમાપ્ત કર્યા પછી એઓ વલ્લ્હી મમય કાશીમાં જ રહ

કાળીમાં એમને અનેક વિદ્વાનો અને સાધુઓ મળતા. એ વખતે એમની વિખ્યાતિ આખા દેશમાં વ્યાપી ચુકી હતી. એ વખતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મધુસૂદન સરસ્વતી સાથે પણ એમને જ્ઞાનચર્ચા થઈ હતી. ગૌસ્વામી પર પ્રસન્ન થઈને મધુસૂદને નીચેના શ્લોક કહ્યો હતો:—

આનંદ કાનને કશ્ચિ જ્ઞર્જમસ્તુલસી તરઃ ।

કવિતા મંજરી દસ્ય રામ ભ્રમર ભુષિતા ॥

ગૌસ્વામીના સ્નેહીઓમાં અષ્ટદુર્લભ જ્ઞાનજ્ઞાના, મહારાજા, માનસિદ્ધ, નાભાજી અને મધુસૂદન સરસ્વતી વગેરે હતા.

ગૌસ્વામીના મૃત્યુપર આ દોહો લોકપ્રસિદ્ધ છે.

સંવત સોરહસૈ અસી અસી ગંગ કે તીર

શ્રાવણ શુકલા સપ્તમી તુલસી તજ્યો શરીર

બાળા બેનીમાધવદાસના પુસ્તકમાં બીજી પંક્તિમાં ભેદ છે. એમાં છે:—

શ્રાવણ કૃષ્ણ તીજ શનિ તજ્યો સરીર

અને આ બીજી તિથિ જ કંઈક સાચી લાગે છે. કારણ ગૌસ્વામીના સ્નેહી કાશીના ટોડરમલના વંશજો આજ તિથિએ ગૌસ્વામીનું શ્રાદ્ધ કરે છે.

ગૌસ્વામીનો પ્રાદુર્ભાવ હિંદીકાવ્યના ક્ષેત્રમાં એક ચમત્કાર છે. હિંદી કાવ્યશક્તિનો પૂર્ણ પ્રસાર ગૌસ્વામીની જ રચનાઓમાં પ્રથમ દેખા દે છે. ચંદયુગના કવિ પોતાના સંકુચિત ક્ષેત્રમાં કાવ્યભાષાના પ્રાચીનરૂપને લઈ એક વિશેષ શૈલીની પરંપરા નિભાવતા હતા. ચાલુ ભાષાના સંસ્કાર અને સમુન્નતિ એમના દ્વારા નથી થઈ. લક્ષ્મીયુગમાં ભાષાના ચાલુ રૂપને સમાચર્ય મળ્યો. કબીરદાસે એજ ચાલુ રૂપમાં પોતાની કવિતા કરી પરંતુ એ ઉપમાં કશું દેકાણું ન હતું. શૌરસેની અપભ્રંશ અથવા નાગર અપભ્રંશનું નો સામાન્ય રૂપ સાહિત્યને માટે સ્વીકૃત હતું એની સાથે કબીરસાહેબને અંગ્રંધ ન હતો. એણે પૂર્વી હિંદીની સાથે ખડીબોલીના રૂપનું મિશ્રણ

કરીને એક ખીછ જ લાપા ઘડી કાઢી. ખડીબોલી અથવા પંખખીના રૂપોનો છુટોછવાયો વ્યવહાર નિર્ગુણપથી માધુઓની વાણીનું પ્રધાન લક્ષણ હતું. એનું કારણ એ હતું કે મુમત્તમાનોની લાપાએ જ ખડીબોલીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું; અને નિર્ગુણપથી માધુઓનું લક્ષ્ય મુમત્તમાનો પર પણ પ્રભાવ નાખવાનું હતું. એટલે એમની લાપામાં ખડીબોલીના ઉપયોગ ઉપરાંત અરખી અને કારગી શબ્દોનો પણ મનમાન્યો પ્રયોગ મળે છે. એમનું કાષ્ઠ માહિત્યક લક્ષ્ય ન હતું અને સરકારી તથા ઢેંગવાયલા વર્ગથી એમનો ઉપદેશ દૂર જ રહેતો.

ચંદયુગના કવિઓના હાથમાં માહિત્યની જે લાપા ધણુંખરૂં પોતાના પ્રાચીન રૂપમાં જ રહી તેને પ્રચલિત લાપાના સંયોગથી સગુણોપાસક કવિઓદ્વારા નવજીવન મળ્યું. ભક્તવર સરદાસ, વ્રજની ચાહુ લાપાને પરંપરાથી ચાક્ષની આવેલી કાવ્યભાષાની વચ્ચે પૂર્ણરૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરીને, એને લોકવ્યવહારમાં લઈ આવ્યા. એમણે ચાલતી આવેલી કાવ્યભાષાનો તિરસ્કાર ન કરતાં એને એક નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું. સરસાગરને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી એમાં ક્રિયાઓના કેટલાક પ્રાચીન પ્રયોગો, કેટલાક સર્વનામો તથા ઘણા પ્રાકૃતના શબ્દો મળી આવશે. લાપાનું એક શિષ્ટ સામાન્ય રૂપ એમણે ગળ્યું જેનો વ્યવહાર આગળ જતા કવિતામાં થવા માંડ્યો. આ તો વ્રજ-ભાષાની વાત થઈ. આની સાથે માથે અવધી પણ સાહિત્ય નિર્માણ તરફ અગ્રમર થઈ. આ ભાષાને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં લાવવાનો યશ નિર્ગુણધારાના પ્રેમમાર્ગી શાખાના સુશી મુમત્તમાન કવિઓને ધટે છે. અને તેમાંય મુખ્ય નામ જાયસીનું આવે છે. આ પ્રકારે ગૌસ્વામી વૃક્ષસીદાસે પોતાના સમયમાં કાવ્યભાષાના જે રૂપો: વ્રજ અને અવધી પ્રચલિત કર્યાં.

એ વખતના પદના સ્વરૂપને જોઈએ તો ગૌસ્વામીની સામે પાંચ શૈલીઓ મુખ્ય હતી: ૧ આદિકાળની છંદપય પદ્ધતિ ૨ વિદ્યાપતિ અને સુરદાસની ગીત પદ્ધતિ ૩ ગંગ આદિ ભાટોની કવિત-સંવેદ્યા પદ્ધતિ ૪ કબીરદાસની નીતિ સંબંધી વાણીની દુહા પદ્ધતિ અને ૫ જાયસીની દુહા

ઝોપાઝવાંળી પદ્ધતિ. આ રીતે કાવ્યભાષાના જે રૂપ અને રચનાની પાલ શૈલીઓ ગૌસ્વામીને સાહિત્યક્ષેત્રમાં મળ્યા. તુલસીદાસના રચનાવિધાનની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે એઓ પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના અગ્રણી સર્વના સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠા પોતાની મધુરવાણીમાં ઉતારીને સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પદના અધિકારી બન્યા. હિંદી કવિતાના ગ્રેમીઓ જાણે છે કે ગૌસ્વામીનું નજ અને અવધી ઉપર મમાન પ્રભુત્વ હતું. વ્રજભાષાનું જે માધુર્ય સૂરસાગરમાં દેખાય છે એજ માધુર્ય વધારે સંસ્કૃત રૂપમાં 'ગીતાવલી' અને 'કૃષ્ણ ગીતાવલી'માં માલમ પડે છે. અવધીની જે મીઠાશ જન્યમીના 'બદમાવત'માં મળે છે તેજ આપણે 'જનકી મંગલ', 'પાર્વતી મંગલ', 'બરવા રામાયણ' અને "રામલલા નહ્યુ"માં જોઈએ છીએ. એથી વિરૂદ્ધ આપણને એ પણ દેખાય છે કે મૂરદાસનું અવધી ઉપર અને જન્યસીનું વ્રજભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ન હતું.

ચંદ્રગુની જાપ્ય પદ્ધતિ ઉપર ગૌસ્વામીની રચના થોડી છે તે પાત્ર એમની નિપુણતા મંપૂર્ણપણે પ્રદર્શિત કરે છે:

કત હું વિટપ ભૂધર ઉપારિ પરસેન બરકંખત
કત હું બાજિસોં બાજિ' મદિ' ગજગજ કરકંખત
ચરન-ચોટ ચટકન ચકોર અરિ ઉર સિર બજ્જિત
વિકટ કટક બિહરત બીર બારિદ જિમિ ગજ્જિત
લંગુર લપેટત પટકી ભટ 'જ્યતિ રામજ્ય' ઉચ્ચરત
તુલસીદાસ પવનનંદન અટલ બુદ્ધ-કૃદ્ધ કૌતક કરત.

દિગતિ ઉર્વિ અતિ ગુર્વિ સર્વ પખર્મ સમુદ્ર સર
ન્યાલ બાંધત તેહિ કાલ બિકલ દિગપાલ ચરાચર
દિગાયંત લરખરત પરત દસકંઠ મુકખ પર
સૂર વિમાન હિમ ભાનુ સંગાધટ હોત પરસ્પર

ચાંકે બિરંચિ સંકર સહિત કોલ કમઠ અહિ કલમહ્યૌ
બ્રહ્માંડ ખંડ કિયો ચંડ ધુનિ જબહિ રામ સિંધંધતુ દ્વયૌ.

વિષ્ણુપતિ અને સૂરદાસની ગીતપદ્ધતિ ઉપર પણ ગૌરવામીએ ખુબ વિમુક્ત અને બહુજ સુદર રચના કરી છે. ગૌરવામીની રચનામા સંસ્કૃતની જે 'કામધ કાત પદ્મવલી' અને અનુપ્રામોની જે વિવક્ષણ ચોજના છે તે સૂરદાસમા નથી. બન્ને ભક્ત ગિંગમણીઓની રચનામા આ ભેદ આગળ તરી આવે છે, અને એ ઉપર અવગ્ય ધ્યાન જાય છે. ગૌરવામીની રચના અધિક મરફૂત-ગર્ભિત છે. છતાં એમના પરોમા દેશભાષાનું માધુર્ય છે. એમણે બન્ને પ્રકારના માધુર્યનો અપૂર્વ મેળ માધ્યો છે. હૃદયના વિવિધ ભાવોની વ્યજના 'ગીતાવલી' ના મનુરપદોમા તોવા જેવી છે. કૌશલ્યાની સામે ભરત પોતાનો આત્મજ્ઞાનિ બતાવે છે —

જો હૈં માતુમતે મહુ હૈં હૈં

તો જનની જગમેં યા મુખકી કહો કાલિયા દયે હૈ
કયો હૈં આણુ હોન સુચિ મપથનિ, કૌન માનિ હૈ મોચી
મહિમા મૂગી કૌન મુકૂતી કી ખલ-ખલ બિમ્બિપન્હ બાંચી

આજ પ્રકારે ચિત્રકૂટમા રામની મન્મુખ જતા ભરતની અવસ્થાનું પણ સુદર ચિત્ર છે.

બિલોકે દૂરિ તેં કાઈ વીર

મન અગ હુંક, તન પુલક શાથલ ભયો નયન નાસન ભરે નીર.
ગડત ગોડ મનો સકુચ-પંક મહે કલત પ્રેમ ખલ વીર.

શગ વગેરે ભાટોની કવિન મૈયા પદ્ધતિ ઉપર તો એમણે આખું રામચરિત કયું છે. ગૌરવામીના અમગ અને મમર્થ રચનાઓમા વિધવિધ રમોનો સત્તિવેશ અત્યંત વિશાળ રૂપમા અને અત્યંત પુષ્ટ તથા અચ્છ બાષામા મળે છે. વિવિધરમમયો ગમ-ચા તુલસીદાસે અનેક પ્રકારની

રચનાઓમાં કહી છે. કવિતાવલીમાં રસને અનુકૂળ રાજ્યોજ્જ્વલા સુંદર છે.
જે તુલસીદાસ આટલી કામળ લાણનો ઉપયોગ કરે છે.

રામકો રૂપ નિહારત જનકિ કંકન કે નગકી પરછાહી
યાતે સઐ સુધ ભૂલી ગઈ કરે દેકિ રહી પલટારતિ નાહી

x x x x

ગારો ગરૂર ગુમાનભરો પણ કેસિક છોટોસો ઢોરો હે કાકો ?

x x x x

જલકો ગએ લકખન, હે લરિકા, ખરિખો, પ્રય છાહ
ધરીક હે ઠાઠે

પાંછિ પસેઉ બચાર કરો અરૂ પાયે પચારિ હો

ભૂભૂ રિ ઠાઠે

તેજ તુલસીદાસ વીર અને બ્યાનક પ્રસંગમાં આવી રાજ્યોજ્જ્વલા
વાપરે છે.

પ્રખલ પ્રયંડ બરિખંડ બાહુ દંડ વીર

ધાયે જાતુધાન હનુમાન લિપો ઘેરી કે

મહાખલ પુજ કુંજ રારિ જ્યાં ગરજિ ભર

જહાં તહાં પરકે લંગુર ફેરિફેરિ કે

માને લાત તોરે ગાત ભાગે જાત હાહાખાત

કહૈ તુલસીસ ' રાખિરામકી સૌ ' દેરિ કે

ઠહર ઠહર પરે કહરિ કહરિ ઉઠે

લહરિ લહરિ હર સિદ્ધ હસે હરિ કે

x x x x

ખાલ ધી-ખીસાલ બિકરાલ જવાલ લાલ માના

લંક લીલ બે કો કાલ રસના પચારી દે

કે દો બોમ બીધિકા ભરે હં ભૂરિ ધુમકતુ
બીરરસ બીર તરવારિસી ઉધારી હે

નીતિના ઉપદેશની સુકિત પદ્ધતિ ઉપર ઘણા દોહા રામચરિતમાનસ અને દોહાવલીમા મળશે. જેમાં મર્મપૂર્વક અને રચનાકૌશલથી ઘણી વ્યવહારિક વાતો કહી છે અને ભક્તિ તથા પ્રેમની મર્યાદા બતાવી છે.

રીઝિ આપની બ્રાજપર, બીઝિ ત્રિચાર વિહીન
તે ઉપદેશ ન માનાડીં મોહ મહોદધિ મીન
લોગ ન ભલો મનાવજો ભલો હોન કી આસ

કરત ગગનકો ગેંડુઆ સઠં તુલસીદાસ

કી તોહ લાગાહ રામ પ્રિયકી તુ રામ પ્રિય હો હિ
દુધ મહું રૂચે જો સુગમ સો ધીમે તુલસી તો હિ

ચોપાઇ દુહાના ક્રમથી જે પ્રકારે જયસીએ પોતાનું ‘પદમાવત’ નામનું પ્રબંધ કાવ્ય લખ્યું એજ ક્રમ પ્રમાણે ગૌસ્વામીએ એમનું અમર માહાકાવ્ય રામચરિત માનસ રચ્યું છે. ચોપા તો એજ અવધી છે માત્ર પદવિન્યાસનો ભેદ છે. ગૌસ્વામી શાસ્ત્રપારંગત વિદ્વાન હતા એટલે એમની શબ્દ યોજના સાહિત્યક અને સંસ્કૃત છે. જયસીમાં ગામકી અવધીનું માધુર્ય છે. નીચે આપેલી બે ચોપાઇઓથી બન્નેનો ભાષાભેદ સ્પષ્ટ થશે.

જખ હુંત કાહગા યંખિ સદેસી । સુનિહું તુ આવા હે પરદેસી ॥
તખ હુંત તુમહ બિનુ રહૈન જીઉ । આતક ભમ્હું કહત પિઉ પિઉ ॥
ભમ્હું બિરહ જરિ કાઝીલ કારી । ડાર ડાર જો કુકિ પુકારી ॥

—જયસી

અમિય મૂરિમય ચૂરન ચાર । સમન સકલ ભવજન પરિવાર ॥
સુકૃત સંજુ તનુ વિમલ વિભુતિ । મંજુલ મંગલ મોદ પ્રસૂતિ ॥
જન-મન-મંજુ મુકુર મલહરની । કિયે તિલક ગુન-ગન બસ કરની ॥

—તુલસી

આટલા વિવિધ ઉદાહરણો આપવાનો સારાંશ એ છે કે ગૌસ્વામીએ મર્વ પ્રકારની રચનાશૈલી ઉપર પોતાનું ઉચ્ચ આસન પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે. આવું પ્રતિભાનું સામર્થ્ય બીજાને વધુ નથી.

હવે આપણે એ વિચાર કરીએ કે ગૌસ્વામીની કવિતામાં માનવજીવનની કેટલી દશાઓનો સન્નિવેશ છે. તુલસીદાસ પોતાના દષ્ટિવિસ્તારના કારણે જ ઉત્તરભારતની સમગ્ર જનતાના ઉદ્યમમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠા સાથે વસી ગયા છે. બીજા કવિઓ જીવનનો એક જ પક્ષ લઈને આગળ વધ્યા છે. ચંદયુગના કવિઓએ ઉત્સાહ અને શૌર્યને, ભક્તિયુગના કવિઓએ પ્રેમ ભક્તિ અને જ્ઞાનને અને અક્ષંકાર યુગના કવિઓએ પ્રણય, દાંપત્ય અને શૃંગારને પોતાની વાણીમાં મૂર્ત કર્યા છે. પરંતુ ગૌસ્વામીએ તો પોતાની વાણીમાં માનવજીવનના સર્વભાવો અને પક્ષોને આણેખ્યા છે, ગૌસ્વામીની વાણી એક તરફ વ્યક્તિગત સાધનાના માર્ગમાં વિરાગપૂર્ણ, શુદ્ધ ભગવદ્-ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે અને બીજી બાજુ લોકપક્ષમાં આવીને કૌટુંબિક અને સામાજિક કર્તવ્યોનું સૌંદર્ય બતાવીને મુગ્ધ કરે છે. વ્યક્તિગત સાધનાની સાથે એમનામાં લોકધર્મની અત્યંત ઉજ્જવલ છટા વિદ્યમાન છે.

નિર્ગુણધારના સંતોની વાણીમાં લોકધર્મની એક પ્રકારની અવહેલના છુપાયેલી હતી. સગુણધારના ભારતીય પદ્ધતિના ભક્તોમાંથી ગૌસ્વામીએ જ કબીર અને દાદુઆદિના લોકધર્મ-વિરોધી સ્વરૂપને ઓળખ્યું. એમણે જોયું કે એ સંતોના વચનોથી જનતાની ચિત્તવૃત્તિમાં એવા ઘોર વિકારની આશંકા છે કે જેનાથી સમાજ વિશ્રંખલ થઈ જશે અને એની મર્યાદા તુડી જશે. ગૌસ્વામીને નિર્ગુણપંથીઓની વાણીમાં લોકધર્મની ઉપેક્ષાનો ભાવ સ્પષ્ટ દેખાયો. બીજી એક વસ્તુને એમણે પારખી લીધી તે એ કે ઘણા અનધિકારી અને અશિક્ષિત માણસો વેદાંતના કેટલાક ગ્રંથોને પકડીને, એનું તાત્પર્ય અને સૂક્ષ્મ સમજ્યા વિના, મક્કતા 'જ્ઞાની' બનીને બોળી જનતાને કૌટુંબિક કર્તવ્યોથી બ્રષ્ટ કરીને મુર્ખતા ભર્યા અહંકારની ગદિ કરી રહ્યા છે. આ દશા એકદંતે એમણે આ પ્રકારના વચનો કહ્યાં છે :—

શ્રુતિ સમ્મત હરિભક્તિપથ સંજ્ઞીત વિરતિ વિવેક
 તેહિ, પરિહરહિ વિમોહનસ કલ્પહિ' પંથ અનેક
 સાધી સખાહી દોહરા કહિ કહની ઉપખાન
 ભગતિ નિરૂપહિ ભગત-કસિ નિંદ હિં બેદ પુરાન
 ખાદ હિ શુદ્ધ દ્વિજન સન હુમ તુમતે' કષ્ટુ ધારદિ
 જનહિ બ્રહ્મસો ખિત્રવર આંખિ દેખાવહિ' હારિ

પ્રાચીન ભારતીય-ભક્તિમાર્ગમાં પણ એમણે ઘણી વધતી જતી શુરાઈ-
 એને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શંભો અને વૈષ્ણવોમાં વધતા જતા દ્રેષને
 ગૌસ્વામીએ પોતાની સામંજસ્યભરી વ્યવસ્થા દ્વારા બળપૂર્વક રોક્યો. આ
 કારણથી દક્ષિણભારતમાં એ દ્રેષે જોટલું ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું, તેટલું
 ઉત્તરભારતમાં શક્ય ન બન્યું. એટલું જ નહિ પરંતુ જે પ્રમાણે એમણે
 લોકધર્મ અને ભક્તિસાધનાને એકમાં સમિશ્રીત કરીને બતાવ્યા તેજ
 પ્રમાણે ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની પરાક્રમ્ય એ પહેલોને પણ એમણે લોક-
 પક્ષ ન જોડ્યો. લોક સંપ્રદાનો ભાવ એ એમની ભક્તિનું એક અંગ હતું.
 કૃષ્ણના ઉપાસક ભક્તોમાં આ અંગની ઉલ્લેખ હતી. એમનાંમાં તો ઉપાસ્ય
 અને ઉપાસકના સંબંધનીજ ગૂઢતમ વ્યંજના થઈ છે; અન્ય પ્રકારના લોક-
 વ્યાપક સંબંધોના કસ્યાલુકારી મૌનદર્શની પ્રતિષ્ઠા નથી થઈ. એટલેજ ગૌસ્વા-
 મીની ભક્તિરસભરી વાણી મંગલકારિણી મનાઈ છે. રાજાથી માંડીને રંક
 સુધીના દિંદી જાણનાર માણસને એમના રામચરિત માનસનો પરિચય છે.

પોતાની સગુણોપાસનાનું નિરૂપણ ગૌસ્વામીએ ઘણી રીતે કર્યું છે.
 રામચરિતમાનસમાં નામ અને રૂપ બન્નેને પ્રથમની ઉપાધિ કહીને એનીજ
 અભિવ્યક્તિ એઓ માને છે.

નામ રૂપ હંદ્ર ક્ષ્મ ઉપાધિ । અકથ અનાદિ મુસામુજિ સાધી
 નામ રૂપ ગતિ અકથ કહાની । સમુચ્ચત મુખદત પરત બખાની
 અગુન રાગુન બિચ નામ મુસાખી । હિલય પ્રબોધક ચતુર હુલાખ

ગૌસ્વામીના નામથી નિમ્ન વિખિત ત્રયો પ્રમિદ છે -

રામચરિતમાનમ, ઇતિતવથી ગમાયણુ ગીતાવની રામાયણુ ૭ ન-
વથી રામાયણુ બરવૈ ગમાયણુ, પદાવથી રામાયણુ, કુડલિયા રામાયણુ,
છાપે રામાયણુ ટડખા ગમાયણુ, રોલા રામાયણુ, ઝુનના ગમાયણુ,
રામાણા, રામવયા નહણુ, જનકી મગલ, પાર્વતી મગલ ધૃષ્ટુ ગીતાવની,
હનુમાન બાકુકે, મકટમોચન, હનુમાન ચાવીમા, ગમશલાકા, ગમ
ઐત સદ્ધ, વૈરાગ્ય મદીપની વિનવપત્રિકા, કવિધર્માધર્મ નિરૂપણુ
અને દોહાવની

પ્રમિદ ગમાયણી પડિત રામગુલામ દ્વિવેદીએ ગૌસ્વામીના માન
બાર જ ત્રયો માન્યા છે -

દોહાવથી, ઇતિત રામાયણુ ગીતાવની, રામચરિત માનમ, ગમાણા
પ્રશ્નાવથી, વિનવપત્રિકાએ મોટા ત્રયો તથા રામવયા નહણુ, પાર્વતી
મગલ, જનકી મગલ બરવૈ રામાયણુ, વૈરાગ્ય સદીપની અને ૬ ણુ
ગીતાવની એ નાના ત્રયો ગૌસ્વામીની મર્વાગપૂર્ણ કાવ્યકુશળતાના અને
કાવ્યપ્રતિભાના ગૃહ ગૃહસ્થના વિગતવાર અને મપૂર્ણ વિવેચન માટે તો
જુદો ત્રય રચવો પડે પુલકીદામની સાહિત્ય મર્મગતા, ભાનુખતા અને
ગભીરતાના સબધમા જે ચાર વાતો જાણી બેવાની આનંદપ્રકતા અનિ-
વાર્ય છે ગૌસ્વામીએ રચનાનૈપુણ્યનુ કદરૂપુ પ્રદર્શન નથી કર્યું, તેમ
શબ્દચમત્કારના જોગ ખેલ પણ નથી કર્યા અલકારોની યોજના એમણે
એવી માર્મિક રીતે કરી છે કે એ અલકારો દરેક ઠેકાણે ભાવોની
વ્યજનાને પ્રરુદિત કરતા દેખાય છે ગૌસ્વામીના અલકારો પોતાના
સ્વતંત્ર ચમકાર નથી કરતા પરંતુ ભાવને સપૂર્ણ અને મગ્ય રીતે પ્રમ્ત
કરવામા પોતાની પ્રભા અર્થે છે ભાષાને ભાવોને અનુરૂપ વાપરવામા
ગૌસ્વામી અત્યેક છે એમના જેવી ભાવાનુકુળ ભાષા ખીજી કવિની નથી.
અરદામના એવા ઘણા શાખો મને છે કે જે વિચાર પ્રસાદને આગળ

કામ દે વરત દે ધૌ નાસિકા ઉડુપ બેઠયો

ખેલત સિકાર તરૂની કે મુખતાલમે

લોચન ભસતાસિતમે લોહિત લકીર માને

બાંધે બુગ મીન લાલ રેસમ કે જલમૈ

હોલરાય બલબટનું નામ પણ સં. ૧૬૪૦ માં જ મળે છે. હોલરાય અકબરના સમયના હરિવંશરાયના આશ્રિત હતા અને એમની જોડે અકબરના દરબારમાં પણ જતા હતા. અકબરે એમને થોડી જમીન આપી હતી એમાં એમણે હોલપુર ગામ વસાવ્યું હતું. હોલપુર ગામ રાયબરલી જિલ્લામાં છે. એક વખત હોલરાયને તુલસીદાસ સાથે પણ મેળાપ થયેલો. એમણે રાજાએ અને બાદશાહે તથા અમીરોની જ ખીરદાવણી ગાઈ છે. એમના કવિતામાં લોકસંધને આકર્ષે એવું તત્ત્વ ન હોવાથી એમની કવિતા બહાર જ આવી નથી.

સં. ૧૬૪૩ માં લાલચંદ કવિનું નામ મળે છે. એમણે ઇતિહાસ-બાષા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે એવો ઉલ્લેખ શોધમાં મળે છે. ‘બલિઆવનકી કથા’ નામક બીજો ગ્રંથ પણ પ્રથમ ત્રે. શોધમાં મળ્યો છે. એમણે સામાન્ય રીતે મહાભારતની કથાનું વિવરણ કર્યું છે.

મહારાજ અનંતદાસની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૪૫ ની આસપાસ આવે છે. એમણે નામદેવ આદિની પરિચી સંગ્રહ, પીપાણી પરચી, રાવ-દાસજીરી પરચી, સમન એલિજરી પરચી, કળીરજી હી પરચી, સિખારી બાઈકી પરચી, રંકા બંકાઈ પરચી અને ત્રિલોચનદાસજી પરચી નામક આઠ ગ્રંથો રચ્યા છે. આટલી વિશદ રચના હોવા છતાં કવિતા સાધારણ શ્રેણીની છે.

રસબાન.

આજ સમયમાં વૈષ્ણવ કવિ રસબાનનું નામ આવે છે. એઓ દીલ્હીના પદાણુ હતા. ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તામાં એમનું થોડુંક વર્ણન આવે છે. એઓ

ગૌસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હતા અને વિઠ્ઠલનાથજીનો ' અતકાળ સંવત ૧૬૪૩ માં થયો એટલે રસખાનનો જન્મ સં. ૧૬૧૫ માં થયો, એવું અનુમાન દોરાયું છે. ભક્તમાળામાં જે વૃત્તાંત આપ્યું છે તેમાં રસખાન એક રૂપાળા છોકરાપર આશક હતા એવું લખ્યું છે. બીજી એક લોકકથા એવી પણ છે કે એઓ એક લાવણ્યવતી સ્ત્રી ઉપર આસક્ત હતા. ભાગવતના કારસી તરણુમાના વાચન પછી એમને શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ જાગ્યો અને રસખાન પ્રણયિ મટી ભક્ત બન્યા. એમના બે નાનાસા પુત્રકો ' પ્રેમ વાટિકા અને ' સુજનન રસખાન ' ગૌસ્વામી કિશોરીલાલજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એક મુસલમાનને શુદ્ધ કરીને વૈષ્ણવધર્મની દીક્ષા આપી એ એ વખતના વૈષ્ણવધર્મની ઉદારતા અને એના ગાદીપતિની સાચી સમજણ બતાવે છે. ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રે ઉત્તર ભક્તમાલમાં અને પંડિત રાધાચરણ ગૌસ્વામીએ નવભક્તમાલમાં રસખાનની પ્રશંસા કરી છે. પ્રેમવાટિકામાં પર દોહા અને સોરઠ છે. એમનો રચનાકાળ સં. ૧૬૪૦ છે. પ્રેમ વાટિકાનો રચનાકાળ સં. ૧૬૭૧ કહેવાય છે. એટલે વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય થયા પછી એમનો વાણી પ્રવાહ આશ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. ' સુજનન રસખાન ' માં ૧૨૬ છંદ છે. એમની ભાષા શુદ્ધ વજ ભાષા છે. આ છંદોમાં રસખાનની ભક્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. રસખાનની રચનામાં માધુર્ય, સરસતા અને ભાવ આગળ તરી આવે છે, એઓ ભક્ત હોવા છતાં શૃંગારની પણ ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓ કરતા હતા. એમની રચના પ્રમાણમાં વધારે નથી પરંતુ જેટલી છે તેટલી પ્રેમીના મર્મને સ્પર્શે એવી ભાવભરી અને મધુર છે. એમની કવિતા દાસની શ્રેણીમાં આવે છે. બે ઉદાહરણો અહિં મુક્યાં છે.

માનુષ હોતો વહી રસખાન બસો સંગ ગોકુલ ગાંવ કે જ્યારન
જો પસુ હોતો કહા બસુમેરો ચરો નિત નંદકી ચેનુ મંજારન
પાહન હોતો વહી ગિરિ કો જો કિયો હરિ છત્ર પુરંદર ધારન
જો ખગ હોં તો બસેરો કરોં મિલિ કલિંહી ફૂલ કંદંબકી ડારન

જે હિ બિનુ જાને કહ્યું હિ નહિં જાન્યો જાન બિસેસ
 સોઘ પ્રેમ જોહિ બાન કે રહિન જાત કૃષ સેસ
 પ્રેમ ફાંસ સો ડ્રંસિ મરે સોઘ જિયે સદાહ
 પ્રેમ પરમ જાને બિના મરી કોઉ જિવત નાહિં

આચાર્ય કેશવદાસ.

ઉત્તરકાળમાં ઔસ્વામી તુલસીદાસ પછી પ્રતિભાસાગી કવિ તરીકે આચાર્ય કેશવદાસનું નામ આવે છે. રસરીતિના આચાર્ય તરીકે મહાકવિ કેશવનું ધ્યાન હિંદી સાહિત્યમાં માનભર્યું છે. મિશ્રબંધુઓએ પોતાના “હિંદીનવરત્ન” માં કેશવનું સ્થાન ૭૬મું રાખીને હિંદીના મર્વોત્તમ મહાકવિઓની હરોળમાં બેસવાની પ્રતિષ્ઠા આપી છે.

કેશવદાસ સનાતન બ્રાહ્મણ કૃષ્ણદત્તાના પોત્ર અને કાશીનાથના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૧૨ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૬૭૪ માં થયું. એડછા નરેશ મહારાજ રામસિંહના લાઘ ઇદરજીતમિંહની સભામાં કેશવનું બહુમાન હતું. એમના કુળમાં સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિતો થઈ ચૂક્યા છે. કેશવના મોટા ભાઈ બલભદ્ર મિશ્ર પણ હિંદીના અગ્રણી કવિ હતા. એમની કવિનાના સમય પહેલાં રસ અને અર્થકાર આદિ કાવ્યાંગોના નિરૂપણ તરફ કેટલાક કવિઓનું ધ્યાન વળ્યું હતું. લક્ષ્યમથો પછી જ લક્ષ્મણચૌનું નિર્માણ થાય છે. કેશવદાસ સંસ્કૃતના મંડિત હતા એટલે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી માહિત્ય ચર્ચાના પ્રચાર હિંદી ભાષામાં ફૂલે રૂપે રંગનાની એમની ઇચ્છા સ્વાભાવિક

એક રસગ્રંથ લખ્યો હતો. નરહરિ કવિની સાથે અંકબારી દરબારમાં જનારા કરનેસ બંદીજને પણ 'કર્ણાભરણ', 'શ્રુતિ બૂધણ' અને 'બૂધ બૂધણ' નામના ત્રણ ગ્રંથો અલંકાર સંબંધી લખ્યા હતા. પરંતુ હજી સુધી કોઈ કવિએ કાવ્યના સર્વ અંગોનું સમ્યક નિરૂપણ કર્યું ન હતું. આ કાર્ય કેશવે કર્યું. કેશવદાસ કાવ્યમાં અલંકારોની પ્રધાનતા માનનારા ચમત્કારવાદી કવિ હતા. એટલે એમણે મમ્મટ અને વિશ્વનાથ આદિ રસવાદી કવિઓનું અનુકરણ ન કરતાં દંડી અને રૂઝક આદિ આચાર્યોનું અનુકરણ કર્યું. કેશવે સં. ૧૬૪૮ માં 'રસિક પ્રિયા' નામક પ્રસિદ્ધ રસગ્રંથની અને સં. ૧૬૫૮ માં 'કવિ પ્રિયા' નામના વિખ્યાત અલંકાર ગ્રંથની રચના કરી. 'રસિક પ્રિયા' માં દામ્પત્ય અને રતિભાવને લઈને એના ભેદો બતાવતાં શૃંગારરસનાં આલંબન આદિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આકારમાં આ ગ્રંથ પદ્યકરના 'જગદિનોદ' જેવો અને ઉત્તમતામાં મહાકવિ મતિરામના 'રસશજ' જેવો છે. 'કવિ પ્રિયા' માં એમણે કાવ્યભેદ, અલંકાર, દોષ, મહાકાવ્યના વર્ણ્યાદિ વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે. આ બંને ગ્રંથોની રચના પ્રૌઢ છે. કેશવના ઉદાહરણમાં રમ્ય અને મગનગામી કલ્પનાઓ વિહરે છે અને ભાષામાં લાલિત્ય અને પ્રસાદ આમળ તરી આવે છે.

આ બે ગ્રંથો ઉપરાંત એમનું પ્રબંધ કાવ્ય 'રામ ચંદ્રિકા' (સં. ૧૬૫૮) પણ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રબંધ કાવ્યની દૃષ્ટિએ કેશવને આમાં જોઈએ તેટલી સફળતા નથી મળી છતાં એમાં સંવાદ સુંદર છે. પહેલાં તે એમાં સંબંધ નિર્વાહ જેવો જોઈએ તેવો નથી અને ખીણું એમનામાં કથાના મર્મરચણાને ઝાળખવાની લાલુકતાનો અભાવ છે. વર્ણનો પ્રસંગોને અનુમોદિત ન હોઈને અતંત્ર દેખાય છે અને અલંકારોની એટલી બધી અતિશયતા છે કે એઓ રસના સહાયક બનવાને બદલે એને દબાવીને પોતાની નિરાળી સત્તા જ બતાવે છે. ગ્રંથ ઝીણવટથી જોનારને તરત જ ખબર પડી જાય કે એમાં અંતરની સાચી ગ્રેરણાવાળું સુંદર સર્જન નથી; પરંતુ માત્ર ચમત્કાર અને શબ્દકૌશલ દેખાડવા માટે જ એની રચના થઈ છે.

આ કલા પ્રદર્શિત કરવા માટે દેશવે કાદંબરી, અનર્ધરાધવ અને હનુમન્નાટકમાંથી વાક્યોના વાક્યો જોમના તેમ ઉદાવીને મુકી દીધાં છે. દેશવની કવિતા કાદંબરી કહેવાય છે. “કવિ કે દિન ન ચદૈ બિદાધ, પૃષ્ઠે દેશવદી કવિતાધ” આ કવિતા ધણ્ખંખરં મંસ્કૃત શ્લોકોના બાવે હિંદી પદમાં થયાર્થ રીતે વ્યક્ત ન થવાને કારણે આવી ગઈ છે. ગુમાનનું ‘નૈપધ કાવ્ય’ પણ આ કવિતાનું ઉદાહરણ છે.

‘રામચંદ્રિકા’ માટે એક મત ઉપર વર્ણવ્યો તેવો છે અને ખીજો મત કે જોમા મિશ્રબંધુઓ વગેરે છે તે, ‘રામચંદ્રિકા’ ને એક ભવ્ય અને રાચક ગ્રંથ તરીકે વધાવે છે અને નિર્ણય બાધે છે કે ગુણસીના ‘રામ ચરિત માનસ’ પછી ‘રામચંદ્રિકા’ નો નંબર આવે છે.

ગમે તેમ હો પરંતુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપર સાહિત્ય મીમાંસાનો માર્ગ સંપૂર્ણ રીતે ખુલ્લો કરવા માટે હિંદી સાહિત્ય આચાર્ય દેશવનું સદા શ્રદ્ધિ રહેશે ગુણરી અને સૂર જોવી સરસતા અને તન્મયતા જોમનામાં નથી પરંતુ રસ, અલંકાર આદિના વિસ્તૃત બેદનિરૂપણ અને ઉદાહરણદ્વારા સાહિત્યના સમ્યક્ પર્યાલોચનનું ગૌરવ તો દેશવને જ વરે છે. દેશવ રસિક પુરુષ હતા. એક દિવસ એ કુવા પર જોમ હતા ત્યાં પનિયારીએ એમને બાબા કહીને મોક્ષાબ્યા. આ સંબોધન નો એમણે ઉત્તર વાળ્યો એ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

દેશવ કેસનિ અસકરી બૈરિ હું જસ ન કરાહિં
ચંદ્ર બદનિ મૃગલોચની બાબા કહિ કહિ બાહિં

ઉપરના ત્રણ પ્રસિદ્ધ અને મોટા ગ્રંથો મિવાય જોમના ખીજા પણ ત્રણ પુસ્તિકા ‘વિરાનગીતા’, ‘વીરગિહ દેવ ચરિત’ અને ‘જહાંગીર-જસ-ચંદ્રિકા’ છે. આ ત્રણે ગ્રંથો સામાન્ય કોટિના છે અને ત્રણેનું વસ્તુવધાન જોટનું જોધએ તેટલું સમર્થ નથી. કેટલાક તો શંકા કરે છે કે ‘રસિક પ્રિયા’ અને ‘કવિ પ્રિયા’ ના રચનાર દેશવને હાથે આવું નિર્જીવ અને નિરસ

સર્જન કેમ થાય? મિથ્યબુદ્ધિએ એમને Poet of general vision
કહીને હિંદી કવિતાના મિત્રન કહ્યા છે. એમની કવિતાના થેડાંક ઉદાહરણો:-

કો હૈ દમયંતી, ઇંદુમતી, રતિ રાતિ દિન
હોહિત છબીલી છિન ઇન જો સિંગારિયે
કેસવ લજાત જલજાત જાત ખેડ ચૌખ
જાત રૂપ બાપુરો બિરૂપ-સો નિહારિયે
મદન નિરૂપમ નિરૂપ મન નિરૂપ ભયો
ચંદ બહુરૂપ અનંરૂપક બિચારિયે
સિતા જી કે રૂપ પર દેવતા કુરૂપ કો હૈ
રૂપ હુ કો રૂપ સો હૈ વારિ વારિ ડારિયે.

* * *

કેસવ સરિતા સકલ મિલત સાગર મન મોહૈ
લલિત લતા લપટાનિ તરૂન તન તરૂખર સોહૈ
રૂચિ ચપલા ભાલિ મેઘ ચમલ ચમકત ચહૈ મોરન
મન ભાવન કહૈ ભેરિ ભૂમિ ફૂજન મિસ મોરન
ઇહ રીતિ રમન રમનીન સો રમન લગે મન ભાવને
પ્રિય, ગમન કરન કી કો કહૈ ગમન ન મુનિયત સાવને.

* * *

અનમે બૃષભાન કુમારિ મુરારિ રમૈ રૂચિ સોં રસરૂપ પિએ,
દલ ફૂજિત પૂજિત કમ્મ કલા બિપરિત રૂચી રતિ કેલી કિએ.
મન સોલિત સ્યામ જશાઇ જરી અતિ ચાકી ચલે ચલ ચારુ હિએ,
મખતૂલ કે જૂલ જૂલાવના કેસવ ભાનુ મૈના સનિ અંદાસએ.

મહાકવિ કેશવદાસ પછી સં. ૧૬૫૦ માં પ્રવીણરાય વેર્યાનું નામ મળે
છે. આ બાદ સંગીતમાં-કુશળ હતી અને આગળના મહારાજ દર્શન

પાસે રહેતી હતી. કેશવદાસે ‘કવિપ્રિયા’ ગ્રંથ આ પ્રવીણરાય માટે અનાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. વેરયા હોવા છતાં એ બાપ પોતાને પતિવ્રતા કહેવડાવતી. એક વખત અકબરે એના રૂપનું વર્ણન માંલગીને એને પોતાના દરબારમાં બોલાવી પણ એણે એક કવિત લખીને એની દ્વારા ના કહેવડાવી. એની કવિતા સાધારણ શ્રેણિમાં પ્રથમ મુકી શકાય એવી છે.

લાલનદાસનું નામ સં. ૧૬૫૨ ની લગલગ જ આવે છે. એમની કવિતામાં શાંતરસનું સુંદર નિરૂપણ થતું હતું. એમની કેટલીક રચનાઓ મૂર્મ છે. એમની કવિતા તોપની શ્રેણિમાં ગણાય છે.

નાલાદાસ.

‘લક્ષ્મીમાલ’ ના કર્તા નાલાદાસનો સમય સં. ૧૬૫૭ માં આવે છે. નાલાદાસ અમદાસના શિષ્ય હતા. એમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘લક્ષ્મીમાલ’ સં. ૧૬૪૨ પછી બન્યો અને. મં. ૧૭૬૬ માં એમના શિષ્ય પ્રિયાદાસે એની ટીકા લખી. આ ગ્રંથમાં ૨૦૦ લક્ષ્મીનાં ચમત્કારપૂર્ણ ચરિત્રો ૩૧૬ છંપાઓમાં લખ્યાં છે. આ ચરિત્રોમાં સંપૂર્ણ જીવનદત્ત નથી પરંતુ કેવળ ભક્તિના મહિમાની વાતો સંધરી છે. આનો ઉદ્દેશ ભક્તો પ્રત્યે સમાજમાં પૂજ્ય શુદ્ધિ જાગૃત કરવાનો હોય એમ લાગે છે; અને ધણે અરો એ ઉદ્દેશ સફળ પણ થયો છે. આજે ઉત્તર ભારતના ગામડાંઓમાં શાસ્ત્રી વિદ્વાનો અને પંડિતો કરતાં સાધુઓનું વધારે સન્માન થાય છે, તે ધણું ખરું ભક્તોના આવા ચમત્કારપૂર્ણ વૃત્તાંતોના સમ્યક પ્રચારને આભારી છે. સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ ‘લક્ષ્મીમાલ’ ની કિંમત ધણી છે.

નાલાજીને કેટલાક લોકો ડોમ માને છે (ડોમ એટલે હનુમાન). ‘લક્ષ્મીમાલ’ની ટીકામાં એમને હનુમાનવંશી કહ્યા છે. કેટલાક એમને ક્ષત્રિય પંથ માને છે. પોતાના ગુરૂ અમદાસની જેમ નાલાદાસે પણ રામભક્તિ-વિષયક કવિતા કહી છે. પ્રજાભાષા ઉપર એમનો ઠીક કાબુ હતો અને પદરચનામાં એમને નિપૂણતા મળી હતી. રામચરિત્ર સંબંધી એમનાં

પદ્ધતિ એક સંગ્રહ હમણાં મળ્યો છે. આ પુસ્તકો સિવાય એક વ્રજ ભાષાના ગદ્યમાં અને ખીજો 'રામચરિત માનસ'ની શૈલીપર દુહા. ચૌપાઈઓમાં બે 'અષ્ટયામ' પણ બનાવ્યા છે. એમની કવિતા પદ્મકરની શ્રેણીમાં આવે છે. એમના ગદ્યપદ્યના નમુના—

ગદ્ય:—

તથા શ્રી મહારાજા કુમાર પ્રથમ શ્રી વસિષ્ઠ મહારાજાજે ચરન ધ્રુષ્ટ પ્રનામ કરત ભયે. દિરિ અપર વૃદ્ધ સમાજ તિનકા પ્રનામ કરત ભયે. દિરિ શ્રી રામધિરાજ જુકા જોહાર કરિ કે શ્રી મહેન્દ્રનાથ જુકે નિકટ બેઠત ભયે.

પદ્ય:—

અવધપુરીકી સોભા જૈસી કહિ નહિં સકહિં શેષ શ્રુતિ તેસી
રચિત કોટ કલધૌત મુહાજન વિવિધરંગ મતિ યતિ મન ભાવત
અહું દિસિ બિપિન પ્રભોદ અનૂપા ચતુર વીસ જો જન રસ રૂપા
સુદસિ નગર સરજૂ સરિ પાવનિ મનિમય ભરથ પરમ મુહાવનિ
વિગસે જલજ ભુંગ રસભૂલે ગુંજત જલ સમૂહ દોઉ કુલે

સંસ્કૃતમાં રામચરિત સંગ્રંધી કેટલાંય નાટકો છે. એમાંથી કેટલાંક તો નાટકના સાહિત્યક નિયમાનુસાર છે અને કેટલાંક માત્ર સંવાદ રૂપમાં હોવાને કારણે નાટકો મનાયાં છે. આ ખીજી પદ્ધતિ ઉપર મં. ૧૬૫૭ માં પ્રાણચંદ ચૌહાણે 'રામાયણ મહાનાટક' રચેલું મળે છે. એમને વિષે ખીજી કંઈ આહતી મળતી નથી.

મં. ૧૬૬૦ માં કાન્દિયજ્ઞના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. કાન્દિ હરદોષ જીવાના પિહાની ગામના મુસલમાન હતા અને ઐયદ ઇબ્રાહીમના શિષ્ય હતા. એમનો એકેય ગ્રંથ મળતો નથી પરંતુ છુટક કવિતા મળે છે. એમનો જન્મ મં. ૧૬૩૫ માં કલ્યો છે. એમની જેટલી કવિતા મળે છે એમાં સ્પષ્ટ ભાવો અને મોહક ભાષા દેખાય છે. એમનું એક શ્લોક પ્રમિદ્ધ કવિત આ રથું :

ગુન કોન પૂછે કોઉ ઔગુન કી ખાત પૂછે
 કહા લાયો દઈ! કલિકાલ થાં ખરાનો હૈ
 પાથી ઔ પુરાન જ્ઞાન ઠહન મેં ડારિ દેત
 ચુગલ ચવાઇન કો માન ઠહરાનો હૈ
 કાંદર કહત ચારો કછુ કહિએ કી નાહિ
 જગત કી રીતિ દેખી ચુપ મન માનો હૈ.

સં. ૧૬૬૦ માં અમરેશ અને મુક્તામણિદામના નામો મળે છે. અમરેશના પરચુરણ જ'દે મળે છે. મુક્તામણિદાસે ગૌસ્વામી હિતકરિ વંશના પુત્ર ગૌસ્વામી બનચંદ્રની આગ્રાથી 'સાર સંગ્રહ' નામના એક પુસ્તકમાં ૧૫૦ કવિઓની કવિતાનો સંગ્રહ કર્યો છે. એમની પોતાની મૌલિક કવિતા મળતી નથી.

મુખારક

સૈયદ મુખારકઅલીનો સમય સં. ૧૬૭૦ માં આવે છે. એમનો જન્મ-સં. ૧૬૪૦ માં થયો હતો. મુખારક સંસ્કૃત, શરસી અને અરબીના પંડિત અને હિંદીના સહૃદય કવિ હતા. એમની કવિતા શૃંગારરસ-પ્રધાન છે. એમની કવિતાનો મુખ્ય વિષય નામિકા બેઠ અને તેમાંય નામિકાના દસ અંગોનું, એમણે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. નામિકાના એક એક અંગ પર એમણે સો સો દુહા બનાવ્યા છે. 'અલક શતક' અને 'તિલ શતક' નામક એમના બે ગ્રંથો પણ છે. આ બે ગ્રંથો ઉપરાંત એમનાં કવિત પણ છે. એમની કવિતા સરસ અને મોહક છે. એમનાં રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા અને વર્ણનો સુંદર છે. એમની કવિતાના બે સુંદર ઉદાહરણો:—

પરી મુખારક તિય બદન અલક ચોપ અતિ હોય
 મનોરથ કી જોદમે રહી નિસાસી સોય
 ચિબુક-કૃપમે મન પરથો છબિજલ તૃપા વિચારી
 કદતિ મુખારક તાહિતિય અલક-ડારી સી ડારિ

ચિથુક-કુપ રસરી અલક તિલમુ ચરસ દગ બેલ
ખારી બેસ સિંગારકી સોગત મનમથ હેલ

૪

x

x

કરન-ખરન ખાલ, નગન-લસત લાલ
ભોતિન કે માલ ઉર સોહેં લલી ભાંતિ હૈ
ચંદન ચઢાય ચાઝ ચંદમુખી મોહિનીસી
પ્રાત હી ચન્ડાય પગ ધારે મુસકાતિ હૈ
ચૂનરિ વિચિત્ર રયામ સજિ કે મુખારક બૂ
હાંકિ નખ સિખ તેં નિયટ સકુચાતિ હૈ
ચંદ્રમૈં લખેદિ કે સમેદિ કે નખત માને
કિનકે પ્રનામ કિચે રાત ચલી જાતી હૈ

બનારસીદાસ.

બનારસીદાસ જૈનપુરના રહેવાસી અને જૈન ઝવેરી હતો એમના પિતાનું નામ ખડગસેન હતું. એમનો જન્મ મં. ૧૬૪૩ માં થયો હતો. બનારસીદાસે સં. ૧૬૯૮ સુધીનું પોતાનું જીવન ચરિત્ર “અર્ધકથાનક” નામક ગ્રંથમાં આપ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે મુન્શવરયામા એમનું આચરણ શુદ્ધ ન હતું; અને એક ભયંકર રોગના ભોગ પણ થઇ પડેલા. પરંતુ જ્યારે એમને જ્ઞાન થયું ત્યારે એ વખતમાં રચેલી બધી શ્રંગારી કવિતાને ગોમતી નદીમાં પધરાવી દીધી; અને પછી જ્ઞાનોપદેશભરી કવિતા રચવા માંડી. એમણે જૈનધર્મ સંબંધી ઘણા પુસ્તકોનો સારાર્થ હિંદીમાં આપ્યો છે.

બનારસીદામના પુસ્તકોમાંથી લજ્જસુધી નીચે લખેલા ગ્રંથો મળ્યા છે.-

બનારસી વિલાસ (પરચુરણ કવિનાનો સંગ્રહ) નાટક સમયમાન
(કુંદ કંઠાચાર્ય કૃત ગ્રંથનો સાર) નામમાલા (કોપ) અર્ધકથાનક

બનારસ પદ્ધતિ, મોક્ષપદી, દુત્તવંદના, કલ્યાણ મંદિર ભાષા, વેદનિર્ણય પંચાશિકા, મારગન વિદ્યા.

એમની રચનાશૈલિ પુષ્ટ અને કવિતા દાદુપંથી સુંદરદામને મળતી આવે છે. એમનું એક પદ આ રહ્યું :—

ભોંડુ તે હિરદય કી ઓખે ।

જે કર્યે અપની મુખ-સંપત્તિ ભ્રમ કી સંપત્તિ ભાખે ॥

જિન ઓખિન સોં નિરંખ ભેદ ગુન જ્ઞાની જ્ઞાન વિચારે ।

જિન ઓખિન સોં સાખ સરૂપ મુનિ ધ્યાન ધારના ધારે ॥

ઉસમાન.

ઉસમાન ગાજીપુરના નિવાસી અને બાદશાહ જહાંગીરના સમકાલીન હતા. એમના પિતાનું નામ શેખહુસેન હતું. એમને પાંચ ભાઈ હતા. એમણે પોતાનું ઉપનામ માન લખ્યું છે. ઉસમાન શાહ નિળમુદીન ચિસ્તીની શિષ્ય પરંપરામાં હાજીખાંખાના શિષ્ય હતા. એમણે સં. ૧૧૭૦ માં ‘ચિત્રાવલી’ નામનું એક પુસ્તક જાપરીની સૈલીપર લખ્યું છે. જાપરીએ જેટલા વિષયો અર્ચ્યા છે એ બધાજ વિષયો ઉપર ઉસમાને પણ ‘કંઈ કયું’ છે. દેટલેક દેકાણે તો શબ્દો અને વાક્યો પણ જાપરીનાં જ દેખાય છે. ‘ચિત્રાવલી’ એક કવિ કલ્પિત પ્રેમકથા છે. ખીજા સુફી કવિઓની જેમ ઉસમાને પણ આ પ્રેમકથાદ્વારા પ્રેમની કીલસુફી કરી છે. ઉસમાને કથાના નાયક મુઝનકુમારને માત્ર સાધક જ નહિ પરંતુ પૌરાણિક સૈલીનું અવતર-

મમાગમ નહિ કરે. એ ઉપરાંત જાણસીની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ શોભાવર્ણનો, દાનમદિમા અને માત્રા વગેરેનું વર્ણન છે. સરોવર દ્વિજાના વર્ણનમાં ઉસમાને ધન્યવપ્રાપ્તિ માટે એક બીજી જ માધનાનો મંત્ર કયો છે. ચિત્રાવલી (અવિદ્યા) મરોવરના ગદન ઉડાણમા એવું કહીને છુપાઇ જાય છે કે જે મને ગાંધી કાદરી તેની છત યમે. આનું રહસ્ય ઉપનિષદના પેલા વાક્ય “ અવિદ્યા મત્યુ તિત્વા ” માથે મળે છે. અવિદ્યાને તરીને મૃત્યુને પેલેપાર જ એટલે સત્ય વસ્તુને મેળવ. ઉસમાને વિરહ અને માતૃનાં વર્ણન મુંઢર કર્યાં છે. એમનું વસંત વર્ણન આ રચું :—

ઝકતુ વસંત નૌતાન બન કુલા જહું તહું ભાર કુમુદ રંગભુલા
આહિ કહું સો ભવર હમારા જેહિ બિતુ બસત બસંત ઉભરા
હાત બરન પુનિ દોખન જાઇ માનહું દવા દહું દિલિલાઇ
રતિપતિ દુરહ ઝકતુપતી બલી કાનન-દેહ આઇ દલમલી

લીલાધર કવિની રચના મં. ૧૬૭૬ મા મળે છે. આ કવિ જોધપુરના મહારાજ ગજમિંહને ત્યાં હતા. એમનો રચેલો કોઇ અંથ નથી પણ છુટક છદે છે. મુદ્દન કવિએ એમનું નામ લખ્યું છે, અને હામે પણ પોતાના ‘ કાવ્યનિર્ણય ’માં એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પુલકર.

પુલકર કવિ મૈનપુરી શહેરના પરતાપપુરના રહેવાસી હતા. એમણે પાંચઝઘી ગુજરાતમાં વામ કર્યો હતો. પુલકર જાતે કાવ્યસ્થ હતા અને જહાંગીરના મમયમા વિદ્યમાન હતા. એવી લોકકથા છે કે કોઇ ગુન્હામર જહાંગીરે એમને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કરેલા ત્યાં કારાગારમા જ કવિએ ‘ રમ-રતન ’ નામના અંથની રચના મં. ૧૬૭૩ મા કરી. આ અંથથી પ્રસન્ન થઇને જહાંગીરે પુલકરને મુક્ત કરી દીધા આ અંથમા રંભાવની અને મરમેનની પ્રેમકથા છે. પદ્યમાં જુદા જુદા છદોનો વ્યવહાર કર્યો છે.

કલ્પિત કથા લખને પ્રબંધકાવ્ય લખવાની પ્રથા પ્રાચીન હિંદી કવિઓમાં બહુ ઓછી દેખાય છે. જયસી વગેરે સુધી કવિઓએજ આ પ્રકારના પુસ્તકો લખ્યાં છે; પરંતુ એમની રીત ભારતીય ન હતી. આ દષ્ટિએ પુલકરના 'રસ-રતન' નું હિંદી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

ગ્રંથમાં સંયોગ અને વિયોગની વિવિધ દશાઓનું સાહિત્યની રીતિ અનુસાર વર્ણન છે. પૂર્વરાગ, સખીમંડન, નખશિખ, ત્રસુ વર્ણન આદિ શૃંગાર રસની સર્વ સામગ્રી અને વાતાવરણ આમાં મુંદરદાસમાં આવ્યાં છે. પુલકરની કવિતા સરસ અને ભાષા પ્રૌઢ છે. એમની કવિતાનું 'ઉદાહરણ:—

ચંદ્રકી ઉભરી પ્યારી નૈનન નિહારી પરે
ચંદ્રકી કલામેં દુતિ ની દરસાતિ હૈ
લલિત લતાનિમેં લતાસી ગહિ સુકુમારી
માલતી સી ફુલે જખ મૃદુ પુલકાતી હૈ
પુલકર કહૈ જિત દેખિએ બિરાજૈ તિત
પરમ વિચિત્ર આર ચિત્ર મિલ જાતિ હૈ
આધે મન મા હિં તખ રહે મન હિ મેં ગડ
નૈનનિ બિલોકો બાલ બૈનન સમાતિ હૈ

મુંદરદાસ.

નાગરી પ્રચારિણી સભાની શોધ પ્રમાણે પાંચ મુંદરદાસનાં નામો મળે છે. શિવસિંહ સરોજમાં ત્રણ મુંદરદાસ લખ્યા છે. ના. પ્ર. સભાવાળા પાંચ માંથી ત્રણ વિશે કંઈક માહિતી છે અને બેના તો માત્ર ઉલ્લેખ છે. પાંચ-માંથી એકનો કવિતા કાળ સં ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૯ સુધીનો અને બાકીના ચારનો સં ૧૬૫૭ થી ૧૭૧૦ નો લખ્યો છે. મિત્રબંદુઓના અનુમાન પ્રમાણે આ ચાર કવિઓમાંથી બે સાચા છે અને બેનાં નામો અનુમાનેલાં

‘છે. એક સુંદરદાસ તો શદાજહાં ને ત્યાં હતા અને એમણે ‘ સુંદર શૃંગાર ’
 ‘ સિંહાસન ખતીસી ’ અને ‘ બારામાસે ’ નામનાં ત્રણ પુસ્તકો રચ્યાં છે. આ
 ત્રણે ગ્રંથોનો રચનાકાળ સં. ૧૬૮૮ ની આસપાસ મનાય છે. બીજા સુંદરદાસ
 પ્રસિદ્ધ દાદુપંથી કવિ અને દુસર વાણીઆ હતા અને જ્યપુરની પાસે દૌમા-
 ગામાં જન્મ્યા હતા. એમનો સમય સં. ૧૬૭૭ થી ૧૭૪૬ નો દેખાય છે.
 એમણે નીચેના ગ્રંથો રચ્યા છે:-

હરિબોલ ચિંતાવની, ‘ સાખી , સુંદરદાસજી કે સવધઆ (૧૬૭૭)
 ‘ સુંદરસાંખ્ય સવૈયા તર્કચિંતામણી’ ‘વિવેક ચિંતામણી’ પંચમંડીનિર્ણયગ્રંથ
 (૧૬૯૧) બાની ‘જાનસમુદ્ર’ ‘દીનવિલાસ’ ‘સુંદરવિલાસ’ ‘સુંદરકાવ્ય’ સવૈયા
 સુંદરાષ્ટક, સવંગિયોગ, સુખસમાધી, સ્વપ્નબોધ, વદેવિચાર, ઉક્તઅનુપ,
 -સુંદરબાવની, સહજનંદ, ગૃહવૈરાગ્યબોધ, ત્રિવિધ અંતઃ કરન બેદ અને પદ.
 -એ ઉપરાંત દ્વિ. ત્રે. શોધમા રૂકમા ગંદકી, એકાદશીકથા, જ્ઞાન સાગર, વિવેક
 ચેતાવની, સુંદરગીતા અને વિચારમાલા પણ મળ્યા છે.

સુંદરદાસના જે છુટક છંદો મળે છે એ ઉપરથી એઓ ભક્ત હતા અને
 જાણા ઉપર એમનું અનુકરણીય પ્રભુત્વ હતું એ સિદ્ધ થાય છે. સુંદરદાસ
 કારસી અને સરંકૃતના પણ પંડિત હતા. એમની કવિતામાં વ્રજબાણા,
 ખડીબોલી અને પંજબીનું મિશ્રણ છે. પંડિત ચંદ્રિકાપ્રસાદ તિવારીએ
 દાદુપંથી કવિઓ માટે અને ખાસ કરીને સુંદરદાસ માટે ખુબ શ્રમ લઈને
 પોતાના નિર્ણયો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એમનું કહેવું છે કે સુંદરદાસ દાદુપંથી
 સં. ૧૬૫૩ માં જન્મ્યા અને ૧૭૪૬ માં પંચવને પામ્યા. સુંદરદાસ ૧૧
 વર્ષની વયે ફકીર થઈ ગયા હતા. એમનો કવિતાકાળ ૧૬૭૭ થી ૧૭૪૬ છે.
 ઉપરના ગ્રંથો સિવાય તિવારીજીએ બીજા ૨૩ ગ્રંથોનાં નામો પણ લખ્યાં
 છે. સુંદરદાસની કવિતા તોપની કક્ષામાં બેસે છે.

સુંદરદાસ પછી સં. ૧૬૭૮ માં તાહિર આઝાવાસીનું નામ મળે છે.
 એમણે ‘કોકસાર’ કેટલાક સુંદર છંદોમાં કહ્યો છે. એમાં કોકશાસ્ત્રના
 નિર્ણયો લખ્યાં છે. એમની કવિતા શક્તિ અને ગંભીર છે.

ધાસીરામનું નામ પણ સં. ૧૬૮૦ માંજ મળે છે. એમણે ‘પદ્ધિવિલાસ’ નામનો એક અપૂર્વ ગ્રંથ રચ્યો છે. એમની કવિતા લલિત અને મોહક છે. એમણે પ્રેમ, નીતિ અને શૃંગારનાં ઉત્કૃષ્ટ વર્ણનો કર્યાં છે.

પંતજવાળા હૃદયરામે પણ સં. ૧૬૮૦ માંજ સંસ્કૃત હનુમાનનાટકના આધારે હિંદીમાં હનુમાનનાટક લખ્યું છે. હૃદયરામની કવિતા સુંદર અને પરિમાર્જિત છે. ગૌસ્વામી ગુણસીદસે એ વખતની પ્રચલિત બધી જ પદ્ધતિઓમા રામચરિત્રનું સંગીત ગાયું છે; માત્ર નાટક અને રૂપકના રૂપમાં એમણે કશું લખ્યું નથી. ગૌસ્વામીએ ફેલાવેલા રામભક્તિના તરંગમાં બિન્નહને ખીછ ને રચનાઓ થઇ છે એમાં હૃદયરામનું ‘હનુમાન નાટક’ અધિક પ્રસિદ્ધ છે.

જટમલ

જટમલની સાથે ભક્તિયુગ સમાપ્ત થાય છે. જટમલે સં. ૧૬૮૦ માં ગોરાબાદલની કથા ગદ્યમાં લખી છે. એમની ભાષામાં ‘ખડીખોલીનું’ સોમ્ય છે. જટમલનું સ્થાન હિંદીસાહિત્યમાં પ્રાચીન ગદ્યરેખક તરીકે માનવર્ધ્ય છે.

ભક્તિયુગમાં કબીર, ચૂર અને ગુલસી જેવા ભક્ત મહાકવિઓ અને કેશવદાસ જેવા રસરીતિના આચાર્ય થયા છે. હિંદીભાષાના વિકાસ અને વિખ્યારને વધારનાર ભક્તિયુગનાં સર્જનોથી હિંદીસાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું છે.

૮

અલંકારયુગ.

(પૂર્વાર્ધ)

ચંદ્રયુગ એ હિંદી સાહિત્યની વ્યાપ્તિનું પ્રારંભિક સ્તર છે. ભક્તિયુગમાં એની પ્રવૃત્તિ અને વિકસતી કુમારવસ્થા દેખાય છે. અલંકારયુગ એ હિંદી ભાષા અને સાહિત્યનો મધ્યમવયસ, મસ્તીભર્યો અને તેજસ્વી યૌવનકાળ છે. અદે ભાષાનું સ્વરૂપ સ્થિર કર્યું, સૂરદાસે એમાં માધુર્ય આપ્યું, વૃદ્ધસીંહાદેએ એમાં પ્રૌઢતા ઉમેરી અને અલંકારયુગના મહાકવિઓએ એને સાહિત્ય, પ્રસાદ, ચારતા અને લાવણ્યભરી દેહીખમાન રૂપસુંદરી બનાવી. અલંકારયુગમાં હિંદી સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તાર અનુપમ છે.

અલંકારયુગના સાહિત્ય માથે એ વખતના પ્રજાજીવનના સંસ્કારો અપૂર્વ રીતે વણાઈ ગયા છે. મુમક્ષુમાનેના સંસ્કાર અને સત્તાથી ગુંગળાવું, હિંદુલોકજીવન મરણિયું થઈને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા આ કાળમાં માથું ઊંચું છે; અને શતાબ્દિઓ થયાં સ્થિર થયેલી વિજયી મોગલસત્તાત

જમીનદારત યદને કાળના વિકરાળ યુગમા સમાધ નય છે. એટલે એક રીતે અલંકારયુગ એ ભારતના મમત્ર પ્રજાજીવનનો પ્રબોધકાગ છે. આજ યુગમાં રાષ્ટ્રવીર શિવાજી મહારાજે ગિરનાપુર, ગોવર્ગઢાડા અને દીક્ષીને વિમદિત કરીને વિશાળ મહારાષ્ટ્ર સ્થાપ્યું, મહારાજા જસવંતસિંહે શિવાજી મહારાજને મળી જઈ સાહી સુખા સાધસ્તખાની દુર્ગતિ કરી; અને મહારાણા રાજસિંહે મોગલોની પરાધીનતાની ઝુંસરીને લાત મારીને પાંચ પાંચ પ્રયત્ન સુદો કરી સહેનશાહ ઔરંગઝેબનું જીવન નીચોવી નાંખ્યું. આજ યુગમા મહારાજા જસવંતસિંહના પરસોઠવામ પછી શરવીર રાડોડોએ સતત ત્રીસ વર્ષ સુધી મુમલમાનો માથે ઘેર સંગ્રામ ખેલીને પોતાના બાળક મહારાજા અજીતસિંહ અને મારવાડ રાજ્યની રક્ષા કરી, અંપતિરાયે પોતાના પ્રભાવથી જુદેશખંડને દીપ્તિમાન કરીને મોગલાધને હલાવી દીધી; અને મહારાજા જનમાલે જુદેશખંડના વિશાળ મહારાજાન્યની સ્થાપના કરી. આજ યુગમાં શૌર્યમુર્તિ બાલાજી વિશ્વનાથ અને વીર બાજી પ્રભુએ મોગલ સામ્રાજ્યનો પ્થમ કરીને ૫૦૦ વર્ષોથી માટીમાં મળી ગયેલા આર્યસામ્રાજ્યનું પુનર્વિધાન કર્યું.

આવા ગૌરવપૂર્ણ અને પ્રતિભાશાળી કાળમાં સાહિત્યની વિશાલ સમૃદ્ધિ થઈ જે સ્વાભાવિક હતી. ધર અને દુલ્હનીના સમયમાં જેમ કૃષ્ણભક્તિ અને રામભક્તિના ધસમસતા પ્રવાહે મમસ્ત ઉત્તર ભારતને મુનિત કર્યું હતું તેવી રીતે બ્રૂષણ, ગિદારી, મતિરામ અને દેવના યુગમાં ઉત્સાહ અને ઉદ્ધામની મુર્તિ જેવા વીર અને યુગાર રમથી હિંદી સાહિત્ય નવપથવિત બન્યું. અલંકારયુગના હિંદી સાહિત્યનું સ્વરૂપ નાણે દીપક રાગનું પ્રતિરૂપ હતું. સરદાસના સમય પછી દુલ્હનીકાળમાં વિવિધ વિષય વર્ણનની જે પ્રણાલિકા ચર થઈ હતી તે અલંકારયુગમાં પુષ્ટ બની; અને એણે હિંદીના સેંકડો વિષયોનાં પુસ્તકોને સર્વાંગપૂર્ણ બનાવ્યાં. ભક્તિયુગે તથા મહાકવિઓ મરજન્યા ત્યારે અલંકારયુગે

આર મહાકવિઓ પ્રકટ કરીને પોતાનાં મામર્યાં અને પ્રતિભા સિદ્ધ કર્યાં. પ્રથમ કક્ષાના આટલા કવિઓ ખીજા સમયમાં નથી દેખાતા.

હિંદી કાવ્યને પ્રૌદતા વરી ચુકી હતી. સં. ૧૫૯૮ માં કૃપારામે થોડું રસ-નિરૂપણ પણ કર્યું હતું. ત્યારપછી ગોપ કવિએ સં. ૧૬૧૫ માં અલંકારો તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું અને 'રામભૂપણ' તથા 'અલંકાર ચંદ્રિકા' નામનાં ગ્રંથો રચ્યા. લગભગ આજ સમયમાં ચરખારોના મોહનલાલ મિશ્રે "શૃંગાર સ્થાગર" નામક શૃંગાર રસનો ગ્રંથ બનાવ્યો અને નરહરિ કવિના સાથી કરનેસ બંદીજને 'કર્ણાભરણ' 'શૃતિ ભૂપણ' અને 'ભૂપ ભૂપણ' નામના ત્રણ અલંકાર ગ્રંથો લખ્યા. રમનિરૂપણ અને અલંકાર નિરૂપણની આ પ્રકારે શરૂઆત થઈ ચુકી હતી ત્યાં આચાર્ય કેશવદાસે કાવ્યના સર્વ અંગોનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર કરીને એ પ્રણાલિકાને ખુબ વેગ આપ્યો. કાવ્યરીતિનું સમ્યક પ્રતિપાદન આચાર્ય કેશવે કર્યું એમાં સંદેહ નથી પરંતુ અલંકાર ગ્રંથોની અવિરલ અને અખંડિત પરંપરા તો કેશવદાસના 'કવિપ્રિયા' ગ્રંથ પછી લગભગ પચાસ વર્ષે ચાલી. એ પરંપરાએ કેશવનો આદર્શ ન સ્વીકાર્યો પરંતુ એક જુદા જ આદર્શનો આશ્રય લીધો. કેશવે કાવ્યાલંકારોના નિરૂપણમાં ઠંડી અને રૂચ્યકનું અનુકરણ કર્યું હતું; પરંતુ પાછળથી રીતિ ગ્રંથોની જે પરંપરા ચાલી એણે તો ચંદ્રાક્ષોક અને કુવલયાનંદને આધાર જીત માન્યા. આ કારણથી અલંકારયુગનો આરંભ કેશવદાસથી ન માનતાં સેનાપતિથી માન્યો છે. સેનાપતિ પછી જ લક્ષણગ્રંથોનો વિસ્તાર વધતો ગયો. ત્યાર પછીના કવિઓએ એક પ્રણાલિજ બનાવી દીધી કે પહેલાં દુહામાં અલંકાર અથવા રસનાં લક્ષણો આલેખવાં અને પછી ઉદાહરણ રૂપમાં કવિત્ત અને મંત્રેણા લખવાં. હિંદી સાહિત્યમાં આ રીતે એક નવી જ પ્રણાલિકા શરૂ થઈ. સંસ્કૃત માહિત્યમાં કવિ અને આચાર્ય એ બંને લિન્ન લિન્ન ત્રેણિઓની વ્યક્તિઓ છે. હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમાં આ બેદ લુપ્ત થઈ ગયો. પરંતુ આ એકીકરણનો પ્રભાવ ઠીક ન પડ્યો. આચાર્યત્વને માટે જે સદ્ગત વિવેચન અને પર્યાયોચનની શક્તિ હોવી જોઈએ એનો વિકાસ ન સંધાયો.

કવિઓ એક જ દુકામાં અપર્યાપ્ત લક્ષણ કહીને પોતાના કાવ્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ જતા હતા. એટલે કાવ્યના અંગોનો વિકાસ અને એનું વિસ્તૃત વિવેચન, તર્કદ્વારા ખંડનમંડન તથા નવા નવા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન વગેરે જેટલું થયું જોઈએ તેટલું ન થયું. આનું કારણ એ પણ કહી શકાય કે ગદ્યનો વિકાસ એ વખતે બીજુલ થયો ન હતો. જે કંઈ લખાતું હતું તે લગભગ પદ્યમાં જ લખાતું હતું. એકલા પદ્યમાં કાષ્ઠ પણ વસુંની, તત્ત્વની, સિદ્ધાંતની કે આદર્શની સમ્યક્ ભીમાસા અને વિવરણ થઈ શકતાં નથી. આવી અવસ્થામાં એક શ્લોક અથવા એક જ ચરણમાં લક્ષણ કહીને છુટી જવાની અંદાજોઈની પદ્ધતિ કવિઓને વધારે સુગમ પડી.

ઉપરની વાતો પર ધ્યાન દેતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે હિંદીમાં લક્ષણત્રયોની રચના કરનારા જે સેંકડો કવિઓ થયા તેઓ આચાર્યની ક્રાંતિમાં નથી આવી શકતા. વાસ્તવિક રીતે તેઓ કવિ જ હતા. એમનામાં આચાર્યત્વના ગુણો લગભગ નહિ જેવાં જ હતા. એમના અપર્યાપ્ત લક્ષણો સાહિત્યશાસ્ત્રનો સમ્યક્ બોધ કરાવવામાં અસમર્થ છે. શબ્દસંકિતના વિષય તરફ તો એ ચાર જ કવિઓએ ધ્યાન દીધું છે. કાવ્યના સામાન્ય રીતે બે બેદ છે: શ્રવ્ય અને દૃશ્ય. આમાંથી દૃશ્ય કાવ્યનું નિરૂપણ તો લગભગ થયું જ નથી. આટલું લખવાનો સારાંશ એટલો જ છે કે અલંકારસુગમમાં હિંદીની અપૂર્વ ઉન્નતિ થઈ હોવા છતાં સાહિત્યશાસ્ત્ર ઉપર અંબીર, સમર્થ અને વિશદ વિવેચન તથા નવાં મૌલિક સર્જનો જોઈએ તેટલાં થયાં નથી.

અલંકારત્રયોના કર્તાઓ ભાતુક, સહદય અને નિપૂણ કવિઓ હતા. તેઓનો ઉદ્દેશ કાવ્યના અંગોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપર નિરૂપણ ન કરતાં કવિતા કરવાનો હતો. એટલે તેઓ દ્વારા જે સુંદર કાર્ય થયું તે એ કે રસો (ખાસ કરીને શૃંગાર) અને અલંકારોમાં સરસ, લવ્ય અને હૃદયંગમ ઉદાહરણોથી હિંદી સાહિત્ય ભરાઈ ગયું. હિંદીના કેટલાક વિવેચકો અને અભ્યાસકોનું એટલે સુધી માનવું છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના લક્ષણ ત્રયોનાં સરસ અને

મનોહર ઉદાહરણો એકત્ર કરવામા આવે તો પણ હિંદી કેટલાં નહિ થાય. અલંકારો કરતા નાયિકાબેદ તરફ કંઈક વધારે ઝોક રહ્યો એટલે શૃંગારરસની અંતર્ગત ઘણી જ સુંદર અને મુક્તક રચનાઓ હિંદીમાં થઈ. આ રમનો વિસ્તાર હિંદી સાહિત્યમાં એટલો બધો સધાયો છે કે એના એક એક અંગ ઉપર સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચાયા છે. આ રસનો બધો જ વૈભવ કવિઓએ નાયિકાબેદના ગ્રંથોમા જ દર્શાવ્યો છે. રસગ્રંથો ખરી રીતે તો નાયિકા બેદના જ ગ્રંથો છે. એમા પાછળથી ગૌણ રીતે બીજા રસોને વહેતા મુદ્દા છે. નાયિકા શૃંગારરસનું આલંબન છે. આ આલંબનના અંગોનું વર્ણન એક સ્વતંત્ર વિષય થઈ પડ્યો; એટલે કેાણુ જાણે કેટલાય ગ્રંથો નખસિખ વર્ણનના લખાયા. આ પ્રકારે ઉદીપનના રૂપમા છ અતુઓના વર્ણનો પર પણ કેટલાક સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખાયા. વિપ્રલંબ સંબંધી વર્ણનના બારમહિના પણ કેટલાક કવિઓએ લખ્યા છે.

રસગ્રંથોની આ પરંપરા દ્વારા સાહિત્યના સમગ્ર વિકાસમા કંઈક બાધાઓ પણ નહી. પ્રકૃતિની અનેકરૂપતા, જીવનની ભિન્નભિન્ન સમસ્યાઓ તથા જગતનાં વિવિધ રહસ્યો તરફ કવિની દષ્ટિ પહોંચી શકી નહિ. એ વખતે કવિ દાષ્ટ એક રીતે બદ અને પરિમિત થઈ ગઈ હતી અને એનું ક્ષેત્ર સંકુચિત બની ગયું હતું; એટલે અનુભવના કેટલાય ગોચર અને અગોચર વિષયો રસામિત થઈને સમીપ આવતા રહી ગયા. બીજી વાત એ બની કે કવિઓની વ્યક્તિગત વિગેષતાની અભિવ્યક્તિનો અવસર ઘણો જ થોડો રહ્યો. કેટલાક કવિઓની ભાષાશૈલી, પદવિન્યાસ, અલંકારવિધાન વગેરે બાજી વાતોનો બેદ આપણે કદાચ જોઈ શકીએ પરંતુ એમની આભ્યંતર પ્રકૃતિના વિશ્લેષણમા સમર્થ અને ઉચ્ચ ક્રાંતિની આસોચનાની સામગ્રી આપણને નહિ જેવી જ મળશે. અંલકારયુગમા બીજા પણ એક અભાવની પૂર્તિ થઈ જવી જોઈતી હતી પણ તે ન થઈ. જે સમયે હિંદી ભાષા સંકેશ કવિઓ દ્વારા પરિમાર્જિત થઈને પ્રૌઢતાને પહોંચી મુકી હતી એ વખતે વ્યાકરણ દ્વારા એનું સ્વરૂપ વ્યવસ્થિત થયું જોઈતું હતું. આ

ત્રુટિ રહેવાથી ભાષામાં જોટલી સુવ્યવસ્થા, નિર્દોષતા અને સ્વચ્છતા આવવાં જોઈએ તે ન આવ્યાં. ધણા ચોડા કવિઓ આપણને મળે છે કે જેમની વામ્બરચના સુવ્યવસ્થિત અને નિર્દોષ છે. ભૂપણ મહાકવિ હતા. જે રસને એમણે લીધો એનો પુરો આવેશ એમનામાં હતો પરંતુ એમની ભાષા અનેક સ્થળોએ દોષભરી છે. જે શબ્દોનાં રૂપ સ્થિર બની જાત અને એમાં શુદ્ધ રૂપો ઉપર વધારે ભાર મુકવામાં આવ્યો હોત તો શબ્દોને તોડી મરોડીને વિકૃત કરવાની કાંઈ કવિ હિંમત અને સાહસ ન કરી શકત. આવી કાંઈ વ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે ભાષામાં બહુ જ ગડબડ રહી ગઈ.

ભાષાની આ ગડબડનું એક કારણ મજા અને અવધી એ બંને કાવ્યભાષાઓનું કવિની ઇચ્છાનુસાર મિશ્રણ પણ હતું. અલંકારમયોનો વિકાસ અધિકતર અવધી ભાષામાં થયો છે. એટલે કાવ્યની મજાભાષામાં અવધીના પ્રયોગોનો તોડો નથી. મોટા મોટા કવિઓએ પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે બંને ભાષાઓનું મિશ્રણ કર્યું છે. આ વસ્તુ તરફ કેટલાક કવિઓનું ધ્યાન પણ ગયું છે. દાસજીએ પોતાના 'કાવ્ય નિર્ણય' માં કાવ્યભાષા ઉપર પણ દાષ્ટપાત કર્યો છે, દાસનું તો કહેવું છે કે તુલસી અને ગંગા જેવા કવિઓના મુકુટમણિઓએ પણ ભાષાનું મિશ્રણ કર્યું છે.

ભક્તિયુગની પ્રારંભિક અવસ્થામાં જ મુમક્ષમાનોના સંમર્ગથી કેટલાક દારસી શબ્દો અને ભાવોનું આપણને દર્શન થાય છે. અલંકારયુગમાં આવા શબ્દો અને ભાવોમાં વધારો થયો. પરંતુ હિંદી ભાષાની સ્વાભાવિક સરસતાનું ધ્યાન રાખનાર ઉત્કૃષ્ટ કવિઓએ આવા શબ્દો અને ભાવોને નહિ જેવું સ્થાન આપ્યું જે, એટલે જ અલંકારયુગમાં દેવ અને મતિરામ જેવા ભાષાની દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ કવિઓ આપણને મળે છે.

અલંકારયુગના કવિઓના પ્રિય છંદ કવિત અને સવૈયા જ હતા. કવિત છંદ તો શૃંગાર અને વીર બંને રસને માટે સમાન રૂપે ઉપયુક્ત મનાયો.

હતો. પાંચવાની રીતમાં થોડો ફેરફાર કરવાથી એમાં બન્ને રસોને અનુકૂળ નાદસાંદર્ભ મળે છે. સૂરેયા શૃંગાર અને કરુણ એ બન્ને કામગી રસને માટે ઉપયુક્ત છે, ખરી રીતે તો આ યુગમાં શૃંગાર અને વીરરસની કવિતા થઈ છે, પરંતુ પ્રધાનરસ શૃંગાર જ રહ્યો છે. શૃંગારનાં વર્ણનોને ઠેકઠાક કવિઓ તો અસ્વીકતાની સીમા સુધી લઈ ગયા છે. આનું કારણ જનતાની રૂચિ નહિ પરંતુ રાજા મહારાજાની વિદ્યારી અને પામર રૂચિ હતું. એટલે જ આ યુગમાં વીરશૃવન કરતાં શૃંગારશૃવન આગળ તરી આવે છે. હિંદી-સાહિત્યની આ યુગની ગતિનો જે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ થયો તેનાથી અલંકાર-યુગની સામાન્ય પ્રવૃત્તિનું આલું દર્શન થઈ શકે છે. હવે આપણે આ યુગના મુખ્ય મુખ્ય કવિઓનું વિવરણ કરીએ.

સેનાપતિ.

સેનાપતિ અનૂપ શહેરના રહેવાસી હતા. એમના પિતાનું નામ ગંગાધર અને માદાનું નામ પરશુરામ હતું. એમના ગુરુનું નામ હિરામણિ હતું. સેનાપતિ કાવ્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૪૬ ની આસપાસ મનાપ છે. એમણે 'કાવ્યકલ્પદ્રુમ' અને 'કવિત-રત્નાકર' નામક બે લોકપ્રસિદ્ધ ગ્રંથની રચના કરી છે. 'કવિત રત્નાકર' ની રચનાનો સમય સં. ૧૭૦૬ કવિએ પોતે લખ્યો છે.

'કવિત રત્નાકર'માં પાંચ તરંગો છે. પહેલા તરંગમાં ૯૪ છંદ છે અને એમાં શ્લેષ કવિતા તથા રૂપકોનું કથન છે. બીજા તરંગમાં ૭૪ છંદો દ્વારા શૃંગારરસનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્રીજા તરંગમાં ૫૬ છંદોમાં ૭ ઋતુ-ગોનું વર્ણન આવે છે. ચોથા તરંગમાં ૭૬ છંદ છે અને એમાં રામાયણ કથા વર્ણવી છે, તથા પાંચમા તરંગમાં ૫૭ છંદો દ્વારા ભક્તિ અને ૨૭ છંદો દ્વારા ચિત્રકવિતા ગાઈ છે.

સેનાપતિ સદૃશ્ય કવિ હતા. ઋતુ વર્ણનોમાં એ અત્તેક છે. એમના ઋતુવર્ણનોમાં સ્વભાવ ઉપરાંત પ્રકૃતિ નિરીક્ષણ લબ્ધ છે. એમના પદવિન્યાસ

પણ લલિત અને છટાદાર છે. પોતાની વિખ્યા નામના થાય એટલા માટે સેનાપતિ પોતાની કવિતા સંતાડી સખતા હતા. એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજ-ભાષા છે. એમના અનુપ્રાસ અને ચમકના ચમત્કાર પણ મનોહર છે. એમણે પાષાળથી ક્ષેત્રસંન્યાસ લીધો હતો. સેનાપતિના જીવનનો મુખ્ય ગુણ એમની અટલ ભક્તિ છે; એટલે ભક્તિબીના હૃદયમાંથી પ્રકટેલી કવિતામાં મીરાં જેવી તદ્દલીનતા દેખાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કવિની પ્રતિભાએ જીવનના કામગીરીને બાંધે બાંધે જ સુંદર અને સ્વાભાવિક રીતે મૂર્ત કર્યા છે. સેનાપતિની કવિતા જેવી સજીવ કવિતા ધણા ઓછા કવિઓની છે. હિંદીના 'નવરત્નો' ને બાદ કરીએ તો સેનાપતિ હિંદી કાવ્યની પ્રથમ શ્રેણિના પ્રથમ કવિ છે. સેનાપતિની કવિતા મર્મસ્પર્શી અને રચના પ્રૌઢ છે. માધુર્ય અને લાલિત્ય એ સેનાપતિની કવિતાના મુખ્ય ગુણો છે. એમનાં લોક વિખ્યાત મહત્ત્વ-પ્રધાનોમાંથી એક ઉદાહરણ બસ છે :—

લાલ લાલ ટેસૂ કુલિ રહે હૈ વિલાસ સંગ રયામ રંગ
ભાગ માનો મસિમેં મિલાયે હૈ
તાહાં મધુ દાજ આધ યેઠે મધુકર પુજ મલય પવન
ઉપવન વન ધાયે હૈ
સેનાપતિ માધવ મહિના મેં પલાસ તરે દેખિ દેખિ ભાવ
કવિતા કે મન આગે હૈ
આધે અંગ સુલગિ રહે આધે ભાનો વિરહી દહન કામ
કેલા પરચાયે હૈ
કેતક અસોક નવચપક બકુલ કુલ કોન ધો વિયોગિન કો
ઐસો બિકરાલુ હૈ
સેનાપતિ સાંવરે કી સૂરત કી સૂરતિ કરાય કરિ
ઘરણુ વિહાલુ હૈ

દમ્ભિન પવન એના તાલુ કી દવન જઈ સૂનો હે લવન
પરદેશ પ્યારો લાલુ હે
લાલ હે પ્રવાલ ફુલિ દેખત ખિસાલ જઈ ફુલે ચોર
સાલપૈ રસાલ ઉર માલુ હે

ધ્રુવદાસ.

ધ્રુવદાસ સ્વપ્નમાં મદાત્મા દિનદરિવંશના શિષ્ય થયા હતા. આ વિના એમનો ખીજો કંઈ જ જીવન પરિચય મળતો નથી. ધણુખડં એઓ વૃંદાવનમાં જ રહેતા હતા. એકંદરે અત્યારમુધીમાં એમના આળીમ ગ્રંથો મળ્યા છે. વૃંદાવનમત, સિંગારમન, રમરત્નાવલી, નેદમંજરી, રદ્ધમંજરી, મુખમંજરી, રતિમંજરી, બનવિહાર, રંગવિહાર, રમવિહાર, આનંદ દસાવિનોદ, રંગવિનોદ, રત્નવિદ્યામ, રંગદુસાસ, માનરમ લીલા, રદ્ધમક્તના, પ્રેમક્તના, પ્રેમાવલી, ભગ્ન કુંડલિયા, ભક્તનામાવલી, મન સિંગારબજન સત, પ્રીતિ ચૌવલી, રમમુક્તાવલી, આવન બૂદન પુગળુડી ભાયા, મલામંડલી, રંગાનંદલીલા, બિદાત વિચાર, રમદીરાવલી, દિત સિંગારલીલા, વજલીલા, આનંદક્તના, અનુસંગક્તના, જીવદશા, વૈધલીલા દાનવીલા અને ખ્યાલસો,

નાભાદામની ભક્તમાળના અનુકરણુ જેવી ધ્રુવદાસે ભક્તનામાવલી લખી છે; એમાં પોતાના સમય સુધીના ભક્તોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમના કેટલાક પ્રતિકાના સંવત પણ આપ્યા છે. આ ઉપરથી એમનો રચનાકાળ સં. ૧૬૬૦ થી ૧૭૦૦ સુધીનો આવે છે. ધ્રુવદાસની રચનાઓ શુદ્ધ વજ્રભાષામાં છે. એમની કવિતા મધુર, મરમ અને ભક્તિપૂર્ણ છે. ધ્રુવદાસની ભક્તનામાવલીને બાણુ સધાદૃણુદાસે મંપાદન કરીને નાગરી પ્રચારણી સભાદ્વારા પ્રકાશિત પણ કરી છે. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ:—

રૂપજલ ઉઠત હૈ કટા છનકે અંગ અંગ ભોરન કી અતિ ગહરાધ હૈ

નૈનન કે પ્રતિષ્ઠિત પર્યો હે કપલિનમે તેજ લયે મીન તહા
 ઐસી ઉર આપ હે
 અરુન કમલ સુમુકાન માનો દ્વિ રહી ચિરકન બેસરી કે મોતી
 કી મુહામ હે
 લયો હે મુદિત સખી લાલ કે મરા લ મન જીવન લુગલ મુવ
 એક ગૌંવ પાપ હે.

ધ્રુવદાસ પછી સં. ૧૬૮૪ માં સ્વામી ચતુર્બુજદાસ, ૧૬૮૫ માં મધુરાવાળા વ્યાસજી અને સદાનંદનાં નામો મળે છે. સ્વામી ચતુર્બુજદાસે દમેક ત્રયો રચ્યા છે: ધર્મચિંતાર, બાની, ભક્તપ્રતાપ, સંતપ્રસાદ, સિચ્છાસાર, દ્વિતઉપદેશ, પતિતપાવન, મોહનીજસ, રાધાભજન, મંગલસાર અને વિમુખ સુખભંજન. વ્યાસજીએ પણ મહાબાની, પદ, નીતિ કે દોહો, રાગમાત્ર, પદાવલી અને પંચાધ્યાયી નામનાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. આ બંનેની કવિતા મામાત્ય કહેવાઈ છે. સદાનંદના કાષ્ઠપણ પુસ્તકોનો પતો લાગ્યો નથી પરંતુ ત્રણચાર હંદો મિશ્રબંધુએને મળ્યા છે.

મહુકદાસ.

મહુકદાસનો સમય મં. ૧૬૮૫ માં આવે છે. એમનો જન્મ અઘાબાદ જિલ્લાના કડા ગામે મુંદરદાસ ખત્રીને ત્યાં સં. ૧૬૩૧ ના વૈશાખ વદ ૫ ને દિવસે થયો હતો. મહુકદાસ ૧૦૮ વર્ષો આયુષ્ય ભોગવીને સં. ૧૭૩૯ માં મરણ પામ્યા. ઔરંગઝેબના સમયમાં નિર્ગુણમતના પ્રમિદ સંત તરીકે મહુકદાસ મશહૂર છે. એમના નામ પાછળ અમલકારોની આખી પરંપરા ઉભી છે. ‘રત્નખાન’ અને ‘શનખોધ’ નામના એમના બે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. મહુકદાસનાં કાવ્યોનો વિષય મુખ્યત્વે આત્મખોધ, વૈરાગ્ય, પ્રેમ અને મોહ આદિ છે. એમની રચના મોહક અને વ્યવસ્થિત છે. એમના કેટલાક દોહાઓ તો છેક યુગ્મરાતમાં માગનારા સાધુઓ લલકારે છે.

રામ અરૂંબે બેઠકે સખકા મુજરા લે
' જૈસી જનકી ચાકરી વૈસા ઉનકો દે.

એ પંક્તિઓ તો આખા ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. મહુકદાસ આત્મવિકાસમાં માનતા હતા. અને એમની કવિતામાંથી પણ આત્મબોધ નીતરે છે. એમના બે દોહા આ રહ્યા :—

સખાહિન કે હમ સબે હમારે જીવ જંતુ મોહિ લગે પિયારે
તીનો લોક હમારી માયા અંત કતહું સે કોઇ નહિં પાયા
જલિસ પવન હમારિ જાતિ હમહી દિન ઓ હમહી રાતિ
હમહી તરપર કોટ પતંગા હમહી ડુર્ગા હમહી ગંગા.

કવીંદ્રાચાર્ય.

કવીંદ્રે શકાજહાંની પ્રશંસા માટે “ કવીંદ્ર-કલ્પલતા ” નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. આ ગ્રંથમાં ૧૫૦ જંદોમાં બાસ્તાહની સ્તુતિ છે. કવીંદ્રનો જન્મકાળ સં. ૧૬૫૦ છે. એમનો ‘ અમર સાગર ’ ગ્રંથ સં. ૧૬૮૭ માં રચાયેલો લાગે છે. કવીંદ્ર મંસ્ફતના વિદ્વાન હતા. એમની રચનામાં પ્રજા અને અવધીનો ભેગ છે. લાલિત્ય એ એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ છે.

કવીંદ્રાચાર્ય પછી સં. ૧૬૮૭ માં માધુરીદાસ, સં. ૧૬૮૮ માં સુંદર ખાદ્મણ અને જોધસી કવિનાં નામો મળે છે, પરંતુ સેનાપતિ પછી પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે ચિંતામણિ ત્રિપાઠીનું નામ આવે છે.

ચિંતામણી ત્રિપાઠી.

કાનપુર શ્રેણાના તિકવાંપુર ગામના રત્નાકર ત્રિપાઠીના ચિંતામણિ સૌથી નાના પુત્ર થાય. એમના બીજા ભાઈઓમાંથી બે તો પ્રસિદ્ધ મહા-કવિ શૂપણ અને મતિરામ અને ત્રીજા ભાઈનું નામ જટારાંકર. ચિંતામણિનો જન્મકાળ સં. ૧૬૬૬ છે. એમના -રચેલા પાંચ ગ્રંથો જંદવિચાર કાવ્યવિવેક, કવિકુલકલ્પતરુ, કાબ્યપ્રકાશ અને રામાયણ છે. એમની

કવિતામાં રચેલું રામાયણ સરળ અને સુંદર છે. એમનો સૌથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'કાવ્ય કલ્પતરુ' છે. આ ગ્રંથમાં ગુણ, શ્લેષ, અલંકાર, દોષ, પદાર્થ પદાર્થ નિર્ણય, ધ્વનિ, ભાવ, રસ, ભાવાભાસ અને રસાભાસનાં વિશદ વર્ણનો છે. પ્ર. ત્રે. શૌધમાં એમનો 'રસમંજરી' નામનો બીજો એક ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. ચિંતામણિની ગણના સાહિત્યના આચાર્યોમાં થાય છે, એમની ભાષા શુદ્ધ મજા ભાષા છે, સાનુપ્રાસવાળી મધુર ભાષાશૈલી એ એમના સરળ પ્રયોગ છે. એમનાં વર્ણનો છટાદાર અને મનોહર છે. એમની રચના પ્રથમ પંક્તિની કહેવાય છે. એમનો કવિતાકાળ ૧૭૮૦ માં આવે છે.

સં. ૧૬૯૦ માં અક્ષત્રીના બંદીબન બેની અને મહારાજ જસવંતસિંહના ભાઈ અમરસિંહના રાજકવિ બનવારીએ પણ કવિતા કરી છે. આ બંને કવિઓએ રાજમહારાજને ખુશ કરવા કવિતા કરેલી હોવાથી એમની રચનાઓ લોકવિખ્યાત નથી બની.

મહારાજ જસવંતસિંહ.

મારવાડના પ્રસિદ્ધ મહારાજ જસવંતસિંહનું નામ જેમ વીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, એટલી જ કવિ તરીકે એમની કીર્તિ છે. એમનો 'ભાષા ભૂષણ, ગ્રંથ અલંકારશાસ્ત્રનો બહુ જ પ્રમાણુજીત અને પ્રચલિત ગ્રંથ છે. મહારાજ ગજસિંહના પ્રથમ પુત્ર અમરસિંહને ઉદ્ધત સ્વભાવને કારણે પદબ્રષ્ટ કરીને જ્ઞેધપુરના ગાદીપતિ તરીકે મહારાજ જસવંતસિંહની વરણી કરવામાં આવી હતી. જસવંતસિંહજી સાહિત્યમર્મદા અને તત્ત્વચિંતક હતા. એમના રાજ અમલમાં જ્ઞાનચર્યા અને કાવ્યચર્યાના સુમાર ન હતો. મહારાજના દરબારમાં ઘણા કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અહર્નિશ ચાલ્યા જ આવતા. ચૌરંગજીએ એમને કેટલાક સમય માટે ગુજરાતના સુખ્યા બનાવ્યા હતા. ત્યાંથી શાષ્ટસ્થાનની સાથે મહારાજ શિવાઈની સામે એમને દક્ષણમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. આખરે એમણે પાંતે જ શાષ્ટસ્થાનની દુર્ગતિ કરી અને મહારાજ શિવરાજને સંગીન સહાય કરી. ત્યાર

પછી એમને અધ્યાત્મોત્તર મોકલ્યા, અને ત્યાંજ સં. ૧૭૩૮ માં એઓ પરલોકવાસી થયા.

હિંદી સાહિત્યના પ્રધાન આચાર્યોમાં મહારાજ જસવંતસિંહનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. મહારાજ કવિ કરતાં આચાર્ય હતા અને એ આચાર્ય એમના ‘ભાષાભૂષણ’ માં દેખાય છે. અલંકારયુગમાં ‘લક્ષણગ્રંથો’ ના રચનારા ઘણાખરા કવિઓ જ થયા છે અને એમણે કવિતા કરવાના ઉદ્દેશથી જ એવા ગ્રંથોની રચના કરી છે. પરંતુ મહારાજ જસવંતસિંહ તો કવિતા કરવા ખાતર નહિ પરંતુ વિષયનું વાસ્તવિક પ્રતિપાદન કરવા સાહિત્યક્ષેત્રમાં આવ્યા અને એ દૃષ્ટિએ ‘ભાષાભૂષણ’ રચ્યો. એમણે પોતાના આખા અંતરમાં ચંદ્રલોકનું અનુકરણ કર્યું છે. અને એમની જ સંક્ષિપ્ત પ્રણાલિકાને અનુસર્યા છે. ચંદ્રલોકે જેમ એક જ દુહામાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ બતાવ્યાં છે એવું જ ‘ભાષા-ભૂષણ’ માં પણ થયું છે. એટલે વિદ્યાર્થીને અલંકારના અભ્યાસમાં આ ગ્રંથથી ખૂબ સગવડ થઈ છે. અને આ કારણથી આ ગ્રંથ ખૂબ લોકપ્રિય અને પ્રચલિત બન્યો છે,

‘ભાષાભૂષણ’ સિવાય બીજા તત્ત્વગાન સંબંધી ગ્રંથો પણ એમણે રચ્યા છે; પરોક્ષસિદ્ધાંત, અનુભવપ્રકાશ, આનંદવિકાસ, સિદ્ધાંતબોધ, સિદ્ધાંતસાર અને પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક એ મહારાજના મુખ્ય ગ્રંથો છે. આ બધા જ ગ્રંથો પદ્યમાં છે. આ ઉપરથી પદ્ય ઉપરનો એમનો કાણુ અને પ્રેમ જણાય છે. પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કવિ કરતાં એમને આચાર્ય કહેવા જ વાસ્તવિક છે.

‘ભાષાભૂષણ’ ઉપર ત્રણ ટીકાઓ રચાઈ છે. એક ‘અલંકાર રત્નાકર’ નામની દલપતિરાય બંસીધરે સં. ૧૭૯૨ માં રચી, બીજી પ્રતાપસાહિબે રચી અને ત્રીજી ગુલાલ કાવની ‘ભૂષણચંદ્રિકા’. એ સિવાય કવિરાજ મુરારીદાસે પણ ‘જસવંત યશોભૂષણ’માં ‘ભાષાભૂષણ’ ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

મહારાજ જસવંતસિંહ પછી સં. ૧૭૮૦ માં તાજ નામની એક મુસલમાન બાઇએ પણ સરસ અને મનોહર કવિતા કરી છે. એના સેંકડો છંદો પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ચારણ સ્વ. ગોવિંદ ગલાભાઈ પાસે છે. રસખાનની જેમ તાજ પણ કૃષ્ણલક્ષ્મીથી રંગાયલી હતી. એની કવિતામાં અવધી અને પંજાબીનું મિશ્રણ દેખાય છે.

મહાકવિ બિહારી.

હિંદી કાવ્યસાહિત્યમાં બિહારીનું સ્થાન અનોખું છે. એમના અજોડ ગ્રંથ 'બિહારી સત સઘ' ઉપર આજસુધી લગભગ ૩૦ થી વધારે ટીકા અને સમાશોચનાના ગ્રંથો લખાયા છે. છતાં બિહારીની કવિતામાં વિવેચનને દૃઢ નવીનતા દેખાતી જ નથી. હિંદીસાહિત્યના સમાશોચનાચાર્ય પંડિત પદ્મસિંહ શર્માએ 'સતસઘ'ની ગુણનાત્મક અને તલસ્પર્શી વિવેચના કરી અને એ ગ્રંથ ઉપર હિંદી સાહિત્ય સંમેલને એમને ૧૨૦૦ રૂપિયાનું પારિતોષિક આપ્યું ત્યારથી 'બિહારી સત મઘ' હિંદીસાહિત્યનો એક સ્વતંત્ર વિષય મઘ પડી. બિહારીએ આ એક જ ગ્રંથની રચનામાં પોતાની તેજસ્વી અને મમર્થ પ્રતિભા શ્રુતિમંત કરી છે.

બિહારી કકિરકુળના માધુર્યોબા (ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ) હતા. એમના પિતાનું નામ કેશવરાય હતું. એમનો જન્મ સં. ૧૬૩૦ માં આલિયર પાસે જમુઆ, ગોવિંદપુરમાં થયો હતો. એમનો મરણ કાળ મં. ૧૭૨૦ છે.

બિહારી જયપુરના મહારાજ જયસિંહના દરબારમાં રહેતા હતા. એવું કહેવાય છે કે જે સમયે બિહારી જયપુર પહોંચ્યા તે વખતે જયસિંહ પોતાની માનીતી રાણીના પ્રેમમાં એટલા બધા તક્ષીન રહેતા કે રાજકાજ તરફ પણ લક્ષ આપતા નહિ. આ અવ્યવસ્થા જોઈ કવિને ખેદ થયો અને એમણે એક દુહો લખીને એક વિશ્વાસુ માણસ સાથે મહારાજને મોકલાવ્યો.

નાહું પરાગ નહિં મધુર મધુ નહિં વિકાસ યહી કાલ
ચલી કલી હી સોં બૈંધ્યા આજે કૌન હવાલ,

આ મર્મકટાક્ષથી મહારાજ રાણીના સ્નેહપાશમાંથી છુટી બહાર આવ્યા અને ત્યારથી જ્યસિંહની સલામાં બિહારીનું સન્માન વધ્યું. એ દિવસથી મહારાજાએ બિહારીને કવિતા રચવાનું કહ્યું. બિહારી રોજ એ ત્રણ દુહાઓ રચતા અને સંલગ્નાવતા; એના બદલામાં કવિને દુહા દીક એક એક અશરશી મળતી. આ રીતે સાતસો દુહાઓ રચાયા, જે મંત્રહીત થઇને ‘બિહારી સતસઘ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

શૃંગારરસના ગ્રંથોમાં જેટલી ખ્યાતિ અને જેટલો આદર ‘બિહારી સતસઘ’ નાં થયાં છે એટલાં બીજા કાવ્યનાં નથી થયાં. એક એક દોષરે દિંદી સાહિત્યનું એક રત્ન મનાય છે. ‘સતસઘ’ ઉપર જે દીકાઓ લખાઇ છે એમાં પાંચ સાત દીકા પ્રામાણિક અને પ્રસિદ્ધ છે. કૃષ્ણકવિની કવિત્તમાં લખેલી દીકા, હરિપ્રકાશ દીકા, લલ્લુજીલાલની લાલચંદ્રિકા, સરદાર કવિની દીકા અને સુરતિ મિશ્રની દીકા આ સિવાય બિહારીના દુહાઓના ભાવ પક્ષવિત કરવા કેટલાય કવિઓએ છાંયો, કુંડલિયો, સવૈયા આદિ છંદો રચ્યા છે. પદ્માન મુસ્તાનની કુંડલિયો મુંદર છે પણ અધુરી છે. આની પૂર્તિ કરવાનો પ્રયત્ન બારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રે કર્યો હતો. પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે પોતાના ‘બિહારી બિહાર’માં બિહારીના દુહાઓનું ભાવસૌંદર્ય બતાવતાં રાગા છંદમાં મુંદર રચ્યાઓ કરી છે. પંડિત પરમાનંદે ‘શૃંગાર સપ્તશતી’ નામથી સતસઘનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે. સતસઘનો ઉર્દુ અનુવાદ ખુદેલખંડના મુનશી દેવીપ્રસાદે (પ્રીતમ) કર્યો છે. આવી રીતે બિહારી સંબંધી સ્વતંત્ર સાહિત્ય રચાવા માંડ્યું છે. આજ વસ્તુ ‘સતસઘ’ ની લોકપ્રિયતા સિદ્ધ કરવા માટે બસ છે. ‘સતસઘ’નું ઉત્તમ અને પ્રામાણિક સંસ્કરણ ‘બિહારી રત્નાકર’ નામથી મુંદર અને મર્મસ્પર્શી દીકા સાથે થોડા વખત પહેલાં જ ત્રજ ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિ અને વિવેચક બામુ જગન્નાથદાસ રત્નાકરે ખુબ શ્રમ અને સાવધાનીથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. બિહારીએ ‘સતસઘ’ વિના બીજો ગ્રંથ નથી રચ્યો. આ એક જ ગ્રંથ એમની યશકીર્તિનો આધાર છે. આ વસ્તુથી એક સત્ય બહુ જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કોઇ પણ કવિની

અમરતા એની કવિતાની વિપુલતા ઉપર નહિ પરંતુ એના ગુણ અને સામર્થ્ય ઉપર ઉતરે છે. મુક્તક કવિતામાં જે ગુણો હોવા જોઈએ એ ગુણો બિહારીની કવિતામાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દર્શન દે છે. પ્રબંધ કાવ્યમાં વાચક પોતાની જાતને બુલી જમને કયામા મગ થઈ જાય છે. અને હૃદયમાં એક સ્થાયી પ્રભાવ ગ્રહણ કરે છે. મુક્તકમાં તો વાચકના હૃદયમાં એવા સ્નિગ્ધ રમજાટણા છંટાય છે કે ધડીલરને માટે રોમાંચ સાથે અંતરઘસિકા ખીલી ઉઠે છે. પ્રબંધકાવ્ય એક વિશાળ બાગ છે અને મુક્તક સુટેલા પુલોની સુંદર કલગી છે. એટલે જ મુક્તક કાવ્ય દરબારમાં કે સમાજમાં વધારે ઉપયુક્ત મનાયું છે. એમાં ઉત્તરેઉત્તર અનેક દૃશ્યોદ્ધારા સંઘાટત પૂર્ણ જીવન અથવા એના એકાદ પૂર્ણ અંગનું પ્રદર્શન નથી થતું પરંતુ એકાદ મર્મસ્પર્શી અંકુશ એવી સહજ રીતે સન્મુખ આવે છે કે ભાવક પગવાર મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. એટલે જ કવિને અત્યંત મનોરમ, મર્મસ્પર્શી અને ગહન વસ્તુઓ તથા વ્યાપારોને એક નાનાશા સ્તવકમાં સમર્થ ભાષા દ્વારા અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં વ્યક્ત કરવા પડે છે. એટલે જે કવિમાં કલ્પનાની મહાદાર શક્તિની સાથે ભાષા સામર્થ્યને, એ નાનાશા સ્થળમાં કસીને ભરવાનું જેટલું વધારે દક્ષિણ હોય છે તેટલો જ તે મુક્તકની રચનામાં વધારે સફળ થાય છે. આ દક્ષિણ બિહારીમાં ખુબ દેખાય છે. બિહારીનો એક દુહો એ એક નાનુશું રસચિત્ર છે. હિંદીમાં એક લોક પ્રસિદ્ધ કહેવત છે કે “દુહા બિહારીદાસ કે”. એક વાચકના અંતરમાંથી બિહારીને માટે પ્રશંસા નિકળી ગઈ છે:

સત સૈયા કે દોહરે ચર નાયક કે તીર
દખતમેં છોટે લગે ઘાવ કરે ગાંભીર

બિહારીની રસવ્યંજનાનો સંપૂર્ણ વૈભવ એમના અનુભવોના વિધાનમા દેખાય છે. અનુભવો અને હાવભાવોની આવી સુંદર યોજના ખીજો કોઈ શૃંગારી કવિ કરી શક્યો નથી. નીચેની હાવ ભરી સજીવ મૂર્તિઓ જુઓ:

લૌહ ઉંચે ઝાંચર ઉલટિ માર મોરિ મુંહ મોરિ
 નીઠિ નીઠિ ભીતર ગમ દીઠિ દીઠિ સોં જોરિ
 ખત રસ લાલચ લાલ કી મુરલી ઘટી લુકામ
 સૌહ કરે લૌહનિ હુંસે દેન કહું નટિ જામ
 નાસા મોરિ, નચામ દગ કરી કકા કી સૌહ
 કાંટે કી કસ કે હિચે ગડી કંટીલી લૌહ
 લલન ચલત સૂનિ પલનમેં ઝંસુવા ઝલકે આમ
 લમં લખામન સખિનહ હૂ મૂઠે હી જમુ હામ-

ખાસ કરીને શોભા અથવા કાંતિ, સકુમારતા, વિરહતાપ અને વિરહગી
 ક્ષીણતા વગેરેના વર્ણનમાં બિહારીએ ભાવવ્યંજના અને રસવ્યંજના સિવાય
 વસ્તુવ્યંજનાની પણ સહાય લીધી છે. કેટલેક ઠેકાણે તો એમની વસ્તુવ્યંજના
 ઔચિત્યની સીમા ઓળંગી ગઈ છે:

પત્રાહી તિથિ પામએ વા ઘરકે ચહું પાસ
 નિત પ્રતિ પૂન્યો ઇં રહૈ આવત-ઓપ-ઉગસ
 છાલે પારેવે કે ડરતુ સ કૈ ન હાથ છુવામ
 ઇચકતિ હિચે ગુલાલ કે ઝવા ઝવાવતિ પામ
 ઇત આવતિ અસિજાત ઉતચક્ષી છ સાતક હાથ
 મઠી હિંડોરે સૈં રહૈ લગી ઉસાસન સાથ
 સારે જાતનનિ સિસિર ઝડતુ સહિ બિરહિ નિ તથ તાપ
 બસિએ કૌ ઓપમ દિનન પચો પરોસિનિ તાપ

અલંકારોની યોજનામાં પણ બિહારીનું નૈપુણ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઘણા
 દુહામાં જોઈએ તે કરતાં વધારે અલંકારો આપ્યાં છે છતાં એ દુહામાંથી
 જે ચિત્ર ઉઠે છે એના રૂપમાં વાંધો આવતો નથી. ‘અસંગતિ’ અને
 ‘વિરોધભાસ’ ની આ માર્મિક અને પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ જુઓ:—

દગ અરજત દૂરત દુકમ જીરત ચતુર ચિત પ્રીતિ
પરતિ ગાંઠિ દુરજન હિરે દં નય યહ રીતિ
તંત્રીનાદ કવિત રસ સરસ રાગ રતિ રંગ
અનખૂડે ખુડે, તિરેજે ખૂડે સખસંગ

શૃંગારના સંચારીભાવોની બ્યંજના પણ એટલી મર્મરૂપરસી છે કે એ દુહાઓ વિદ્વાનોમાં અને મહદ્યોમાં ખુબ જ ધર કરી ગયા છે. આ ‘અમગ્ય’ મા દેવી ગંભીર તન્મયતા દેખાય છે.

સઘનકુંજ, છાયા સુખદ સીતલ મંદ મમીર
મન હે જાત અજોઈ બહૈ વા જમુના કે તીર

વિશુદ્ધ કાબજ ઉપરાત બિહારીએ સક્રિયો પણ રચી છે. આમાં ધણી તો નીતિ સંબંધી છે. આ સક્રિયોમાં વર્ણનરચિત્ર તથા શબ્દવૈચિત્ર્ય પ્રધાન છે. હા, એટલું છે કે આવા દુહા બિહારીએ ઘણા થોડા રચ્યા છે.

ફેટલાક વિવેચકોની માન્યતા છે કે બિહારીએ ઘણાખરા દુહાઓ ‘આર્યા-સપ્તશતી’ અને ‘ગાથા-સપ્તગતી’ની છાયા લઈને બનાવ્યા છે. આ વસ્તુને પંડિત પદ્મસિંહ શર્માએ બહુ જ વિચારથી બતાવી છે પરંતુ સાથે સાથે એમણે એટલું પણ કબુલ કર્યું છે કે બિહારીએ જે ભાવો લીધા છે તેમને પોતાની પ્રતિભાના મામર્યાથી અતંત્ર અને સુંદર રીતે સર્જ્યા છે.

• બિહારીની ભાષા ચાતુ હોવા છતાં સિદ્ધ છે. એમની વાક્યરચના વ્યવસ્થિત છે અને શબ્દોના રસોના વ્યવહારની એક નિશ્ચિત પ્રણાલિ પણ દેખાય છે. આ સુયોગ બહુ જ ઓછા કવિઓમાં મળે છે. વ્રજભાષાના કવિઓમાં શબ્દોને તોડી અથવા મરોડી નાખીને કદરૂપ બનાવવાની ટેવ બહુ દેખાય છે. ભૂપણ અને દેવ જેવા મહાકવિઓ પણ આ ટેવથી મુક્ત નથી. બિહારીની માળા આ દોષથી ઘણેખરે અંગે મુક્ત છે. ઘણા ઓછા અજોએ ‘રમર’ કે કેકાણે ‘ચમર’ જેવા ચિદ્રિત રસો આપણને મળે છે.

ખિહારીએ જો કે લક્ષણગ્રંથના રૂપમાં પોતાની ‘સત સઘ’ નથી લખી પરંતુ નખશિખ, નાયિકાબેદ અને ષટ્સલુની અંતર્ગત એમના બધા જ શૃંગારી દુહાઓનો સમાવેશ થાય છે; અને કેટલાક શ્રીકાકરોએ દુહાઓને આ પ્રકારના ક્રમસર મુક્યા પણ છે. આ રીતે ખિહારી અલંકારયુગ્મના તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી પ્રતિનિધિ છે. ખિહારી શૃંગારરસના ઉપાસક હોવા ઉપગત પ્રેમી ભક્ત પણ હતા. ‘સતસઘ’માં કૃષ્ણભક્તિના ધણાં ઉદાહરણો મળે છે.

નેત્રના વર્ણનો ધણા થયા છે. કેટલાક કવિઓએ માશુકના નેત્રમાં અમિ જવાળા બતાવી છે. કાંઈકે એ નેત્રોને ખંજરો કહ્યા છે. કેટલાકે કમળ, પુષ્પ અને ચંદ્રાર મૃગનયન કહ્યા છે. પરંતુ અહિં ખિહારીનું મૌલિક અને પ્રભાવંત કલ્પનાતું ‘મમયં ઉડ્યન જુઓ; રાધા પોતાની પ્રિય મખીને કહે છે.

કહત સખે કવિ કમલસે, ભોમતિ નૈન પપાણુ

ન તરકું ઇન ખિય ભગત કત, ઉપજત ખિરહુ કૃશાણુ

“હે મખી ! જગના સર્વ કવિઓએ નયનોને કમળ સમાન કહ્યા છે; પરંતુ મારો અનુભવ તો એથી જુદો છે. નયનો ખરેખરા પાપાણુ છે. કારણુ જો એ પાપાણુ ન હોય તો બન્ને રસિકોના નયનો મળતા એમાથી વિરહ નો અગ્નિ શા માટે જન્મે છે ? કમળ સાથે કમળ મળે તો આવું ન થાય.”

ખિહારીની ધણી ખરી કલ્પનાઓ તો સઘન અને પાપાદાર છે. ખિહારીમાં કાવ્યનું જે સુક્રમમૌલ્ય છે એ હિંદી સાહિત્યમાં એમને પ્રથમપંક્તિમાં મુકે છે. જયદેવે વણુવેલી “મધુર કામલ કાન્ત પદાવલી” ખિહારીમાં છે. હિંદી નવરત્નમાં મિશ્રજંધુઓએ હિંદીના મહા કવિઓમાં ખિહારીનું ચોથું સ્થાન મુક્યું છે.

ખિહારીની પ્રતિભાતા પ્રકાશમાં અંજલિ અને કાપાતા ખીન્ત કવિઓમાં રાજ રાંભુનાથ સોલંકી, નરહરિદાસ, પ્રાણનાથ, ભરમાં, લિખ્મ કવિ

અને દામોદરદાસનાં નામો આવે છે. શંભુનાથ સોલંકી, શંભુકવિ નાયકવિ, નૃપશંભુ વગેરે ગ્રંથ ચાર નામોથી પ્રખ્યાત છે. આ કવિ સિતારાગદના રાગ હતા અને પોને કવિ હોવા ઉપરાંત કવિઓને ખુબ મદદ કરતા. એમનો એકેકેય ગ્રંથ મળતો નથી પરંતુ દેહલાક છુટક છદો મળે છે. આ ઉપરથી સરોજકારે એમનો એક ગ્રંથ હોવાનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે એને કંઈક વજન આપી શકાય. એમના છંદો સુંદર અને મર્મસ્પર્શી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૭૦૭ માં આવે છે. નરહરિદાસના છ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળે છે: દશમસ્કંધ ભાષા, રામ ચરિત્રકથા, અહિંસા પૂર્વ પ્રસંગ, અવતાર ગીતા, બાની, અને નરસિંહ અવતાર કથા. આ છએ ગ્રંથોમાં એમણે બહુ જ સરળ અને સાદી ભાષામાં કથાના વિષયો ચર્ચ્યા છે. એમની એક વિશેષતા એ હતી કે એમણે કથાપ્રસંગોને અનુરૂપ છંદોની યોગના કરી છે. એમનો સમય પણ સં. ૧૭૦૭ માં જ આવે છે. આજ સમયમાં પન્નાના ધર્મપ્રચારક પ્રાણનાથનું નામ આવે છે. એમનાં કથામતનામો, રાજવિનોદ, શ્રદ્ધાબાની, કીર્તન, પ્રગટબાની, બીસગરો હોંઠાં બાળ અને પદાવલી નામના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. એમ કહેવાય છે કે આજ પ્રાણનાથે પન્નાના મહારાજને હીરાની ખાણ ખતાવી. પન્નામાં એમની હજી સુધી પૂજા થાય છે. એમની કવિતામાં જોશ અને ભક્તિ રૂપક દેખાય છે. હરમીનો સમય સં. ૧૭૦૮ માં આવે છે. એમના પણ પરચુરણ છંદો મળે છે. લિખ્ત કવિએ સં. ૧૭૧૦ માં પોતાની કાવ્ય રચના કરી છે. એમણે દશમસ્કંધ ભાગવતના પ્રથમાર્ધનું મનોહર છંદોમાં 'બાલ મુકુંદલીલા' નામથી રૂપાંતર કર્યું છે. દામોદરદાસ દાદુદાસના શિષ્ય જગજીવનદાસના શિષ્ય હતા. એમણે સં. ૧૭૧૫ માં ગદ્યમાં માકડેય પુરાણ લખ્યું છે. આ ગદ્યની ભાષા રાજસ્થાની છે. પ્રાચીન ગદ્ય લેખકોમાં દામોદરનું નામ ગણાય છે.

મંડન.

મંડન જુદેલખંડના જેતપુર ગામના રહેવાસી હતા. એમનો જન્મ

સં. ૧૬૯૦ માં થયો હતો. સં. ૧૭૧૬ સુધી રાજ્ય મંગલસિંહના દરબારમાં એઓ વિદ્યમાન હતા એવી શોધ થઈ છે. હજી સુધી એમનો એક પણ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો નથી. શોધમાં એમના પાંચ ગ્રંથોનો પતો મળ્યો છે. રસ રત્નાવલી, રસવિદ્યાસ, જનક-પત્નીસી, જનકી જીકા ખ્યાલ અને નૈનપ્રયાસ.

પહેલા બે ગ્રંથોમાં રસનિરૂપણ છે. સંગ્રહ ગ્રંથોમાં એમના કવિત્ત સર્વેયા મળે છે. જેટલા પદો, કવિત્ત અને સર્વેયા મળે છે, એ ઉપરથી મંડન સરસ અને ઉંચી કદમનાવાળા ભાવુક કવિ દેખાય છે. એમની ભાષા સ્વાભાવિક અને વ્યંજનાપૂર્ણ છે. એમનો એક છંદ આ રશો

ખેલન કો રસ છાંડિ દિયો દિન દૈ કતે રાતિ કહ્લો ખસતી હો
મંડન અંગ સમહારન કો નતિ ચંદન કેસર લૈ ધસતી હો
છાતિ નિહારિ નિહારી કહૂ અપની અંગીઆકી તની કસતી હો
તો તનકો અચરો ઉધરો કહો ભોતન તાકિ કહો હસતી હો.

મહાકવિ મતિરામ.

મહાકવિ બિહારી પછી એક દસકે એવા જ પ્રતિભાશાળી કવિનો ઉદય થાય છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ હિંદી કાવ્ય સાહિત્યમાં મતિરામનું સ્થાન અપૂર્વ છે. હિંદીમાં દેવ અને મતિરામનું સ્થાન અપૂર્વ છે. હિંદીમાં દેવ અને મતિરામ ન હોત તો હિંદીના ધણા ગુણે અણખીલ્યા જ રહી જાત મતિરામ કાનપુર જીલ્લાના તિકવાપુર ગામના રત્નાકર ત્રિપાઠીના પુત્ર અને ચિંતામણી તથા ભૂપણ કવિના ભાઈ થતા હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૭૦ ની આસપાસ થયો છે. મતિરામ જીંદોના મહારાજ ભાઈસિંહને ત્યાં રહેતા હતા. મહારાજ ભાઈસિંહે સં. ૧૭૧૬ થી ૧૭૩૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એજ સમયમાં મતિરામે પોતાના ‘લલિત લક્ષમ’ નામક અલંકાર ગ્રંથની રચના કરી હતી. લલિતલક્ષમ ભાઈસિંહ મહારાજને માટે જ બનાવ્યો હતો એટલે એમાં મહારાજની પ્રશસ્તિના સો ઉપરાંત છંદ છે. મતિરામ ચંજીનાથને ત્યાં પૂર્ણ

હતા કારણ કે એમના નામથી પણ એમણે પોતાના “ જંદસાર પિંગલ ” નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. શિવસિંહ સેંગરે મતિરામ કુંભાઉ નરેશને ત્યાં પણ રદ્દા હતા એમ લખ્યું છે.

‘ લલિતલક્ષ્મી ’ માં મતિરામે રાવ બાહસિંહના પુર્વજોનું વંશવર્ણન કર્યું છે.

જુદી નરેશ મુરજનરાવના પુત્ર બોજસિંહ થયા. એમના પુત્ર રત્નાસિંહ અને એમના ગોપીનાથ થયા. ગોપીનાથના પુત્ર જગસાથ અને એમના બાપ તે બાહસિંહ. જુદીના મહારાજ રઘુવીરસિંહે સન ૧૮૯૭ માં ‘ લલિતલક્ષ્મી ’ ની દીકા ગુલાબ કવિ પાસે લખાવી હતી. ગુલાબ કવિએ પોતાની દીકાની ભૂમિકામાં બાહસિંહની પછીના જુદીની માદીના અધિપતિઓના નામ આપ્યાં છે. બાહસિંહના પુત્ર મૃણુસિંહ, એમના અનિરૂદ્ધસિંહ, એમના ભુલ્લસિંહ અને એમના ઉમેદસિંહ થયા. ઉમેદસિંહના પુત્ર અજીતસિંહ, એમના વિશ્વસિંહ, એમના ગમસિંહ અને રામસિંહના રઘુવીરસિંહ થયા. એમ કહેવાય છે કે આખા ભારતમાં જુદીના માદીપતિઓની વીરતા, રાજકક્ષિતિ, પરાક્રમ અને આરિત્ય ચિતોડના અધિપતિઓથી ખીજે નંબરે મનાતાં.

મતિરામે એકંદર જ ગ્રંથોની રચના કરી છે જે પ્રસિદ્ધ છે. લલિતલક્ષ્મી, જંદસાર પિંગલ, સાહિત્યસાર, રસરાજ, લક્ષણચૂંગાર અને મતિરામ સતસત્.

‘ લલિતલક્ષ્મી ’ અલંકારોનો ગ્રંથ છે. એનો રચનાકાળ સં. ૧૬૭૪ મનાય છે. એના ઉપરની દીકા ગુલાબકવિએ સં. ૧૮૯૭ માં રચી. ‘ લલિતલક્ષ્મી ’ ના મુદ્દણમાં એટલી સાવધાની રાખવામાં આવી છે કે એમાં એકે પણ વીણામણ નથી. ‘ લલિતલક્ષ્મી ’ કદ અને વિસ્તારમાં ભૂપલુકવિના ‘ શિવરાજ-ભૂપલુકથી વધારે વિશાળ છે. આ ગ્રંથમાંથી કેટલાક ઉત્તમ છંદો-‘ રસરાજ ’ માં પણ મુકવામાં આવ્યા છે. અલંકારશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને માટે પહેલાં ‘ લલિતલક્ષ્મી ’ અને ‘ શિવરાજ ભૂપલુક ’ ગ્રંથો વધારે સરળ અને માર્ગદર્શક છે.

‘રસરાજ’માં લાવેાનું વર્ણન વિશદ છે. આ ગ્રંથમાં રમવર્ણનો નથી. માત્ર કેટલેક ઠેકાણે શૃંગારરમનું નામ આવ્યું છે. ‘રસરાજ’ એ મતિરામનો પ્રસાદભર્યો અને ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ છે. નાયિકાભેદના ગ્રંથોમાં ‘રસરાજ’નું સ્થાન બહુ ઉચું છે. દેવના ગ્રંથો સિવાય ‘રસરાજ’ના જેવો લાવભેદ બીજા ગ્રંથોમાં નથી. નાયિકાભેદનો અભ્યાસ કરનારાઓ પહેલાં ‘રસરાજ’નો અભ્યાસ આવશ્યક માને છે. આ ગ્રંથની રચના સં. ૧૬૬૭ માં થઈ છે.

‘છંદસાર પિંગલ’નું અસ્તિત્વ પંડિત યુગલકિશોર મિશ્રના મુસ્તકાક્ષપમાં છે. ‘માહિત્ય સાર’ નામનો બીજો એક ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. ‘લક્ષણ ગ્રંથ’ અને ‘સતસપ્ત’ એ ઉડ્ડી શોધમાં મળેલા ગ્રંથો છે.

મતિરામની રચનાના સૌથી સુંદર વિશેષતા એ છે કે એમની સરસતા અત્યંત સ્વાભાવિક છે. એમાં ભાવ કે ભાષાની કૃત્રિમતા નથી. ભાષા શબ્દ-કંબરથી મુક્ત છે. માત્ર અનુપ્રાસના ચમત્કાર માટે લાવેને વ્યક્ત ન કરી શકે એવા અશક્ત શબ્દોનો શંભુમેળો કરવામાં નથી આવ્યો. મતિરામના જેટલા શબ્દો અને વાક્યો છે એ સૌ પ્રમાણિક અને પૂર્ણ રીતે પોતાની ભાવબ્યંજના કરે છે. અલંકારગ્રંથોના કવિઓમાં આ પ્રકારની સ્વચ્છ, નિર્દોષ અને સ્વાભાવિક ભાષા માત્ર પચાકરની જ છે. અલંકાર યુગમાં મતિરામની રસસ્તિષ્ઠ અને પ્રસાદભરી ભાષાનું અનુસરણ કરનારા કવિઓ થોડા છે.

ભાષાની જેમ મતિરામના લાવો પણ ગૂઢ છતાં સ્વાભાવિક છે. નાયિકાના વિરહતાપને લઈ ખિહારીની જેમ એમણે મળક નથી કરી. એમના ભાવ-વ્યંજક વ્યાપારોની શૃંગારી ખિહારીની જેમ ચક્કરદાર નથી પણ સીધી અને સરળ છે. મતિરામ સહૃદય કવિ હતા અને કાવ્યનું સુદૃઢ સૌંદર્ય માણવાની અને પ્રકટ કરવાની કવિમાં જે શક્તિ અને પ્રતિભા હોવાં જોઈએ તે તેમનામાં હતી, આર્યજીવનમાંથી વીણેલા એમના મર્મવેધક ચિત્રોમાં જે લાવો ભર્યા છે એ સમાનરૂપે સર્વની અનુભૂતિનાં અંગ છે.

નામે વિખ્યાત થયા બાદી એમનું મૂળ નામ તો કંઈક બીજું જ છે. 'શિવરાજ ભૂપણ' નો ૩૮ મો જંદ આ વાતને વધારે વજન આપે છે.

કલ મુલંકિ ચિતકુટપતિ ગાહસસીલ સમુદ્ર
કવિ ભૂપણ પદવી દ્વં દ્વયરામ મુત રૂદ્ર

ભૂપણ સં. ૧૭૨૮ ના અંતમાં લગભગ ૫૪ વર્ષની વયે જન્મપતિ શિવાજી મહારાજની પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં એમના રાજકવિ તરીકે એમણે 'શિવરાજ ભૂપણ' ની રચના કરી. પ્રખ્યાત તત્વારીખનવેશ સર જહુનાથ સરકાર, શ્રી કેલુસકર અને તકાખખ વગેરે વિદ્વાનોએ શિવાજી સંબંધી ઇતિહાસ પર અતિસમૃદ્ધ લખાણને ખુબ મહત્વનો પ્રકાશ નાંખ્યો છે. આ ત્રણે મહાશયોએ પણ મિશ્રબંધુઓની 'ભૂપણ ગ્રંથાવલી' ના "ભૂપણ શિવાજીના રાજકવિ હતા" એ કથનને ઐતિહાસિક સત્ય માન્યું છે.

ભૂપણના મુખ્ય આશ્રયદાતા શિવાજી મહારાજ અને જીવંતખંડના મહારાજા જત્રસાલ હતા. આ બંને વીરોની એમણે પ્રશસ્તિઓ માંછ છે. ભૂપણના આર ગ્રંથો: શિવરાજ ભૂપણ, શિવગાવની, જત્રસાલ દ્વાક અને રઘુદ કાવ્ય, ભૂપણ ગ્રંથાવલીએ કાળીનાગરી પ્રચારિણી સલા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ સિવાય 'ભૂપણ ઉદાસ' 'દુષણ ઉદાસ' અને 'ભૂપણ હનરા' નામના બીજા પણ ત્રણ ગ્રંથો રચેલા મળ્યા છે. ભૂપણનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૭૨ માં થયો.

અલંકારયુગ્મ આ શૃંગારરમની જ પ્રધાનતા દેખાય છે. કેટલાક કવિઓ એ પોતાના આશ્રયદાતાની સ્તુતિઓમાં એમના પ્રતાપ અને પરાક્રમ આદિના પ્રસંગોમાં વીરતાનું પણ થોડું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ એ વર્ણનો શુદ્ધ પ્રથાના પાત્રનરૂપે હોવાથી એમાં સજીવતા અને સામર્થ્ય દેખાતાં નથી. આવા વર્ણનોની સાથે લોકસંઘની હાર્દિક સહાનુભૂતિ નથી હોતી. બૂણે જે એ નાયકોની પ્રતિષ્ઠાને પોતાના વીરકાવ્યનો વિગમ બનાવ્યો એઓ હિંદુપત્નના તારણહાર, હિંદુધર્મના સંરક્ષક અને.

હિંદુસંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ જેવા એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વીર હતા. એ નાયકો પ્રત્યેના ભક્તિ અને સન્માન હિંદુ જનતાના હૃદયમાં એ વખતે હતાં અને ભવિષ્યમાં વધતાં ગયાં. આ કારણથી બૂપણના વીરરસના ઉદ્ગાર લોક હૃદયની સંપત્તિ બની રહ્યા. બૂપણની કવિતા કવિદીર્ઘિ સંબંધી એક અવિ-અલ્પ સત્યનું દષ્ટાંત છે. જેમની રચનાનો જનતાના હૃદયમાં સ્વીકાર થશે, એ કવિની કીર્તિ જ્યાંસુધી એની સ્વીકૃતિ રહેશે ત્યાંસુધી અખંડિત રહેવાતી. સંસ્કૃત અને હિંદી સાહિત્યમાં કેટલાય કવિઓએ પોતાના આશ્રયદાતા રાજા મહારાજાઓની પ્રશંસાનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે પરંતુ એ પુસ્તકો લોક હૃદયની સંપત્તિ નથી બન્યાં. એમાંથી કેટલાય ત્રથેનો પતો નથી અને કેટલાક ત્રથે તે તે રાજાઓના વંશજોનાં પુસ્તકાલયોમાં સંઘરાઈ રહ્યાં છે, જેનો કંઈ ઉપયોગ નથી.

શિવાજી અને હજીસાક્ષની વીરતાના વર્ણનો એ કવિએ કરેલી જુદી પુશાંભદ નથી. આ બન્ને વીરોનું સ્મરણ જે ઉત્સાહ અને ભાવથી હિંદુ લોકસંભાગ કરે છે એની બ્યંજના એજ બૂપણના કવિતા છે. બૂપણ હિંદુ જાતિના પ્રતિનિધિ કવિ છે. શિવાજી મહારાજની પાસે જતા પહેલાં બૂપણ ને ઘણા રાજાઓ પાસે જતું પડેલું અને તેમની પ્રશસ્તિઓ રચવા પડેલી; પરંતુ એને આજે કાણ પુછે છે ? એ જુદી પ્રશસ્તિઓ હતી એટલે તે કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ અને આ સાચી અને મથાર્થ પ્રશસ્તિઓ આજસુધી અખંડિત જળવાઈ રહી છે.

બૂપણ વીરરસના કવિ હતા; પરંતુ એમના શ્રંગાર વિષેનાં પણ થોડાંક કવિતો મળ્યાં છે. અલંકારસુગતા કવિ હોવાથી બૂપણે ‘શિવરાજ બૂપણ’ અલંકાર ગ્રંથની દૃષ્ટિએ બનાવ્યો; પરંતુ રીતિગ્રંથની દૃષ્ટિએ અને અલંકાર નિરૂપણના વિચારથી એને ઉત્તમ ગ્રંથ કહી શકાતો નથી. એમની ભાષા ખાસ કરીને વજ્રભાષા છે; પરંતુ એમાં એમણે પ્રાકૃત, શુદ્ધભાષા અને અરીમોડીના પ્રયોગો પણ કર્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે કારસી અને અરબીના પ્રયોગો પણ મળે છે. બૂપણની ભાષા અવ્યવસ્થિત છે અને વ્યાકરણની :

દષ્ટિએ દોષપૂર્ણ છે. એમણે કેટલાક શબ્દોને મરોડીને વિરૂપ બનાવી દીધા છે. આમ હોવા છતાં જે કવિતો આ દોષોથી મુક્ત છે તે સર્વ સમર્થ ભાવવાળા અને પ્રભાવશાળી લાગે છે. બૂપણના અયોમાંયી ઐતિહાસિક સામગ્રી ખુબ મળે છે; અને એ સામગ્રી પ્રમાણુબુત મનાય છે. એનું કારણ બૂપણની સત્યપ્રિયતા છે. એમના અયોમાં ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાઓને બદલે ગપા કે બીનપાયાદાર કલ્પનાઓનો શંકુ મેજો નથી. બૂપણની કવિતામાં ઓજસ્વિતા અને ઉદંડતા પ્રધાન છે. હિંદી નવરત્નમાં બૂપણનું ગ્ધાન પાચમું આવે છે. હિંદીના શ્રેષ્ઠ નવ મહાકવિઓમાં બૂપણનું સ્થાન આવે છે એજ એમની પ્રતિભાનો પુરાવો છે. એમનાં કેટલાંક ઉદાહરણો:—

હામિની કંત સો, જામિની ચંદસોં દામિની પાવસ મેલ ઘડાસોં
કીરતિ દાન સોં સૂરતિ જ્ઞાનસોં પ્રીતિ બડી સનમાન મહાસોં
'ભૂપન' ભૂપન સોં તરની, નલિની નવ પૂપન દેવ પ્રભાસોં
જહિર-ચારિદ્ જહાન, લસે હિંદુ આન ખુમાન સિવાસોં

x   x   x   x

દારા કીન દૌર ચહ રાર નહિં ખજુવે કી
ખાંધિયો નહીં હૈ કૈધો મીર સહવાલકો
મઠ વિસ્વનાથકો, નખાસ આમ ગોકુલકો
દેવી કો ન દેહરા ન મંદિર ગોપાલકો
ગાદે ગઢ લીન્હે અરૂ ભૈરી કતલામ કિન્હે
ઠૌર ઠૌર હાસિલ ઉગા હત હેસાલકો
ખુડતિ હૈ દિલ્લી સો સંભારે ક્યોં ન દિલ્લીપતિ
ધક્કા આનિ લાગ્યો સિવરાજ મહાકાલકો

x   x   x   x

ચક્રિત ચક્રતા ચૈાંકિ ચૈાંકિ ઉઠે બારબાર
 દિલ્લી દહસતિ ચિતે આહિ કરપતિ હે
 બિલ ખિ બદન બિલખત વિજૈપુર પતિ
 ફિરત ફિરંગિન કી નારી ફરકતી હે
 ધર ધર કૌંપત કુટુબસાહિ ગોલકુંડા
 હુહરિ હુબસ હુપ-લીર લારકતિ હે
 રાજ સિવરાજ કે નગારન કી ધાકસુનિ
 કે તે બાદસાહન કી છાતી ધરકતિ હે
 કુલપતિ મિશ્ર.

કુલપતિ માધુર્યોબા પરશુરામ મિશ્રના પુત્ર હતા. એમનું નિવાસસ્થાન આબા હનું. મહાકવિ બિહારીના બાણેજ તરીકે એમનું નામ ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધ છે. કુલપતિ બિહારીના આશ્રયદાતા જયપુરના મહારાજા જયસિંહના પુત્ર રામસિંહના દરબારમાં રહેતા હતા. એમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'રસરહસ્ય'નો રચનાકાળ સં. ૧૭૨૭ ના કાર્તિક વદી ૧૧ હરે છે. હજી સુધી એમનો આ એક જ ગ્રંથ પ્રકાશિત છે. એ ઉપરાંત એમના બીજા ગ્રંથો દ્રોણપર્વ (૧૭૩૭) મુક્તિતરંગિની (૧૭૪૩), નખસિખ, સંગ્રહસાર અને ગુણરહસ્ય પણ મળ્યા છે. એટલે એમનો કવિતાકાળ સં. ૧૭૨૪ થી ૧૭૪૩ ની વચ્ચેનો કહેવાય છે.

કુલપતિ સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત હતા. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૬૭૭ મનાય છે. એમણે પોતાના 'રસરહસ્ય' માં 'કાવ્ય પ્રકાશ' અને 'સાહિત્ય દર્પણ'ના મતો ઉપર વિચાર કર્યો છે. કાવ્યરીતિ ઉપર ચિંતામણિ પછી સાંગેપાંગ વિચાર કરનાર તરીકે કુલપતિ આવે છે. આ ગ્રંથ લગભગ મમ્મટના 'કાવ્ય પ્રકાશ' નો છાયાનુવાદ છે. પરંતુ ન્યાં ન્યાં મમ્મટના મત સાથે એઓ સહમત નથી થયા ત્યાં ત્યાં એમણે એ મતનું ખંડન મંડન પણ કર્યું છે. કુલપતિએ કાવ્યના

ત્રણ પ્રકાર જતાવ્યા છે: ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ. ઉત્તમ કાવ્યમાં રસ અને વ્યંજની પ્રધાનતા હોય છે, મધ્યમમાં વ્યંજ અને અર્થની મમતા રહે છે અને અધમમાં વ્યંજનો અભાવ અને ચિત્રનું પ્રાપ્ત્ય હોય છે. 'રસરહસ્ય' માં રસ કરતા કાવ્યના અગ્રો અને ઉપાગોનું વધારે વિશદ નિરૂપણ છે. કેટલાક વિવેચકોનું કહેવું છે કે 'રસરહસ્ય' માં કુલપતિ પોતાના ભાવ અને મંતવ્યો સમર્થ અને વચાર્થ રીતે પ્રકટ કરી શક્યા નથી; એનું કારણ એ કે એ વખતે શાસ્ત્રીય નિરૂપણ માટે વ્રજભાષામાં પ્રૌઢતા ન હતી અને એમને પ્રચલિત પદભાષા તરીકે વ્રજભાષામાં જ અંચ રચના કરવી પડી. આ કારણને લઈ, અંચ જેટલો લોકભોજ્ય અને લોક પ્રિય થયો તેમજ તેટલો ન થયો. કેટલેક ઠેકાણે તો ભાવો એના મૂળ સ્વરૂપ સાથે ન ઉતરવાથી માત્ર ભાષાની અશક્તિને લઈ વિરૂપ બની ગયા છે. આ કારણથી ઘણે ઠેકાણે વાક્યરચના ક્લિષ્ઠ બની બની ગઈ છે.

શબ્દશક્તિ અને ભાવ આદિના નિરૂપણમાં લક્ષણ અને ઉદાહરણો બન્ને ઘણાં ખરાં કાવ્યપ્રકાશના જ આપ્યાં છે. માત્ર અલંકાર પ્રકરણમાં એમણે પોતાના આશ્રવદાતા રામસિંહની પ્રશંસા માટે સ્વરચિત ઉદાહરણો વાપર્યાં છે. કુલપતિ વ્રજમંડળના નિવાસી હોવાથી વ્રજની ચાલુ ભાષા ઉપર એમનો કાણુ સુંદર હતો. ત્યાં ત્યાં એમના મૌલિક ભાવો અને ઉદાહરણો છે ત્યાં ત્યાં ભાષા વધારે વ્યાભાવિક અને સરસ બની છે. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યું

ઐસિય કુંજ બની છળિ પુંજ રહૈ અલિ ગુંજત યોં સુખ લીજૈ
 નૈન વિસાલ હિયે બનમાલ વિલોક્ત રૂપ-સુધા લરિ પીજૈ
 જમિનિ જામ કી કૌન કહૈ જુગ જાત ન જાનિએ જયો છિન છીજૈ
 આનંદ યોં ઉમગ્યો ય રહૈ, પિય મોહન કો મુખ દેખિ યો કિજૈ
 સુખદેવનું મિત્ર.

સુખદેવ મિત્રનું નામ ભાષાના આચાર્યોમાં આવે છે. એમના જન્મ

અને મરણના પ્રાંમાણિક સંવતો મળી શક્યા નથી; પરંતુ એમનાં બનાવેલા
-એ ગ્રંથોના એમણે ૧૭૨૮ અને ૧૭૩૩ સંવતો લખ્યા છે. આ સંવતોને
-આધારે એમનો જન્મકાળ સં ૧૬૯૦ અને મરણકાળ ૧૭૬૦ મનાયો છે.
સુખદેવે પોતાનાં 'વૃત્ત વિચાર' નામક ગ્રંથમાં પોતાની જન્મભૂમિ કંપિલા
-બતાવી છે. એમના વંશજો હજી દૌલતપુરમાં વિદ્યમાન છે. એ લોકોની
માહિતી ઉપરથી પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ સુખદેવ મિત્રનું હકીકતોથી
-ભરપુર જીવનચરિત્ર 'સસ્વતી' પત્રીકામાં લખ્યું છે. એમના સાત ગ્રંથોનો
પત્તો મળ્યો છે: વૃત્તવિચાર (૧૭૨૮), છંદવિચાર, શાન્તિલક્ષ્મી પ્રકાશ,
-રસાર્ણવ, શ્રંગારસિતા, દશરથરાય અને અધ્યાત્મપ્રકાશ (૧૭૫૫). દ્વિવેદીના
નિર્ણય પ્રમાણે સુખદેવનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ રસાર્ણવ છે. એમાં નવરસોત્ત
-વિલક્ષણ અને વિશદ વર્ણન છે. અધ્યાત્મપ્રકાશમાં કવિએ વેદાંતને અનુ-
સરીને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી વાતો કરી છે. આ ઉપરથી લોકકથા એવી છે કે
એઓ વિરક્ત સ્વભાવના સાધુ પુરૂષ હતા. કાશીથી વિદ્યાધ્યન કરીને પાછા
ફર્યા પછી સુખદેવ ફતેહપુર જીલ્લાના અસોયરના રાજા ભગવંતરાય
ખીચીને ત્યાં તથા ડોડીઆ-ખેરના રાવ મહંમદસિંહને ત્યાં રહ્યા હતા.
ફત્તેહગઢ સમય એઓ ઔરંગઝેબના મંત્રી શાન્તિલક્ષ્મીશાહને ત્યાં હતા.
અતે એઓ મુરાર મહિના રાજા દેવીસિંહને ત્યાં રહ્યા અને એમની ઇચ્છા
અને પ્રેમથી એમણે મહદ્દુર્બળ દૌલતપુરમાં કાયમ વસવાટ કર્યો. રાજા
-રાજસિંહ-પૌડે એમને 'કવિરાજ'ની ઉપાધિથી નવાજ્યા હતા. એમની
કવિતામાં પ્રૌદતા અને આચાર્યત્વ એ મુખ્ય તત્ત્વો છે. છંદ શાસ્ત્ર ઉપર
એમના જેવું વિશદ નિરૂપણ કોઈપણ કવિએ નથી કર્યું. એમનામાં જેમ
પાંડિત્ય હતું તેમ કાવ્યકલા પણ સ્વાભાવિક જ હતી. એમની કવિતાનું એક
ઉદાહરણ અહિં મુકયું છે.

તનદ નિનારી. સાસુ માયએ સિધારી

અહ્લે રેનિ આધયારી ભરી, સૂઝત ન કંડે હં

પીતમ કે ગૌન કવિરાજ ન સોહાત જૌન
 દાર ન બહુત પૌન લાગ્યો મેઘ અરે તે
 સંગ ન સહેલી બેસ નવલ અકેલી
 તનપટી તલબેલી મહા લાગ્યો મૈન સરે તે
 લમ અધિરાત મેરો જિયરા ડરાત
 જાગુ જાગુ રે બટોહી । ચહા ચૌરનકા ડરે હે.

કાલિદાસ ત્રિવેદી,

શિવસિંહજી સેંગરે ‘શિવસિંહ-સંગજ’ માં કાલિદાસનો જન્મ સં.
 ૧૭૫૦ માન્યો છે. એમના ક્ષીર અને દૂધક નામના બે પુત્રો પણ કવિ
 થઈ ગયા છે. કાલિદાસ અંતરવેદના કાન્યકુબજ ખાણથી હતા. એમણે સં.
 ૧૭૪૫ ની ગોવર્ધકોંડાની લકાણમાં ચૌરંગએબની સાથે રહીને એ લકાણનું
 વર્ણન કર્યું છે. મિત્ર બંધુએએ કાલિદાસનો જન્મકાળ સં. ૧૭૧૦ માન્યો
 છે. કાલિદાસ જંજુનરેશ રાજા જોગાણતસિંહને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. એનું
 પ્રમાણ એમણે પોતાનો વારવધુવિનોદ નામનો ગ્રંથ એ રાજાના નામનો
 બનાવ્યો છે એ મળે છે. ‘વારવધુ વિનોદ’ નામિકા બોદનો ગ્રંથ છે. ગ્રંથમાં
 લગભગ ૨૮૦ છંદ પાંચ અધ્યાયમાં વહેંચી નાંખ્યા છે. એમનો ‘જંજુન-
 બંદ’ નામક ધનાશ્રીમાં રચેલો બીજો સુક્તિ ગ્રંથ પણ મિત્ર બંધુએ
 પાસે છે.

આ ગ્રંથો ઉપરાંત કાલિદાસ જે ગ્રંથથી લોકચિખ્યાત બન્યા તે ગ્રંથ તો
 એમનો ‘કાલિદાસ હમરા’ છે. એમાં સં. ૧૪૮૧ થી માંડીને ૧૭૭૬ સુધીના
 ૨૧૨ કવિઓના એક હમર ઉપરાંત છંદ સંગ્રહિત છે, એમણે પોતાનું
 ... ગણ્યું હતું.

ઉપયોગી છે. શિવસિંહજી સેંગરે જેમ ‘સરોજ’ રચીને હિંદીની અનુપમ સેવા બજાવી છે, એ દષ્ટિએ કાલિદાસની સેવા પણ મહામુલી છે. ‘સરોજ’ અને ‘હળરા’ એ બંને ત્રથા આજે ન હોત તો કેટલાય કવિઓની પ્રમાણિક માહિતી કે જે હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નવો રંગ અને પ્રકાશ પુરે છે, તે ન મળત. કાલિદાસની કવિતાનું ઉદાહરણ આ રહ્યું :—

ચૂંમો કરકંજ મંજુ અમલ અનૂપ તેરો
રૂપ કે નિધાન કાન્હ ! મો તન નિહારી દે
કાલિદાસ કહે મેરે પાસ હરે હરિ હરિ
માથે ધરિ સુકુટ લકુટ કર કારિ દે

કાલિદાસના કવિતાકાળ સાથે રામજી અને ધનશ્યામનાં નામો આવે છે. ‘સરોજ’માં રામજીનો જન્મ સં. ૧૭૦૩ લખ્યો છે. એમાં એવું પણ લખ્યું છે કે રામજીના જન્મે કાલિદાસે પોતાના ‘હળરા’માં સંધર્ષા છે. એમનો ‘ઝૂંગાર-સૌરભ’ નામનો નાયિકા ભેદનો એક ગ્રંથ મિત્ર બંધુઓ પાસે છે. રામજીની કવિતા મનોરમ છે. શોધમાં એમનો ‘હનુમાન નાટક’, નામક ખીન્ને પણ એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૭૩૦ થી શરૂ થાય છે. સં. ૧૭૩૭ ની આસપાસ કોટેડપુર જીલ્લાના અસનીવાસી ધનશ્યામ શુક્લનું નામ મળે છે. ‘સાહિત્ય સમાજોચકે’ એમને વિશે થોડી માહિતી આપતો એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ધનશ્યામે રીવાંનરેશને ત્યાં રહીને એમની પ્રશસ્તિઓ પણ લખી છે. એમની કવિતા આસ કરીને વીરરસની છે

નેરાજ.

નેરાજ અંતરવેદના કાન્યકુબજ આહાણુ હતા. સં. ૧૭૩૭ ની આસપાસ એઓ નિધમાન હતા અને પન્નાના મહારાજ જીવસિંહને ત્યાં હતા. ‘સરોજ’માં એમનો જન્મકાળ ૧૭૩૯ લખ્યો છે પણ એ બરોબર નથી લાગતો. એમના ‘શકુન્તલા’ નાટકનો નિર્માણકાળ સં. ૧૭૩૭ છે. એટલે વિવે-

ચોકાએ એમનો કાળ ૧૭૩૭ જ માન્યો છે. એમનું 'શકુંતલા' નાટક ગદ્ય અને પદ્યમાં છે. આ મિવાય એમના પરચુરણ છંદો પણ ધણે સંગ્રહીત છે. નેવાળના છંદો હિંદી સાહિત્યમાં ખુબ પ્રશંસા પામ્યાં છે. એમની ભાષા પરિમાર્જિત, વ્યવસ્થિત અને લાવપૂર્ણ છે. સંયોગ શૃંગારનાં એમનાં વર્ણનો બહુ જ સ્વાભાવિક અને સરસ છે. વિવેચકોએ નવાજને સહાય આશક, 'સાચો,' 'પ્રેમી' વગેરે વિશેષણોથી નવાળ્યા છે. સન ૧૯૦૩ ની શોધમાં એમનો 'ગિરદાવણી' નામક ગ્રંથ મળ્યો છે. સંયોગ શૃંગારના વર્ણનમાં અતિશય સ્વાભાવિક : ચતાં એઓ કેટલેક ઠેકાણે અશ્લિષ્ટતાના ભોગ થઇ પડ્યા છે. એમની કવિતાના નમુના તરીકે એમનો એક છંદ આ રહ્યો:—

દેખિ હુમૈ સખ આપુસ મૈ જો કછુ મન લાવે સોઘ કહતી હૈ
એ ઘરહાઇ લોગાઇ સખે નિસિ વૌસ નવાજ હુમૈ હતી હૈ
આતે ચખાખ ભરી મુનિ કે રિસ આવત પૈ ચુપ હૈ રહતી હૈ
કાનહ પિયારે તિહારે લિયે સિગરે બ્રજ કો હૈસિલો સહતી હૈ

સં. ૧૭૪૮ માં વૃંદ અને ૧૭૪૯ માં બાલઅશ્વી નામના કવિએએ પણ રચના કરી છે. વૃંદ મેડતા (જોધપુર) ના રહેવાસી અને કૃષ્ણગદ નરેશ મહારાજ રાજમિહના ગુરુ હતા. સં. ૧૭૬૧ માં કૃષ્ણગદ નરેશની સાથે ઔરંગઝેબની ફોજમાં એઓ ઢાકા સુધી ગયા હતા. એમના વંશજો હજુ સુધી કૃષ્ણગદમાં વિદ્યમાન છે. એમના 'વૃંદસતસપ્ત' (૧૭૬૧) 'શૃંગાર શિક્ષા' (૧૭૪૮) અને 'લાવપંચાશિકા' નામના ત્રણ ગ્રંથોનો પત્તો મળે છે. 'વૃંદસતસપ્ત'માં નીતિ વિષયના અને કહેવતો ઉપર રચાયેલા સાતસો દુહાઓ છે. બાકીનાં બે પુસ્તકો રસનિરૂપણનાં છે. એમની કવિતા જગલગ ઉપદેશના રૂપમાં જ રચાઇ છે. બાલઅશ્વીએ સં. ૧૭૪૯ માં 'નેહ પ્રકાશ' અને 'મીતારામ ધ્યાનમંજરી' નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. 'નેહ પ્રકાશ' માં રાગ સીતાનું યશવર્ણન છે અને 'ધ્યાન મંજરી'માં

સીતારામ વિષે જુદાં જુદાં વર્ણનો છે. એમના પ્રથો ઉપર જનકલાડિલી શરણે રીકાઓ પણ લખી છે.

મહાકવિ દેવ.

હિંદી સાહિત્યમાં શૃંગારના શાયર મસ્ત દેવદત્તનું નામ મશહૂર છે. મિત્ર બંધુઓએ દેવના બધા પ્રથોના અભ્યાસ પછી એમને તુલસી અને સૂર પછી ત્રીજું સ્થાન આપ્યું છે. અત્યારે હિંદી સાહિત્યમાં લઘુમતિવાળો એક પક્ષ છે કે જે દેવને આટલી બધી મહત્તા અર્પવા તૈયાર નથી. દેવની કાવ્યપ્રતિભા એ પક્ષને સામાન્ય કરતાં જરા વિશેષ લાગે છે. અસાધારણતા અને અપૂર્વતા એમને નથી લાગતી. એક પક્ષે એમને કવિ અને આચાર્ય બંને કહ્યા છે અને બીજા પક્ષે આચાર્યમાંના થોડા ગુણોવાળા કવિ બનાવ્યા છે. પ્રસિદ્ધ સામયિક વિશાલભારતના તંત્રી જનારસીદાસ ચતુર્વેદીએ આજના હિંદી સાહિત્યની સમાલોચનાની અવસ્થા બહુ જ યથાર્થ રીતે બતાવી છે. એમનું કહેવું છે કે આજે પ્રથોની સમાલોચના પ્રથમના ગુણઅવગુણ પર નથી થતી પરંતુ અંગત દ્વેષ, સ્વાર્થ અને કર્તાના ગુણ અવગુણ ઉપર થાય છે. આ રીતે આપણે જો પહેલી યથાર્થ સમાલોચનાની દ્રષ્ટિએ દેવ અને એમની કવિતાનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરનારના મતને વધારે વજન આપીએ તો દેવની તેજસ્વી કાવ્યપ્રતિભા સ્વીકારવી જ પડે છે.

દેવ ઇલાવાના સનાદય બ્રાહ્મણ હતા. એમનું પુરું નામ દેવદત્ત હતું. એમનો જન્મ સં. ૧૭૨૦ માં થયો હતો. 'લાવવિલાસ' પ્રથમે અને એમણે પોતાનો સંવત કહ્યો છે.

‘મુલ સત્રહસૈ છિયાલિસ અદત સોરહી વર્ષ

કહી દેવ-મુખ દેવતા લાવવિલાસ સહર્ષ

કવિએ પોતાના પ્રથોમાં સંવતો બહુ જ ગણા લખ્યા છે; અને પોતાના વિષયમાં તો એમણે કશું જ લખ્યું નથી. આ કારણથી એમના જીવનની બહુ જ આછી વિગતો મળે છે. એમની કવિતાના અભ્યાસ ઉપરથી

એમના છવનની એક માહિતી ચોન્કમરીતે મળે છે કે એમને રાજા
 ભોગીનાથ મિવાય કોઇ કદરદાન નથી મળ્યો આ કારણે એમને બુદ્ધ
 બટમુ પડ્યું હતું આનું કારણ દેવનો મ્વન ન મિલન હશે એમ અનુ
 માન થાય છે કવિએ પોતાના અષ્ટયામ અને ભાવવિનાસ' ગ્રંથો
 ઔરગત્યેવના પુન આજમશાદને વાચી મલળાયા હતા આજમશાદ
 હિંદી કવિતાના પ્રેમી હતા એમણે મિહાગીની સતમધનો જે કમ નકડી ર્યો
 છે તે આજ પણ આજમશાદીકમને નામે પ્રચલિત છે ત્યારપછી ધણ
 ભવાનીદત્ત વૈસ્વને નામે 'ભવાની વિવાસ,' છટાવા ૮૭૫ના ૪૫૬ ગામના
 કુશનસિદ્ધને નામે કુશન વિવાસ' અને મર્દનમિહના પુન રાજ ઉદ્યોતમિહ
 ગમને માટે ' પ્રેમય દ્રિકા ' નામક ગ્રંથો ગ્રંથો જોતા આ લેખિકાએ
 પણ દેવનો સત્કાર કર્યો હોય એમ લાગતું નથી ત્યાર પછી એમણે આખા
 ભારતમા પરિક્રમણ કર્યું અને એના અનુભવ કો 'જાતિવિવાસ' ની રચના
 કરી આ પ્રવાસ દરમ્યાન એમને રાજા ભોગીનાથનો મેળાપ થયો એ
 કદરદાન પુરુષથી પ્રમન થઇને એમણે એમને માટે પોતાનો પ્રમિદ્ધ ગ્રંથ
 'રસવિવાસ' રચ્યો ત્યારપછી થોડા વખતમા ભોગીનાથનું અવમાન થયું કે
 બંને વચ્ચે કંઈક મનદુ ખ થયું, તેથી કવિ ત્યાથી ચાલી ની ગ્યા ત્યારમા
 દેવે પોતાના મુખ્ય ગ્રંથ નાવ્યરસામનની રચના કરી અને ત્યાર પછી પોતાની
 બધા કવિતાનો સંગ્રહ કરીને 'સુખસાગર તરંગ' ગ્રંથ બનાવ્યો આ
 છે-યો ગ્રંથ એમણે પિહાનીના અકબરઅનીખાનને મમર્પિત કર્યો છે
 દેવના એકદરે છબીસ ગ્રંથો મળે છે જેટલાક એમના ૭૦ અને જેટલાક
 ૫૦ ગ્રંથો પણ બતાવે છે કવિની શક્તિ અને પ્રતિભા જોતા એમના
 ૫૦ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છેક અસમ્ય નથી લાગતો કારણ એઓ એક જ
 જાતે નજીવ ફેરફાર માથે બીજા ગ્રંથમા સુધી દેતા આ રીતે એમને નવો
 ગ્રંથ રચવામા બુદ્ધ મુરખી પડતી નહતી ' રસવિવાસ ' અને 'જાતિવિવાસ'
 માં ઘણું થોડું અંતર છે એમના નીચે લખેલા ૨૬ ગ્રંથોનો આજે પતો
 મળે છે -ભાવવિનાસ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિવાસ સુજનવિનોદ પ્રેમતરંગ

ગગરત્નાકર, કુરાનવિલાસ, દેવચંદ્રિકા, પ્રેમચંદ્રિકા, જાતિવિલાસ, રમવિલાસ, કાવ્યરસાયન અથવા શબ્દરસાયન, સુખસાગર તરંગ, દેવમાયા પ્રપંચ નાટક, વૃક્ષવિલાસ, પાવસવિલાસ, બલ્યદર્શન પંચીસી, તત્ત્વદર્શન પંચીસી, આત્મદર્શન પંચીસી, જગદર્શન પંચીસી, રસાનુદ્ધારી, પ્રેમદીપિકા, મુખ્ય વિનોદ, રાધિકાવિલાસ, નીતિશતક અને નખશિખ-પ્રેમદર્શન.

અવધારયુગના કવિઓમાંથી સૌથી વધારે રચનાઓ દેવની જેઃ અને એમાંથી રસવિલાસ, કાવ્યરસાયન, રાગરત્નાકર અને સુખસાગરતરંગ એ અવધારયુગના મુખ્ય ગ્રંથો મનાય છે અત્યારમુખી દેવના નીચેના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે —

ભાવવિલાસ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિલાસ, રસવિલાસ, સુખસાગરતરંગ, મુજનચંદ્રિકા રાગરત્નાકર અને પ્રેમચંદ્રિકા દેવરાતક ગ્રંથ પણ ન્યપુરથી પ્રદર્શિત થઈ ગયો છે, જેમાં જગદર્શન, આત્મદર્શન, તત્ત્વદર્શન અને પ્રેમદર્શન પંચીસીઓ આની જામ છે આ સિવાય બારતેદુએ એમના છુટક છંદોનો મગ્ગ ડગીને ‘મુદરી સિદ્ધર’ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે

ભાવવિલાસ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિલાસ, મુજનવિનોદ, પ્રેમતરંગ કુશલ વિલાસ, પ્રેમચંદ્રિકા, જાતિવિલાસ, રમવિલાસ અને નખશિખ એ દેવના અવધાર ગ્રંથો છે આ ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે નાયિકાભેદ દ્વારા, પ્રેમ દ્વારા, સ્વભાવ દ્વારા શ્રીગાગરસતુ વિશદ નિરૂપણ છે ‘સગ રત્નાકર’માં રાગો અને રાગિણીઓના સ્વરૂપ વિષે કવિએ વિનૂત ચર્ચા કરી છે ‘કાવ્ય રસાયન’માં કાવ્યના ભેદ અને અંગો વિષે પાકિત્યભરી શાસ્ત્રીય વિવેચન કર્યું છે મહાકવિ કેશવે જેમ ‘કવિપ્રિયા’માં આચાર્યતા બતાવી છે તેમ દેવે ‘કાવ્યરસાયન’માં ગુરૂતા પ્રદર્શિત કરી છે દેવના મુખ્ય ગ્રંથોમાં પણ ‘પાદ્યુ’ ‘રસવિલાસ’ અને ‘કાવ્યરસાયન’નું ધ્યાન પ્રથમ આવે છે. ‘સુખ સાગરતરંગ’ દેવના છંદોનો મગ્ગ છે. ‘દેવમાયા પ્રપંચ’ એ નાટક નથી પણ એને નાટકનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમાં કવિએ રૂપકો

હારા માનવ સ્વભાવનું આલેખન કર્યું છે. એમની ચાર પચ્ચીસોએ મળીને વૈરાગ્યશતક અથવા દેવશતક બને છે. આમાં કવિએ પોતાની ઉત્તરાવસ્થાના ચિત્તની વિરાગી દશાની છાયા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

દેવની કાવ્યભાષા વજ્રભાષા છે. કેટલાક વિવેચકોનું માનવું છે કે દેવ અને મતિરામ જેવી ભાષા બીજા કેાઈ કવિની નથી. દેવની સામેનો પક્ષ માને છે કે એમની ભાષા સામાન્ય છે. કારણ કે વજ્રભાષાનો વિદાસ અને સામર્થ્ય તે વખતે એટલા બધા ન હતા કે દેવને સાહિત્યસાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું પદ્યમાં નિરૂપણ કરવામાં સફળ કરે. આમ હોવા છતાં કવિએ અધ્યાગ પરિશ્રમ અને સુદૃઢ દષ્ટિએ શાસ્ત્રીય રીતે કાવ્યને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દેવની કવિતાનો મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. એમની કવિતાની મૌલિકતા એ એમની વિશિષ્ટતા છે. દેવે ખાસ કરીને નૈસર્ગિક રૂપવર્ણન કરતાં શણગાર સજીવ રૂપનું વધારે વર્ણન કર્યું છે. કવિના નાયિકા વર્ણનો સ્વાભાવિક, સુંદર અને સરસ છે. કવિની નાયિકાનું એક એક વર્ણન એક એક સ્વતંત્ર અને મનોરમ ચિત્ર છે. આવી ઉત્તમ તસ્વીરો ઉતારવામાં દેવને અજબ સફળતા મળી છે. સામાન્ય વિષયને લઈને એના નિરૂપણમાં સફળતા મેળવવી એના કરતા જટિલ વિષય લઈને સફળતા મેળવવા માટે અધ્યાગ પ્રયત્ન કરવો એમાં વધારે સામર્થ્ય જોઈએ. દેવે જટિલ વિષયોને છોડીને પોતાની શક્તિ અને પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે. માધુર્ય, પ્રસાદ અને લાલિત્ય એ દેવની કવિતાના મુખ્ય ગુણો છે. દેવની કાવ્યકલાના સમ્બંધ વિવેચન માટે તો વૃક્ષની અને સરની જેમ એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચવો પડે. એમની કવિતાનાં ઉત્કર્ષો એમનો કંઈક પરિચય આપશે :—

ઝાંસન હીમિં સમીર ગયો અરૂ ઝાંસુન હી સખ નીર ગયો હરિ
તેજ ગયો ગુન હૈ અપનો અરૂ ભૂમિ ગમ તનુકી તનુતા કરિ
'દેવ' જિયે મિલિ બેઝકી આસકે આસહૂ પાસ અકાસ રહ્યો હરિ
બ દિન તેં મુખ ફેરિ હરે હંસી હરિ હિયો જુ લિયો હરિજુ હરિ

સાંવરી સુન્દરી પીત હકૂલિનિ ફુલ રસાલ કે મૂલ બસન્તી
લીનહુ રસાલકિ મંજરી હાથ સુરંગિત આંગી હિયે હુલસન્તી
પૂરન પ્રેમ સુરંગ મૈ ધો ધની સંગહી સંગ બિલોલ હસન્તી
હે ઉત હે ઉત હી દિન આઝ સમૌ કરિ રાખો બસન્ત બસન્તી

x x x x

જોખનકે રંગ ભરી ઇંદુરસે આંગિન ચૈ
એડિન લૌ આંગી છાજૈ છપ્પિનકી લીરકી
ઉચકે ઉચો હૈ કુચ ઝપે ઝલકત ઝીની
ઝિલ મિલી ઝોછતી કિનારીદાર ચીરકી
ગુલ ગુલે ગારે ગાલ કોમલ કપોલ મુધા
ખિન્દુખોલ ઇન્દુમુખી નાસિકા બધોં કીરકી
દેવદૂતિ લહરાતિ છટે છહરાત કેસ
ઝૈરી જૈસે કેસરિ કિસોરી કસમીરકી

x x x x

લાજકી નિગડ ગડદાર ચડદાર ચહુ
ચૌકિ ચિતવનિ ચરખીન ચમકારે હૈ
બહુની અહુન લીક પલક ઝલક ફૂલ
ઝૂમત સઘન ઘન ઘૂમત ઘૂમારે હૈ
રંજિત રજો ગુન શૃંગાર પુંજ કુંજરત
અંજન સોહન મન મોહન દતારે હૈ
દેવ દુખ મોચન સકોચ ન સકત ચલિ
લોચન અચલ એ મતંગ મતવારે હૈ

દેવના ઝગમગતા પ્રકાશમાં તારલા જેવા કેટલાક આજા ચમકારવાળા
જેઓનાં નામો આવે છે. સં. ૧૭૫૭ માં છત્રસિંહ કાયસ્થ અને એજ

કાગમાં બેતાલ જાંદીજનનાં નાનો આવે છે. જતસિંહ બેશ્વર ક્ષેત્રની પાસેના અંદર ગામના રહેવાસી હતા. એઓ અમરાવતીના કલ્યાણસિંહજીના આશ્રિત હતા. એમણે ‘વિજય મુક્તાવલી’ નામના ગ્રંથમાં મહાભારતની કથા વર્ણવી છે. એમણે આચાર્ય દેશવનું અનુકરણ કરીને પ્રબંધ કાવ્ય જ્ઞાનું છે. એમની કવિતા ઓગમિની છે. બેતાલનો એકેય સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી; પરંતુ છુટક છંદો મળે છે. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૩૦ છે. એમણે લૌકિક અવહાને, નીતિ અને સત્ય વિષે સાદી ભાષા અને ભાવમાં કવિતા કરી છે. એમની કુડંઝિયો સરળ ભાવો અને સાદી ભાષા હોવા છતાં અમદારવાળા લાગે છે.

આલમ.

આશક આલમની કથા રંગદર્શી છે. આલમ જાતના આકર્ષક હતા; પરંતુ શેષ નામની એક મુસલમાન રંગરેજ બાઈના પ્રેમમાં પડીને એની સાથે વિવાહ કરવા ખાતર મુસલમાન બની ગયા હતા. આલમને એ બાઈથી જહાન નામનો એક પુત્ર પણ થયો હતો. આલમ ઔરંગઝેબના ખીન્ન પુત્ર સુઆલમના આશ્રય નીચે રહેતા હતા. આલમનો કવિતાકાળ સં. ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૦ સુધીનો મનાય છે. એમની કવિતાઓનો એક સંગ્રહ “આલમકૃતિ” પ્રસિદ્ધ છે. આ સંગ્રહમાં સંઘરાવણાં પદો સિવાય એમનાં બીજાં છુટક પદો પણ લોકોમાં ખુબ પ્રચલિત છે. ‘માધવાનંદ કામકંદલા’ નામની એક પ્રેમકથા પણ એમણે લખી છે, પરંતુ એમની પ્રસિદ્ધિ તો પ્રેમ અને શૃંગાર સંબંધીની છુટક કવિતાને લઈને જ છે.

રંગરેજબાઈ શેષ પણ મુંદર કવિતા કરતી હતી એમ કહેવાય છે આલમે એક દિવસ એ બાઈને પોતાની પાઘડી રંગવા આપી હતી. એ પાઘડીને છેડે એક કાગળનો દુકડો બુલંદી બંધાએલો રહી ગયો હતો. એ દુકડામાં દુધાની એકજ પંક્તિ લખી હતી. “કનક છરીસી કામિની કા : કા કટિ છીન” પેલી બાઈએ પાઘડી રંગતાં આ કાપડી જોઈ અને અંદર

દુહો વાંચીને એની પાદપૂર્તિ કરી આપી. “કટિકો કંચન કાટિ બિધિ કુંચન મધ્ય ધરિ દીન” અને એ ચિહ્નને પાછી પાધડી સાથે બાધીને આપી દીધી. એ દિવસથી આશ્રમ શેષ પર આશક થયા અને અતે મુસલમાન બનીને એમણે એની સાથે નિકાહ કર્યા. શેષ બહુ જ ચતુર અને રમિક સ્ત્રી હતી. એક દિવસ મુઆઝમશાહે એને પુછ્યું કે “આલમની ઓરત આપ જ છો?” શેષે તરત જ ઉત્તર વાળ્યો “હા, જહાંપનાહ અને બાકીની દુનિયાની માતા પણ હું જ છું.”

આશ્રમ તરંગી શુવ હતો; એટલે એમની રચનાઓ કમબહ કે રીતિ-બદ્ધ નથી. એમના તરવોમાં હૃદય પ્રધાન છે. એમના વાક્યોમાં “પ્રેમ કી પીર” અને “પરક કા દર્દ” બન્ને જ દેખાય છે. આપણા ‘કલાપી’ની જેમ આશ્રમ દર્દી કવિ હતા. એમની ભાષા પણ અવ્યવસ્થિત છે. પ્રેમમાં તક્લીન થઇને એમણે રચનાઓ કરી છે એટલે અનુપ્રાસ વગેરેનું ઠેકાણું નથી. એમની ભાષા મુખ્યત્વે વ્રજ છે પણ એમાં અવધી અને પુરવીના પ્રયોગો પણ મળે છે. સ્નેહમમાધિમાં લીન રહેનાર તરીકે આશ્રમની કવિતાને વિવેચકો રસખાન અને ધનાનંદની કાટિમાં મુકે છે. એક ઉદાહરણ આ રહ્યું.

જા થર કીન્હે બિહાર અનેકન તા થર કાંકરી બૈઠિ ચુન્પો કરૈ
જા રસના સોં કરી બહુ બાતન તા રસના સોં ચરિત્ર

ગુન્પો કરૈ

આશ્રમ જૈનસે કુંજન મૈં કરી કોલ તહા અખ સીસ છુન્પો કરૈ
નૈનન મૈં જે સદા રહતે તિનકી અખ કાન કહાની સુન્પો કરૈ

ગુરુ ગોવિંદસિંહ.

ગુરુ ગોવિંદસિંહનું નામ શિખ સંપ્રદાયના દસમા અને છેલ્લા ગુરુ અને હિંદુત્વની રક્ષા કરનાર વીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ગોવિંદસિંહના અંતરમાં જે પ્રબળ ભક્તિભાવ હતો અને જેના ઉપર ધર્મને ખાતર અરણિયા થવાની તમન્ના પ્રતિબિંબ હતી; એ સ્વરૂપે ‘એમને સંપ્રદાયની

બહાર બહુ ઓછો મુમાજ ઓળખે છે, એમનો જન્મ સં. ૧૭૨૩ માં અને સત્યતોડવાસ સં. ૧૭૬૫ માં થયો. શિખોના લગભગ બધા જ ગુરુઓએ થોડાં થોડા પદો અને ભજનો ઉપદેશ માટે બનાવ્યાં છે; પરંતુ ગોવિંદસિંહ તો કવિ અને ગ્રંથકાર બન્યા હતા. કાવ્ય વિષેની એમની સમજણ હીંદી અને વિશદ હતી. શિખોમાં સામ્રાજાનનો અભાવ એમને ખુબ ખટકતો હતો. આ કારણથી એમણે ઘણા શિખોને વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ઈશન આદિના અભ્યાસને માટે કાશી મોકલ્યા હતા. એમાંથી ગુરુબસિંહે પાછા આવીને ચાર પાંચ ગ્રંથોની રચના પણ કરી હતી. ગોવિંદસિંહે હિંદુ સભ્યતા અને આર્ય સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે ઘણીવાર સમરાંગણો ખેંચ્યાં છે. શિખ સંપ્રદાય નિગુણીભાવને પૂજનારો હોવા છતાં ગોવિંદસિંહે સગુણ ઉપાસનામાં પણ આસથા અને લાકિત પ્રકટ કર્યાં છે.

એમણે હિંદીમાં જે ગ્રંથો રચ્યા છે તેમાંથી મુનીતિપ્રકાશ, સર્વલોક પ્રકાશ, પ્રેમસુમાર્ગ, શુદ્ધિસાગર એ ચંદ્રીચિત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ચંદ્રીચિત્રની રચના પદ્ધતિ સુંદર અને ઓળસભરી છે. એમની કવિતાની ભાષા મજા દેખાપ છે. ચંદ્રીચિત્રમાં એમણે દુર્ગામ્ભશક્તીની કથા સુંદર કાવ્યદ્વારા કહી છે. આ ઉપરથી એઓ શક્તિ ઉપાસક હતા એમ પણ મનાવ છે. એમનો સમય સં. ૧૭૬૧ માં આવે છે. એમનું એક પદ આ રશું:—

આદિ અપાર અલેસ અનંત

અકાલ અલેપ અલેખ્ય અનાસા

કે શિવ શક્તિ દયે સ્તુતિ ચારિ

રજોત્તમ સત્ત જિહ્વે ધ પુરવાસા

ઘોસ નિસા સસિ સૂર કે દીપક

સુષ્ટિ રચી પચિ તત્ત પ્રકાસા

ઘેર બહાધ લરાધ સુરા સૂર

આધુહિ કેખત આધુ તમાસા

સં. ૧૭૬૦ ના આરસામાં શ્રીધરના 'જંગનામા' નો ઉલ્લેખ મળે છે. કાશીનાગરી પ્રચારિણી સભાએ સ્વ, બાણુ રાધાકૃષ્ણદાસે સંપાદિત કરેલું 'જંગનામા'નું પ્રમાણિક સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમાં ક્ષેત્રમિત્ર અને જહાંદારના યુદ્ધનું વર્ણન છે. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૩૭ આવે છે. એમના બીજા પણ કેટલાક રીતિ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

લાલકવિ.

પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથ 'જત્રપ્રકાશ'ના કર્તા તરીકે લાલકવિનું નામ લોકવિખ્યાત બન્યું છે. એમનું મૂળનામ ગોરેલાલ પુગલિત હતું. એમના એક વંશજ બીકનેરવાસી ભટ્ટ ઉત્તમલાલ ગૌસ્વામી તેલંગ જે સૂચના આપી છે તે અનુસાર તો લાલ કવિના પૂર્વજો દક્ષિણના આંધ્રદેશના રાજ-મહેત્રી હુસ્સાના નૃસિંહજેત્રમાં રહેતા હતા. એમાંથી એક ભટ્ટ કાશીનાથની કન્યા પૂણિા વિવાહ વસ્ત્રભાષ્યાર્થ સાથે થયો. આ વંશમાં નાગનાથ ભટ્ટ થયા. એમનો ભુદેવખંડના મહારાજાએ મત્કાર કર્યો ત્યારથી તેઓ ભુદેવ-ખંડવાસી બન્યા. એ નાગનાથની દસમી પેઢીએ ગોરેલાલ થયા એમ કહેવાય છે. મિત્ર બંધુઓએ એમના દસ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જત્રપ્રકાશ, જત્રજાયા, જત્રકીર્તિ, જત્રહંદ, જત્રસાલ રાતક, જત્રહમરા, જત્રહંડ, જત્ર પ્રકાશ, રાજવિનોદ અને વિષ્ણુવિદ્યાસ.

જત્રપ્રકાશમાં સં. ૧૭૬૪ સુધીનું જ જત્રસાલનું વૃત્તાંત છે. આથી અનુમાન થાય છે કે ગ્રંથ અધુરો મળ્યો છે અથવા તો તે પહેલાં લાલ કવિનું અવસાન થયું છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જત્રપ્રકાશ મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. ભુદેવખંડ ગેઝેટીયર જત્રપ્રકાશના સંવતો અને દ્વિતીકતોને પ્રમાણમૂલ કલાં છે. આમાં જત્રસાલ એક વખત યુદ્ધમાંથી નાસી ગયેલા 'તેન' પણ વર્ણન આપ્યું છે. આ ઉપરથી લાલની સત્યપ્રિયતા અને હિંમત દેખાઈ આવે છે. આ ગ્રંથ કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ વિવેચકોએ આ ગ્રંથની મહત્તા આંકી છે.

અંધની રચના પ્રૌઢ અને કાવ્યના મુણેથી ભરેલી છે. વર્ણનની વિશદતા ઉપરાંત ધણે સ્થળે ઓળસિવ સંભાષણ છે. લાલ કવિની પ્રબંધપદતા સંપૂર્ણ દેહેવાય છે. લાલકવિ જેવું પ્રબંધકૌશલ ઘણા ઓછા હિંદી કવિઓનું છે. રાજ રમત અને ચમત્કારોમાં લોભાધને એમણે સ્વભાવિકતા નથી વિસારી. ત્યાં ત્યાં ભાવોનો ઉત્કર્ષ બતાવવો પડ્યો છે ત્યાં ત્યાં સીધી અને સ્વભાવિક ઉક્તિઓ વડે દર્શાવ્યો છે. એમની કવિતામાં કદપચાનું હૃદયનો અને વિષયની જટિલતા નથી. શિવાજીનું જે વીરવ્રત તેજ જીવનવ્રત જનસાક્ષનું હતું. જનસાક્ષનો જે ભક્તિલાવ શિવાજીમહારાજ ઉપર હતો અને એ બંનેના સન્નિધનનું જે ચિત્ર કવિએ રાખ્યું છે એણે બધા જ વિવેચકોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે.

જનપ્રકારમાં શુદ્ધવંશની ઉત્પત્તિ સંપતિરાખનાં વિવિધવૃત્તાંતો, એમનાં ઉદ્યોગ અને પરાક્રમો, જનસાક્ષનો મુદ્દીભર માણસો સાથેનો વિવિધ અને પોતાના આદર્શની સાધનામાં જ આત્મવિસર્જન વચ્ચે પ્રસંગોનું વિશદ અને સ્વભાવિક વર્ણન છે. કાવ્ય અને ઇતિહાસ બંને દ્રષ્ટિએ આ અંધનું રચન હિંદીસાહિત્યમાં મહત્વનું છે. લાલકવિએ દુહા અને ચોપાઇનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. તુલસીદાસ પછી દુહા ચોપાઇમાં આરલી સફળતા બીજાને નથી મળી. લાલની ભાષામાં પ્રજા, જુદેલખંડી અને અવધીનું મિશ્રણ છે. સ્વભાવિકતા અને સરસતા લાલકવિની કવિતાના આગળપડતા મુણે છે. એમની કવિતાનું ઉદાહરણ:

સદા પ્રણુદ જુદિ હૈ જાકી તાસોં કેસે ચલે કલકી
સાહસ તજિ ઉર આલસ મોડે ભાગ ભરોસે ઉદમ છોડે
તાંહ તજે, જગ સંપત્તિ જૈસે તરૂણી તજે વૃદ્ધ પતિ જૈસે
અપત્તિ માંહું હિમ્મત ઠિક ઠાને બઠતી ભયે છિમા ઉર આનૈ
કર્વોદ (ઉલ્હનાય).

ઉલ્હનાય જાણુસના કાળિદાસ ત્રિવેદીના પુત્ર હતા. એમનો જન્મકા

સં ૧૭૩૬ મનાયો છે. અમેલીના રાજા હિંમતસિંહે એમને રસયંત્રોદય નામક ગ્રંથ રચવા માટે કર્વીંદ્રની ઉપાધિ આપી હતી. હિંમતસિંહના પુત્ર ગુરદત્તસિંહે સતસઘની રચના કરી હતી. એનો સં ૧૭૯૧ મળે છે. આ ઉપરથી કર્વીંદ્રના સમયનો પણ પત્તો મેળવી શકાય છે. એમનો રસયંત્રોદય ગ્રંથ બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે.

આ સિવાય એમના વિનાદ્યંત્રિકા અને જોગલીલા નામના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પણ મળ્યો છે. એમની કવિતાનો સમય મં ૧૭૭૭ થી ૧૮૦૪ નો મનાય છે. રસયંત્રોદય શૃંગારરસનો ગ્રંથ છે. એમની ભાષા મધુર અને પ્રસાદપૂર્ણ છે. વર્ણનને અનુકૂળ કંપનાઓ પણ રમ્ય છે. એમણે ૧૦-ભાષામાં કવિતા કરી છે. એમનું એક કવિતા આ રચું.

સહર મંઝાર હી મહર એક લાગિ હૈ હૈ
 હાર પૈનગર કે સરાય હૈ ઉતારેકી
 કહુત કવિંદ મગ મોઝ હી પગેલી સાંઝ
 ખખર ઉઠાની હૈ બરોહી દ્રક મારેકી
 ઘરકે હમારે પરદેસ કો સિધારે
 યા તેં ક્યા કે ચિચારી હમ રીતિ શાહવારેકી
 ઉતરૌ નદી કે તીર, બર કે તરેહી તુમ
 ઝાંકો જાનિ ચૌકી તહા પાહર હમારેકી

સૂરતિ મિથ.

સૂરતિ મિથે પોતાના વિષયમા એક દોડોડો કત્તો છે. “સૂરતિ મિથ કનૌજિયા, નગર આગરે બાસ.” આ ઉપરથી એમનાં નિવાસ અને જાતિ સ્પષ્ટ થાય છે. એમણે સં. ૧૭૬૬ માં અવંકારગ્રન્થ અને સં. ૧૭૬૪ ને બિહારી સત સઘની અમરચંદ્રિકા નામે ટીકા લખી. એટલે એમની કવિતા સમય અક્ષરમી સદીના અંતમાં હોઈ છે. સૂરતિ મિથ સિદ્ધિયા

મુહમ્મદશાહના દરબારમાં જતા આવતા હતા. એમણે અમરચંદ્રિયા ઉપરાંત આચાર્ય કેશવના રસિકપ્રિયા અને કવિપ્રિયા ઉપર દીક્રાઓ લખી છે. આ દીક્રાઓ વ્રજભાષાના ગદ્યમાં છે. આ ઉપરથી એમનાં સાહિત્યજ્ઞાન અને મર્મરસ્પર્શી દૃષ્ટિ દેખાય છે. આ દીક્રાઓ ઉપરાંત એમણે વૈતાલ-પંચ વિશંતિનો વ્રજભાષાના ગદ્યમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે. આ પુસ્તકો સિવાય એમના અક્ષંકારમાલા, રસરત્નમાલા, સરસરસ, રસગ્રાહક ચંદ્રિકા, નખશિખ, કાવ્યસિદ્ધાંત અને રસરત્નાકર ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. સૂરતિ મિત્ર એમની કવિતા કરતાં દીક્રાઓથી વધારે લોકપ્રસિદ્ધ થયા છે. એમના ગદ્યનું ઉદાહરણ:

કમલ નયન કમલસે હેં નૈન જિનકે કમલદ વરન કમલદ કહિએ મેઘ કે વરણ હૈ ક્યામ સ્વરૂપ હૈ કમલ નાલિ શ્રીકૃષ્ણ કે નામ હી હૈ કમલ જિનં હી નાલિ તૈ ઉપજ્યો હૈ કમલાપ કમલા લક્ષ્મી તાકે પતિ હૈ તિનકે ચરણ કમલ સમેત ગુન કે જાપ ક્યોં મેરે મનમેં રહો.

અષ્ટતસિંહ જોધપુરના પ્રસિદ્ધ મહારાજા અને ભાષાભૂષણના રચિયતા જસવંતસિંહના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ ૧૭૩૭ માં થયો હતો. આજ આલક મહારાજા અષ્ટતસિંહની રોકડોડોએ પ્રાણના ભોગે રક્ષા કરી અને મારવાડ રાજ્ય મોગડો પાસે જતાં અટકાવ્યું. એમની ભાષા વ્રજ છે અને કવિતા સામાન્ય છે. એમનો સમય પણ અઢારમી સદીના અંતમાં જાય છે.

ધનઆનંદ.

આલમકવિની કહાણી જે રીતે રંગદર્શી છે તેના કરતાં ધનઆનંદની શ્રવનકથામાં વધારે વિશુદ્ધ અને હંચા પ્રકારનો Romance (રંગદર્શન) છે. ધનઆનંદનો જન્મ સં. ૧૭૪૬ માં થયો અને સં. ૧૭૯૬ માં દિલ્હીમાં નાદીરશાહની ચક્રાવેલી કતલમાં એમનું મૃત્યુ થયું. એઓ બાદશાહ મુહમ્મદશાહના મીરમુંશી હતા અને જાતના કાયસ્થ હતા. એક દિવસ દરબારમાં કેટલાક અદેખાઓએ કહ્યું કે મુંશી સાહેબ બહુ સરસ ગાય છે. બાદશાહે

એમને ગાવાનું કહ્યું પણ એમણે ન જ ગાયું. પેલા અદેખાઓએ પાછો વ્યુહ રચ્યો કે મુંશી સાહેબને તો એમની પ્યારી નાયિકા સુગ્ગન કહેશે ત્યારે જ એઓ ગાશે. સુગ્ગનને દરબારમાં બોલાવવામાં આવી અને એની વિનંતી ઉપરથી મુંશી સાહેબે નાયિકા તરફ મુખ અને બાદશાહ તરફ પીઠ કરીને ગાયું. સંગીત એટલું મધુર અને અપૂર્વ થયું કે સભાજનો મંત્રમુગ્ધ બની રહ્યા. બાદશાહ એમના સંગીત ઉપર જેટલા આકર્ષીત થયા તેટલા જ એમની એઅદબી ઉપર ખૂબ થયા. આખરે બાદશાહે મુંશી સાહેબને શહેરમાંથી આપ્યા જવાનું કહ્યું. મુંશીએ સુગ્ગનને પણ પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું પણ બેવફા સુગ્ગન સાથે ન ગઈ. આ બેવફાઈથી એમને દુનીઆ તરફ વિરામ થયો અને વૃંદાવન જઈને એમણે નિંબાકં સંપ્રદાયના વૈષ્ણવધર્મની શિક્ષા લીધી અને બાકીનું વિરક્ત જીવન ત્યાં જ પુરું કર્યું.

સં. ૧૭૮૬ માં બ્યારે નાદીરશાહની સેનાના સિપાઈઓ છેક મથુરા સુધી આવી પહોંચ્યા ત્યારે કેટલાક લોકો તરફથી ખબર મળી કે બાદશાહના મીરમુંશી વૃંદાવનમાં રહે છે, અને એમની પાસે વધારે માલમતા છે. સિપાઈઓએ આવીને એમને ઘેરી લીધા અને 'જર લાવો' એમ છુમરાણુ શરૂ કરી. ધનઆનંદે શખ્દનો અવળો અર્થ કરીને એમની પાસે જે સાચું જર (ધન) હતું તે 'રજ' ના ત્રણ ચાર ખોળા સિપાઈઓ પર નાંખ્યા. સિપાઈઓ આથી ક્રોધે ભરાયા અને એમાંથી એક સિપાઈએ તો ધન-આનંદનો ડાબો હાથ કાપી નાંખ્યો. કહેવાય છે કે આ નીતરતા લોહીવડે જમણા હાથથી ધનઆનંદે નીચેનું કવિત લખ્યું.

બહુત દિનનકી અવધિ આસપાસ પરે
ખરે અરખરનિ ભરે હૈ ઉઠિ જનકે
કાહ કહિ આવત છળી લે માન ભાવન કો
ગહિ ગહિ રાખતી હી દૈ દૈ સનમાન કો
કુઠી બતિયાનિ દી પત્યાનિ તે ઉદાસ હૈ દૈ
અખના ધિરત ધનઆનંદ નિદાન કો

અધર લગે હૈ આનિ કરિ કે પધાન પ્રાન આદત ચલન ચે સંદેસો હૈ મુગનકો

ધનઆનંદના નીચે લખ્યા પ્રથોનો પત્તો મળે છે. મુગનસાગર, ગિરલડીલા, કોકસાર, રસકેલિવડી, અને કૃપાકાક, આ સિવાય કવિત અને ગ્રંથોના ખુબ સંગ્રહો મળે છે. કૃષ્ણભક્તિ સંબંધીનો એમનો એક વિશાળ ગ્રંથ જગપુર દરબારના રાજપુતકાલમાં છે. આ ગ્રંથમાં ઘણા વિષયો વિવિધ રીતે વર્ણવ્યા છે.

ધનઆનંદની ભાષા શુદ્ધ મગજાણા છે. પંડિત ગ્રમચંદ શુક્તે તો લખ્યું છે કે રમખાન અને ધનઆનંદ જેવી શુદ્ધ સરસ ભાષા બીજા કોઈ કવિની નથી. સર, બિહારી, દેવ અને મતિરામની ભાષામાં હજી બીજી ભાષા ના પ્રયોગો મળે છે. ધનઆનંદની ભાષા વિશુદ્ધ ઉપરાંત પ્રૌઢ અને મધુર છે. ધણુખર્ષ એમણે વિપ્રસંભ શૃંગાર જ ગાયો છે. વિયોગ શૃંગારના જે કવિઓ થઈ ગયા છે તેમા ધનઆનંદ પ્રધાન મુકતક કવિ છે. પ્રેમના દર્દમાંથી એમની વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. એમના ભાવોમાં સ્વાભાવિક મૃદુતા અને કોમળતા છે. એમનો વિરહ તોફાની ઝંઝાવાત જેવો નથી પણ પ્રસાંત અને મીઠા સમીર જેવો છે; આજ એમના વિરહદર્દની વિશેષતા અને ગૂઢ તથા ગંભીર પ્રેમની લાક્ષણિકતા છે. સાચા અને અંબીર ભાવુક હોવાને કારણે એમણે વિરહતાપની અત્યુક્તિઓનો જાતો સંલુભેણ નથી કર્યો. પ્રેમમાર્ગનો આવો પ્રવીણ અને ધીર પથિક તથા પોતાની જવાબદારી સમજનારો મગજાણાનો કવિ ધનઆનંદ એક જ છે. ધનઆનંદની કવિતાના આ એક જ દોહરાથી એમની પ્રતિભા પ્રકટ થાય છે.

તખ તૌ દુરિ દુરહિ તે સકાય બચાય કે જૌર કી દીઠિ હુસે
દરસાય મનોજ કી મૂરતિ જૌસી રચાય કે નૈનન મેં સરસે
અખ તો ઉરમાંહિ બસાય કે મારત એ બૂ બિરાસી હુંઠા ધૌબરે
હજી નેહ નિખાહી ન બનત હું તો સનેહકી ધારમેં કાહે બંસે

શ્રીપતિ.

કાવ્યમગેજના કતા તરીકે અને કાવ્યના અંગો અને ઉપાગોના સ્પષ્ટ વિવેચક તરીકે શ્રીપતિનું નામ દિલ્લી માહિત્યના ઇતિહાસમા માનભર્યું ધ્યાન લે છે. શ્રીપતિ કાવ્યની કાવ્યકુળ વાહણ બતા એમણે સ ૧૭૪૭ માં કાવ્યમગેજ નામક પ્રસિદ્ધ રીતિગ્રંથના ગ્યના ડગી આ ગ્રંથ ઉપગત એમના કવિ કંપદ્રુપ ગમગાન અનુપ્રાપ્ત વિનોદ વિક્રમ વિનાય, મંગલ કવિકા અને અમકાગગા નામના જીજ્ઞાસુ પણ ગ્રંથો છે.

પણિત ગમચક શુક્રે એમના કાવ્યકાવ્યનું બહુ જ મહત્ત્વ અને માર્મિક વિવરણ કર્યું છે. મિશ્રમધુએએ શ્રીપતિના કાવ્યો ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તેટલું નથી આપ્યું. શ્રીપતિએ કાવ્યના મર્વ અંગોનું નિરૂપણ વિશદ રીતે કર્યું છે. દોષોનો વિચાર પાળવાના મથો કરતા વધારે વિમુક્ત રીતે એમણે કર્યો છે અને એ દોષોના ઉત્કર્ષણમા આચાર્ય કેશવના ધણા હાથ મુખ્યા છે. આ ઉપરથી માહિત્ય વિાપનો એમના સમ્યક્ બોધ તથા વિચારગત ન્ય પ્રકટ થાય છે. કાવ્યમગેજ પ્રૌઢ ગ્રંથ છે. કાવ્યના અંગોનું નિરૂપણ જેટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક શ્રીપતિએ કર્યું છે એ જોતા એમનાં તિત્ત અને વિશદ બુદ્ધિનો પરિચય મળે છે. આ વખતે જો ગદ્ય વધારે સમુક્તાત હાત અને શ્રીપતિએ એવા ગદ્યમા પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હોત તો એ વિચારોના નિરૂપણમા વધારે આચાર્યત્વ અને વધારા પૂર્ણતા આવી શક્યા હોત. દામ કવિએ પોતાના કાવ્ય નિર્ણય માં શ્રીપતિની ખુબ મહાપ લીધી છે. એક રીતે કહીએ તો દામ શ્રીપતિના પ્રાણિ છે. મિશ્રમધુએનું કહેતું થયાય હાય તો દાસે એ શ્રીપતિના કાવ્યમગેજની સલાહ લઈને એનો ઉપેક્ષ મદ્દા કર્યો નથી પરંતુ આથી શ્રીપતિની મહત્તા વધે છે. શ્રીપતિમા આચાર્યતાનો સાથે કવિત્વનો પણ સુસ્થ મવાદ દેખાય છે. એમનો રચનાવિવેક સતત જાગ્રત દેખાય છે અને એમનો રચિત પણ અત્યંત સૌમ્ય અને મરકરી કહી શકાય એવી છે. જુદા શબ્દો બરના વચનમા એઓ નથી પડ્યા, અનુપ્રામ એમની રચનામા બરાબર જગવાયા

છે પણ તેથી કરીને એમની અર્થ અને ભાવના જનનામાં, જરાય બાધા નથી આવી ધણા અનુભવો તે એમને અનુકૂળ વર્ણવિન્યામના રૂપમાં આવીને ભાષામાં ઓજસ અને માનુષ્ય પુરુષો એમનું ચર્ચકાનુનું વર્ણન બોદપ્રિય છે એમના કાવ્યનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યું

જલ ભરે કુમ્ભે માનો ભૂમ પરસત આય
 દસ હૂ દિસાન ધૂમ દા મની લએ લએ
 ધૂરિધાર ધૂમ રેસે ધૂમમે ધૂધારે કારે
 દુરવાન ધારે ધાવે છબિ સો છએ છએ
 શ્રીપત સુકવિ કહે ધરિ ધરિ ઘડરાહિ
 તકા અતન તન તાપ તે તએ તએ
 લાલ બિનુ કેસે લાજ-આદર રહેગી આજ
 કાદર કરત મોહિ આદર નએ નએ.

શ્રીપતિની માથે સાથે સ ૧૭૭૬ માં દિલ્હીના મીવાન્નર કામન્ય ખાતે પદ્મ કૃષ્ણચંદ્રિકા નામના નામિકાબેદના એક ગ્રંથનો ગચના કરી છે એમની કાવ્યભાષા વજ અને મુખ્ય ૭૬ ધનાશ્રી છે. એમનો કવિતા માધારણ શ્રેણીની મનાય છે. ત્યાર પછી સ ૧૭૮૦ ની લગભગ ટદી મંપ્રદાયના મહંત મીતલદાસનું નામ આવે છે મીતલદાસનો ‘ગુણગર ચમન’ ગ્રંથ મુદ્રિત છે. એમના આ ગ્રંથનો મંપૂર્ણ પ્રત મળી છે એમાં બાકીના આનંદ ચમન અને બિહાર ચમનનો મમાવેશ થઈ જાય છે. ટદી મંપ્રદાયના આજનાં મદત બદુ બ શ્રમ લગને આ ગ્રંથ છપાવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં નામિકાબેદ અને ખાસ કરીને પોષાકના બહુ જ વિગત વર્ણનો છે. મીતલદાસના ૭ દો ખડખોલીમાં મળે છે. એમની કવિતા વેગવળી અને મનોરથ છે મિશ્રઅંધુઓનું કહેવું છે કે મીતલદાસ ખડખોલીના પહેલા કવિ છે. આ પહેલા ખડખોલીનો એકેક પદ્યગ્રંથ હાથ લાગ્યો નથી. એમની કવિતા ઉપરથી એઓ ફારસી અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા એમ જણાય છે.

સં. ૧૭૬૭ માં રીવાના સિક્કા અને વિદ્યારસિક નરેશ તથા પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજ રધુરાજસિંહના પિતા મહારાજા વિશ્વનાથસિંહનું નામ આવે છે. એમણે સં. ૧૭૭૮ થી સં. ૧૭૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એઓ ધણા કવિઓના આશ્રયદાતા હતા. એમણે વિવિધ વિષયો ઉપર લગભગ ૩૨ ગ્રંથોની રચના કરી છે. આ ગ્રંથોથી એમનું વિશાળ જ્ઞાન અને વિદ્વત્તા જણાઇ આવે છે. એઓ રામભક્ત હતા. એમણે વ્રજભાષામાં સૌથી પહેલું નાટક રચ્યું. એ દૃષ્ટિએ 'આનંદ રધુનંદન' નાટક વિશેષ મહત્વની વસ્તુ બની છે. ભારતેન્દ્રએ આજ નાટકને હિંદીનું પ્રથમ નાટક માન્યું છે. આ ગ્રંથનો સંવાદ વ્રજભાષાના ગદ્યમાં છે. અંકવિધાન અને પાત્રવિધાન પણ વધારે સ્પષ્ટ હોવાથી અને 'દેવના' દેવમાયા પ્રપંચ નાટક કરતાં વધારે મદ્દળ અને સંપૂર્ણ હોવાથી એમને જ હિંદીના પ્રથમ નાટ્યકાર મણુવામાં આવ્યા છે.

નાગરીદાસ (મહારાજા.)

નાગરીદાસ નામના ચાર પાંચ કવિઓ વ્રજમાં થઇ ગયા છે. એ સર્વમાંથી વૃદ્ધબીય મંપ્રદાયના નાગરીદાસ (મહારાજા) ઢોઠકવિખ્યાત છે. સરોજકારે એમનો સં. ૧૬૪૮ આપ્યો છે અને આજ આધારે ડૉ. ગ્રિયસને પણ ઇ. સ. ૧૫૬૧ લખ્યો છે. પરંતુ આ બન્ને સંવત અને સન ખોટા છે. નાગરીદાસે પોતે જ પોતાના ગ્રંથ મનોરથમંજરીમાં એનો રચનાકાળ સં. ૧૭૮૦ આપ્યો છે:—

સંવત સત્રહસૈ અસી ચોદસિ મંગલવાર

પ્રગટ મનોરથ મંજરી બદિ આસૂ અવતાર

નાગરીદાસના જીવનચરિત્રમાં એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૫૬ ને પોષ ૫૬.૧૨ લખ્યો છે. આ જીવનચરિત્ર વિષ્ણુદાસ નરેશની આસાથી લખાઈને સં. ૧૯૫૫ માં પ્રકાશિત થયું છે.

નાગરીદાસનું મૂળ નામ સાવતમિહજી હતું. એઓ કવિનામા નામ નાગર, નાગરી, નાગગિયા અથવા નાગરીદાસ લખતા હતા. રાજધાની રાજપૂતાનામાં કૃષ્ણગઢ ગઢનમાં હતી સાવતમિહજી ગયે હતા એઓ અમરપલયા જ તેજગવી અને ગન્વાર હતા તે વર્ષની વયે એમણે ભુદીના મહારાજને જોતમિહને માર્યા હતા મ ૧૮૦૧ માં દિલીની શાહી દરબારમાં હતા આ દરબાર એમના પિતા મદાદાગ સિદને હેલાન થયો બાદશાહ અહમ-શાહે એમને દિલીમાં જ રૂના વારસે સ્વાકારીને અભિષેક કર્યો પરંતુ બ્યારે એઓ કૃષ્ણગઢ ગયા ત્યાં એમના ભાઇ બદાદરમિહજીનો અમલ દરિ આ બેવકાઇથી એમણે મરાઠાઓની સહાય લીધી અને કૃષ્ણગઢ ઉપર પોતાનો જમાવ્યો. પરંતુ ગૃહકથલે એમને જાણીને બેસવા ન દીધા આખરે તરફ એમને એટલો બધો વિરાગ જાગ્યો કે એઓ મ ૧૮૧૪ માં ગોહાડી ગામી પોતાના પુત્રને મોપીને જીવન ચાલ્યા ગયા અને વસત્રપાવના ગાદીપતિ મહારાજ ગણગોહાસજી પામે વૈષ્ણવ ધર્મની લીધી ગૃહકથલ વખતનાં એમની મનોશા એમણે ભડુ જ અવર્ણવા છે

જહોં કલહ તહા સુખ નહીં કલહ સુખન કો સૂલ
સમૈ કલહ એક રાજમે રાજ કલહ કો મૂલ
કહા ભયો નૃપ હૂં ભયે દોવન જગ બેગાર
લેતન સુખ હરિ ભક્તિ કો સકલ સુખન કો સાર
મૈં અપને મન મૂકતેં ડરત રહત હોં હાય
વૃંદાવન કી આરતેં મંત કથહૂં દિરિ જાય.

બ્યારે જીવન ગયા અને માધુસતો તથા લોકસમાજને ખમર કે કૃષ્ણમહતા રાજ આગ્યા છે ત્યારે એમની કાષ્ટ એ પણ દરકાર કરી પરંતુ પાછળથી એમ ખમર પડી કે કવિ નાગરીદાસ આગ્યા છે ત્યારે

મમ્માજે એમનું જન્મમાન ક્યું એક વખત એઓ વૃંદાવનત્રે પેપેપાર ગયા
હતા ત્યાંથી વળતા રાત પડી ગઈ. જમુનાને કિનારે આવ્યા ત્યારે એકેકે
નાવડી ન હતી. પરંતુ વૃંદાવન પ્રત્યે એમને એટલી બધી મમતા હતી કે
જમુના તરીને ઝાવન પહોંચ્યા આર્થિકિનિનુ એમણે સુદર વર્ણન કર્યું છે
દેવો શ્રીકૃષ્ણ વિધિન પાર બિચ બહુતિ મહા ગંભીર ધાર
નાહિં નાય, નાહિં કષ્ટ ઓર દાવ હે દદા! કહા કીજે ઉપાવ
રહેઆગ લગનકી લગે આજ ગએ પારહિ પૂરે સદલ કાજ
ચહુ ચિત્ત માહિં કરિ દે વિચાર પરે કુદિ કુદિ જલ મંચ ધાર

નાગરીદામે મ. ૧૮૨૧ ની ભાદવ વૃદ્ધ ને દિવસ ૧૫ વર્ષે
ગોનોકવામ ક્યોં નાગરીદાસ ભક્તકવિઓમા બહુ જ વિપુલ કવિતા ગચી
ગયા કે એમની કવિતાનો મમય મ ૧૭૦ થી મ ૧૮૧૪ સુધીનો
મનાય કે એમનો મનોરથ મજરી અથ મ ૧૭૮૦ માં પુનઃ થયો અને
સ ૧૮૧૪ માં એમણે રાજપાટ છોડ્યું આ દરમિયાન એમના નખેલા નાના
ભાગ ૭૫ અથો મગે કે, જેમાંથી ૭૦ અથોને ત્રણ વિભાગમાં વચ્ચી
નાખાને નિગાજ સાગર, વૈરાગ્ય માગર અને પદ માગરના નામથી ગાજ
સાગર ય નાવડના માવીકે શ્રીધર રાવનાનગ્રએ દુલ્હનના રિદમાન મન
ગજની આરાધનુસાર મુદ્રિત કરીને પ્રગણિત થયા કે બારીના મે અથો વિવિધ
વિનામ અને ગ્રંથરસ પ્રકાશ મળતા નથી નાગરીદાસને ગુજરાતમાં માંવાડી
પન્થમી અને દિગ્ગજ ભાષાનો પણ પરિચય હતો ભક્તિયુગના એટલા મધ્ય
કવિઓએ દુલ્હનીલા મ નધી કવિતા કવિને નાજિયતે એ જગથી ગયું છે
કે આ યુગમાં આવી કવિતા કેટલાકને એ કવિઓનું પિટપેપણુ જ લાગે
કે પરંતુ નાગરીદાસમાં એક વાત દેખાય કે ને એ કે એમણે આદિત્ય
ની દષ્ટિએ કવિતા નથી કવે પોતાની ભક્તિના ઉભરા અકાર રામદાસ
ગુથો ગયા કે. આપત્તુ છતાં પણ એમનાં મની અને ભાવોમાં નટનીક
વર્તણૂક અન્ય લોકો કે નટનેક મેળો તો એમનાં ભાવ વજના, મન

અને મધુર છે. એ સમયને અનુસરીને એમણે ફારસી દંગપર પણ કેટલીક કવિતા લખી છે. એમની કવિતાનો એક નમુનો આ રહ્યો:—

લાલોં કી કાકી ઔધ્યારી નિસા કુકિ બાદર મંદ ફુહી બરસાવે
રયામાણુ આપની ઉચી અઘાપે છરી રસ રીતિ મસાર હી ગાવે
તા સમૈ મોહન કે દગ દરિ તે આતુર રૂપ કી લીખયોં પાર્વ
પૌન મયા, કરિ હુઘર ટારે દયા કરી દામિન દીપ દિખાવે

સં. ૧૭૮૧ માં જૂદરદાસ જેને મહારાજન સ્વાધ જ્યસિંદના કમ-
ચારી હરીસિંદના કહેવાથી જેન શતક નામનો રચેતો ગ્રંથ મળે છે.
સં. ૧૭૮૬ માં ‘પાર્વ પુરાણ’ નામે બોલ્ને પણ ગ્રંથ એમની રચનાનો
મળે છે. અને એ ઉપરાંત જુદર વિદ્યાસ નામના ગ્રંથનો થોડોક ભાગ પણ
જડ્યો છે. જુદરની વર્ણનાત્મક સૈદ્ધિ ભિન્ન બંધુઓએ એમના ગ્રંથના
અવલોકન પછિ વખાણ્યાં છે. એમની ભાષા સ્પષ્ટ છે. પણ એમાં અવધી
અને ખડી બોલીના પ્રયોગો પણ મળે છે. એમના ગ્રંથોમાં ખાસ કરીને
જેન કથાઓ વર્ણવાયલી છે.

કૃષ્ણકવિ.

કૃષ્ણ કવિ મહાકવિ જિહારીના પુત્ર તરીકે અને સતસઘના દીકાર
તરીકે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. એમણે જિહારીના આશ્રયદાતા મહારાજ જ્યસિંદ
ના મંત્રી આવામલની આગાથી જિહારી સતસઘની દીકામાં મહારાજ
જ્યસિંદને માટે વર્તમાન કાળની કિંમતો પ્રયોગ કરીને એમની પ્રશંસા
પણ કરી કે. દીકાનો સમય સં. ૧૭૮૫ થી ૧૭૯૦ સુધીનો મનાય છે.
એમણે પોતાના દોહરાના ભાવ પરજાવિત કરવા માટે સર્વેશ્વરોનો પણ
ઉપયોગ કર્યો કે. એટલે કૃષ્ણની દીકા અંલકારયુગનો મહત્વનો ગ્રંથ છે.
એમની ભાષા સ્પષ્ટ અને પ્રવાહી છે. એમના સર્વેશ્વર ભેટાં એમનાં સહૃદયના
રચનાશૈલ્ય અને ભાષાપ્રભુત્વ દેખાવ છે.

જોધરાજ

બૂવણ્ણનો જેમ જોધરાજે પણ એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિને લઈ ને એના ઉપર એક પ્રત્યેકોચ્ય રચ્યું છે. રણથંભોરના પ્રસિદ્ધ હમીરદેવને ચરિત્રનાંચક બનાવીને જોધરાજે હમીરરાસો નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ રચના ચંદ્રગુપ્તની છાંયપદ્ધતિ પર થઈ છે. જોધરાજે ચંદ્ર વગેરે પ્રાચીન કવિઓની ભાષાનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. એમાં ઘટનાઓના વર્ણનો વિશદ અને સરસ છે. કાવ્યનું સ્વરૂપ બાધવા માટે કવિએ કેટલીક કાવ્યનિષ્ઠ ઘટનાઓ પણ લીધી છે. પ્રાચીન વીરકાવ્યના અંતિમ રાજપૂત વીરનું ચરિત્ર જે રૂપમાં અને જે પ્રકારની ભાષામાં અંકિત થયું તેદ્રવ્યે એજ રૂપમાં અને એ જ પ્રકારની ભાષામાં અંકિત કરવામાં જોધરાજે સફળ થયા છે. હમીરરાસો એમને હિંદીકાવ્યની ઐતિહાસિક પરંપરાના ઉડા અભ્યાસી તરીકે પણ મિદ્ધ કરે છે. એમની ભાષા મજ છે.

મં ૧૭૮૫ માં રસિક સુભતિએ કુવલયાનંદના આધાર પર અલંકાર ચંદ્રોદય નામના અલંકારગ્રંથની રચના કરી હતી.

ગંજન

ગંજનરાય કાશીના ગુજરાતી શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. એમણે પોતાના વંશનો પણ પરિચય આપ્યો છે. મુકુટરાયના માનસિદ્ધ થયા, તેમના મિરિધર તેમના મુરલીધર અને મુરલીવરના ગંજનરાય થયા એમણે કમરદીનખાને નામે “કમરદીનખાં હુલાસ” નામનો સંગ્રહરસનો ગ્રંથ રચ્યો. કમરદીનખાંની બાદશાહ મહમ્મદશાહના વજાર હતા અને હિંદીકાવ્યના પ્રેમી હતા. ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં કમરદીનનો વચ વર્ણવ્યો છે. અને બાકીના ભાગમાં ભાવબેદ દ્વારા નાપિકા બેદ કહ્યો છે. એમના યત્નવર્ણનોના રૂપો સુંદર છે. પડિત રામચંદ્ર શુક્લનું કહેવું છે કે આ ગ્રંથમાં સાચી ભાવુક્તતા અને પ્રકૃતિ રંજનની શક્તિ બહુ અપ છે અને ભાષા પણ સિદ્ધ અને શુદ્ધ નથી.

અલીમુલિખખાં (પ્રીતમ).

અલીમુલિખખા આગ્રાના રહેવાની હતા એમણે મં. ૧૭૮૭ મા
‘ખટમલ બાઈમી’ નામના દાસ્તરસના પુસ્તકની રચના કરી છે. અવંદાર
યુગમા શ્રીગાગમનો જ પ્રધાનતા રહી છે કેટલાક કવિઓએ વીરગમની
માથે પણ શ્રીગારને ગાયો છે પરંતુ હજી મુધી કોઈ કવિએ આ એ ગમ
વિના કોઈ ત્રાગ્ત મનન સ્વની કવિતા નથી લી. અલીએ માહસ કરીને
દાસ્તરમને પોતાના કવિના માટે પસંદ કર્યો દાસ્તર આલંબન પ્રધાન રસ છે.
આલંબન માનનું વર્ણન જ આ ગમમા થાય છે આ વાનનું ગમનું ગળીને
ત્યાગે આપણે દાસ્તરગમનો પરપરની તપાસ કરીએ ‘ત્રીએ ત્યાગે એક પ્રકારની
બદ્ધ રૂઢિ જેવે ત્રીએ હિંદી માહિરમા કલુમાઈ વગેરે લાવો ઉપર જ
દાસ્તરગમ રચાયો છે. આ નાટ્યે ગિયતદાસ્તરનું નવું જ પ્રકારનું ગો‘પું’ એમનું
દાસ્તર ગળીને છે મુદ્દ અને મહાનના અનેના સુગમ એમા ‘પ્રપાયશી જડે
છે. લાયા પણ વહેની અને ગમે અને અનુદાન કે રૂપના પણ નીધી ગતા
મચોટ છે. આ બધી વસ્તુઓ જેતા ખા નાહ્ય ઉત્તમ શ્રેણિના દાસ્તરગમ
પ્રથમર્ગક કરિ ગણાય છે

જગત કે કારન કરન આરો વેદન કે

કમલ મેં જસે વૈ મુજન જ્ઞાન શરિ કે

પોપન અવનિ દુખ સોપન તિલોકન કે

મમુદમં જાય મોએ મેમ મેજ શરિ કે

મન જરાયો એ મંદાર દૃષ્ટિ હિંમે સૃષ્ટિ

બમે હૈ પહાર વેડે લાજિ હરબરિ દે

બિધિ હરિહર ઓર કનતે ન કોઈ

તે હ ખાટ પેન સૌં વૈ ખટમલન કો શરિ કે

બગશી હંમરાજ.

દમ જ વોચાનન કાવ્ય હતા એમનો જન્મ મ ૧૭૬૬ મા

પન્નામાં થયો હતો. એમના વડવા હરિસુકન બખ્શી પન્ના રાજ્યના મંત્રી હતા. પન્ના નરેશ અમાનમિહના દરબારીઓમાં હંસરાજનું સ્થાન માનીતું હતું. વજના પ્રેમમખી મંપ્રદાયના વિજયસખી મહાત્માના હંસરાજ શિષ્ય હતા. મખીલાવના ઉપાસક હોવાને કારણે એમણે પ્રેમ અને માધુર્યભરી રચનાઓ કરી છે. એમના ચાર ગ્રંથો મળે છે: સનેહસાગર, વિરહ વિલામ, ગાયત્રિદ્રિષ્ટ અને પારહાસા (૧૮૧૧).

આ બધામાંથી સનેહસાગર એમનો વિશાળ અને મુખ્ય ગ્રંથ છે. સામા લગવાન દીને બહુ જ શ્રમ અને કાળજીપૂર્વક એનું મંપાદન કર્યું છે.

મનેહમાગર નવ તરંગોમાં સમાપ્ત થયો છે એમાં કૃષ્ણની વિવિધ લીલાઓનું વર્ણન છે. ભાષા મધુર, મરસ અને વેગવની છે. ભાષાનો આવો સ્નિગ્ધ અને સરળ પ્રવાહ ઘણા ચોડા કવિઓની રચનામાં માલુમ પડે છે. પદવિન્યાસ પણ કેમળ અને લલિત છે. અનુપ્રાસ સ્વાભાવિક લાગે છે. હંસરાજની કવિતામાં મચ્છૃત પદાવલી જેવું માધુર્ય નથી પરંતુ દિગંતુ મગ્ગ અને સુબોધ માધુર્ય ભર્યું છે. એમની કવિતામાં વાક્યોનો અમાલેખ પાદ્મવૃત્તિ માટે નહિ પરંતુ, લવપૂર્તિ માટે થયો છે એમની કંપના ભાવવિધાનમાં જ પ્રજ્વલ લાગે છે. પોતાના અતઃક ઉકુચનો નથો કરતી ભારવિદામને માટે સ્વાભાવિક અને પગિચિત વ્યાપારોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે મનેહમાગરનું ગદ્યન દિલ્લો દામ્યમાહિત્યમાં નિર્મલભર્યું છે ઉદાહરણ

દમકતિ દિપતિ દેહ દામિનીસી ચમકત ચંચલ નૈના
દ્વંદ્વત્રિય એલત ખંજનસે ઉડિ ઉડિ દીડિ લગના
લટકતિ લલિત પીઠપર ચોટિ બિચ બિચ સુમન મધારી
દેખે તાહિ મૈડ સૌ આવત મનહ્ ભુજંગિની કારી

અંત કાવ્યુગનો પૂર્વાર્ધ હંસરાજ ગયે પુગે થાય છે અને કવિવર ત્રાસથી જોના જિનગર્ધનો આંગ લ થાય છે.

અક્ષંકારયુગ.

(ઉત્તરાર્ધ)

સૂર અને ગુહસ્તીદાસે હિંદી સાહિત્યને જે પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ અર્ધ્ય અને કેશવદાસ, ભૂપણ, દેવ, મતિરામ અને આનંદધનના સમયમાં એને જે વિસ્તાર સધાયો એવો અને એટલો વિસ્તાર અક્ષંકારયુગના આ ઉત્તરાર્ધ-માં એટલે દાસ પદ્માકરના સમયમાં નથી સધાયો. આ કાળમાં પૂર્વાર્ધ કરતાં વધારે કવિઓ થયા છે પરંતુ એકેએક કવી નવરત્નમાં સ્થાન મેળવી શક્યો નથી. નવરત્નની પ્રથમ પંક્તિ બાદ કરીએ તો બાકીની શ્રેણીઓમાં ઘણા ઉત્કૃષ્ટ કવિઓ થયા છે; પરંતુ સૂર કે ગુહસ્તી, ભૂપણ કે દેવના પ્રતિભા અને સામર્થ્ય કોઇને વર્ષા હોય એવું એક પણ નામ નથી દેખાતું. હા, જુદી જુદી પ્રતિભાવાળા કવિઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં અધિક પ્રમાણમાં થયા છે એ વાત સાચી.

આ સમયના કવિઓમાંથી ઘણાખરાઓએ તો ઝૂંગારરસની જ કવિતા કરી છે; અને તેમાંય નાયિકાબેદને જ મુખ્ય વિષય તરીકે સ્વીકાર્યો.

છે. ભક્તિયુગ પછીના કવિઓએ શૃંગારરસની કવિતા કરવાની જે પ્રણાલિકા શરૂ કરી તે બૂબલ અને દેવના સમયમાં ખૂબ વિકાસ પામી અને આ દાસ-પદ્માકરના કાળમાં તો એણે એટલી બધી ધૂમ મચાવી કે પ્રત્યેક કવિ નાયિકાબેદ, પટકતુ અને નખસિખના ઝથો રચવા એને પોતાનું કર્તવ્ય માનવા લાગ્યો. પટકતુમાં નૈસર્ગિક કલાવિધાનો કરવા મુકીને કવિ ઓએ ત્યાં પણ નાયક નાયિકાને જ આગળ કર્યા, એટલે સમયના પ્રમાણમાં કવિઓની દૃષ્ટિ જે માનવજીવનનાં બીજા અંગો તરફ વળવા લેવાની હતી તે ન વળતાં માત્ર શૃંગારમાં જ ગુંથાઈ રહી.

બીજી રીતે વિદ્યમાન ખડીઓલીના સ્વરૂપ મુરેખ રીતે પોતાના મઘમાં ઉતારનાર આધુનિક મઘના પિતા લક્ષ્મલાલે આ જ સમયમાં પોતાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘પ્રેમસાગર’ રચ્યો અને એમના સમકાલીન સદસ્યમિત્રે ‘નાયક-તોપાખ્યાન’ નામની અપૂર્વ કથા દહી. ભક્તકવિઓનો આ સમયમાં કવિઓના નામો એકઠા કરવા હોય તો મળી શકે પરંતુ આ ઉત્તરાર્ધમાં તો એટલું પણ બની શકે એમ નથી.

વીરરસનો કવિતા પણ બહુ નથી થઈ. સુદન કવિનું “સુભત્ત ચરિત્ર” અને પદ્માકરની “હિમ્મત મહાદુર બિરદાવણી” માં જ વીરકવિતા સમાઈ ગય છે.

આ યુગના કવિઓએ ભાવોના વિકાસ અને વિસ્તાર તરફ વધારે ધ્યાન ન આપતાં માત્ર અસંગત તરફ જ પોતાનું બધું ધ્યાન આપ્યું છે. ભાષાની આ વસ્તુ સ્થિતિથી પરિણામ એ આવ્યું કે થોડા ઉન્નતિ થઈ પણ ભાવોમાં શિથિલતા આવી. નવા ભાવોની આઘાત અટકવાથી નવા વિષય પણ આવતા અટક્યા; અને આ રીતે સાહિત્યનો સમગ્ર વિકાસ ન થતાં માત્ર એક બે અંગોનો જ વિકાસ થયો. ખરી રીતે આ સમયમાં સાહિત્યને લાલ કરતાં લાલ વધારે થઈ છે.

આજ સમયમાં અત્રેજેએ પણ પોતાનાં સંસ્કાર અને સત્તાને શાંતિ-પૂર્વક છતાં સંગીત રીતે ફેલાવા માંડ્યાં હતાં. બેની પ્રવીણના સમયથી.

અગ્રેષ્ઠ સંસ્કારની અમર હિંદો સાહિત્યપર સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ને વખત માન વેપારી મંડળી મગી જીજ્ઞાસે ભારતના કેટલાક પ્રદેશ ઉપર ગળ્ય ચનાની મત્તા બની હતી બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ તરફથી કંપનીને જે જે જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવી હતી તેમાં એક જવાબદારી એ પણ હતી કે કંપનીના વહીવટવાળા પ્રદેશમાં નોકોના મંદકાર અને કેળવણીના વિકાસમાં સહાય કરવી એ વખતે છાપખાનાઓની શરૂઆત થવા માંડી હતી અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાના મંદકારોનો પ્રચાર કરવાનું, આ ઉત્તમ માધન પાળી લીધું, અને એનો બરાબર ઉપયોગ કર્યો આ માધન વડે એઓ માન ભારતની કેળવણી ઉપર જ નહિ પરંતુ ભારતના વિચાર અને જીવન ઉપર પણ પોતાના મંદકારોની અસર જમાવતા ગયા યુરોપમાં જેમ નેગીન અને ગ્રોમ્ના પ્રચાર અને અભ્યાસથી યુગપના માહિત્ય ઉપર એ વિચાર બગોળી છાપ ઉઠી એ પ્રમાણે અંગ્રેજ ભાષાના પ્રચારથી ભારતના જીવન ઉપર પણ એની અમુક અસર થઈ ઉત્તરાર્ધમાં જે જાનનું માહિત્ય મળ્યું છે એને એ મમમતા પ્રજાજીવન માથે પાડી ગાદ મ મધ કે અંગ્રેજોને આપણા દેશમાં આવ્યા અને નિયંત્ર થતા તે પહેલાં મમાજમાં આગમનું માત્રાજ્ય હતું રાજાઓના વર્ણમનો ઉપર કવિતા લગીને ખુદા મ લગીને મામાન્ય નોકરી કરીને અને એક જણ દ્વારા તો દમ જાણન પેર બે એવો વ્યવહાર ચનાનીને એ વખતનું પ્રજાજીવન મદ આજ ખમીગવાળું અને તેજનિહોલું બની ગયું હતું *the past is the past* જીવન મગ્રામ-ના પ્રજા તરફ એ વખતે પ્રજાજીવનનું જેનું ધ્યાન ખેંચાનું જોઈએ તેનું ખેંચાયું ન હતું, અને આ રીતે પરિમનો મદિમાં ભારતના લોખંડીનથી અંજાણ જ ગયા દનો પરિમના મેગોમાં હવેન મગ્રામની જે પ્રમાણતા નિયંત્ર હતી તે દિવસે દિવસે વધતી ગઈ અને એ ગણથી ત્યાં માનવજીવનની માધાગણ ઘટનાઓ માથે પણ માહિત્યનો મવલ સપર લ્યા એટલે જીવનને ઉપયોગી નહિ એવા વિશેષ માહિત્યમાં આવતા અનુભવ આ રીતે એમ જ માન્યમાં જીવનની જે Reality વા નિમિત્તા ખાતર કે તે હિંદી સાહિત્યમાં નથી

ભારતમા કેટલાય વર્ષો થયા કેમ પણ માર્વજોમ સત્તા ન હોવાથી ભારતની એકતાનો ભાવ હિંદુશાસ્ત્રમા પણ મંગદિત નથી થયો મુસલમાન કાળમા હિંદુ મુસલમાનના અઘડાઓને લઈ હિંદુત્વનો ભાવ જાગ્યો અને એ પિંડુ માહિત્ય પણ જન્મ્યું. પરંતુ મમત્ર મમાજનું ધ્યાન દેશભક્તિ જેવો ઈશ્વરભાવના મુચક વિષય તરફ ન ગયું જીવનમગ્રામની પ્રવળ અમર ન હોવાથી અને માથે સાથે દેશભક્તિના અભાવથી હિંદુ કવિમમાજ જીવનની વાન્તવિકતાથી દૂર દૂર જ રહ્યો

એ વખતે ઉર્દૂ કવિનાનો જે વિકાસ થયો હતો તેમા પણ શ્રંગારગમનુ જ પ્રાપ્ત્ય હતું. એટલે એની અમર પણ હિંદી માહિત્ય પર નકામી જ પડી આમ આ ઉત્તરાર્ધનું હિંદી માહિત્ય મમન્ત પ્રજાજીવનને જેટલું ઉપયોગી મહાયક અને પ્રેરક નિવડતું જોઈએ તેટલું ન નિવડતું હવે આપણે આ મમયના મુખ્ય મુખ્ય ઈવિઓ અને માહિત્યકારો જોઈએ

દામ.

દામનું મૂળ નામ લિખારીદામ હતું એઓ અવધપ્રાંતના પ્રતાપગઢ પામેના દયોગા ગામના ત્રીવાન્તવ કાયન્થ હતા એમણે પોતાનો વશપત્રિચ આપ્યો જે રમ નરોત્તમદામ પછે રાય રામદાસ, પછે રાય વીંગજાનુ પછે રાય કૃપાવદામ અને કૃપાવદામના મુત્ર તે લિખારીદામ, દાસના પુત્ર અવવેશ-લાય થયા અને અવવેશના ગૌરીગ કર થયા ગૌરીશ કર અયુત્ર મની જવાથી વશપત્ર પરા ત્યા જ અટકી ગઈ હતું એમનો જાતિના માણસો દયોગામા ગહે છે દાસના નીચે લખેલા પ્રથો આજ મુધી મત્યા —

રમમારાશ (મ ૧૭૬૬) હંદાર્ણવ પિંગળ (મ ૧૭૬૬), કાન્થ-નિર્ણય (મ. ૧૮૦૩), શ્રંગારનિર્ણય (સ ૧૮૦૭), નામપ્રકાશ, (કોળ સ. ૧૭૬૫) વિષ્ણુપુરાણ લાળા, ૭૬ પ્રકાશ, સતરજશતિકા અને અમરપ્રકાશ (મંદૂત અમરકોષ હિંદીપદમા)

‘કાવ્યનિર્ણય’ માં દાસે પ્રતાપગદના મામવંશી રાજા જૈવ્યાપનિર્ણયના
 ભાઈ આશુ દિદુપતિસિંહને યોનાના આશ્રયદાતા લખ્યા છે. રાજા જૈવ્યાપનિ
 સં. ૧૭૬૧ માં ગાદીએ આવ્યા અને સં. ૧૮૦૭ માં દીક્ષોના વચ્ચે
 સફરજંગ દ્વારા જંગમાં માર્યા ગયા. એટલે વિવેચકેએ એવો મત આપ્યો
 છે કે ૧૮૦૭ પછી દાસે રચનાઓ નથી કરી આ ઉપરથી એમનો કવિનાકાળ
 સં. ૧૭૮૫ થી ૧૮૦૭ મુધીનો મનાય કે એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૫૫ છે.

કાવ્યાંગોના નિરૂપણમાં દાસનું સ્થાન પહેલું આવે છે. એમણે જંદ
 રસ, અંલકાર, રીતિ, ગુણ, દોષ, શબ્દશક્તિ આદિ સર્વ વિષયોનો ખાતે
 કવિઓ કરતા વિમુક્ત રીતે પ્રતિપાદન કર્યા છે. શ્રીપતિના વિવરણ
 વંખતે જ એમ લખ્યું છે કે દાસે શ્રીપતિમાંથી ધણું વીધું છે. અને
 સાથે જ તાર્કિક એ રીતે શ્રીપતિના ચર્ચા છે. એમની વિષય પ્રતિપાદનની
 શૈલી ઉત્તમ અને આત્મોચ્ચશક્તિ વિશદ દેખાય છે, હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમાં
 પરજીયાના પ્રેમની પ્રચુરતા દાસજીએ અતિશય જોધ; અને ખીજ રીતે
 આ વસ્તુ રસની દૃષ્ટિએ રમાભાસના અતમંત આવે છે. ઘણે ડોકાણે
 તો રાધાકૃષ્ણનાં નામો આવવાથી એ દેવકાવ્ય બની જાય છે અને દોષ
 ગોણ બની જાય છે; પરંતુ એ દોષ છે એ તો રહે છે જ. આ સુક્રમ
 વાતને દાસે જોધ લીધી અને એમણે સ્વજીયાના ક્ષણોને જ વધારે
 વ્યાપક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક ડોકાણે એમણે કયું છે:—

શ્રીમાનનિ કે ભૌનમે, ભોગ્ય ભામિત્ત ઓર
 નિન ઇકાં મુદિયા હિર્મે ગનૈ મુકવિ સીસર-ભૌ

પંડિત રામચંદ્ર શુકલે લખ્યું છે કે હિંદી સાહિત્યમાં દાસના વધારાના
 દસ લાવોના નામ જોધને કેટલાક સાહિત્યકો ચોંકી ઉઠ્યા છે. પરંતુ
 એ ચોંકી ઉઠનારાઓએ ‘માહિત્યદર્પણ’ ના નાવિકાઓના અદાર
 અંભાવ અલંકારો જાણ્યા નહિ હોય એ અલંકારો એમણે આ પ્રમાણે
 ખતાવ્યા છે. લીલા, વિદ્યાસ, વિવેક, કિલકિચિત, મોદા વિદોષ,

કેટલું, વિભવ, સ્થિત, વિહત, મન, નયન, મૌઞ્ય વિશેષ. કુટુંબ
 સ્થિત, ચક્રિત અને ક્ષિત આમાંથી અનિર્ભ આપને કષ્ટ દામે
 પ્રસંગિત દર્શન દાવામાં ઉમેરે દીધા એમાં આશ્ચર્ય શું છે? આગળ
 વધીને એઓ તો એટલું પણ કહે છે કે હિંદીમાં જ્યાં સુધી સંસ્કૃતનાં
 મુખ્ય મુખ્ય મિદાત્ર યોના મર્વ વિષયોનો યથાવત મમાવેશ નહિ
 થાય અને સાર્વજનિકશાસ્ત્રના મમ્મક અધ્યયનનો શોષ નહિ જાગે ત્યાં સુધી
 આવાં આશ્ચર્યો રહેવાના જ.

આચાર્યતાની દૃષ્ટિએ પણ દામનું નામ મોખરે મુકાય છે. જતા
 દાનમાં સંપૂર્ણ આચાર્યતા પ્રકટ નથી થતી. દાસની ભાષા સાદિત્યક અને
 પરિમાર્જિત છે. એ મમયનો મુખ્ય વિષય શ્રુગાર હોવાથી એમણે પણ
 એનું દેવની જેમ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. દેવ લિન્ન દેશનાં જાતી-
 એના નવભાવ વર્ણનો જેમ 'જાતિવિશ્રામ' માં કર્યાં છે અને તેમાં
 ધોખણ, કુંભારણ વગેરે બધા જ જાતિની સ્ત્રીઓનો મમાવેશ કર્યો છે. પરંતુ
 દામે રમાભાસના ડરથી મર્ધાધ્યાનમાં રાખીને કેટલીક જાતિઓને આ
 લખનના રૂપમાં ન રાખતા દુતિના રૂપમાં રાખ્યાં છે. એમના 'રમસારાશ' માં
 દગ્ગમણ, ધોખણ, નટો કુંભારણના પ્રકારે દુતિના રૂપમાં મોજુદ છે, દામમાં
 દેવ કરતા અધિક રમવિષેક હતો એમ કહેવાય છે. એમનું શ્રુગાર-નિર્ણય
 એક અપૂર્વ કાવ્ય છે. એમના ઉદાહરણો મનોદર અને મરમ છે. ભાષામાં
 શાળાંબર નથી. દામની રચનાઓ કલાપક્ષમાં મંચમ અને ભાવપક્ષમાં
 રંજનકારિણી છે. વિશુદ્ધ કાવ્ય મિવાય એમણે નીતિ વિષે પણ ધણી
 સુક્તિઓ કહી છે. દેવના જેટલા કૃત્યા કેપનાવિદ્યારે અને ગગનગામી
 મનોરથો દાસમાં નથી. અને માથે માથે દેવના જેટલી નિષ્ફળતાઓ પણ
 દાસમાં નથી. દાસની કહેવાનાં રીત બહુ વિવશણ અને નવતાવાળી ન હતી
 જતાં જે રીતે એમને પોતાના ભાવો પ્રકટ કરવા હતા તે પ્રકટ કરવાનું એ-
 મનામાં સામર્થ્ય હતું. દામની ભાષાના મુખ્ય ગુણો આકૃષ્ટ અને પ્રમાદ છે.
 હિંદી સાદિત્યમાં દામનું ધ્યાન આગળ પડતું છે. એ ઉદાહરણો.

આહી ધરી તે' ન સાન રહું. ન ગુમાન રહું ન રહ મુદરાડ
 દાસ ન લાજકો સાજ રહું ન રહે તન કો ઘરકાજ કી વાડ
 હોં દિખસાધ નિવારે રહોં તમહી લોં લટ સખ ભોંતિ લલાડ
 દેખત કાનહું ન ચેત રહે નહિં ચિત રહે ન રહે ચતુરાડ

x   x   x

અંખિયો હમારી દઃ મારી મુદિ બુદિ હારી
 મો હું તે' બુન્યારી દાસ રહે સખ કાલમેં
 કોન ગહે જાને કાહિ સોપત સયાનં
 કોન લોક સોઃ જાને યે નહિં હૈ નિજ હાલમેં
 પ્રેમ પગિ રહી, મહા મોહમેં ઉમંગિ રહી
 લીક ઠગિ રહી લગિ રહી બન મા લામેં
 લાજ કો અંચે કે કુલ ધરમ પચ ક
 વૃથા બંધન સંચે કે લખ મગન ગોપાલમેં
 ગુરદત્તમિંહ (બૂપતિ)

બૂપતિ અમેહીના રાગ હતા એમણે સ. ૧૭૮૧ માં શ્રુગાર ગમતું નિરૂપણ કરતા ૭૦૦ દોહરાનો એક 'સતસઘ' નામનો લાવપૂર્ણ ગ્રંથ રચ્યો છે. ઉદયનાથ કવીંદ્ર બૂપતિને ત્યાં ઘણા દિવસ રહ્યા હતા એમ કહેવાય છે. બૂપતિ સહસ્ત્ર કવિ અને સાહિત્ય મર્મગ હતા કવિઓનો મધ્ય એમના દરબારમાં હંમેશાં વળમેલો જ રહેતો. એક વખત અયોધ્યાના નવાબ સમ્યાદનખા માથે એમને પુદ્ધ થયું ત્યારે સમ્યાદનખાએ અમેહીને માટે તરફથી ઘેરી લીધું. ગુરદત્તસિંહ એ વખતે હિંમત બતાવીને માથે મોઢે પુદ્ધ કરીને પોતાનો આગળનો માર્ગ કરી લીધો એમની કવિતા મરમ, મધુર અને મોહામણી છે. મિશ્રબધુઓનો મત છે કે બૂપતિના દોહરાની સરસતાને માત્ર બિહારી જ વટાવી શકે છે. 'સતસઘ' ઉપરાંત એમના કંઠાલરણ્ય સસરલાકર લાગવતલાપા અને રસદીપ નામના ગ્રંથો છે.

તોપનિધિ.

તોપનિધિ ઋગ્વેરપુર (સિમરૌર-અઢાબાદ) ના રહવાસી' ચતુર્ભુજ શુકલના પુત્ર હતા. એમણે સં. ૧૭૯૧ માં 'સુધાનિધિ' નામના રસભેદ અને ભાવભેદના એક લઘુ ગ્રંથની રચના કરી છે. દ્વિતીય ત્રૈવાર્ણિક ગોધમા અયોધ્યા નરેશના રાજ પુત્રકાવ્યમાં 'સુધા નિધિ' ની સં. ૧૯૪૮ માં લખાયેલી એક પ્રત મધરાષ્ટ્ર છે એમા ગ્રંથનો નિર્માણ કાળ મ. ૧૬૯૧ વખતો છે. પરંતુ પડિત રામચંદ્ર શુકલે લગીયાની જય માનીને એ મમય મં. ૧૭૬૧ નો જ સ્વીકાર્યો છે, અને એ જ સમય પ્રમાણિક વાગે છે. ગોધમા એમના વિનયશતક અને નખશિખ નામના બીજા પણ એ ગ્રંથો મળ્યા છે. દામની જેમ તોપનિધિએ પણ કાબ્યાગોના સુદૃઢ વક્ત્રો અને વ્યાભાવિક તથા મરસ ઉદાહરણો આપ્યા છે. એમની કવિતામા કંપનાને ઉગવ અંત સુધી કાયમ ગહે છે. એમની ભાષા વ્યાભાવિક અને વહેતી છે. તોપનિધિની મદદ્યતા અને ભાવમયતાનું દિદી કાવ્યમાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન છે. ભાવોનું વિધાન મધન હોવા છતાં ક્યાય અગ્ગાદ નથી. ઉદાહરણ —

ભૂપન-ભૂપિત દૂપન હીન પ્રવીન મહા રસ મેં છબિ છાંડ
પૂરી અનેક પદારથ તેં લેહિમેં પરમારથ સ્વારથ પાઠ
ઓ ઉકતે મુકતે ઉલહી કવિ તોપ-અતોપ ભરી ચતુરાં
હોત સમ્રે મુખકી જનિતા બનિ આવતિ લેં અનિતા કવિતાં

દલપતિરાય અને બંસીધર.

દલપતિરાય અને બંસીધર બન્ને અમદાવાદના ગુજરાતીઓ હતા. દલપતિરાય વાણીયા અને બંસીધર બ્રાહ્મણ હતા. ગુજરાતીઓ હોવાથી બન્ને મિત્ર હતા. આ બન્ને જણાએ મળીને સં. ૧૭૯૨ માં ઉદયપુરના મદારાણ્ય જગતમિંદના નામ ઉપર 'અલંકાર-રત્નાકર' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે.

આ પ્રથમે આધાર મહારાજા જન્મવત્સલિનો 'ભાષા બૂપણ' ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે એમાં અવકાશના જગતો અમળવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને આ કાર્યને માટે ગદ્ય ઉપયોગમાં 'ત્રીધુ' છે. અલંકાર યુગમાં કેટલેક ઠેકાણે ગદ્યનો ઉપયોગ થયો છે, એ એ ગ્રંથકારોની મન્યક નિરૂપણની ઉત્કંઠા પ્રશંસિત કરે છે આ ઉત્કંઠા જેમ જેમ ગ્રંથકારોમાં વધારે પ્રમાણ થતી ગઈ તેમ તેમ ગદ્યનો વિકાસ વધતો ગયો.

'અવકાશ રત્નાકર' માં ઉદાહરણો પર અવકાશ ધટાવીને બતાવવામાં આવ્યા છે. આ કાગળથી બીજા લગભગ ૪૪ કવિઓનો આશ્રય લેવાયો છે આ ઉપરાંત મંરૂતમાથી દહી વગેરેના ઉદાહરણો પણ લીધા છે. આ ગ્રંથ અભ્યાસમાં ખુબ જ સરળતા ફળી આપે છે આ બંને કવિઓ બીજા કવિઓથી એક રીતે જુદા પડે છે. એમની પદ્યરચનાની નિપુણતા ઉપરાંત એમનો ખાસ ગુણ તો એમનો છદ્ધિવૈભવ છે એટલું જ નહિ પણ એમની કવિતામાં ભાનુકતા પણ મળે છે. ભાનુકતા અને છદ્ધિવૈભવનો મયોગ એ અસાધારણ વસ્તુ છે હિંદીના બહુ ઓ જ કવિઓમાં આવો મુદર મવાહ મળે છે 'અવકાશ રત્નાકર'માં કેટલાક કવિઓના નામો જે આ મિત્રયુગને આપ્યા છે તે શિવમિત્ર મગજમાં પણ નથી મળતા એટલે આ રીતે 'અવકાશ રત્નાકર'નું સ્થાન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ 'કાવિગમ દળગ' અને 'મરોજ'ની જેમ મહત્વનું છે ઉદાહરણ --

અડન દરૌલ નભમંડલ મુલુક પર

ચડ્યો અકક ચકકૈ કિ તાનિ કૈ કિરન કૈર

આવત હી સૌવત ન છત જોય ધાય ધાય

ગોર ઘમસાન કરિ કામ આજે હૈર હૈર.

મ ૧૭૯૨ માં શિવનારાયણી પંથના આદિ પુરૂષ શિવનારાયણ ગાઝ-પુરવાળાનું નામ મળે છે. એમણે ઉપદેશની દૃષ્ટિએ લગભગ દમગાં ગ્રંથોનો ગચના કરી છે પરંતુ કવિતાનાં ગુણો એમાં ન હોવાથી એ ગ્રંથો જેટલા લોકપ્રિય થવા બોધ્યે તેટલા થયા નથી.

સોમનાથ.

‘રસપિયુષ-નિધિ’ના રચયિતા તરીકે સોમનાથનું નામ દિદી કાવ્ય સાહિત્યમાં જાણીતું છે. અલંકારયુગના કવિઓમાં પછુ એમની વિશદ રચનાને કારણે એમનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. સોમનાથ માધુર્ય પ્રાપ્ત હતા અને ભરતપુરના મહારાજા બલસિંહના નાના પુત્ર પ્રતાપસિંહને ત્યાં રહેતા હતા. એમણે સં. ૧૭૯૪ ના જોઈ વદ ૧૦ ને દિવસે ‘રસપિયુષ-નિધિ’ સમાપ્ત કર્યો એમ કહેવાય છે. આ ગ્રંથમાં પિંગલ, કાવ્યલક્ષણ પ્રયોજન, બેદ, શબ્દ શક્તિ, ધ્વનિ, ભાવ, રસ, રીતિ, ગુણ, દેવ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ છે. કદમાં આ ગ્રંથ દાસના કાવ્યનિર્ણયથી સગલમ સરવે છે. કાવ્યાંગોના નિરૂપણમાં સોમનાથ, દાસ અને શ્રીપતિની કક્ષામાં જાય છે. વિષયને સ્પષ્ટ કરવાની એમની પ્રણાલિકા સુંદર છે. કવિતામાં એએ ‘કેદરુ’ નામ ‘સસીનાથ’ લખતા હતા. મિત્રબંધુઓનો મત છે કે એએ અને દાસજીના રીતિ ગ્રંથો પછી ‘રસપિયુષ-નિધિ’નું સ્થાન આવે છે. કાવ્યનાં દસ અંગોને જોટલી સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે આ કવિ સ્પષ્ટ કર્યા છે એટલી સરળતા અને સ્વાભાવિકતા વિરલ છે. કાવ્યનાં દસ અંગોનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરનારાઓમાં દેવ, શ્રીપતિ, દાસ અને સોમનાથનું નામ આવે છે. એમાંય સોમનાથની વિષય સમજાવવાની રીત સ્પષ્ટ છે. સોમનાથની બાપા ગુરુ મળભાષા છે. એમની એક અન્યોક્તિ કદાચ આર્મિકના અને પ્રસાદપૂર્ણ વ્યંજને માટે લોકપ્રસિદ્ધ છે. કૃષ્ણનાં એક જાણીતા ગુણ ત્રણ મળ્યા છે. કૃષ્ણગીતાવલી પંચમસ્કંધ (સં. ૧૮૦૦), મુગ્ધાભાષ્ય (સિદ્ધાસન બત્રીમી પદ્યમાં ૧૮૦૭) અને સ્તવમંજરી (૧૮૦૮).

માધવવિનોદ, માલતી માધવ નાટકના આધારે રચાયેલો પ્રેમપ્રબંધ છે. કલ્પિત પ્રેમકથા અથવા બીજી જાતની પણ કલ્પિત કથાઓ લખવાની પ્રયાપ્ત હિંદી કવિઓમાં નેહિ જેવી છે. જહાંગીરના મમયમાં સં. ૧૬૯૩ માં પુસ્તકેર કવિએ 'રસરત' નામક એક કલ્પિત પ્રબંધકાર્ય 'રચ્યું' હતું. એટલે સોમનાથનો આ પ્રયત્ન એમના દષ્ટિવિસ્તારનો પરિચાપક છે.

ઉદાહરણ:—

પ્રીતિ નહ નિત કીજત હૈ, સખ સો છલકી બતરાની પરી હૈ
સીખી દિહાઇ હૈ સસિનાથ, હૈ દિન દૈક તેં જાનિ પરી હૈ
ગ્યાર હૈ લહિએ સજની. કહિનાહં ગઈ અતિ આનિ પરી હૈ
માનત હૈ બરબો ન કહુ અથ અસી મુખનહિ આનિ પરી હૈ

રસલીન.

ઉત્તરમાં હરદોષ છલકાતા વિશ્વગ્રામ નામે એક ગામ છે. આ ગામ વિદ્વાન મુસલમાનોની જન્મભૂમિ તરીકે વિખ્યાત છે. રસલીન એ વિશ્વગ્રામના મુસલમાન હતા. એમનું મળ નામ ગુલામ નબી. એમના પિતાનું નામ બાકર હતું. એમનો જન્મ અનુમાનથી સં. ૧૭૪૬ મનાય છે. મં. ૧૭૬૪માં એમણે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'અંગદર્પણ' ની રચના કરી. આ ગ્રંથમાં અંગોનાં ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાથી યુક્ત ચમત્કારપૂર્ણ વર્ણનો છે. સુક્તિયોના ચમત્કાર ને માટે આ ગ્રંથ કાવ્યરસિકોમાં ખૂબ વિખ્યાત છે. નીચેનો એક વેદો તો ખુબ જ લોકપ્રિય છે:

અનિય, હલાહલ મદ ભરે સેત રયામ રતનાર
જિત, મરત કુકિ કુકિ પરત જેહિ ચિતવત એકબાર

એમણે 'રસપ્રબોધ' નામનો એક બીજો પણ રસગ્રંથ જનાર્યો છે. એમાં રસ, ભાવ, નાયિકાબેદ, પટચતુ, બારમાસ આદિ અનેક પ્રસંગોનો સમાવેશ કર્યો છે. રસવિષયનો આ નાનો છતાં સુંદર ગ્રંથ છે. રસલીન

દોહરાઓ રચીને ૯૪ અટકી ગયા છે એટલે એમનામા પદવલીનું નાદસૌંદર્ય નથી મળતું. એમણે તો રમ-કાન્ અને ઉક્તિવૈચિત્ર્ય તરફ વધારે ધ્યાન દીધું છે. રમકીનની ભાષા તો વચ્ચે છે. પરંતુ મુસલમાન હોવાથી કેટલેક દેકાણે કારસી પ્રયોગો આવ્યા ગયા છે.

રઘુનાથ.

રઘુનાથ બંદીજન કાશીરાજ મહારાજ બરિબંકમિહની સભાના મુખ્ય કવિ હતાં. કાશી નરેશ એમને ચૌરા ગામ ઇનામમાં આપ્યું હતું. શિવસિંહ સેંગરે એમના ચાર ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:-કાવ્યકલાધર, રસિકમોહન, જગતમોહન અને ઇશકમહોત્સવ. આ ઉપરાંત બિહારી મતસહની ટીકા પણ એમણે લખી છે. એમનો કવિતાકાળ મં. ૧૭૬૦ થી ૧૮૧૦ સુધીનો આવે છે.

રમિક મોહન (સં. ૧૭૯૬) અલંકાર ગ્રંથ હોવા છતાં એમા વીરરમ આદિ રસોનો પણ સમાવેશ થયો છે. એ એક આ ગ્રંથની વિશેષતા છે. બીજી વાત એ છે કે એમાં જે પદ છે એનાં લગભગ બધા જ ચરણો પ્રસ્તુત અલંકારના સુંદર અને સ્પષ્ટ ઉદાહરણ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે એમના કવિત્વ અને સૈધ્યાનું આખું કસેવર અલંકારને ઉદાહરત કરવામા પ્રયુક્ત બની જાય છે. બપણુ વગેરે ધણા કવિઓએ અલંકારના ઉદાહરણમાં જે પદ મુક્યાં છે એનું અંતિમ અથવા બીજું કાંઈ ચરણ ઉદાહરણ હોય છે. રઘુનાથની કવિતાની એ રીતે આ એક વિશેષતા છે.

‘કાવ્યકલાધર’ (સં. ૧૮૦૨) રમગ્રંથ છે. એમા પ્રથાનુસાર ભાવભેદ, રમભેદ કહીને નાયિકાભેદ અને નાયકભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. એનો ઉદ્દેશ વિષય નિરૂપણ નથી લાગતો ‘જગત મોહન’ એક પ્રતાપી, સમર્થ અને અર્થવાન રાજની દિનચર્યા બતાવવા માટે લખ્યો જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ૧૨ કઝાકની દિનચર્યા બતાવવામા આવી છે. આમા ગ્રંથકારે પોતાની બહુશ્રુતતા બતાવી છે. રાગનીતિ, મામુદિક, વૈદક, જ્યોતિષ,

શાસકોત્ર, મૃગયા, સેના, નગર, ગૃહસ્થા, પશુપત્ની, ચતુરંગ દત્તાદિ વિષયોના વિસ્તૃત અને રસિક વર્ણનો છે. ઇત્તમહોત્સવની રચના ખડીમોડીમાં થઈ છે. ઉદાહરણ:—

આપ દરિયાવ, પાસ નદિયાં કે જાના નહીં
દરિયાવ પાસ નદી હાથગી સો ધાવેગી
દરખત બેલિ આસરે કો કલી રાખતા ન
દરખત હી કે આસરે કો બેલિ પાવેગી

ચાચા હિતવૃંદાવનદાસ.

ચાચા પુષ્કરના ગૌડ બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૭૬૫, મુંદલ થયો હતો. એઓ રાધાવત્સલીય ગૌડવામી હિતરૂપના સિખ્ય હતા અને મહારાજ નાગરીદાસના ભાઈ બદાદુરમિદાસ આશ્રયમાં રહેતા હતા. પરંતુ જ્યારે રાજકુળમાં કલહ થયો ત્યારે એઓ કૃષ્ણગદ જોડીને વૃંદાવનમાં જઈ રહ્યા. સં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૮ સુધી એમની રચનાઓ મળે છે. જેમાં મુંદલામે સવા સાખ પદ રચ્યાં એવી લોકચાપલ છે તેમ વૃંદાવને દામે પણ એક સાખ પદ રચ્યાં છે એવી જનશ્રુતિ છે. આમાંથી વીસ હજાર પદ તો એમનાં મળ્યાં છે. એમણે નખશિખ, અષ્ટપામ, અમય, પ્રત્યેક લીલા આદિ ધૂણા પ્રમોગનાં વિશદ વર્ણનો કર્યાં છે. એમના ઘણા પ્રથો ઇત્રપુરના રાજપુત્રકાલ્યણના મુગલિન છે. એમની રચના વેગવર્તી અને ભાવા સરસ છે. ઉદાહરણ:

પ્રીતમ તુમ મો દગન બસત હો

કહા ભરોસે હું પૂછત હો કે ચતુરાઈ કરિ જી હુંસત હો
લીજો પરખિ સ્વરૂપ આપનો પુતરનિમેં તુમહીં તો ભસત હો
વૃંદાવન હિત રૂપ-રસિક તુમ કુંજ લડાવત હિય હુ બસત હો

ગિરિધર કવિરાય.

સાધારણ લોકસમાજના પ્રિય કવિ તરીકે ગિરિધરનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. ગામડે ગામડે એમની રચનાઓ પહોંચી ગઈ છે. આનું કારણ એ લાગે છે કે એમણે કલ્પનાના હિંમતો ન કરતાં વાસ્તવિક જીવનનાં તત્ત્વોને સંરળી અને સાદો રીતે પોતાની રચનાઓમાં ગુરૂવાનો મરજી પ્રયત્ન કર્યો છે. એઓ જનતાના ભાટ હતા. શિવસિંહે એમનો જન્મ ૧૭૭૮ આપ્યો છે એટલે એમનો કવિતા કાળ ૧૮૦૦ પછીનો મનાય છે. એમણે કુડકિર્તીમાં જ કવિતા કરી છે. એમણે સાહિત્યક ભાષા ન વાપરતાં લોક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ કારણે પણ એમની લોકપ્રિયતામાં ઉમેરો કરે છે.

સં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૩૦ ની વચ્ચે ટટી સંપ્રદાયવાળા લક્ષિતકિશોરી લક્ષિતમોહિની અને લખવત રસિકનાં નામો મળે છે. ત્રણે ભક્તોનાં છુટાં પદો મળે છે. એમાં લક્ષિત, પ્રેમ અને વૈરાગ્યના ભાવો દેખાય છે. સં. ૧૮૩૭ માં 'રાધા, મુધા રાતે' ના રચયિતા હર્ષજીની કવિતા મળે છે. ભારતેન્દુએ આ ગ્રંથની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. આજ સમયમાં નરમદમદે જાયસીની 'પદમાવત' જેવી 'ઈન્દ્રાવતી' નામની પ્રેમકથા લખી છે. ઈન્દ્રાવતીની ભાષા ગામડી છતાં છટાદાર છે.

સં. ૧૮૦૦ પછી કાકુરનું નામ પણ આવે છે. એઓ જનતાના ભાટ હતા. કાકુરનો જન્મકાળ સં. ૧૭૯૨ મનાય છે. એમની કવિતા મુખ્યત્વે મધેયામાં જ રચાઈ છે. એમના જંદોમાં નિર્મોહ અને પ્રેમેભન નાયિકાઓનાં વિશદ વર્ણનો છે. પ્રેમ વિષયક આવા તેજસ્વી અને મરસ છદો ઓછા લખાયા છે. જે લેખકો ગરીબાઈની મસ્કરો કરતા એવા લેખકો તરફ એમણે પણ કટાક્ષ કર્યો છે. ઘણીખરી ઘટનાઓમાં કવિની આપવીતી આવતી હોય એવું લાગે છે. એમનું માનવસ્થાવના ભાવોનું નિરૂપણ હૃદયંગમ છે. એમની ભાષા ત્રજ છે.

આજ સમયમાં શિવકવિના 'રસિકવિલાસ' અને 'અલંકાર ભૂખલુ' નામના ગ્રંથોનો પત્તો મળે છે. બન્ને અલંકાર ગ્રંથો છે.

ગુમાનમિત્ર.

ગુમાનમિત્ર મરોખાના રહેવાસી જોપાલમણિના પુત્ર હતા. એમને ત્રણ ભાઈઓ હતા: દીપશાસ્ત્રિ, ખુમાન અને અમાન. ગુમાને પિદાનીના રાજ અકબરઅલીખાનો આશ્રયમાં સં. ૧૮૮૦ માં શ્રીહર્ષ કૃત નૈપથ કાવ્યનો પદ્યાનુવાદ કર્યો હતો. આજ એમનો પ્રસિદ્ધ અને પ્રકાશિત ગ્રંથ છે. એ મિત્રાચ શોધમાં કૃષ્ણચંદ્રિકા અને હંફટવી નામના બે ગ્રંથો પણ મળ્યા છે. કૃષ્ણચંદ્રિકાનો નિર્માણકાળ મં. ૧૮૩૮ છે. એટલે ગુમાને સં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૦ સુધી કવિતા કરી છે.

‘નૈપથ’ ના અનુવાદમાં એમણે ઘણા જંદોનો પ્રયોગ કર્યો છે. કેટલાક શ્લોકોનો અનુવાદ તો સ્વતંત્ર રચનાઓ જેટલો સ્વાભાવિક લાગે છે. જે શ્લોકોના ભાવ જટિલ છે ત્યાં એમને કંઈક મુરકેલી નડી છે. અંલકાર યુગના એક બે અપવાદ સિવાય લગભગ બધા જ અનુવાદક કવિઓએ સંસ્કૃતના નિષ્કર્ષ અનુવાદો કર્યા છે.

દૂલહ.

દૂલહ કાલિદાસ મિવેદીના પૌત્ર અને કવીન્દ્રના પુત્ર હતા. એમને વિશે એવું મનાય છે કે એમના પિતાની હયાતીમાં જ એઓ સરમ કવિતા કરતા હતા. કવીન્દ્રની રચના મં. ૧૮૦૪ સુધી મળે છે. એટલે એમનો સમય ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૫ સુધીનો કહી શકાય. એમનો રચેલો એક જ ગ્રંથ ‘કવિ કૃત-કંદારલરણ્ય’ મળ્યો છે. આ ઉપરાંત એમના બીજા છુટક કવિત્ત પણ મળ્યાં છે. ‘કંદારલરણ્ય’ હિંદી કાવ્યમાહિત્યનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. આમાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ બન્ને એક જ પદમાં કહેવાયાં છે. પરંતુ કવિત્ત અને સર્વથા જેવા મોટા જંદો હોવાથી અલંકાર-વર્ણ અને ઉદાહરણ બન્નેના ગમ્યક કથનને માટે પૂરો અવકાશ મળ્યો છે. આ ગ્રંથ વાચનથી અલંકારોનો સરળ અને જલદી બોધ થઈ જાય છે. એમણે એક દુહો લખ્યો છે.—

જો યા કંઈ ભરણુંકો કંઈ કંઈ ચિત્ત લાય
સલા મધ્ય મોલાં લઈ અલંકૃતી કહરાય

એમાં ૮૫ પદો છે. ખીજાં થોડાક પદો મળીને એમનાં ૧૦૦ પદોથી
વધારે નથી થતાં. આટલી થોડી રચના હોવા છતાં એમની પ્રતિભાએ
એમનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં સુક્યું છે. દેવ, દાસ, મતિરામ
વગેરે સાથે દૂલહનું નામ પણ લેવાય છે. એમની સર્વપ્રિયતાનું કારણ
એમની મધુર કલ્પના, ધીરી, આર્મિકતા અને પ્રશાંત પ્રૌઢતા છે. એમનાં
વચનો અસંકારના પ્રમાણે તરીકે સુકાય છે. એક કવિએ દૂલહ ઉપર
આકરીન થઈને કહ્યું છે કે:—

ઔર ખરાત સદલ કવિ દૂલહ દૂલહરાય

“દૂલહ એકતો જ વરરાજ છે, બાકીના બધા કવિઓ એના જનૈયા
છે.” ઉદાહરણ:—

માને સનમાને તેધ માને સનમાને સન

માને સનમાને સનમાન પાધ યતુ હૈ

કહૈ કવિ દૂલહ અજાને અપમાને

અપમાન સો સદન તિનહી કો છાધ યતુ હૈ

કુમારમણિ ભટ્ટે સં. ૧૮૦૩ માં ‘રસિકરસાલ’ નામના રીતિ
ગ્રંથની રચના કરી અને સરયુરામ પંડિતે મં. ૧૮૦૫ માં કથાત્મક ગ્રંથ
‘જૈમિની પુરાણ ભાષા’ બનાવ્યો. સરયુરામની રચના તુલસીદાસને
અનુમરે છે. સં. ૧૮૦૬ માં શંભુનાથ મિશ્રે ‘રસકલ્પોદ્ધ’, ‘રસ
તરંગિણી’, અને ‘અલંકાર દીપક’ નામના ત્રણ ગ્રંથ રચ્યા.
શંભુનાથ અસોચરના લગવંતરાય ખીચીને ત્યાં રહેતા હતા. એમણે
કોઈ વિષયને ન સ્પર્શતાં પોતાના આશ્રયદાતાના જ યશસ્વર્ણનો લખ્યાં છે.
જયપુરવાળા શિવ સહાયદાસના ‘શિવ ચોપાઈ’ અને ‘લોકોક્તિ-રસ-કૌમુદી’

નામના ગ્રંથો પણ સં. ૧૮૦૬ માં મળે છે. એમના ખીજા ગ્રંથમાં વિશેષના એ છે કે એમણે કહેવતો અને ઉપાણિષદોમાં નાપિકાભેદ કલ્પો જે. સં. ૧૮૧૩ માં પન્નાના શ્રીવસ્તવ રૂપસાહિતા 'રૂપવિજ્ઞાસ'નું નામ પણ આવે છે. એમાં પણ દોહરામાં પિંગલ અને અર્ધકાર વર્ણનો આપ્યાં છે. ભગવંતરાય ખીચીનો રચનાકાળ સં. ૧૮૧૭ મનાય છે. એઓ પોતે સહૃદય કવિ ઉપરાંત કવિઓના આશ્રયદાતા હતા. શિર્વસિદ્ધ-સરોજમાં લખ્યું છે કે એમણે આખા રામાયણને બહુ સુંદર કવિતામાં ઉતાર્યું છે. આ રામાયણ મળતું નથી પરંતુ હનુમાનજીના બનાવેલા ૫૦ કવિતો મળે છે. એટલે એનું અનુમાન થઈ શકે છે એ રામાયણનો એકાદ અંશ હોય. એમની કવિતામાં માધુર્ય કરતાં ઓગસ અને લાલિત્યના ગુણ વધારે આગળ પડતાં છે.

મુદન.

મુદન મથુરાના માધુર્યોખા હતા. એમના પિતાનું નામ વસંત હતું. એઓ ભરતપુરના મહારાજ બદનસિંહના પુત્ર મુળનસિંહ ઉપનામ ફરજ-મક્તને ત્યાં રહેતા હતા. મુરજમક્તનાં પગકંઠી અને પ્રતાપી ચરિત્રનું વર્ણન મુદને 'મુળનચરિત્ર' નામનો પ્રબંધ કાવ્યમાં કર્યું છે. મોગલ સામ્રાજ્યના આઘાત કાળમાં ભરતપુરના જાટરાજાઓનાં પ્રભાવ અને બળ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમણે શાહી મહેલો અને ખજાનાઓ ફેટલીય વાર લૂંટ્યા હતા. પાણીપતની છેલ્લી લડાઈના સંબંધમાં તવારીખનવેશોની એવાં ધારણા છે કે જ્ઞે ગેરવાની સેનાનું સંચાલન ભરતપુરના અનુભવી મહારાજના કહેવા અનુસાર થયું હોત અને એઓ દીલ્લીની યદને પાછા ન ફર્યા હોત તો પેશ્વાઈ ભરકર કદાપિ ન હારત. આ ઉપરથી ભરતપુરના જાટોની શક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે છે. આ રીતે મુદન કવિનો ચરિત્ર નાયક વીર અને પ્રતાપી વ્યક્તિ છે.

'મુળન ચરિત્ર' મોટા ગ્રંથ છે. એમાં સં. ૧૮૦૨ થી માંડીને ૧૮૧૦ સુધીની ઘટનાઓનું વર્ણન છે. એટલે એનો રચનાકાળ ૧૮૧૦ પછી અને

૧૮૨૦ ની આસપાસ મનાય છે. મુદ્દને મુરજમલની વીરતાની જે ઘટનાઓ વર્ણવી છે એ કલ્પિત નથી પણ ઐતિહાસિક છે. બાદશાહી મેનાપતિ. અસદખાંએ ફતેહઅલી પર ચઢાઈ કરી ત્યાં ફતેહઅલીનો પક્ષ લઈને અસદખાંનો સૈન્ય સાથે વિનાશ કરવો; મેવાડ, માંડવમઢ વગેરે છતીને પોતાના કરવાં, સં. ૧૮૦૪ માં જયપુર તરફ ચઢીને મરાઠાઓને હરાવવા, સં. ૧૮૦૫ માં બાદશાહના સેનાપતિ સલાવતખાં બખ્શીને પરાસ્ત કરવો, સં. ૧૮૦૬ માં શાહી વઝીર સફદર જંગ મંમરના સૈન્યને મળી જઈને બંગલ પહાનો પર ચઢાઈ કરવી અને ખુદ બાદશાહ સાથે લડીને હિંદી ભુંટવી વગેરે ઘટનાઓ તવારીખમાં મશહૂર છે. આ રીતે ‘મુજ્જન ચરિત્રનું’ કાવ્ય ઉપરાંત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વ છે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ રચનાને જોતાં સૌથી પહેલું ધ્યાન વર્ણનોના અધિક વિન્નાર અને પ્રચુરતા ઉપર જાય છે. વસ્તુઓની ગણતરી કરાવવાની પ્રણાલિનો આ કવિએ ખુબ આશરો લીધો છે. આથી કેટલેકે ‘ઠેકાણે પાકીને અગ્નિ થાય છે. થોડાઓનું’ વર્ણન આવે એટલે એમની બધી જ જાનો. જણાવે અને એના સ્વભાવોનું, રૂપનું આદિનું વર્ણન કરે. શસ્ત્રો, વસ્ત્રો અને ભિન્ન ભિન્ન દેશવાસીઓ અને જાતિઓની જાણે લાંબી ફેરીસ્ત કરી હોય એવું લાગે છે. કવિને સાહિત્યકે મર્યાદા અને વિવેકનું લાભ ઓછું હતું એમ. કેટલાક વિવેચકોની માન્યતા છે તે આ બધું જોતાં યથાર્થ લાગે છે. એમની ભાષામાં પણ એમણે પ્રજા, અવધી, પર્સી અને પંજાબીનું મિશ્રણ કર્યું છે. આવા ધીર ચરિત્રના વર્ણન માટે કવિમાં જે ગાંભીર્ય અને વિવેકદૃષ્ટિ હોવા જોઈએ તે એમનામાં ન હતાં. ગ્રંથના આરંભમાં ૧૭૫ કવિઓનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. આનો અર્થ અથવા રહસ્ય કર્યું જ સમજાવું નથી. મુદ્દનમાં ખુદ, ઉત્સાદપૂર્ણ સંભાષણ અને ચિત્તનો ઉમંગ વગેરે વર્ણન કરવાની હીક પ્રતિભા હતી; પરંતુ ઉપરની ત્રુટિઓને કારણે ગ્રંથનું સાહિત્યક મહત્ત્વ બહુ નથી મનાવું. મુદ્દનમાં જેટલી પ્રતિભા હતી તેનો જોઈએ તેટલો મુદ્દર ઉપયોગ નથી થયો એમ વિવેચકોનો એક પક્ષ માને છે. મિશ્રબધુઓનું કથન

છે કે મુદ્દની નૈયાયીના વર્ણનમાં સુદન, મુદ્દ વર્ણનમાં લાલ અને મુદ્દમાંથી
પચાચન કરી જવાના વર્ણનમાં બૃપણ એ સર્વગ્રેષ્ઠ કવિઓ છે પ્રગલ્ભના
અને પ્રચુરતાનુ પ્રદર્શન સીમા ઓળંગી જવાને કારણે ખટકે છે લાખા
સાથે પ્રણ એમણે ઘણા છુદ્ડ લીધી છે આ અથ વીગરસને છે એમાં
જુદા જુદા મુદ્દોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે અથમાં અધ્યાયોનું નામ જગ રાખ-
વામાં આવ્યું છે અને એ રીતે સાત જગોમાં આ અથ સમાપ્ત થયો છે

સ ૧૮૧૨ માં હરનારાયણે ‘ માધવાનલ કામકદલા ’ અને ‘ વૈતાલ
પન્થીસી ’ નામના બે કથાત્મક નવ્યો લખ્યા છે મ ૧૮૧૨ માં ચરણુદાસની
શિષ્યા અને હરિપ્રસાદ કુમરની કન્યાએ ૩૮લાક લક્ષિતાઓ રચ્યા છે એમના
એક સંગ્રહ ‘ સહજપ્રકાશ ’ નો ઉ નેપ ‘ મહિલા મૃદુવાણી ’ માં મળે છે
એમની લાગામાં રાજપૂતાની અને મજલાયાનું મિશ્રણ છે લક્ષિતાઓ
દોવાથી એમાં માધુર્ય સ્વાભાવિક ગીત જ વસ્તુ છે મ ૧૮૧૭ પછીના
મમયમાં પ્રસિદ્ધ નાગરીદાસજીના બદેન સુદરકુવરીના અગીઆર ગ્રંથોનો
ઉ નેપ મળે છે આ બધા જ ગ્રંથો છુદ્દીની રાજમાતાના આશ્રયથી છપાઇને
પ્રકાશિત થયા છે એમની લાગા મજ છે અને રચના સરસ તથા મનોહર
છે સ્ત્રી હૃદય દોવાથી એમનો કવિતામાં એક પ્રકારની આદ્રતા અને મહજ
પ્રમગ્નતા દેખાય છે હરેશ્વર શુક્લાના મલ્લાયા ગામના રહાશ ગોશ્વ
કવિએ સ ૧૮૧૬ માં ‘ રમ બન્ધી ’ નામના અથનો ચત્ત કવો છે
એમાં અમેદ અને લાવબેદ સામાન્ય કવિતામાં વર્ણવ્યો છે મ ૧૮૨૫
માં અમનીના અલ્પલટ ઐરિમાને ‘ લાખા લગણુ ’ નામનો અનકાર અથ
રચ્યો છે એમના દોહરા સરસ અને અવકારોના ઉદાહરણો માદા અને
સ્વાભાવિક છે એમનો જન્મ સ ૧૭૭૬ મનાય છે ઈમાને કુવનયા
નદની પ્રણાનિ નીકળી છે એમની કવિતા પદ્માશ્વની મ્હામાં આવે છે સ
૧૮૨૫ માં કિશોર કથનનું વર્ણન પણ ‘ સંગેજ ’ માં આવે છે મ ૧૮૨૭
માં ચરખારીના મહારાજ ખુમાનમિહના દગ્યા । મિહને ‘ લાનિત્ય લતા ’
નામક એક અનકાર અથ રચ્યો છે

વ્રજવાસિદાસ.

વ્રજવાસીદાસે રૂંદાવનના રહીશ અને વપલસ પ્રદાયના અનુયાયી હતા. એમણે મ. ૧૮૨૭ માં તુલસીદાસના અનુકરણપર 'વ્રજવિદ્યામ' નામકે પ્રમથ કાવ્યની રચના કરી છે. એમાં ખામ કરીને દુહા અને ચોપાઈનો જ ઉપયોગ થયો છે. આ મિત્રાઈ એમણે 'પ્રબોધ ચંદ્રોદય' નાટકનો અનુવાદ પણ કર્યો છે એમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'વ્રજવિદ્યાસ' નો પ્રચાર સામાન્ય વાચક વર્ગમાં વધારે થયો છે. આ ગ્રંથની કથા 'સૂરસાગર' ના ક્રમ પ્રમાણે જ મોડવવામાં આવી છે. ઘણા ગ્રંથોએ તેો શબ્દો અને ભાવો પણ મૂકાગરના જ શબ્દને મુઢી દીધા છે વ્રજવાસીદાસનું મૌયા મુદર કાર્ય તેો એ છે કે એમણે સૂરના એ ઝણનો સ્વીકાર કર્યો છે —

યામેં કહ્યુંક બુદ્ધિ નહિં મેરી, ઉક્તિ યુક્તિ સખ સૂરહિ કેરી.

એમની ભાષા ગુદ્ધ વ્રજભાષા છે. 'વ્રજવિદ્યામ' માં શ્રી કૃષ્ણના જન્મથી માડીને મથુરા ગમન મુધીની વિવિધ ક્ષીણાઓનું વ્યવસ્થિત અને સંગળ ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે. વ્યર્થ શબ્દોની ભરતી ન હોવાથી એનો સ્વચ્છતા ચિત્તાકર્ષક છે. 'વ્રજવિદ્યામ' માં પ્રતિભાનું નેજ ન હોવાથી એનો બહોળો પ્રચાર થયો નથી જીવનમમર્યાઓના અનેક ઉપતા, ગભીરતા મર્મસ્પર્શીતા જે તુલસીની વાણીમાં છે તે વ્રજવાસીદાસમાં નથી. એમની વાણીએ તેો કૃષ્ણની કીડાઓના સાદા અને ભાવવાદી ચિત્રા આપ્યાં છે.

રતનકવિ.

એમના પ્રમાણજૂત મમાચાર મળતા નથી. એમનો જન્મ મરાઠા કાલે મં. ૧૭૯૮ લખ્યો છે. અને એમનો કવિતાનો સમય સં. ૧૮૩૦ આસપાસ મનાયો છે એમ કહેવાય છે કે એઓ શ્રીનગર (મદવાવ) ના રાગ્ન કોત્તરને ત્યાં રહેતા હતા એમના નામથી એમણે 'કોત્તર બૂવાણુ' નામના એક વિશદ અસંકાર ગ્રંથની રચના કરી છે. એમાં લઢાણા, વ્યંજના, કાવ્યમેદ, જનિ રમ, કોઈ વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. હિંદુદર્શનોમાં એમણે

શૃંગારના પદો ન મુકના પોતાના આશ્રયદાતાના જ પદો મુક્યા છે. સં. ૧૮૨૭ માં એમણે ‘અલંકાર-દર્પણ’ રચ્યાનું પદ્ય કહેવાય છે. એમનું નિરૂપણ વિશદ અને ઉદાહરણો સમૃદ્ધ અને મનોહર છે. એમની કવિતા દામની શ્રેણિમાં આવે છે. એમની ભાષા મધુર વજ્રભાષા છે. ઉદાહરણ:

કાજરકી કોરવારે ભારે અનિયારે નૈન
કારે સટકારે ખાર છહરે છવાનિ દૈ
શ્યામ સારી ભીતર ભભક ગોરે ગાતનકી
આપવારી ન્યારી રહી બદન ઉગારી બૈ
મૃગમદ બેદી ભાલમે હી યાહી આભરન
હરને દિયે કો રંદ રંભા રતિ હી અમૈ
નીકે નથુની કે તૈસે મુંદર મુહાત ગોતી
ચંદ પર ચૈ રહે સુમાનો મુખા જુદ દૈ

મં. ૧૮૨૬ માં કાશીના ગુજગતી બ્રાહ્મણ હર્ષિનાથના ‘અલંકાર-દર્પણ’ નામના એક ગ્રંથની રચના મળે છે. એમનો કંઠ ખીમ્બ કવિઓ કરતાં વિવક્ષુ છે. પહેલાં એમણે દોહગઓમાં સદાઓ જ કહ્યા છે અને પાછળથી કુદામાં ઉદાહરણો મુક્યા છે. એમની કવિતા માદી અને માધાગ્ય કૌટિની છે

ગોકુલનાથ, ગોપીનાથ અને મણિદેવ.

કાશી નગર મહારાજા ઉત્તિનારાયણમિશ્રને ત્યાં રધુનાથ કવિવરનું બાળ જ માનપાત હતું. એમને મહારાજાએ ‘ચંદ નામનું’ ગામ ભેટ આપ્યું હતું. ગોકુલનાથ અને ગોપીનાથ કવિના પુત્રો હતા બન્નેની સારા કવિઓ તરીકે હિંદી સાહિત્યમાં નામના છે. મણિદેવ ગોકુલનાથના શિષ્ય હતા. આ ત્રણે કવિઓએ મળીને કાશીનગરની આગાધી મહાભારત અને હર્વિંશનો અનુવાદ મનોહર અને વિવિધ

છ દોમા કર્યો કે કથાપ્રમથનું આણુ વિશદ મધ્ય હિંદી માહિત્યમાં
ખીજી નથી આ પ્રથમ ગણગ ૨૦૦૦ પૃષ્ઠોમાં સમાપ્ત થયો છે આગે
વિશાળ પ્રથમ દોવા છતાં એમાં કથાપ્રમથનના સિથિન નથી દેખાતી હિંદી
વિવેચકોએ આ પ્રથમો ખુબ આદર કર્યો છે છ કેની રચના પણ રસને
અનુભવ છે રૂપમાળા ધનાક્ષરી અને સર્વેયા છ દો વધારે છે વચમાં વચમાં
દુહા ચોપાઇનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે ભાષા પ્રાજ્ઞન અને વ્યવસ્થિત કે
પ્રથમચના મર્મ પ્રકારથી માહિત્ય અને મનોહર કે અને રેખકોની
કાવ્યદુશગતનો પરિચય આપે છે આ પ્રથમ તૈયાગ દરતા ૫૦ વા નાખ્યા
છે એવી લોખંડયા છે એનો આગ લખાયા સ ૧૮૩૦ અને સ ૧૮૮૪ માં
એની સમાપ્તિ કરેવાય છે કાશીનગરી આ પ્રથમો સમાપ્તિ વખતે ત્રણે
કવિએને એક લાખ મુદ્રા પુરસ્કારમાં આપા હતી આ પ્રથમ પહેલા નમ્રતામાં
છપાયો હતો ત્યાર પછી અમેરીના ગજ માધવમિહની છ-છાનુસાર નમ્રતામાં
નવનકિશોર પ્રેસમાંથી સ ૧૯૩૦ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો આ પ્રથમ તૃતીય
પ્રમાણભૂત મરુદરણ હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયું છે

ગોકુલનાથે મહાભારત ઉપરાત ખીજી પણ નીચેના પ્રથો નખ્યા છે

ચેતચન્દ્રિ, ગોવિંદ સુખદવિહાર ગદ્યાકૃષ્ણ વિનાસ, (૧૮૫૮) ગદ્યા
નખશિખ નામરત્નમાના (૧૮૭૦) નાનાગમ ગુણાલુર્વ અમરકોર ભાષા
(૧૮૭૦) અને નવિ મુખમહન

ચેતચન્દ્રિ અનકાર પ્રથમ ૭ જેમાં કાશીરાજની વશાવની પણ
આપી કે રાધાકૃષ્ણ વિનાસ નતપ્રથમ છે અને મદમાં ગગતવિનોદ
જેટનો કે સીતારામ ગુણાલુર્વ અધ્યાત્મ રામાયણનો અનુવાદ છે કવિ
મુખમહન પણ અનકારનો જ પ્રથમ છે ગોકુલનાથની કવિતાનો સમય
૧૮૪૦ થી ૧૮૫૦ સુધીનો ગણાય છે એમની રચનાઓ પૃથ્વી જ દેખાય
છે એમણે રીતિ અને પ્રમથ મનેની રચના કરી છે ગોકુલનાથને
વિવેચકો તરફથી 'સાહિત્યમર્મસા ન્યક્ષાધર', અને 'લાષાપ્રન'ના
સંબોધનો મળ્યા છે મહાભારતના ત્રણે અનુવાદકોમાં ગોકુલનાથનો

પ્રતિભા શ્રેષ્ઠ છે માહિત્યસેવકમાં પણ એમનું નામ આગળ પડતું છે રીતિઐશ્વર્યના અને પ્રગ્વર્યના જન્મેના મમાન ઉપથી કુરાળ બીજે કોઈ કવિ અનકારથુમમાં નથી થયો મહાભારતના દેવે અશના અનુવાદને કેડે અનુનાન્કનું નામ પણ આપ્યું, મહિદેવનો પગેનાકામ મ. ૧૯૨૦ માં થયો.

મ. ૧૮૦૮ પછી શિવનાથ દ્વિવેદી મનીરામ મિત્ર અને તીર્થરાજના નામો પણ મળે છે શિવનાથ દ્વિવેદે બારામાકો હવાના ગ્રામી ગામના મન્યકુળ દ્વાલપુ હતા શિવનાથ એ 'રમમૃષ્ટિ' નામનો રમગ્રંથ મનાવ્યો છે એમાં રમભેદ ભાવભેદ અને નખશિખનું વર્ણન છે એમની ભાસા અને અનુગામ સુદૃઢ છે મનોરામ મિત્ર નોન નિવાસી ઇન્ડારામ મિત્રના પુત્ર હતા એમણે મ. ૧૮૦૧ માં ૭૬ છાપની 'નામનો પિંગનનો મોટો ગ્રંથ' ગવ્યો છે એમના 'આનંદમગન' નામના ગીતન ગ્રંથનો પતો પણ નાગ્યો છે 'આનંદમગન' ભાગનંદા દશમસ્કંધનો પદ્યાનુવાદ છે મનીરામ એમના ૭૬ છાપની 'ગ્રંથથી સાહિત્યમાં ખુબ પ્રસિદ્ધ છે મ. ૧૮૩૦ માં ચરખારીવાળા પગળીનાન તીર્થરાજે 'રમાનુરાગ' નામના રસગ્રંથની રચના કરી છે એમાં શ્રુગારરમનું વિમ્બૂત વર્ણન છે એમની કવિતા નક્ષિત અને અનુપ્રાસવાળી છે.

બોરો.

મોધાનું મૂળ નામ બુદ્ધિસેન હતું એઓ રામપુર છ નાના બાદ ગામના ચરખુપારી દ્વાલપુ હતા પત્ની દરમાગમાં એમના સમધોઓતી હી પ્રતિ હા હતી મહારાજને એમના ઉપર પણ ખુબ પ્રીતિ હતી, એટલે એમને બુદ્ધિસેનને બદલે મોધાના બ્હાનસોયા નામથી મોનાવતા પાછળથી ગેજ નામથી એઓ પ્રસિદ્ધ થયા હિંદી ઉપરાત એમને સસ્કૃત અને શાસ્ત્રીનું પણ સારું જ્ઞાન હતું શિવસિંહ મરેજમાં એમનો જન્મકાળ મ. ૧૮૦૪ લખ્યો છે એને એમનો કવિતાકાળ મ. ૧૮૩૦ થી ૧૮૬૦ સુધીનો માન્યો છે.

. બોધાણ રસિક હતા. પૂના દરબારના મુગદાન નામની એક નાનનીને ઉપર એઓ આયક થયા હતા. આ મુદ્દાને કારણે 'મહારાજાએ એમને' કું મદિનાની દેશનિકાલની સગ કરી હતી. એ મંજૂરતાં સમય દરમ્યાન એમણે 'વિરદ-વારીશ' નામનું પુસ્તક લખ્યું અને જ્યારે મુદ્દન પુરી થયે દરબાર માં પાછા આવ્યા ત્યારે પોતાના રચેલા પુસ્તકમાંથી થોડાંક દોહરા મહારાજા ને સંભળાવ્યા. મહારાજાે પ્રસન્ન થઈને કંઈક માગવાનું કહ્યું. એમણે મુગદાન માગી અને મહારાજાએ પણ એને આપીને બોધાની મુંગદ પુરી કરી.

'વિરદ-વારીશ' સિવાય એમનું 'છસ્કનામા' પણ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે. બોધાણ રસોન્મત કવિ હતા: એટલે એમણે કાષ્ઠપણુ કમળદ, રૂપના કરી નથી. મનસ્વી રીતે સ્ફુરણા યઈ ત્યારે પદો લખી નાંખ્યા છે. બોધાણ એમના સમયના પ્રસિદ્ધ કવિ હતા, એમની 'પ્રેમભીડ'ની વ્યંજના મર્મ-સ્પર્શી છે. બોધાના દરેક પદમાં એમનો પ્રેમભીડ દેખાય છે. તેઓ ભાવુક અને રસજ્ઞ હતા. એમના મિત્રા એમને 'કક્કડ' કહી આનંદ બદાવતા. ઉદાહરણ:

અતિખીન મૃનાલ કે તારહુ તેં તેહિં ઉપર પાંવ દે આંવનો હૈ
મુઠ બેહુ કે દાર સકે ન તહાં પગતીતિ કો દાંડા લદાયનો હૈ
કવિ બોધા અનધની નેજ હુ તેં ચઠિ તાપે ન ચિત્ત ડરાવનો હૈ
યહુ પ્રેમકો પંથ કરાલ મહા તરવાર કી-ધાર પે ધાવનો હૈ

રામચંદ્ર.

રામચંદ્રે પોતાનો કંઈપણ પરિચય નથી આપ્યો: અને બહારથી પણ એમનું વૃત્તાંત મળતું નથી. 'મદિમા' ના કર્તા કાગીવાસી મનિયાર-સિંહ " ચાકર અખંડિત શ્રીરામચંદ્ર પંડિત કે " વાક્ય લખ્યું છે. આ ઉપરથી રામચંદ્રનો સમય પણ જગત્તમાં આવ્યો છે. એમના 'ભાષા

મહિમ્ન' નો સ. ૧:૪૧ છે, એટલે રામચંદ્રનો સમય પણ સં. ૧૮૪૦ ની આસપાસ માનવામાં આવ્યો છે. એમનું એક જ પુસ્તક 'ચરણ ચંદ્રિકા' ટ્રસિદ્ધિમાં છે અને એ એક જ પુસ્તક ઉપર એમનો કીર્તિધ્વજ હિંદી સાહિત્યમાં ઔગ્ધ્યપૂર્વક ફરફટી રહ્યો છે. આ ભક્તિરમાત્મક ગ્રંથમાં માત્ર ૬૨ કવિત છે. વિનયવિલાસ, અલયવિલાસ, વિભવવિલાસ, વિરહવિલાસ અને વિજયવિલાસ નામના પાંચ અધ્યાયમાં ગ્રંથ પુરો થાય છે. આ ગ્રંથમાં પાર્વતીના ચરણોનું વર્ણન રામચંદ્રે પોતાની મૌલિક અને તેથી અપૂર્વ રીતે કર્યું છે. આટલી થોડી કવિતા છતાં હિંદી વિવેચકોએ એમનું ધ્યાન હિંદી કાવ્યસાહિત્યમાં મોખરે મુક્યું છે. મિથળાંધુઓએ તો એમને એનાપતિ સાથે મરખાવ્યા છે. એમના વર્ણનોમાંથી અસૌકિક સુષમા, વિભૂતિ, શક્તિ અને શક્તિ પ્રકટે છે. ઉપાન્યના એક અંગમાં જ આવા અનંત અંશરૂપની લાવના, ભક્તિની ચરમ ભાવુકતામાં જ મંલવિત છે. એમની લાપા લાક્ષણિક અને પાશ્વિત્યપૂર્ણ છે. ઉદાહરણ:—

નૂપુર બજત માનિ મૃગસે અધીન હોત
 મીન હોત બાનિ ચરનામૃત ઝરેનિકો
 ખુલ્લન સે નયે દેખિ સુપમા મરદ કી સી
 મયેં મધુકર સે પરાગ-કેસરનિ કો
 રિંઝિ રિંઝ તેરી પદ છબિ પે તિલોચન કે
 લોચન ચે અંખ ધારે કેતિકે શરનિ કો
 ફૂલત કુમુદ સે મયંકે સે નિરખિ નખ
 પંકજ સે ખિલે લખિ તરવા-તરનિકો

ચંદન.

ચંદન શલાળદાનપુર હજાના નાલિયપુવાયા ગામના બંદોબસ્ત હતા. ગોડ રાજા કેશરીસિંહજીને ત્યાં એમનું નિવાસસ્થાન હતું. એમણે શૃંગાર

સાગર, કાવ્યાલરણ, કલ્પોલતરંગિણી નામક ત્રણ અલંકાર ગ્રંથો અને કેશરીપ્રકાશ, ચંદનસતસપ્ત, પચિકબોધ, નખશિખ, નામમાલા, પત્રિકા બોધ, તત્ત્વસંગ્રહ, શીતવસંત, કૃષ્ણકાવ્ય અને પ્રાસવિલાસ નામના બીજા ગ્રંથો પણ રચ્યા છે.

એમણે ‘કાવ્યાલરણ’ ની રચના સં. ૧૮૪૫ માં કરી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૦ સુધીનો મનાય છે. એમણે ‘શીતવસંત’ નામક કથા પણ પ્રબંધકાવ્યના રૂપમાં લખી છે. આ રાચક અને સુંદર કથા ઉત્તર ભારતમાં બહુ પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે. એમના પુસ્તકોની સચિ જોતાં એમની દષ્ટિ માત્ર અલંકાર ગ્રંથોમાં જ ગુંથાઈ ન રહેતાં સાહિત્યનાં બીજા અંગો ઉપર પણ પડી છે. ચંદન કારસીના પણ અમ્મણ રાચર હતા. એઓ ‘ગોતાનુ’ તખલ્લુસ ‘સંદલ’ રાખતા. એમનો ‘દીવાને સંદલ’ નામનો એક ગ્રંથ પણ કારસીમાં મળે છે.

સં. ૧૮૩૩ થાં ‘સમર સાગર’ના રચયિતા જન્નગોપાલનું નામ મળે છે. એઓ ગાંતી જીલ્લાના મહિરાનીપુરના રહેવાસી હતા. ‘સમર સાગર’ ભાવપૂર્ણ ગ્રંથ છે. સં. ૧૮૩૫ માં પ્રેમીચમન નામના દીન્દી નિવાસી કવિનો ‘અનેકાર્થનામમાલા’ નામનો ગ્રંથ મળે છે. એમાં શબ્દોના અનેકાર્થ બતાવવામાં આવ્યા છે.

ભક્તવર ટુંલસીદાસના ફક્ત ચોપાઈની રીતનું અનુકરણ કરીને સં. ૧૮૩૬ ની આમપાસ જુલેક્ષખંડના મહુનિવામી ચંચિત બ્રાહ્મણે “સુરભી દાનલીલા” અને “કૃષ્ણાયન” નામના બે ગ્રંથો રચ્યા છે. ‘સુરભી દાનલીલા’માં આગલીલા દાણુલીલા ત્રગેર લીલાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન છે અને થોડી અલંકાર ચર્ચા પણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘કૃષ્ણાયન’માં ટુંલસીદાસનો પદાવલીનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એમની ભાષા અનુપ્રાસવાળી અને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપૂર છે. ટુંલસીની ભાષા અવંધી હતી પણ ચંચિતની ત્રજ છે. ‘કૃષ્ણાયન’ કરતાં ‘સુરભી દાનલીલા’ની રચના વધારે સરસ અને મધુર છે.

મધુનન્દનદાસ.

મધુનન્દનદાસ માયુરઝાળા દના. એમણે ગોવિંદદાસ નામના એક ભટ્ટ પુત્રના અનુગેધથી મ. ૧૮૭૬ માં ‘ગુપ્તાશ્વમેધ’ નામના એક વિગાળ અને મનોદર પ્રબંધકાવ્યની રચના કરી છે. આમાં અને ગૌત્વામી તુલસીદાસના ‘રામચરિત માનસ’માં ખુબ જ માસ્ય છે. એક વિવેચકનું તો એટલે સુધી કહેવું છે કે આ ગ્રંથ ગમચરિત માનસનું એક પાંગિત જ છે. કવિ કહે છે કે આ ગ્રંથની રચના પદ્યપુગણને આધારે કરવામાં આવી છે. વાળુનો વિગ્રહ અને ગેયક. છે. રચનાત્ત્રિ ગૌત્વામીને મળતી છે. ગૌત્વામીના અનુકરણમાં કોઈને વધારે મરજતા મળી હોય તો તે મધુનન્દનદાસને મળી છે. એમની પ્રબંધ કુગળના કાવ્યપ્રતિભા અને ભાષામૌલ્ય ઉંચી કોટિના છે.

દેવકીનંદન.

દેવકીનંદન કનોજ પામેના મરહુમનગર ગામના રહેવાસી દના. એમના પિતાનું નામ સપત્રી શુક્લ હતું. એમનો જન્મ ‘મંગલ’માં સં. ૧૮૦૧ લખ્યો છે. એમણે મં. ૧૮૬૧ માં “શૃંગાર-ચરિત્ર” અને સં. ૧૮૫૭ માં ‘અવધૂત બૂપણ’ નામના બે ગ્રંથોની રચના કરી છે. અવધૂત બૂપણની રચના એમણે હરદોષ છંદાના કદમકે ગામના હાકાર અવધૂતમિત્ર માટે કરી છે. એવી જ રીતે મં. ૧૮૪૩ માં ધનાદય મદંત મરહુમનગિરિના નામ ઉપરથી ‘મરહુમન ચંદ્રિકા’ ગ્રંથ લખ્યો છે શિવમિહજીએ એમના ‘નખસિખ’ ગ્રંથનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શૃંગાર-ચરિત્રમાં રમ, ભાવ, નાયિકાબેદ આદિ વિષયો ઉપરાંત અલંકાર ચચતિા પણ મહાંવેષ કર્યો છે. અવધૂત બૂપણ એ પ્રથમ પુસ્તકનું જ વધારે વિસ્તૃત કંપ છે. એમની ભાષા વ્યવસ્થિત અને પ્રૌદ છે. એમની રચનામાં શુદ્ધિભવ પણ દેખાય છે. એમની કવિતાનો એક કલાવૈચિત્ય તરફ દોવા ઋતા એમાં લાગિત્ય અને માધુર્ય મળે છે.

સં. ૧૮૪૧ માં કાશીના ક્ષત્રિય મનિયારસિંહે ‘ભાષા મહિમ્ન’ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. એ ઉપરાંત એમણે ચૌદ્યં ચંદરી, હનુમત છબીમ અને સુંદરકાંડ નામના ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. એમની ભાષા શિષ્ટ, પરિમાર્જિત અને ઓળખી છે. એઓ પોતાનું નામ ‘ચાર’ લખના હતા. એમની ભાષા મજા હોવા છતાં એમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો અધિક ઉપયોગ છે. એમના બીજા એક ગ્રંથ “ભાષાર્થ ચંદ્રિકા” નામક ગ્રંથનો પણ ગોધમાં પત્તો મળ્યો છે. એજ સમયમાં નરવજ્રગદના મહારાજ રામસિંહે પણ અલંકાર ઉપર ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા છે: અલંકાર દર્પણ, રસનિવાસ અને રસવિનોદ. આ ત્રણે ગ્રંથમાં કવિના મામાન્ય છે.

સં. ૧૮૪૫ માં ‘નંદંબૂખન’ના કર્તા ભાન કવિનો મમય આવે છે. એમના પુરા નામનો પત્તો નથી મળતો. એમણે એક જ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. એ ગ્રંથ ઉપરથી માહિતી મળે છે કે એઓ રાગ જોરાવરગિહના પુત્ર હતા અને રાગ રણજોરસિંહને ત્યાં રહેતા હતા. એમના ગ્રંથમાં શૃંગારરમ ઉપરાંત વીર, બ્યાનક અને અલ્બૂન રમો પણ મળે છે. આ રસોના મિશ્રણથી એમના ગ્રંથમાં નવીનતા દેખાય છે; અને એકંદો વર્ણથી શૃંગારરમ જોવાને દેવાય તી દૃષ્ટિને જરા આરામ અને આમાએશ મળે છે.

ધાન કવિ

ધાન કવિએ એમના ‘સ્તેષ પ્રકાશ’ ગ્રંથમાં જ પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. એઓ ચંદનના બાગેજ હતા અને રાયખરેલી છત્રાના ડોંટીઆ-ખંડે ગામમાં રહેતા હતા. એમનું પુરું નામ ધાનગાય હતું. એમણે સં. ૧૮૪૮ માં શ્રમવાદના ચંદનના કકાર સ્તેષગિહના નામ ઉપર, સ્તેષપ્રકાશ નામના ગીતિગ્રંથની રચના કરી છે. એમાં ગણુ વિચાર, સ્મલેદ, બાવલેદ, ગુણદેવ આદિનાં વર્ણનો છે. કેટલેક કેટલાં રાગગગિણીઓના લગણુ પણ આપ્યા છે. એમણે પ્રાચીન રીતકોળી જેમ ગ્રંથમાં કેમ આવ્યો નથી. એનમાં ચિત્ર કાષ્ઠો પણ રચ્યા છે. એમને એક વિષયમાં પોતાના પ્રતિભા

અન્યવાને બદલે અનેક વિષયમાં પોતાનું મામત્થ મતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો
 ઈ, અને એમાં બધે ઠેકાણે થોડા થોડા મદદ પણ થયા ઈ એમની બાદ
 મજબૂત અને વલિત છે હિન્દુવર્ણમાં એમણે મુરુર યોજના મુદ્દા ગીતે કરી
 , એમણે ઘણા વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનું મમત્વ ઝાડી રહેને ગમે તે એક
 વિષયને પોતાનો મનાવ્યો હતા તો એમના કાવ્યપ્રતિભાનું તેમ પ્રથમ
 પદ્મિના મ્મિ માથે આવી શકતા એમણે ભાગ્યમાનાની એક નુસ્તર
 આગનિ પણ ગ્રહી છે

એની બદીજન.

મેની ગાયકેની જીવાના મની ગામના મદુવામી દત્તા એમને અવધના
 પ્રમિદ્ધ વત્રીર દિગ્દેશાય મદારાજનો આશય હતો એમના જ નામથી
 કવિએ ' ગિદ્દેશાય-પ્રકાશ ' નામના અનન્તગ્રંથની ૨ ૧૮/૬ મા
 ન્યતા કરી ઈ એમણે અમિનામ નામની મીત્ર ગ્રંથમાં રમનિપણ પણ
 કયું છે પરંતુ મદીજનને પ્રમિદ્ધિ આપનાર આ બે ગ્રંથો નથી એમને
 યોગ્યવિખ્યાત જનાર તો એમના ' ભડોવા ' કે ભાગ્યજીવન પ્રેમદારા
 એમના ભડોવાનો એક મગ્ધ ભડોવા-મગ્ધ ' નામથી મદાર પલ્લો છે

“ ભડોવા ” હામ્યગમની અત્યંત આવી જાય છે એમાં કોઈની
 ઉપદામ રૂપ નિર્મા હોય ઈ કાગમી અને ઉર્દુશાયરીમાં જેમ ' હન્ત ' નું
 એક વિશેષ ધ્યાન છે અગ્રેજી સાહિત્યમાં જેમ ડિગ્ગા નું ધ્યાન છે તેમ
 દિંદી સાહિત્યમાં ' ભડોવા ' નું ધ્યાન છે પુર્વ સાહિત્યમાં ઉપદામ કાવ્યનું
 લક્ષ્ય અધિનત્ત ક જુસ અમીર અથવા આગ્રયદાતા પણ તેમ છે મુરુશીય
 સાહિત્યમાં તો મમકાનીન લેખક અને કવિને પણ પાન બનારી દેવામાં આવે
 ઈ આ બેદ હોવાથી મુરુશીય ' ઉપદાસ કા પો ' મા વિનોદ અને મનગજનની
 મામગ્રા વધાર હોય છે ઉર્દુસાહિત્યમાં ' મૌદ ' નામનો શાયર
 હન્તે તે માત્ર વિખ્યાત છે એણે કોઈ અમીરના બેટ કંઈના ઘોડાની
 ગેની મની દાસી કરી છે કે માલગનાગને દસકુ આ-યા વગર ગહેજ

નાહિ. આજ પ્રકારે એક બીજા કવિએ આરંગઝેબે ઇનામમાં આપેલી એક, હાથણીની નિંદા કરી છે. આજ પદનિતુ અનુસરણ કરીને બેનીએ કોઇની પાસેથી મળેલી ફાટલી રચનાની નિંદા કરી છે; અને કોઇ દેશને નારી ક્રેરીઓ મળી છે એનો પણ ઉપહાસ કર્યો છે.

ઉર્દુ શાયરો અને અંગ્રેજ કવિઓ જેમ ક્યારેક બીજા કવિ ઉપર પણ આવા અંગ્રેજીના દોરો છે તેમ બેનીએ લખનઉના લલકદાસને માથે પણ ભારે કરી છે. “આજે નાજ અમે ડહમક મેં જમત જંસે મહ દે જુલાહે લખનઉ મેં લલકદાસ” એ વાક્યવાળું કવિન લોકપ્રસિદ્ધ છે. એમના ટિકેટ પ્રકાશનો રચનાકાળ સં. ૧૮૪૬ થી સં. ૧૮૭૪ સુધી ગય છે. ઉત્તરરણ:

અસિ હસે અધર મુગંધ પાય આનન કો
કાનન મેં અસે ચાર ચરન ચલાએ હૈ.
ફટિ ગમ્ કંચુકી લગે તેં કંદ કુંજન કે
બેની બરહીન, ખોલી બાર છબિ છાએ હૈ.
વેગ તેં ગયન કીના ધક ધક હોત સીરા
ઉન્ધ ઉસાસેં તન સેઠ સરખાએ હૈ.
ભલી પ્રોનિ પાલી બનમાલી કે જુલાઇ બંકો
મેરે હેત આલી બહુ તેરે દુખ પાએ હૈ.

મં. ૧૮૫૧ માં ‘શક્તિ પિંતામણિ’ અને ‘રસરતાકર’ના કતો ભૌન કવિનું નામ મળે છે. એઓ જાનિના લાટ હતા અને રાયમગ્રેફી શૃંગારના બેની ગામમા રહેતા હતા એમના પિતાનું નામ ખુશાલચંદ મહાપાત્ર હતું. ‘રસરતાકર’માં ૪૩૦ છંદ છે અને એમાં રસભેદ અને ભાવભેદ વર્ણિત છે. એમની લાખા મજ છે અને એ મુંદર છે. એમની કવિતાના મુખ્ય ગુણ માધુર્ય અને નિર્દોષતા છે.

સ ૧૮૫૨ માં ‘ માધુર્ય ’ લલિત ના ગચ્ચિતા કૃષ્ણદાસનું નામ પણ આવે છે આ ગ્રંથ છત્રપુત્રના ગજપુત્ર-નાવયમાં સુરક્ષિત છે. એમની કેવિતા માધારણ કોટિની કહેવાય છે

બનીપ્રમીન

મેનીપ્રમીન લખનઉના ઉપમન્યુ ગોત્રી વાજપેયી હતા એઓ વખતેના પ્રસિદ્ધ માદશાહ ગાજીઉદ્દીન દૈગના નીવાન ગજા દયાકૃષ્ણ મયન્ધના પુત્ર નવનકૃષ્ણ ઉપનનનના આશ્રયમાં રહેતા હતા એમની જ આસાની એમણે ‘ નવન-તંગ નામ-ગીતિગ્રંથની રચના કરી હતી આ પહેલાં એમણે શ્રીગાગ્ધ્યનામનો એક ગ્રંથ રચ્યો હતો થોડાક દિવસો માટે એઓ મહાગજ નાનાગવ પામે વિદ્ય પણ ગયા હતા અને એમના નામ ઉપર ‘ નાનાગવ પ્રાશ ’ નામક અન્યગ્રંથ પણ રચિ પ્રિયાના દગ ઉપર લખ્યો હતો પડિત કૃષ્ણ મિલારી મિત્રે એમના નવન-તંગ ગ્રંથને નાગજીવ-મધાન ગીતે પ્રમિદ્ધ ર્યો છે અ-રખતે એમને મેની મનીજન માટે વિશા થયો હતો એ વિવાદમાં પ્રમન્થ થઇને બહોળને એમને ‘ પ્રમાન ’ ની ઉપાધિ આપી હતી જીવનના છે ના દિવસ માં ગગી અરધ્યાને શ્રીને એઓ પત્નીમદ આજુ પર ગહેવા મયા હતા અને ત્યાજ સ્વર્ગવામી થયા હતા એમને મતાન નહતું

એમનો નવન-તંગ ગ્રંથ લઘુગમ છે એમાં નાનિ મે ઉપરાત મમેદ અને ભાવનેનું મહોપમા નિગ્ધણ ન્યુ છે અન્યમન્યુગના બીજા ગ્રંથોની જેમ આ પણ ગગાગ્ધ્યનો જ ગ્રંથ છે આમાં નાનિ મેદની અતર્ગત ‘ પ્રેમકીડા ’ ની નુદર ક પનાઓ છે એમની ભાસ વહેતી અને પ્રાભાવિ છે એમણે સુતુરપનો પણ ઉદ્દાપનની દષ્ટિએ ગયા નુધી ગમીય મની શ ત્યાં મધો મનાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમની અનિમાગિમન પ મને ન્યભાવવખન એ એમની વાતશિખતા અને મોનિખતા મને નાગજીવાને નેમણે પોતાની કાથભાસ નડીક

ગીકારી છે બાપાની દૃષ્ટિએ એઓ મર્તિંગમની હસોળમા અને ભાવ તથા માધુર્યમા પદ્માકરની જોડે એમે જે ઉપદેશ —

ભોરહી ન્યોતિ ગમતી તુમ્હે વહ ગોઠુલ ગાવધી જ્વાલિની ગારી
આધિક રાતિ હૌ એની પ્રવીન કહા ટિંગ રાખિ કરી બરજેરી
આવે હસી મોહિં દેખત લાલન લાલમેં ॥૬૬॥ મહાવર પારી
એ તે બડે પ્રજમંડલમેં ન મિલી કહુ આગહુ રંચક ગેરી

મ ૧૮૫૬ મા 'મોજ પામેના કોગવા નરેશ બીજા જમવનમિદે
'શ્રુગા-ગિરામણિ' અને 'માવિહોત્ર' નામક બે ગ્રંથોની રચના કરી
જે એમનો 'શ્રગા શિરોમણિ' કવિતાના દૃષ્ટિએ આમાન્ય રમગ્રંથ છે.
મહાગજ પોતે કવિતા ઉપરાંત વિદ્યાપ્રેમી મનનન હતા અને પોતાના
પન્નાકાવયમા મરફત અને હિદીના ઘણા પુસ્તકો મધરતા

મુર્તિ નાવિમ બેદ' નામના એક નાનાશા છતા મુદ્ર અને મનોહર
અનકારગ્રંથના રચના યજોજાનન નામ સ ૧૮૭૭ ની માવ સાથે
જે એમનો જન્મ મ ૧૮૨૮ મા થયો હતો

મ ૧૮૫૭ ની વગલગ લાનકવિના પૌત્ર અને ગુલામખિના પુત્ર
જાશનુ નામ મળે જે એઓ લગીનને મહાગજ ઉદિતનારાયણમિદને
ય રહેતા હતા એમણે વા મીની 'માયલ નોકાર્થ પ્રકાશ' નામથી
મ મીટી રામાયણના ટેવાડ ભાગનો પદ્યાનવાદ કર્યો જે એમની કવિતામા
આભાવિ ભાગ પ્રવાચો મગમતા જ પ્રવાહ છે

રમક નોન' ના કર્તા કુન દવિનુ નામ મ ૧૮૬૦ મા આવે જે
એમની અટક પાડે હતી એથી કાન્યકુન્જ જાનણ હતા એમ સિદ્ધ થાય
જે એઓ પન્ના નરેશ મહાગજ જમાનાના વશધર હિંદુપનિના સલા
કવિ હતા 'એનના પ્રમિદ્દ ગીતિ ગ્રંથ 'રમક નોન' ઉપગત એમણો
નાદિન્ય રમ' નામનો ૧૧૦ ગ્રંથ પણ રખ્યો છે સાદિન્ય રમ'

મા બદલા, બ્યજના ખનિએ એને ગુણે વગે કાન્યના વિશેષ -
વિસ્તૃત વણુન કે સાહિત્ય નમ' નુ ધ્યાન રીતિ પ્રથેમા ઉચુ કે
એમની કવિતા મગસ અને મધુ કે

મિત્ર ગાવિહની કવિતાનો મમય મ ૧૮૫૩ મનાય કે મિત્રનુ યોએ
આ મમય મ ૧૮૫૮ માન્યો કે એમનો જુગતમમાપુરી 'મય નેતા
કવિ, પુખ્ત હશે એમ જણાય કે એમા જગતની ગોલા અને શાધિકાનુ
વણુન, કેનાડ ગર્ભાગ ભાવોને મજા નવામાવિક અને નુદા રીતે
ન્યૂન કરવામા આવ્યા કે ગોધમા એમના જીન જ પ્રથે 'અપેલમા
ગોવિંદાદધન કનિયુગમો (મ ૧/૧૫) પિંગન મમયપ્રમથ
રીનામાયણ-પુચનિકા નામના મન્યા,

સ ૧૮૬૦ મા હરેજી છ નામ મનાના ગામના શાસ્ત્રણ અને
'પિંગન કાન્યમૂળ' નામક રીતિપ્રથના ગ્યાપિત મમનનુ નામ મગે
છે એમના દોહરા ગિન્ધગની દુડનિયોની જેમ ગામડામા ખુન પ્રમિદ છે.
એમના દુહાના ભાવો મમપ્રસી અને ભાગ નવામાવિક તથા મગ દોવાથી
મામાન્ય નોકમમાજમા એ ધર કરી ગયા કે

મ ૧૮૬૦ મા ગૌસ્વામી જતનનાનજી અને મુન કવિના નામનો
ઉ નેષ પણ મગે કે જતનનાનજીએ ગોસ્વામી દિનહરિવશનુ જીવનચરિત્ર
અને એમના પ્રવર્તાવિના મતનો મમ ન જ મરગ લાપમા લખ્યા છે.
એમનુ એ 'અનન્યસાગ' પુસ્તક હજી અપ્રમિદ કે મુન કવિએ ગમ
ગવણુયદ' નામક એક કથાત્મક પ્રથની ગ્યના કરી કે નનેની કવિતા
મામાન્ય રેણિની છે.

લલ્લુજીલાલ અને સદસમિત્ર.

વર્તમાન ગણના જન્મદાતા તરીકે લ લુજીનાન અને મદનમિત્રનુ ધ્યાન
હિંદી સાહિત્યમા માન લયુ છે લલ્લુજીનાન ગુજરાતી ઔદિન્ય બ્રાહ્મણ

હતા. એમની જન્મભૂમિનો પત્તો નથી મળતો પરંતુ સં. ૧૮૬૦ માં વિદ્યમાન હતા અને કલકત્તાની ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં નોંધેલ હતા. એ કોલેજમાં એમણે વ્રજભાષા અને ગુજરાતી મિશ્રિત ખડીબોલીમાં 'પ્રેમસાગર' નામક ગદ્યગ્રંથ લખ્યો હતો. એમાં ભાગવતના દશમસ્કંધની કથા ઉતારવામાં આવી છે. કેટલાકે કુહા ચોપાઇ પણ એમાં મુકવામાં આવ્યાં છે. એમના ગ્રંથોના નામ નીચે પ્રમાણે.

પ્રેમસાગર, લતાયશ્હિદી, રાજનીતિ-વાર્તિક, સંગ્રહ-સભાવિજ્ઞાસ, માધવ વિજ્ઞાસ, સતસંઘડી ટીકા (લાક્ષ્યંદ્રિકા) ભાષા વ્યાકરણ, મસાદિરે ભાષા, સિંહાસન ખત્રીસી, વૈતાળ પચ્ચીસી, માધવાનલ, અને શકુંતલા.

લક્ષ્મણજીનો જન્મદાગ સં. ૧૮૨૦ અને મૃત્યુ સંવત ૧૮૮૨ કહેવાય છે. કેટલોક વખત એઓ આગ્રા અને મુર્શિદાબાદમાં પણ રહેલા જણાય છે.

લક્ષ્મણજીના પહેલાં ઘણા ગદ્ય લેખકો થઇ ગયા છે પરંતુ કોઇના પણ ગદ્યની ભાષા આટલી લલિત, સુરેખ અને સરસ નથી; એટલે હિંદી વિવેચકોએ એમને અને સદ્ભૂમિએ વર્તમાન ગદ્યના જન્મદાતા માન્યા છે. લક્ષ્મણજીની કવિતા સામાન્ય છે એટલે એમની પ્રસિદ્ધિ કવિ કરતાં ગદ્યલેખક તરીકે વધારે છે. એમને ખીજે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ તે 'લાક્ષ્યંદ્રિકા' (સતસંઘડી ટીકા). ડૉ. ગ્રિયર્સને એને મંજૂર કરીને અને વિસ્તૃત ભૂમિકા લખીને 'લાક્ષ્યંદ્રિકા'ને વધારે પ્રસિદ્ધિ આપી છે.

સદ્ભૂમિ પણ લક્ષ્મણજીના સમકાલીન ગદ્યલેખક છે. એમની જન્મભૂમિ ગિહારમાં હતી. એમણે પણ ખડીબોલીમાં 'નાસકેતોપાખ્યાન' નામક ગ્રંથ લખ્યો છે. સદ્ભૂમિનું ગદ્ય લક્ષ્મણજી કરતાં વધારે સુરેખ અને શુદ્ધ છે.

લક્ષ્મણજી અને સદ્ભૂમિ મુખ્યત્વે ગદ્ય લેખકો હોવાથી એમના ગ્રંથોની વિવેચના અને જાણના ઇતિહાસ વધારે વિવરણ આધુનિક યુગના પ્રકરણમાં ગદ્યના કમવિકાસ દરમ્યાન આપણે જોઈશું.

મં. ૧૮૬૦ માં યુદ્ધીન પાટેએ પણ 'માગ મનોહર' નામના વિતાળી રીતિઝંચની રચના કરી છે એ પ્રથમા આચાર્ય કેશવદામના પ્રથમ 'કવિપ્રિયા' નું અનુકરણ દેખાય , પ્રથમા પિંગલ રમ અવકાશ, ગુણદોષ શબ્દશક્તિ આદિ વિષયોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે દ્વિંદી માહિત્યમા જે મોટા મર્વાત મુદ્ર ગ્રંથો છે તેમા 'ભાગ મનોહર' નું ગ્ધાન આવે છે એમની રચના નવ્ય અને મધુર છે

કાશી નરેશ મહારાજ ઉદ્દિનાગણ્યુમિદના નાના બધુ માથુ '૧૫ નાનાગણ્યુમિદના આશ્રિત કલ્પદન શબ્દો પછુ મ. ૧૦૦ માં 'વિકલ્પિયામ' અને ૧૮૬૫ માં 'ત્રીપ્રગથિ' નામના અવકાશગ્રંથો ગ્રંથો છે કલ્પદનનો ગ્રંથના સરળ અને વ્યવસ્થિત છે એમના કવિના માધારણ પદ્ધિના મનાય છે જેમ માત્રમા માખન પાદિ 'રમત મલગી' નામના અધ્યયની ગ્રંથના કરી છે આ પ્રથમા હોરીમા જ નાચિકા બેઠ વર્ણિત છે

હાકુર.

હાકુર નામના ગણ્યુ કવિઓ થઈ ગયા છે આ ત્રણે કવિઓના કવિતા એટલી બધા મેળમેળ થઈ ગઈ છે કે પાંખની મુરકેલ પડે માત્ર કેશ હાકુર જેઓ છુદેવખડી હતા એમની કવિતા કેટલાક છુદેવખડી નખડોને લીધે ઓળખાય છે અમનીવાગ પટેલા હાકુર મ. ૧૭૦૦ ના આમપાગ લગભગ અવકાશયુગના આરંભમા થયા હતા એમનું ૫૦૦-૫૫૦ કવિતા ઉપરાંત બીજી કદ જ નથી બીજા હાકુર અમનીવાગ કાવિનાથના પુત્ર અને મેરક કવિના પિતા થાય નનકના ભગિનિ શ્રીદેવ પોતાના પર્વતેનું જે વર્ણન વખ્યુ છે તે પ્રમાણ કાવિનાથના પર્વત દેવડીનન ગોખાપુર છલાના એક કવીન કુટુંબના મન્દ્યાગી શાહજી હતા આ બીજા હાકુર મં. ૧૮૬૧ માં 'મતસંઘ બગનાથ' નામક વિહારી સતસત્તી એટ રીકા વળી મહુર વિશે વધારે જ્ઞાન ન પડિન અમિકાન્ત બ્યામે એમના 'વિહારી-મહાર' ની અમિકામા વખ્યુ છે. આ મહુર મન્સ કવિના

કરતા હતા. એમના પત્નેમા ભાવ અને દમ્યના ગુણો આગળ પડતા છે. ત્રાગ્ન શુદ્ધેશખંડી દાકુર લખનૌ શુદ્ધાના કોકેરી ગામના કાયસ્થ ખડગરાયના પુત્ર હતા. ખડગરાયના પુત્ર ગુલાબરાયનું લગ્ન એડછા (શુદ્ધેશખંડ) ના ગવગમ્મની પુત્રી સાથે ખુબ ધાનધુમથી થયું હતું. ગુલાબરાયના પુત્ર તે કવિ દાકુર. ગુલાબરાયે પોનાનો કાયમનો વમવાટ સાસરે આવીને કર્યો, ત્યાર પછી સં. ૧૮૨૩ માં દાકુરનો જન્મ થયો. બચપણથી જ દાકુરની કવિતામાં પ્રતિભા ચમકતી. ક્યારેક તો એઓ પદ્માકરની સાથે બાંદાના દિગ્મત બહાદુર ગોસાઇના દરબારમાં પણ જતા.

દિગ્મત બહાદુર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. પોતાના સ્વાર્થને માટે એઓ ક્યારેક અગ્રેજોને તો ક્યારેક લખનૌના નવાબને મળી જતા. દિગ્મત બહાદુર અને દાકુરનો સંબંધ હિંદી પ્રેમીઓની બાણીતી વાત છે. દાકુરનો પરસોઠવામ સં. ૧૮૮૦ માં થયો. એમની કવિતાઓનો એક સુંદર સંગ્રહ ' દાકુર-દસક ' નામથી લાક્ષા ભગવાનદીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ સંગ્રહમાં પાંચ ત્રણ કવિઓની કવિતા સંગ્રહેગ થઈ ગઈ છે. પરંતુ સંગ્રહનું મુખ્ય આકર્ષણ એની શરૂઆતમાં આવેલું કવિનું જીવનગત છે. દાકુરની કવિતામાં વ્યર્થ ગમ્મતભંગ નથી, કંઈપણના જુદા ઉદ્યનો નથી અને અનુભૂતિ વિરહ ભાવોનો ઉત્કર્ષ પણ નથી. એમાં મલેહનોનું અને સાક્ષાત્કારોનું સ્વાભાવિક અને મરસ વર્ણન છે. લોકોક્તિઓની પ્રલયધણી માટે દાકુર લોકવિખ્યાત છે. એઓ મુખ્યત્વે પ્રેમનિરૂપક હોવા છતાં પણ લોક-વ્યાપારના અનેકામદર્શી કવિ છે. લોકજીવનમાં રંગ પૂરતા અખાતીજ, ફાગ, વસંત, હોળી અને દિડોળા આદિ ઉત્સવોના સજીવ વર્ણનો એ દાકુરની વિશેષતા છે.

દાકુરની સાથે માથે લખનૌવાળા લલકરસ, ખુમાન અંદોજન, ધનીરામ અક્ષયજી અને નવલમિંદ કાયસ્થના નામો આવે છે. લલકરસે સંવત ૧૮૬૦ થી ૧૮૮૦ ની વચ્ચે ' મત્યોપાખ્યાન ' નામક એક વિશાળ

વર્ણનાત્મક ત્રય લખ્યો છે એમા ગમતદ્રશના જન્મથી માડીને વિવાહ સુધીનો જ્ઞાત વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે 'સત્યોપાખ્યાન' મા મૌલિના જેવું કનુ નથી લાગા અને લાવ મનેમા અષ્ટ અનુકરણ છે ખુમાન મદીજનના દસ ત્રયોના નામો મંગે છે અમરપ્રકાશ (૧૮૩૬), અષ્ટનામ (૧૮૫૨) લક્ષ્મણશતક (૧૮૫૫) હનુમાન નખશિખ હનુમાન પચ્ચ, હનુમાન પચ્ચીંગી, નીતિવિધાન સમરમાર નૃસિંહ ચગિ (૧૮૭૬) અને નૃસિંહ પચ્ચીસી

આ ત્રયોમાથી લક્ષ્મણશતક પ્રસિદ્ધ છે એમા લક્ષ્મણ અને મેધનાદના યુદ્ધનું ગદ્યક વર્ણન છે કવિના માધાગણુ શ્રેણિની છે નવવર્મિલ કાવ્યરચના પણ સગલગ ૨૦ પુસ્તકોના નામો મંગે છે એમાથી કેટલાક તો બહુ નાના છે નવનસિદ્ધે નજલાશમા થોડ ગદ્ય પણ લખ્યું છે એઓ શ્રવિ ઉપગત ચિત્રકાર પણ હતા સ ૧૮૮૦ ની આસપાસ એમનો રચનામગ આવે છે ધનીરામે 'કાવ્યપ્રમશ' નો અનુવાદ કરીને બીજા પણ એ અનુવાદ કર્યા છે

પદ્માકરભટ્ટ.

અનકાગુગના કવિએમા પદ્માકરભટ્ટનું નામ પટેલી દરોળમા આવે છે એમની મર્વત્રિયતા બિહારી, દેવ અને મતિરામની જોડે એમે છે આ યુગની કવિતાનો મધ્યાન્હ પદ્માકર અને પ્રતાપસાહની કવિતાવડે દીધો છે અનકાગુગના ટેરા પ્રતિભાશાળી શ્રવિ નરીકે પદ્માચરનું નામ અમર છે

પદ્માકર નવગ બ્રાહ્મણ હતા એમનો જન્મ મોહનલાલ બડને ઘેર માદામા સ ૧૮૧૦ મા થયો હતો એમને મસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો અન્ડો અભ્યાસ હતો. એઓ પ્રતિભાવત અને તેજસ્વી શ્રવિ દોવાધી ધખા જ્યોમા એમનો સન્કાર થયો હતો એઓ સુગગના અર્જુનમિહના મન ગુરુ બનીને સ ૧૮૪૮ મા દિગ્મત બહાદુર ગૌમાઇને ત્યા ગયા અને ત્યા જ મંગે દિગ્મત બહાદુર મિન્નાવલિ નામની વીન્સની એક રાચ પુરિતકા

વખીને દિગ્મત બહાદુરને અર્પણ કરી. સ. ૧૮૫૬ માં પદ્માકર મતાગના પ્રમિદ્ધ મહારાજ ગઘોનાના દરબારમાં ગયા અને ત્યાં પોતાની પ્રતિભાવડે ૧ લાખ રૂપીયા, ૧ હાથી અને દસ ગામનો સરપાવ પામ્યા ત્યાં પછી એઓ જયપુર નરેશ પ્રતાપસિંહજીને ત્યાં રહ્યા ત્યાં એમણે પ્રતાપસિંહના પુત્ર જગતસિંહને નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘જગદ્દિનોદ’ની રચના કરી એમણે ‘પદ્માભરણ’ નામનો ખીન્ને રીતિગ્રંથ પણ જયપુરમાં જ બનાવ્યો. ન્યાયી કવિ ઉદયપુર પણ ગયા હતા ઉદયપુર નરેશ પાસેથી નામ મનાન ‘પામીને એમણે ‘ગાવગોટ’ના મેળાનું નિર્ણય કર્યું હતું. મ. ૧૮૬૦માં મહારાજ જગતસિંહનો પગેડોડવામ થયો અને કવિ જ્વામિયગમાં દોશનરાવ મિધીઆના દરબારમાં ગયા જ્વાનિયગમાં મહારાજજીએ એમને ભાવપૂર્વક રાખ્યા ત્યાં મગદાર ઉદ્ધાત્તના આગ્રહથી એમણે હિતોપદેશનો અનુવાદ કર્યો પાછી અવસ્થામાં કવિ ગગગગ ગયો ત્યાં એ મમથમાં એમણે ‘પ્રમોદ પચાસ’ નામનું વિગ્રહ અને લખ્મિન્ય લયોં એક ગ્રંથ બનાવ્યો હતો પગેડોડવામ પછીના ભદ્રજી ગંગા નદિ આવી વચ્ચા અને ત્યાં જ જીવનના ડેવા માત વર્ષો પુરા ગઈ મ. ૧૮૬૦ માં સ્વર્ગવામી થયા કવિની પ્રમિદ્ધ ગંગા લહરી’ આ અતિમ વસવાટ દરમ્યાન જ ગયા છે

નાયિકાનેના અભ્યાસીઓ મતિગમના ‘ગમગજ’ અને પદ્માકરના ‘જગદ્દિનોદ’નો પ્રથમ અભ્યાસ કરે છે કારણ કે આ મુને ગ્રંથો જેવા મનોહર અને સ્પષ્ટ ઉગ્રહજો અને યમગો ખીજા રીતિગ્રંથોમાં નથી કાવ્યરમિકામાં પણ જગદ્દિનોદનો ખુબ આગર છે ભદ્રજીના મવ ગ્રંથોમાં ‘જગદ્દિનોદ’ ગ્રંથશિરોમણ છે અને એને ત્રિવે જ એમની યશસ્વીર્તિ આજ મુની અખડ કે એમની મધુર કવનાઓ એવું સ્વાભાવિક અને ભાવપૂર્ણ મતિવિધાન કરે કે નવાવરા ઘડીભર પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિમાં મગ ગ્રંથ જાય કે આનુ મગ્ર મતિવિધાન મરજનવારી મમથ કવના બિહારી વિના ખીજા કોઈની નથી આવા દવ્યગમ કવનાવિહાર મિવાય ભાનુકતા યોનો અદર ને અદર વીન ઘડ જાય કે મથના અમમથ પદ્યવલીમાં

વ્યર્થ તડકા જા છે કંપના અને વાળી મુઠ્ઠી જે ભાનુનાની વ્યાપ્તિ થાય છે તે જ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યના રૂપમાં વિકસીત થઈ શકે છે ભાવાની મર્મ પ્રકાશની શક્તિઓ ઉપર કવિનું પ્રભુત્વ દેખાય છે કેટલેક દેશોએ ભરતી ભાષા જિન્ન-વં મધુર પદ્યવર્ણી દ્વારા મજબૂત લાવભરી પ્રેમમૂર્તિ ખડી કરી દે છે, કેટલેક દેશોએ ભાવ અને રમતી ધારા વધાવે છે, ક્યાક અનુપ્રાસોવેઃ જંગલ ઉત્પન્ન કરે છે, ક્યાક આભિમાનથી ગદ્ય ગદ્યારીની જેમ અકડતી અને મકોચાતી ચાલી જાય છે અને કેટલેક દેશોએ પ્રશાન્ત સંગવચનજલ મમાન ઝિંગ અને ગબાર જનીને મનુષ્યજનના વિશ્વાસની છાયા બનાવે છે એમના ભાષામાં જે બહુકંપના છે તે એમના ઉત્કૃષ્ટ કવિઓમાં ગણના કરાવે છે ભાષામાં આટલું અનેકવિધ ખેડાણ માત્ર તુલસીદાસમાં જ દેખાય છે

અનુપ્રાસ દ્વિદીના લગભગ બધા કવિઓમાં જોઈએ તે કરતા વધારે હોય છે પદ્યારૂપ પણ એ પ્રભાવથી મુખ્ય નથી ગયા. ભરે વધારે અનુપ્રાસ તો વર્ણનાત્મક પદ્યોમાં વાપર્યા છે. પરંતુ ત્યાં મધુર કંપનાની વચ્ચે કોમળ ભાવનગરનું સ્પર્શ છે ત્યાંની ભાષા તો આભાવિક, શુદ્ધ અને મેયક છે. ત્યાં અનુપ્રાસ 'ં' પણ બહુ જ મર્યાદા ઉપર દિંદી કવિઓમાં 'નવગ્ન' પહેલી શ્રેણિના કવિઓ, મેનાપતિની બીજી શ્રેણિ અને પદ્યારૂપની ત્રીજી શ્રેણિ કહેવાય છે. ભરે ત્રીજી શ્રેણિના શિરોમણિ છે. એમના બે ઉદાહરણો

ફાગુકી ભીર અભી રિન મં ગલિ ગાળિદે લં ગલ ભીનર ઘોરી
ભાલ કરી મન હી પદમાકર ઉપર નાલ અબીર હી ઝેરી
છીનિ પિતંબર કમ્મર તેં મુખિદા દહ મીડી કપોલન ઘોરી
નેન નચાય કહી મુસકાય લલા ફિર આઝઓ ખેલન હોરી !

x

x

x

આઠ સંગ આસિન કે નનદ પદાઠ નીડિ
સોહત મોદાઠ સીસ ઝંડરી મુખરૂકી

કહે પદ્માકર ગંભીર જમુનાકે તીર
 લાગી ઘટ ભરન નવેલી નેહ અટકી
 તાડી સમય મોહન જો બૌસુરી બજાઇ તામેં
 મધુર મસાર ગાઇ ઝોર બંસી અટકી
 તાન લગે લટકી, રહી ન સુધિ ધૂંધંદકી
 ઘરકી, ન ઘાટકી, ન ખાટકી ન ઘટકી.
 રામસહાયદાસ

બનારસ જીલ્લાના ચોખેપુર ગામના કાયમ્ય લવાનીદાસના પુત્ર અને કાશી નરેશ મહારાજ ઉદ્દિતનારાયણસિંહના આશ્રિત હતા. 'ખિહારી સતસઘ' નું સદ્ગુણ અનુકરણ કરીને એમણે 'રામસતસઘ' નામક એક રીતિગ્રંથની રચના કરી છે. ખિહારી સતસઘનાં જેટલાં અનુકરણો થયાં છે તેમાં સર્વથા વધારે પ્રસિદ્ધિ જો કોઇ પણ ગ્રંથને મળી હોય તો તે 'રામસનસઘ' ને. 'રામસતસઘ' નામથી કંઇક જામ થતો હતો એટલે ભારતજીવન પ્રેસના માલીકે એનું નામ 'શ્રૃંગાર સતસઘ' રાખ્યું છે. શ્રૃંગાર સતસઘના કેટલાક દુહા તો ખિહારીના દુહા સાથે એટલા બધા મળી જાય છે કે પારખવા મુશ્કેલ પડે. મહાકવિ ખિહારીની વિશેષતાઓ આગળ જોવાઇ ગઇ છે. ત્યાં સુધી શબ્દોની કારીગીરી અને વાગ્દેહ્ય સાથે સંબંધ છે ત્યાં સુધી અનુકરણનો પ્રયત્ન સદ્ગુણ થયો છે. પરંતુ હાવોનું એ સુંદર વિધાન, ચેષ્ટાઓનું એ મનોહર ચિત્રણ, ભાવાનું એવું સૌષ્ઠ્ય અને સંચારીઓની એ સુંદર વ્યંજના 'રામસતસઘ' માં ક્યાંથી લાવવાં? અનુકરણ ઉપર ઉપરની વાતોનું જ થઇ શકે, હૃદયનું નહિ. એક કલાવિવેચકે કહ્યું છે કે અનુકરણ એટલે કલાનું મરણ. 'રામસતસઘ' જોતાં એ સત્ય ચરિતાર્થ થાય છે. હૃદય ઓળખવા માટે તો હૃદય જ જોઇએ. એ આંખો ત્યાં નિરૂપયોગી છે. આટલો મુખ્ય ભેદ હોવા છતાં પણ 'રામ સતસઘ' શ્રૃંગાર રસનો સુંદર ગ્રંથ છે.

આ સતસઘ ઉપરાત કવિએ ‘વાણીભૂષણ’ ‘જૂત તરંગિણી’ અને ‘કકદરા’ નામના બીજા ત્રણ ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. વાણીભૂષણ અલંકારનો ગ્રંથ છે અને જૂત તરંગિણી પિંગલનો. કકદરા જંબવંતીના ‘અખરાવટ’ જેવું નાનું પુસ્તક છે. એમાં ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશો છે. રામસદાયનો કવિતાકાળ સં. ૧૮૬૦ થી ૧૮૮૦ છે.

જ્વાલ કવિ.

જ્વાલ મથુરાવાસી સેવારામ અંદીજનના પુત્ર હતા. મજલાવાના કવિએ માં એમનું નામ આગળ પડતું ગણાય છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૮૭૬ થી ૧૯૧૮ સુધી જાય છે. એમણે પહેલો ગ્રંથ ‘યમુનાલહરી’ સં. ૧૮૭૬ માં અને છેલ્લો ગ્રંથ ‘ભક્તભાવન’ મં. ૧૯૧૯ માં બનાવ્યો. એમણે ચાર રીતિગ્રંથો પણ લખ્યા છે: રસિકાનંદ, રસરંગ, કૃષ્ણલોકા નખશિખ (૧૮૮૪) અને દૂપણ દર્પણ (૧૮૯૧). આ સિવાય એમના બીજા બે ગ્રંથો હમીરકંઠ અને ગોપી પચ્ચીસી પણ સૌધમાં મળ્યા છે. એમની કવિતાનો એક નાનાશો સંગ્રહ ‘કવિ હૃદય વિનોદ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

‘રસરંગ’માં જ્વાલ કવિ એટલા બધા મસ્ત જણાય છે કે ‘યમુના લહરી’ નામક દેવ સ્તુતિમાં પણ નવરસ અને પદ્મકવનનાં ઝમકદાર વર્ણનો કર્યાં છે. જ્વાલનાં ઋતુવર્ણનો લોકવિખ્યાત છે. એમની ભાષા વહેતી અને વ્યવસ્થિત છે. કવિએ ઘણું દેશાટન કર્યું હોવાથી પર પ્રાંતની પણ કેટલીક બાંધાઓનું જ્ઞાન એમને હતું. પુર્વી દિંદી, ગુજરાતી અને પંજાબીમાં પણ એમણે કેટલાક સર્વમા રચ્યા છે. શરસી અને અરબી રાષ્ટ્રોનાય એમણે ખુબ પ્રયોગો કર્યા છે. એકંદરે જ્વાલને દિંદી કાવ્ય રસિકો વિદગ્ધ, કુશળ અને કકક કવિ તરીકે જાણ્યો છે.

ચંદ્રશેખર રાજપેયી.

ચંદ્રશેખરનો જન્મ સં. ૧૮૫૫ માં રતેહપુર જિલ્લાનાં મુઝફ્ફરમાબાદમાં થયો હતો. એમના પિતા મનીરામ પણ અચ્છા કવિ હતા. ચંદ્રશેખર

કેટલોક સમય દરબંગામાં રહ્યા પછી ૬ વર્ષ સુધી જોધપુર નરેશ મહારાજા મનસિંહને ત્યાં રહ્યા હતા. આખરે એઓ પતિયાળાં નરેશ મહારાજા કર્મસિંહને ત્યાં ગયા અને જીવનભર ત્યાં જ રહ્યા. એમનો દેહાંત સં. ૧૯૩૭ માં થયો. કવિ છેક મહારાજા નરેન્દ્રસિંહના સમય સુધી વિદ્યમાન હતા; અને એમના જ આદેશથી એમણે પ્રસિદ્ધ વીરકાવ્ય 'હમીરહઠ' ની રચના કરી. આ ઉપરાંત એમણે વિવેક વિલાસ, રમિકે વિનોદ, હરિભક્તિ વિલાસ, નખશિખ, વૃંદાવન રાતકે, ગુહપંચાશિકા, તાજક-જ્યોતિષ અને માધવી વસંત નામના ગ્રંથો પણ બનાવ્યા છે.

ચંદ્રશેખરે શ્રીમારસની સરસ કવિતા કરી છે. પણ એમની ચિરંજીવ કીર્તિ માટે તો 'હમીરહઠ' જ બસ છે. ઉમંગની સ્વાભાવિક, વહેતી અને અમર્ય બ્યજના જેવી ચંદ્રશેખરે કરી છે એવી બૈતાલ, કાલ, ભૂવલુ અને હરિકેશ વિના ખીજ કોઈની નથી. વીરરસના વર્ણનમાં કવિએ એમના સાહિત્યક વિવેકનો પરિચય કરાવ્યો છે. સુદન વગેરે કવિઓની જેમ શબ્દોના લાખા લાખા અર્થહીન વાક્યો ન મુકતા કવિએ ઉગ્ર ઉત્સાહની વ્યજનાને માટે આવશ્યક અને છાજતી શબ્દરચના કરી છે. વસ્તુઓની લાખી લાખી ગણતરી કરાવતા વર્ણનોના અનાવશ્યક વિસ્તારને ચંદ્રશેખરે પોતાની કવિતામાં સ્થાન નથી આપ્યું. એમની લાખા પણ બ્યવસ્થિત અને સરળ છે. વીરરસના વર્ણનની શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞાસિકા આપણને ચંદ્રશેખરમાં દેખાય છે.

પ્રમંગલવિધાનમાં કવિએ નવી અને મૌલિક ઉદ્દેશવનાઓ ન કરતા પૂર્વવર્તી કવિઓનું અનુકરણ કર્યું છે એક રૂપવતી અને ચતુર સ્ત્રીની સાથે મંગોલનું હમીરના દરબારમાં નાસી આવવું, અલાઉદ્દીનની હમીર પાસે પોતાના ચોરની માગણી, હમીરનો શરણાગત મહેમાનને સહાય કરવાનો નિરધાર વગેરે વાતો જોધરાજ અને એના પૂર્વવર્તી પ્રાકૃત કવિઓનાં કંપના છે, જે વીરગાથાકાળની રૂઢિ બની ગયેલી દેખાય છે ગદના ઘેરા વખતે ગદની નિશ્ચિતતા અને નિર્બાકતા દેખાવા પ્રાચીન

કવિઓ ગદ્યમાં નૌચરંગના જલ્પમાં ગતારના જાણીએ પદમાવતમાં ચિનોડગદના ઘેરા વખતે રતનસેન ગદ્યમાં નાચ કરાવે છે અને શત્રુનાં એક અચૂક તીરથી નર્તકી વાચવ ચદને મત્સ્ય પામે છે 'દમીરહદ' માં પણ બરાબર આવું જ વર્ણન આવે છે. એટલે વસ્તુવિજ્ઞાનમાં ચંદ્રશેખર પ્રાચીન કવિઓને અનુસર્યાં છે એ ન્પષ્ટ છે.

'દમીરહદ' ની એક ત્રુટિ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. સ્વમથ કવિઓ નાયકને જેવો પ્રતિભાસાળી અને પ્રતાપી ચિતરે છે એવો પ્રતિનાયકને પણ ચિતરે છે; અને બળવાન પ્રતિનાયકનાં ઉપર વિજય કરાવી પોતાના મૂળ નાયકની પ્રતિભા મિદ્ધ કરે છે. રામ અને રાવણ, કૃષ્ણ અને દ્રુપદ એ સર્વ ચિત્રામાં પ્રતિનાયક પણ પ્રતાપી દેખાય છે. પરંતુ 'દમીરહદ' માં તો અક્ષાઉદ્બોધ એક ઉંદરના ખડખડાટથી કરીને ગલગદ્દ જાય છે.

આ રી એકાદ બે ત્રુટિઓ 'દમીરહદ' ના ગુણોમાં દખાલ જાય છે. ચંદ્રશેખરનાં સુદ્ધ અને મૃગયા વગેરેનાં મંવાદ તથા વર્ણનોમાં માર્મિક છે. રમને અનુકૂળ પદવિન્નાસ એ ચંદ્રશેખરની વિશેષતા છે.

પ્રતાપસાહિ.

રતનેસ બંદીજનના પુત્ર પ્રતાપસાહિ ચરખારીના મહારાજા વિક્રમમાદિને ત્યાં રહેતા હતા એમણે સં. ૧૮૮૨ માં 'વ્યંઆથ કૌમુદી' અને સં. ૧૮૮૬ માં 'કાવ્યવિલાસ' ની રચના કરી. આ બે પ્રમિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરાંત એમણે નીચેનાં પુસ્તકો પણ લખ્યા છે:—

જ્યોત્સિહ પ્રકાશ (સં. ૧૮૫૨), શૃંગારમંજરી (મં. ૧૮૮૬), શૃંગાર શિશેમણિ (સં. ૧૮૯૪), અલંકાર ચિંતામણિ (૧૮૯૪), કાવ્ય વિનોદ (૧૮૯૬) રસરાજ દીકા (૧૭૯૬) રત્નચંદ્રિકા (સન-સમ્પત્તી દીકા ૧૮૯૬), સુમલ નખશિખ અને બલભદ્ર નખશિખદી દીકા.

ઉપના પુસ્તકોની માલવારી પ્રમાણે પ્રતાપનો કવિતા કળ સં. ૧૮૮૦ થી ૧૯૦૦ મુધીનો નક્કી થાય છે. ગ્રંથોની રચના જોતાં કવિના મુદ્દિત્ય મર્મરના અને પાંડિત્ય દેખાય છે. આચાર્યતામાં પ્રતાપસાહિબનું નામ મુતિ-રામ, શ્રીપતિ અને દમની સાથે આવે છે. બીજી રીતે પ્રતાપે એ પૂર્વોક્ત કવિઓએ આરંભેલા કાર્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો મદન પ્રયત્ન કર્યો છે. લક્ષણા વ્યંજનાનું ઉદાહરણોદાર વિસ્તૃત નિરૂપણ એ ત્રણેય પૂર્વવર્તી કવિઓએ કર્યું ન હતું. પ્રતાપે વ્યંજનાના ઉદાહરણો માટે ‘વ્યંજ્યાર્થ કૌમુદી’ નામનો એક સ્વનંત્ર ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથમાં ૧૩૦ કવિત, દેહરા અને મરૈયા છે; જે બધાય વ્યંજના અથવા ધ્વનિનાં ઉદાહરણો છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘વ્યંજ્યાર્થ કૌમુદી’ નો એક મરૈયા લખ્યો -

સીખ સખાઈ ન માનનિ હું બરહી બસ સંગ સખીન કે આંધ
ખેલત ખેલ નચે જલમેં બિન કામ વૃથા કત જામ ખિતાવે
છાડિ કે માથ સહોલિન કો રહિ કે કહિ કોન સંવાદ હિ પાવે
કોન પરીયખાનિ અરી ! નીત નીરસર ગગરી હરકા યે.

સહદ્યોની મામાન્ય દષ્ટિમા તો વયમ વિની મધુર કિંઝરુત્તિનું એક મનો-હર દસ્ય દેખાય છે. પરંતુ હસ્તાક્ષરોની દષ્ટિ એક બીજી બાણ પહોંચે છે. એ આમાથી એવો વ્યંજ્યાર્થ નારવે છે કે ધડાના પાણીમા પોતાના નેત્રાનું પ્રતિબિંબ જોઈને એને માછલીઓનો ભ્રમ થાય છે. આ પ્રકારનો ભ્રમ એક અલંકાર છે. એટલે ભ્રમ અથવા આતિનો અલંકાર અહિ વ્યંગ રીતે છે. બીજી દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો આવો ભ્રમ અસાતયૌવનાને થાય છે. એટલે ઉપરોક્ત છંદ એ અસાતયૌવનાનું ઉદાહરણ છે. આટલી મોટી આ અર્થમાત્રા શ્રદ્ધિને આશરે જ થઈ છે. ન્યા મુધી એવું જણાય નહિ કે કવિ પરંપરામા આખને માછલીની ઉપમા આપવામા આવે છે ત્યામુધી આવું અર્થગદસ્ય ગ્રપ્ત થતું નથી.

આચાર્યત્વ અને કવિત્વ બન્નેના અંપૂર્વ સંયોગની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ

તો પ્રતાપ નિઃસંકારપણે શ્રીપતિ, મતિરામ અને દાસની હરિજનમા એમે છે. એમની લાખીની સ્તિષ્ઠ, સરલ પ્રતિ, કલ્પનાની મૂર્તિમતા અને 'હૃદયની' આદ્રતા મતિરામ, 'શ્રીયોત્ત' અને બેનીપ્રવીન સાથે હરિશ્લોક એવું છે અને આચાર્યત્વમાં તો આ ત્રણેય કવિઓને વડાની પ્રતાપ છેક પદ્માકર પામે પહોંચી જાય છે. એમની સમર્થ પ્રતિભાએ પદ્માકરની પ્રતિભા માથે રહીને રીતિબદ્ધ કાવ્યકલાને પૂર્ણતાએ પહોંચાડી દીધી. પદ્માકરની અનુપ્રાસ યોજના ક્યારેક રચિકર સીમાને ઓળંગી જાય છે. પરંતુ આ ભાવુક અને પ્રવીણ કવિની વાણીમા એ દોષ નથી. એમની ભાષાનો મુખ્ય ગુણ તે એની નિર્દોષતા, કૃત્રિમ આડંબર, ગતિનુ શૈયિલ્ય અને સજ્જોની તોડમગડથા પ્રતાપની ભાષા મુક્ત છે. હિંદીના મુખ્ય કવિઓમા સમસ્યાપૂર્તિની પદ્ધતિ અનુસાર રચનાઓ થવાને કારણે એમા એક પ્રત્યક્ષ દોષ જોવામા આવે છે. એમના અતિમ ચરણની ભાષા બહુ જ પરિમાર્જિત, બ્યવસ્થિત અને માર્મિક હોય છે; પરંતુ બાકીના ત્રણ ચરણની ભાષામા આ ગુણો નથી હોતા. એથી ઉંડું ધણે ઠંકણે તો પહેલા ત્રણ ચરણની ભાષા ધણી જ બ્યવસ્થિત અને નબળી હોય છે. પ્રતાપની ભાષા તો ચારેય ચરણમા એકમરખી રીતે વહે છે આ સર્વગુણ એવગુણનો વિચાર કરીને હિંદી વિવેચકોએ પ્રતાપસાહિને પદ્માકરના સખેક્કા માન્યા છે એમની કવિતાના ઉદાહરણો -

ચંચલતા અપની તજિ કે રસહી રસસોં રસ મુંદર પીજિયો
કાઉકિત કે કંહી તુમસોં તિનકી કંહી બાતન કે ન પતોજિયો
ઓજ ચવાઇન કે સુનિયોન યહી કફ એરી કંહી નીત કીજિયો
મંજુલ મંજરી પ્રેહા, મલિંદ ! વિચારી કે ભાર સંભારિ કે
દીજિયો

તડપ્તહિતા અહુ ઓરન તેં છિતિ છાઇ સમીરન કી લહર
મદમાતે મહા ગિરિશંકર પેંગન ગંધુ મયૂરને કેંકહર

ધનેકો કરની બરની ન પડે મગર ગુમાન ન સોં ગહરે
 ધનં એ નલો મંડલ મેં છહરે, ઘહરે કહું જાય, કહું ઠહરે.

બાબા દીનદયાલગિરિ.

૧. બાબાજી ગોસાઇ હતા. એમનો જન્મ, સં. ૧૮૫૯ માં વસંતપંચમી ને શુક્રવારે કાશીમાં એક પાકક કુળમાં થયો હતો. બચપણમાં જ એમના માતાપિતા એમને મહંત કુશાગિરિને સોંપીને પરતોઠવાસી થયા. કુશાગિરિ કાશીમાં પ્રતિષ્ઠિત મહંત ગણાતા. બાબાજી વંખત જતાં કુશાગિરિના શિષ્ય થયા અને એમના જ મંઠમાં રહેવા લાગ્યા. મહંતજીના અવમાન પછી જ્યારે બધી જ મીઠકત લીધામ થઇ ગઇ ત્યારે બાબા એ મઠ છોડીને મોઢસી મંઠમાં રહેવા લાગ્યા. એમની મંસ્ફત અને હિંદીની વિદ્વતા લોકપ્રસિદ્ધ હતી. બાબુ ગોપાલચંદ (ગિરિધરદાસ) સાથે એમને ગાઢ રેનેહ હતો. એમનું મૃત્યુ મં. ૧૯૧૫ માં થયું. હિંદી સાહિત્યમાં સહૃદય અને ભાવુક કવિ તરીકે દીનદયાલનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમના જેની મદદ અન્યોક્તિઓ લખનાર હિંદીમાં ગણ્યાગાંધ્યા કવિઓ છે. એમનું ભાષાપરનું પ્રભુત્વ ચમત્કારિક હતું. એમનો પરિકૂત, સ્વચ્છ અને સ્વચ્ચિત ભાષા તો ફેટલાક મદકાકવિઓની પંજુ તથા. એમનો અન્યોક્તિઓની માર્મિકતા એમની એવી જ ભાષાદ્વાગ સુંદર રીતે વ્યક્ત થાય છે. એમનો ‘અન્યોક્તિ-કંપદ્રુમ’ મંથ હિંદી સાહિત્યના અણમોજ વસ્તુ છે. અન્યોક્તિના ક્ષેત્રમાં કવિની માર્મિકતા અને સૌન્દર્ય ભાવનાના ગુરુણને હીક હીક અવકાશ રહે છે. પરંતુ એમાં મદ્યતા તો કોઇ ભાવુક, અને સહૃદય કવિને જ વગે છે. ફેટલાક, લૌકિક વિષયો ઉપર તો એમની મરસ અન્યોક્તિઓ છે.

બાબાજીનો કેમલ પૂર્વવિન્યાસ પર નેટલો અધિકાર દેખાય છે તેટલો જ અધિકાર રાજ્ય ચમત્કારના વિધાન પર પણ દેખાય છે. જે રીતે એઓ એમની ભાવુકતા વ્યક્ત કરે છે એ જ રીતે ચમત્કારકોસલ પણ જનાવી દે છે. એટલે એમાં કલાપદ્મ પ્રધાન છે કે હૃદયપદ્મ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમની

કવિતાના અભ્યાસીને એઓ બુદ્ધિગી કવિ લાગે છે. રચનાની વિવિધ પ્રણાલિકાઓ ઉપર એમનો અજબ અધિકાર દેખાય છે. એમના નીચે લખેલા ગ્રંથો છે:-

અન્યોક્તિ ક્રમ (સં. ૧૯૧૨) અનુરાગબાગ (સં. ૧૮૮૮)
વૈરાગ્ય દિનેશ (૧૯૦૬) વિશ્વનાથ નવરત્ન અને દષ્ટાંત તરંગિણી
(સં ૧૮૭૬)

આ સંવત્સર પ્રમાણે એમનો કવિતાકાળ સં ૧૮૭૬ થી ૧૯૧૨ સુધીનો મનાય છે. ‘ અનુરાગબાગ ’ માં શ્રી કૃષ્ણની વિવિધ લીલાઓનું વિવિધ છંદમાં લલિત અને છટાદાર વર્ણન છે. માલિની છંદનો એમાં રચાને અને સુમધુર પ્રયોગ થયો છે. ‘ દષ્ટાંત તરંગિણી ’ માં નીતિ સંબંધી દોહરા છે અને ‘ વિશ્વનાથ નવરત્ન, એ સિંચરતુતિ છે. ‘ વૈરાગ્ય દિનેશ ’ માં શાસ્ત્ર અને વૈરાગ્યની વાતો સામાન્ય રીતે કહી છે.

પજનેસ.

પજનેસ વિશે પ્રમાણબૂત દલીલ મળતી નથી, તેમ એમના કામ ગ્રંથનો પણ પતો મળતો નથી. માત્ર એ પન્નાના રહીશ હતા એટલી વાત મળે છે. એમની પરચુરણ કવિતાઓ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં સંક્રામણી મળે છે. પજનેસની કેટલીક કવિતા તો લોકજીવનમાં એટલી બધી વણાઈ ગઈ છે કે નવા સંગ્રહકોને એને લોકકવિતામાંથી તારવવી મુશ્કેલ થઈ પડી છે. એમની પરચુરણ કવિતા જ્ઞેતાં પણ જળભાષાના કવિઓમાં એમનું નામ ઉલ્લેખનિય દેખાય છે. ઠાકુર શિવસિંહજીએ ‘ મધુરપ્રિયા ’ અને ‘ નખશિખ ’ નામના પજનેસના બે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરાંત બારતજીવન પ્રેસ તરફથી એમની પરચુરણ કવિતાનો સંગ્રહ ‘ પજનેસ પ્રકાશ ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમાં ૧૨૭ કવિત-સવૈયા છે. એમની કવિતામાં ફારસીના ધણા પ્રયોગો મળે છે. પજનેસે આંગ વર્ણન ઉપર જ ધણી ખરી કવિતા કરી છે.

ગિરિધરદાસ.

૧. ગિરિધરદાસનું નામ મજલાપાના પ્રૌઢ કવિ દરતાં ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રના દ્વિતા તરીકે વધારે મશહૂર છે. એમનું મૂળ નામ તો બાણુ ગોપાલચંદ્ર હતું પણ કવિતામાં એઓ પોતાનું નામ ગિરિધરદાસ, ગિરિધર, ગિરિધારન, વગેરે લખતા. ભારતેંદુએ એમના આળીમ અથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમનો જન્મ સં. ૧૮૯૦ ના પોપ માસની અમાસને દિવસે થયો હતો. એમના પિતા હર્ષચંદ્ર કાશીના પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર હતા. ગિરિધર પુસ્તકોનો જે સંગ્રહ કર્યો હતો એ સંગ્રહાલયને એઓ સરસ્વતી ભવન કહેતા. ૨૫. બાણુ રાજેંદ્રલાલ મિત્રે. એ, પુસ્તકાલયની કિંમત એક લાખ રૂપીઆ કરેલી. ગિરિધરનું ધર કવિઓનું વિશ્રામભવન મનાતું. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૧૭ માં થયું.

ભારતેંદુએ એમના જે ૪૦ અથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમાંથી ઘણાનો પત્તો નથી મળતો. ભારતેંદુના દોહિત્ર અને હિંદીના પ્રસિદ્ધ લેખક બાણુ મજલસદાસે પોતે નજરે નેએલા અદાર અથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે નીચે મુજબ:—

જરાસંઘવધ મહાકાવ્ય, ભારતી બ્રુપણ, ભાંપા બ્યાકરણ, રસ રત્નાકર, ગ્રીષ્મ વર્ણન, મરમ કથામૃત, ખારહ કથામૃત, હસિહ કથામૃત, વામન કથામૃત, પરશુરામ કથામૃત, રામ કથામૃત, અક્ષરામ કથામૃત, ભુદ્ધ કથામૃત, કેલિક કથામૃત, નરૂપ નાટક, ગર્ગસંહિતા અને એકાદશી મહાત્મ્ય.

ગિરિધરની એ પ્રકારની રચનાઓ દેખાય છે. ગર્ગસંહિતા વગેરે લાક્ષિ-માર્ગની કથાઓ તો સરળ અને સાધારણ પદ્યમાં કહી છે. પરંતુ કાવ્ય-કૌશલની દૃષ્ટિએ જે રચનાઓ કરી છે, જેમકે જરાસંઘ વધ, ભારતી બ્રુપણ, રસ રત્નાકર, ગ્રીષ્મ વર્ણન વગેરે યમક અને અનુપ્રાસથી એટલી બધી લદાયલી લાગે છે કે કેટલેક રચને અશ્વિકર બની ગઈ છે. આ દોષ માત્ર જરાસંઘવધમાં કંઈક ઓછો દેખાય છે. એમની કવિતા જોનાં

એમનું વલણ ક્યાપદ તરફ વધારે દેખાય છે સાતમકતા એમની ગ્યના-
ઓમા જોઈએ તેટલી દેખાતી નથી ૨૭ વર્ષની ઉંમરે આદર્શ વિપુલ
કાવ્યગ્યના મુકી જવી એ એમનો કવિતાપ્રેમ સૂચવે છે. ૧ ૧

દ્વિજદેવ.

અયોધ્યાના મહારાજ માનસિંહ ' દ્વિજદેવ ' ના નામથી દ્વિદીપ્ત
રમિક કવિ દરીકે અસિદ્ધ વ્યક્તિ હતા એમના ઋતુવર્ણનો ઉદયમય છે.
એમના બે પ્રયો ' શૃંગાર બનીસી ' અને ' શૃંગાર લલિત ' હજી અપ્રસિદ્ધ
છે પણ દ્વિજદેવના કવિતો તો પદ્યકર જેટલા લોકપ્રસિદ્ધ છે અવકાર-
યુગના વલણુચયના ગ્યનારાઓમા જેમ પદ્યકર છેલ્લા છે તેમ શૃંગારી
કવિઓમા દ્વિજદેવ છે. પ્રસિદ્ધ કવિ કે એમના જેટલા શુદ્ધવાળી
શૃંગારી કવિતા ત્યાં પછી ફૂલ જાની મધ

એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ એ એમની ભાષાની સ્વચ્છતા છે અનુ-
પ્રાસ અને શબ્દચમત્કાળના મોહમા ફમાઈને એમણે ભાષાને દોષિત બનાવી
નથી ઋતુવર્ણનોમા એમનો સ્વનિર્મલ સુરેષ દેખાય છે મેનાપતિ
૧ જી ઋતુવર્ણનોમા દ્વિજદેવ આવે છે એ- ઉદાહરણ -

મિલિ માધવી માદ્રિક ફુલ કે વ્યાજ વિનોદ-લવા બરસાપો કંઈ
રથિ નાય લતાગન તાનિ વિતાન સખ વિધિ ચિત્ત ચુરાપો કંઈ
દ્વિજદેવ જી દેખિ અનેાખી પ્રભા અલિ ચાગન કીરતિ ગાયો કંઈ
ચિરજીવો વસંત ! મહા દ્વિજદેવ પ્રસૂન-રમી અંધિ લાયો કર.

અવકાર યુગના પહેલા કવિ મેનાપતિ અને છેલ્લા કવિ દ્વિજદેવ, બન્ને
ઋતુવર્ણનોમા ચક્રાર અને નિર્પુણ આ રમદર્શી મમાનતા સાર્થે અવકાર
યુગ આયમે છે અને નવા બંગા અને નવી પ્રેરણાથી મમન્વિત ચએવા
વર્તમાન યુગની પ્રતિભા ઉઠે છે ૧ ૧

વર્તમાન યુગ.

(પ્રથમ ઉત્થાન.)

અલંકાર યુગ આયમતા સુધી હિંદી સાહિત્યના સમ્યક વિકાસમાં સંગીન દાખો આપતાં જોઈએ તેટલાં વિવિધ સર્જનો થયા નથી. એક યુગમાં માત્ર શૌર્ય, પ્રતાપ અને પરાક્રમનાં ઝંઝાર વર્ણનો થયાં છે, ભક્તિ યુગમાં પ્રેમભક્તિનાં દર્દગીતો મુલાયાં છે; અને અલંકાર યુગમાં નરી શ્રંગાર કવિતા જ અવતરી છે. માનવજીવનની સમૃદ્ધાંતિને સદાય કરે કે લોકજીવનના મર્મને સ્પર્શે અથવા સંમસ્ત જીવનના ધડતરમાં ઉપયોગી અને પ્રેરક થાયે એવા સાહિત્યની ખોટ અંદારમાં સદીનાં અંત સુધી જોવીને તેથી જ રેડી. લગભગ એકાદ્ધીસમી સદીની શરૂઆત સુધી લેખકો અને કવિઓની કલ્પનારંગી અને રસમસ્ત દષ્ટિ જીવનની વાસ્તવિકતા તરફ વળી જ નહિ. અલંકાર યુગના અંતમાં જ અજોઈ સંતાનો પ્રભાવ દેશભિન્નમતો હતો તે વર્તમાન યુગની શરૂઆતમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્થિર થયો. આ રાજનૈતિક ધરનામી સાથે સાથે દેશવાસીઓની સિદ્ધાન્તપ્રણેયિકામાં પણ અસ્થિતિ થવા:

માંડયું. અંગ્રેજ સરકારે અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર તરફ આંખ ફેરવી. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં વાલ્સ ટ્રાટે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના ડિરેક્ટરો પાસે અંગ્રેજી શિક્ષણ દ્વારા ભારતવાસીઓને કેળવણી આપવા માટે એક નિવેદન મોકલ્યું; પરંતુ એના ઉપર બહુ ધ્યાન ન આપાયું. કારણ કે કંપનીના સંચાલકોનું બધું જ લક્ષ હજી વેપાર અને સત્તાની જમાવટ પાછળ જ રોકાયેલું હતું. આજ સમયમાં બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયની પ્રતિભાએ દર્શન દીધા. જુના સંસ્કારો સાથે નવા સંસ્કારો અને નવાં બળોનો સમન્વય કરનાર પહેલા ભારતવાસી તરીકે આ મહાપુરુષનું નામ હિંદની તવારીખમાં અમર છે. રામમોહનરાય અને એમના સહચારી સુધારકોના ઉદ્યોગથી અંગ્રેજી કેળવણી માટે દક્ષિણમાં પહેલી હિંદુ કોલેજ સ્થપાઈ. હિંદુ કોલેજમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ પુરો કરીને નીકળ્યા તેમની પામે આગળથી નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે સરકારી નોકરીના લક્ષ્યાવનારા હોદ્દાઓ મુકાબમાં આવ્યા; અને કોલેજમાં ભણતા માનસ ઉપર એવા સંસ્કાર જમાવી દીધા કે કોલેજનું શિક્ષણ પુરું કરીને સરકારી નોકરી કરવી એમાં જ લાભ, આખર અને શોભા છે. દેશી ભાષા ભણીને પણ સંસ્કારી બની શકાય છે એ વિચાર બહુ મોડો હતો. અંગ્રેજી સિવાય માત્ર સંસ્કૃત અને અરબી ઉપર લોકોની કંઈક આરથા હતી. સંસ્કૃતની પાઠશાળાઓને અને અરબીના મંદિરોમાં સરકાર તરફથી થોડી ધણી મદદ મળતી; પરંતુ અંગ્રેજના શોખ આગળ આ પુરાતન સંસ્થાઓ તરફ લોકો ઉદગ્રસ્ત રહેતા. ધીરે ધીરે આ સંસ્થાઓને મળતી મદદ પણ અંધ થઈ. ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં લોર્ડ મેકેલેએ અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારનું જે જોરદાર સમર્થન કર્યું તેમાં પૂર્વીય સાહિત્ય તરફ ઉપેક્ષાનો ભાવ પ્રગટ કરીને પણ એમણે દેશભાષા દ્વારા શિક્ષણની સંભાવના સ્વીકારી.

પરંતુ વસ્તુરિયતિ એવી હતી કે સંસ્કૃત અથવા અરબી વ્યવહાર યોગ્ય બનાતી ન હતી. વ્યવહારની ચુરકેલીને કારણે જ સરકારી દફતરોમાંથી ફારસી કાઢી નાખીને અંગ્રેજી અને હિંદુસ્તાનીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

એ વખતે હિંદીભાષા બોલતા પ્રદેશમાં જે ભાષાને ગજભાષા બનાવવામાં આવી તે ઉર્દૂ હતી છત્તરો અને અદાબતોની ભાષા ઉર્દૂ નિયત થઈ ગયા પછી પણ વિચારશીલ અંગ્રેજોે સાચી રીતે મમજતા હતા કે એ ભાષા સર્વ માધ્યમો જનતાની નથી, એમાં દેશના પરપરાગત માહિત્યનો મત્ત નથી એટલે અંગ્રેજોે જે પ્રમાણે અદાબતી વ્યવહારને માટે ઉર્દૂ શીખવું આવરણક માનતા હતા તેજ પ્રમાણે એમને પ્રચલિત અને માહિત્યક ભાષા શીખવાની પણ ઉત્કંઠા રહેતી હતી એ વખતે માહિત્યની ભાષા તો ગજભાષા હતી અને એ માન ગજમહાલમાં જ બોલાતી હતી એટલે એ વખતે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં મુમનમાનોના વિસ્તાર માથે દિલ્હીના ખડીમોની શિષ્ટ મધના પગપગ વ્યવહારની ભાષા બનતી હતી અમીન ખુશનાએ વિક્રમની ચૌદમી મદીમાં ગજભાષાના માથે માથે ખડીમોનીમાં નટવીક રચના કરી હતી ઔગઝેમના સમયથી તો કાગમી મિશ્રિત ખડીમોની અથવા ખખનોની માનીમાં સાયરી પણ શરૂ થઈ ગઈ હતી અને એનો પ્રચાર ફારસી જાણુદાંગમાં ખમ વિસ્તરતો ગયો આ પ્રમાણે ખડીમોનીની પાછળ ઉર્દૂ માહિત્ય ઉલ્લસ્ય અને જામ્યુ પન્તુ પાછળથી એમાં વિદેશી (અગ્ની તુર્કી વગેરે) ભાષાઓના શબ્દો વધતા ગયા અને એનો આદર્શ પણ વિદેશી જેવો જ બની ગયો.

ખીજી રીતે મોગલ માત્રાત્મનો ધ્વન થવાથી પણ ખડીમોનીના વિસ્તારમાં મહાય મળી દિલ્હી, આગ્રા, આદિ પશ્ચિમના શહેરોની મમદિ નષ્ટ થતી ગઈ અને લખનૌ પટના અને મુર્શિદાબાદ વગેરે નવી રાજધાનીઓ ચમકી ઉઠી જેવી રીતે ઉગ્ગડ બનતા દિલ્હીને ઊડીને મીર ધશાઅવ્યાખા જેવા અનેક ઉર્દૂ સાયરો પૂર્વ તરફ જવા માગ્યા તેનીજ રીતે દિલ્હી અને તેના આસપાસના પ્રદેશની હિંદુ જાતિઓ આશ્ચર્યજનક ખાતર લખનૌ, ફેજાબાદ, પ્રયાગ, પટના વગેરે પૂર્વના શહેરોમાં કેલાવા માડી આ લોકોની સાથે માથે એમની બોલચાલની ભાષા ખડીમોની પણ સાથે ગઈ મમૂદ અને મુખી શહેરોના લોક મહેનતુ અને ઉઘોગી નથી

ન્ટોતા. વિકાસ એ ત્યાંની મુખ્ય વસ્તુ હોય છે. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઇને આ પૂર્વના ઘડેરામાં પશ્ચિમના વેપારીઓની સત્તા જામતી ગઇ. આ રીતે મોટા મોટા સહેરાના બજારની વ્યવસ્થા બાપા પણ ખડીખોલી બની ગઇ. આ ભાષા અમલી અને આજ્ઞાવિદે ભાષા હતી. કેટલાક લોકોનું એમ માનવું છે કે ખડીખોલીના અસ્તિત્વ અને વિસ્તાર મુસલમાનોને આભારી છે; પરંતુ આ મન બ્રમભૂલક છે. ખડીખોલી એ જુની દિંદી ભાષા જ છે. અદારમી મદીના અંત મુધી સાહિત્યક ભાષા નરીકે તજભાષાનું આધિપત્ય રહ્યું એટલે બિચારી ખડીખોલી એક ખુલ્લામાંજ પડી રહી. ગઇ કે પછમાં એનો ઉપયોગ જ ન થયો. સાહિત્યમાં કોઇ ભાષાનો વ્યવહાર ન થાય એટલા ખાતર એનું અસ્તિત્વ જ નહતું એ દલીલ આપી અને યથાર્થ નથી. ઉર્દૂનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું તે પહેલાં પણ ખડીખોલી પોતાના દેશી રૂપમાં વિદ્યમાન હતી અને દ્રશ્ય છે. સાહિત્યમાં પણ એનો ક્યારેક કોઇ ઉપયોગ કરવું હતું. અકબરના સમયમાં ગંગ કવિએ “ અંદ છંદ વરનન કી મદિમા ” નામક ગઇ પુસ્તકમાં ખડીખોલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. સં. ૧૭૬૦ માં જટમજે ગોરાબાદલની કથા લખી તેમાં પણ રાજાજાની મિથિન ખડીખોલી જ છે. આ દાખલાઓથી જાણ્યો કે અકબર અને જહાંગીરના સમયમાં પણ ખડીખોલી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સિદ્ધ સમાજના વ્યવહારની ભાષા હતી. આ ભાષા ઉર્દૂ નથી. એમાં કેટલાય સંસ્કૃત અને રૂઢિ દિંદી શબ્દોના પ્રયોગો છે.

અકબરની પહેલાં નિર્ણય ધારાના સંત કવિઓ પણ ખડીખોલીનો ઉપયોગ કરતા એનો ઉલ્લેખ ભક્તિ મુગના પૂર્વકાળમાં થઇ ગયો છે.

ખડીખોલીનાં રૂપરંગ જ્યારે મુસલમાનોએ ઘણાંખરાં અદલી નાખ્યાં અને એમાં વિદેશી ભાવો મનપસંદ રીતે લેવા માંડ્યા ત્યારે દિંદી કવિઓની દૃષ્ટિમાં એ મુસલમાનોની ખાસ ભાષાના રૂપમાં આવી. આ કારણથી બપણુ, મુદ્દન વગેરે કવિઓએ મુસલમાની દરજાગેના પ્રસંગોમાં અથવા મુસલમાન પાત્રોના સંભાષણમાં આ ખડીખોલીનો જ વ્યવહાર કર્યો.

છે. મુસલમાનોએ આપેલા કૃત્રિમ સ્વરૂપની સાથે સ્વનંત્ર ખડીબોલીનું આભાવિક રૂપ પણ દેશના ભુદા ભુદા ભાગોમાં પશ્ચિમના હિંદુ વેપારીઓ સાથે ફેલાતું હતું. એના પ્રચારને ઉર્દૂ સાહિત્યના પ્રચાર સાથે કશી નિરપત ન હતી. ધીરે ધીરે ખડીબોલી વ્યવહારની સામાન્ય શિષ્ટ ભાષા બની ગઈ. જે વખતે અંગ્રેજી રાજ્ય ઉત્તર ભારતમાં પ્રતિષ્ઠિત થયું તે વખતે આખા ઉત્તર ભારતમાં ખડીબોલી વ્યવહારની શિષ્ટ ભાષા બની ચુકી હતી.

હિંદી ગદ્યનો વિકાસ.

અંગ્રેજો વિદેશી હતા છતાં એમને સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાનમાં આવી ગયું હતું કે ઉર્દૂભાષા દેશની સ્વાભાવિક ભાષા નથી અને એનું સાહિત્ય પણ જેમાં જનતાના ભાવ અને વિચાર સંધારણા અને સંસ્કૃતિના હોય એવું દેશનું સાહિત્ય નથી. એટલે જ્યારે એમને દેશની ભાષા ગ્રાપ્તવાની ગરજ પડી અને એ ભાષાના ગદ્યની શોધમાં તેઓ પડ્યા ત્યારે એમને એ પ્રકારના પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા પડ્યાં; ઉર્દૂ અને હિંદી. પરંતુ એ વખતનાં ગદ્યના પુસ્તકો વાસ્તવિક રીતે હિંદી કે ઉર્દૂ ગમે તે એક જ ભાષામાં ન હતા. જે વખતે કલકત્તાની ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજ તરફથી ઉર્દૂ અને હિંદી ગદ્યના પુસ્તકો લખાવવાની વ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાં હિંદી ખડીબોલીના બે પુસ્તકો લખાઈ ગયાં હતાં: મુંગી સમુખપ્રજ્ઞાનુ 'સુખસાગર' (ભાગવતની કથાનો અનુવાદ) અને ઈશ્વારજ્ઞાપ્તાનું "રાગ કેતકી કી કહાની." ત્યારથી હિંદી અને બીજા પશ્ચિમનાં શહેરોમાંથી હિંદુ જનતા પૂર્વના શહેરોમાં વિતરી અને વ્યવહારની ભાષા ખડીબોલી બની ગઈ ત્યારથી એ ભાષાના ગદ્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું. ત્યાં મુઠ્ઠી હિંદી અને ઉર્દૂ બન્નેનું સાહિત્ય લગભગ પચ્ચમાંજ હતું હિંદી ભાષામાં પરંપરાગત ધર્મ-ભાષાનો વ્યવહાર ચાલતો આવતો હતો અને ઉર્દૂ કવિતામાં ખડીબોલીનું કારમીઅરખી મિશ્રિત રૂપ પ્રચલિત હતું. જ્યારે ખડીબોલી પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં ચારે તરફ વિતરી ગઈ ત્યારે એની વ્યાપકતા હતી એના કરતા

આભાવિક રીતેજ વધી ગઈ એવે દિદીગઘને માટે એના સીકામા મકાનતા મળવિત દેખાઈ

આ કારણથી સ ૧૮૬૦ માં આ વિવિધમ કોલેજના પ્રમુખ નેન ગિવકાઈસ્ટે દેલીભાપાના ગણપુત્રક નૈયાગ રસવાની અરુથા કરી ત્યાં એમણે હિંદી અને ઉર્દૂના ભુલેજ પ્રબધ કર્યો આ અવધ્યામાથી એ ગુરુત્વ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગિવકાઈસ્ટને તત્ત્ર દિદી ખડીમોનીનું અન્તિત્ર શિષ્ટભાપાના ઉપમા મળ્યું કોઈ વિવિધમ કોલેજના આગરા હુદા લખુલકાએ 'પ્રેમ માગર' અને મદ્ય મિથે 'નાનનોપાખ્યાન' તૈયા કર્યાં. એટલે ખડીમોનીના ગઘની સુરેખ સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠા કરનાર એ વખતે આ લેખકો થયા મુંગી સદાસુખલાલ, મૈથલ હનાઅલ્લાખા, વાનુલયાલ અને મદ્ય મિથ

આ પૂર્વે દિદીગઘનું અસ્તિત્વ કેવા ઉપમા હતું એનો સંક્ષિપ્તમા વિચાર કરી લઈએ હિદી પુત્રકાની ગોધમા ગોખનાથના પછા અથો મળ્યા છે. એ અથોનો નિર્માણકાગ ન ૧૪૦૭ ની આનપામ આવે છે. એમાથી ધણા તો ગોરખનાથના નાંદ પલુ એમના શિષ્યોના છે. પગંતુ કેટલાક અથો એવા છે કે જેમને ગોરખનાથના અથો માની લકાય કેટલાક વિવેચકોએ આ અથોને ગોખનાથના અથો તરીકે સ્વીકાર્યા નથી. તેઓનું માનવું છે કે એ અથો પાછળથી શ્રુતિપરંપરાને આધારે એમના શિષ્યો દ્વારા મગૂકીત અથવા ગચિત છે ગોખનાથ હાથોગના પ્રમુખ આચાર્ય મનાય છે. હાથોગનો એમનો એક અથ મંકૂનમા મળે છે. એનો નમય મ ૧૪૦૦ થી પલુ પહેલાનો જણાય છે. તિબેટ, નેપાળ, મિકીમ આદિ પહાડી દેગોમા ખૌદોની મહાપાન ગાખાના પ્રભાવથી તત્ર અને યોગનો ખલુ પ્રચાર હતો રૈવો અને ખૌદો બન્ને મમાન ભાવથી યોગમાધના કરતા હતા. રૈવો અને ખૌદો વચ્ચેની આ એકરૂપતા નેપાળમા હાથ દેખાય છે.

શોધમાં મળેલા અથવા ગૌરવનાથના ન હોય અને એમના શિષ્યોના હોય. છતાં અથમાં આપેલાં નિર્માણકાળને આધારે તે સં. ૧૪૦૭ ની આસપાસના છે. આ અથમાં એક ગર્ભાશ્રય છે અને એનો લેખક 'પુછિયા, કદિયા' વગેરે કેટલાક પ્રયોગોને આધારે રાજપૂતાનાનો લાગે છે. સાક્ષિત્યની ભાષા નવલભાષા જ હતી એટલે આ પુસ્તકે પણ રાજમાંજ છે. આ ભાષાને કેટલાક તે વ્રજ પણ નથી કહેતા. એને ગમે તે ભાષા માનવામા આવે પણ એ ૧૪૦૭ ની આસપાસની ભાષા છે એમાં બે મત નથી. એનો નમુનો જોઈએ :—

“ શ્રી ગુરુ પરમાનંદ તિનકો દંડવત દં. દે કંમે પરમાનંદ. આનંદ સ્વરૂપ દે. સુરીર જિનિહિકો. નિત્ય ગાએ તેં સુરીર ચેતન્નિ અન આનંદમય હોતુ દં. મ. બુદ્ધા ગૌરિય સો મહંદરનાથ કો દંડવત કરત દોં. દે કંમેવે મહંદરનાથ ? આતમન્યોતિ નિશ્ચલ દં. અનંદકરન જિનકે અર મુલકાર તેં છાદયકે જિનિ નીકી તરહજમં. સ્વામી તુમ્હતો સનગુર, અમ્હતો સિપ. સખદ એક પુછિયા, દયા કરિ કદિયા. મનિ ન કરિયા ગોપ ”

આ ગદ્ય વ્રજભાષાનું પ્રાચીન રૂપ છે. ‘અમ્હ’ ‘તુમ્હ’ સર્વનામ અને અધિકરણનું રૂપ ‘મનિ’ (મનમા) પ્રાચીનતાનાં લક્ષણ છે. આ સં. ૧૪૦૭ ની આસપાસના વ્રજગદ્યનું ઉદાહરણ.

આ ઉપરાંત સમુદાયોપાસનાની કૃષ્ણલક્ષિત શાખામા એ સાંપ્રદાયિક ગદ્ય-ગ્રંથ વ્રજભાષામાં મળે છે: “ ચારામી વૈષ્ણવો કી વાર્તા ” અને “ દોસો આવન વૈષ્ણવો કી વાર્તા. ” આ બન્ને વાર્તાઓ મેદાપ્રજુ વલ્લભાચાર્યના પૌત્ર ગૌસ્વામી ગોકુલનાથની છે. એનો રચનાકાળ સં. ૧૬૨૫ ની આસપાસ મનાય છે. આ કથાઓ બોલચાલની ભાષામાં લખાઈ હતી એટલે એમાં કેટલાક ફારસી શબ્દો પણ આવી ગયા છે. સાક્ષિત્યક નિપુણતા અથવા ચમત્કારની દૃષ્ટિએ નહિ પણ ભક્તોનો અદિમા પ્રકટ કરવાના હેતુથી આ કથાઓ લખાઈ છે. :

પ્રચારના ઉદ્દેશથી લખાતી આ ગદ્ય કંપક સરળ અને વ્યવસ્થિત છે. એ સમય પછી જે ઉત્તરોત્તર વ્રજગદ્યની ઉન્નતિ થઈ હોત તો વિક્રમની અદારમી શતાબ્દિમાં ભાષા સંબંધિ એક દ્વિપ્રમ સમસ્યા ઉપસ્થિત થાત. જેટલી જલદી ખડીખોલીને ગદ્યને માટે સ્વીકારવામાં આવી એ ન થાત. કેટલોક સમય તો વિચાર અને વાદવિવાદમાં જ જાત અને કેટલાક સમય સુધી ગદ્યની બે ધારાઓ સમાંતરે ચાલત. પરંતુ સોળમી સદી પછી વ્રજના ગદ્યની ઉન્નતિ અટકી અને ત્યારપછી જ્યારે ગદ્યની આવરણકતા અનિવાર્ય જણાઈ ત્યારે ઉત્ક્રાંત વજ્રભાષા ન મળી. એટલે તે વખતે પ્રચલિત હતી એ ખડીખોલીને ગદ્યમાં સ્થાન મળ્યું.

ગદ્ય લખવાની રીતનો સમ્યક પ્રચાર ન હોવાને કારણે વ્રજનું ગદ્ય ત્યાં જ અટકી ગયું. વૈષ્ણવવાર્તાઓ પછી દીકાનાં રૂપમાં જે ગદ્ય સર્જાતું તે ધણું જ અવ્યવસ્થિત અને નબળું હતું. એમાં અર્થ અને ભાવને સંબંધ અને સુરેખ રૂપમાં પ્રકટ કરવાની શક્તિ ન હતી. આ દીકાઓ સંસ્કૃતની “પ્રત્યમર” અને કથંબૂતમ્” વાળી દીકાઓની પદ્ધતિ પર રચાતી એટલે એ દ્વારા ગદ્યનો વિકાસ અશક્ય હતો. ભાષા એવી અણધાર અને અધરી બનતી કે મૂળ સમગ્રમ પછુ દીકાના મુખ્યવાક્યામાંથી જ નીકળ્યું મુરકેલ થઈ પડે.

ત્યાર પછી સં. ૧૮૭૨ માં જનકીપ્રસાદે લખેલી ‘રામચંદ્રિકા’ દીકાની પછુ એપી જ દશા છે. સરદાર કવિ છેક અદારમી સદીના અંતમાં ચલા તો પછુ એમની કવિપ્રિયા, રસિકપ્રિયા અને સતસપ્ત ઉપરની દીકાની ભાષા અણધાર અને અસંબંધ છે. એટલે ગદ્યને માટે જ્યાં સુધી ખડીખોલીને સ્વીકારવામાં આવી ત્યાં સુધી ગદ્યનો વિકાસ જ થયો ન હતો.

હવે ખડીખોલીના ગદ્યના આરંભકાળને જોઈએ. ખડીખોલીના નિયમિત અને સુરેખ ગદ્યનાં પ્રણેતા તરીકે ચાર લેખકો-મુંસી સદાસુખલાલ, ઇશા-અલાખાં, લલ્લુલાલ અને સદલભિષ-સં. ૧૮૬૦ ની આસપાસ મળે છે.

૧ સદાશુભલાલ-‘નિયાજ’-દિલ્હીના રહેવાસી હતા. એમનો જન્મ મં. ૧૮૦૩ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૮૮૧ માં થયું. સં. ૧૮૫૭ ની આસપાસ કંપની સરકારના તાબામાં ચુનાર (જિલ્લા મીરજાપુર) માં એઓ એક પદાધિકારી હતા. એમણે હિંદુ અને ફારસીમાં ઘણા પુસ્તકો લખ્યાં છે અને કવિતા પણ બહુ કરી છે. એમણે એમની ‘મુલંઅનુતવારીખ’માં જે લખ્યું છે એ આધારે એઓ ૬૫ વર્ષની અવસ્થા પછી નોકરી છોડીને પ્રયાગ આપ્યા ગયા અને ત્યાં જ બાકીનું જીવન હરિભજનમાં ગાળ્યું. મુંશીએ શ્રીમદ્ ભાગવતનો ભાવાનુવાદ ‘સુખસાગર’ નામથી કર્યો છે. એમના ગદ્યનો નમુનો ખીજ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

મુંશીનું ગદ્ય કોઈ અંગ્રેજ અધિકારીની પ્રેરણાથી લખાયું નથી. એ તો ખિચારા ભક્ત આદમી હતા. એમના સમયમાં હિંદુઓની ખોલચાલની જે શિષ્ટભાષા ચારે તરફ પ્રચલિત જોઈ તેમાં એમણે રચના કરી. એમના ગદ્યમાં ઘણાં અંગ્રેજી શબ્દો તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને એમણે એ ગદ્યના ભાવી સાહિત્યક રૂપનો મંપૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો. મુંશી દિલ્હીના રહેવાસી હોવા છતાં એમણે પોતાના ગદ્યમાં કથાકારો, પંડિતો, સાધુમતો અને હિંદુ જનતામાં પ્રચલિત ખડીબોલીનું રૂપ રાખ્યું.

“સ્વભાવ કરે કે વે દેત્ય કહણા એ. બહુત જાધા ચુકે હુધ. ઉન્હી લોગો એ બન આવે હે. જો બાત મત્ય હોય ” વગેરે પ્રયોગો અત્યંત ખડી-બોલીના પ્રચારની સચના આપે છે.

૨ ઇશાઆવાખા હિંદુના પ્રસિદ્ધ સાયર હતા અને દિલ્હી ઉત્તર ગયા પછી લખનૌમાં વસ્યા હતા. એમના પિતા મીર માશાઅવાખા કાશ્મીરથી દિલ્હી આવ્યા હતા અને ત્યાં શાહી હકીમનું માન પામ્યા હતાં. મોગલ-સમ્રાટની અવસ્થા ગરીબ અને દયામણી થઈ જવાથી હકીમ આદેશ મુશિંદાઆદના નવાબને ત્યાં ચાલ્યા ગયા હતા. ઇશાનો જન્મ મુશિંદાઆદમાં થયો હતો. ખંગાળામાં ત્યારે નવાબ મિર્જાનૌશા આવ્યો ગયો અને ત્યાં

અર્થે મંત્રે ત્યાં ઇંશાને દિવસ આવના અંતુ પડ્યું અને ત્યાં એમણે
સાદઆલમ ખીજાનાં તહેનાન નાંકાગ. ત્યાં મુધી એઆ મોગર દરબારમા
રજા ત્યાં મુધી પોતાનાં અદમ્ય પ્રતિભા અને તેજસ્વી મુદિરબવ વડે
કેટલાક નામચાને શાયરોને માયુ હુકમવા ન દોષું. એક કમનમાય દિવસે
ગુલામકાદિ બોદશાદને અંધ બનાવાને શાહો ખજાનો લુંટી ગયો. ત્યાં
પછી શાયરો અને દરબારીઓનો નિર્વાહ દિવસમા થવો મુઝેલ થઈ પડ્યો.
આ વખતે ઇશાને દિવસી છોડીને લખનાર આવતું પડ્યું. સં ૧૮૫૫ મા
નવાય સઆદત અખીખાના દરબારમા એમનું બહુમાન હતું પરંતુ એક
દિવસ નવાખનાં માથે જરા દિલ્લખા કરી એટલે એમનું વેતન અને
માથોઆણું ખંધ થઈ ગયું. હવેનનો અંતિમ મંમય બહુજ દુઃખમા વિત્યો
અને મં ૧૮૭૫ માં એમનું મૃત્યુ થયું.

ઈશાએ 'હુફ્તબાન ચરિત્ર થા સની કેતકીકી કહાની', નામક કથા મં
૧૮૫૫ અને ૧૮૬૦ ની વચ્ચે લખી એમણે પોતાની ભાષાને ત્રણ
પ્રકારના શબ્દોથી મુક્ત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

બહારની બોલી = અરબી, ફારસી, તુર્કી

ગામઠી = વજ, અવધિ વગેરે

ભાષાખત = મંત્રેન શબ્દોનો મેળ

આ વિશ્લેષણથી એક વાત અપ્પ થાય છે કે ઇશાનો ઉદ્દેશ વિશુદ્ધ
અને દિંદી ખેટીખેટી લખવાનો હતો અને એમા ખીજ કોઈપણ ભાષાની
સેગલેગ ન થઈ જાય એની એમણે ખાસ કાળજી રાખી હતી. આટલી બધી
કાળજી રાખવા છતાં એમા ફારસીની વાક્યરચનાની અસર કેટલેકે કેકાણે
અપ્પ દેખાય છે આરંભ કાળના ચાંદ લેખકોમાથી ઇશાની ભાષા મોંઘી
વધારે વેલક, મગમ અને વહેતી છે.

૩ લક્ષુલાલ આઝાના રહેવાસી અને ગુજગતી આત્મણ હતા. એમનો
જન્મ મં ૧૮૨૦ અમે મૃત્યુ મં. ૧૮૮૨ માં થયું. સંસ્કૃતનું વિગદ જ્ઞાન

એમનામા દેખાવુ નથી પણ હિંદી રૂવિતાનો એમનો અભ્યાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એમનું ઉદ્દેશ્ય રાજા પણ સુંદર હતું. સં. ૧૮૬૦ માં હાલકાસાની ફોટો વિનિયમ કોલેજના પ્રમુખ જોન ગિલક્રાફ્ટના આદેશથી એમણે ખંડીમોનીના ગણમાં 'પ્રેમસાગર' લખ્યો. આ ગ્રંથમાં ભાગવતના સ્ક્રામરકથની કથા વખતે કે ઇશાની જેમ એમણે અસન ખડીમોની વખતની પ્રતિષ્ઠા કરી ન હતી પણ વિદેશી શબ્દોનાં વ્યવહારથી સમક્ષિત અથવા ઔચિત્યભગ ન થાય એના એમણે ખાસ કાળજી રાખી છે. અને આ કાળજી રાખનામા એમના ઉડ ગાને એમને ખૂબ સહાય કરી છે.

મુળી નદાસુખનાને અરબી ફારસી વગેરે વિદેશી ભાષાઓના રાજ પ્રયોગો ન કરીને મન્દૂત મિશ્રિત માધુ ભાષા રખવાનો પ્રયત્ન થયો કે વતવાનની ભાષા મદાસુખના ભાષાથી જુદી પડે છે હિંદી વિવેચકોએ મુળીની ભાષાને શુદ્ધ ખડીમોની અને જનુલાની ભાષાને વજરગિત ખડીમોની કી છે અકબરના નમયમાં ગગ કવિએ જેવી ખડીમોની લખી છે એના જ જાતનો ખડીમોની રખવાનો જનનાને પ્રયત્ન થયો કે બંદ માન એવો જ છે કે ગગે તે વખતે પ્રચલિત ફારસી અને અગ્રી શબ્દોનાં જટિલ ઉપયોગ કર્યો છે અને જનનાને એવા શબ્દોથી પોતાની ભાષા મચાવો ત્રીધો કે જનુલાનનુ ગદ્ય રૂવિતાનો આભામ કરાવે એનું અને મધાવાનાના મમનુ છે નિત્ય વ્યવહારને અનુકૂળ અને સબદ્ધ વિચારધારાને ઉપયુક્ત નથી એવા પણ દેખાત હિંદી વિવેચકોનો મત છે.

જનનાને ઉદ્ધ, ખડીમોની અને જગ એમ ત્રણે ભાષાના ગદ્યમાં પુસ્તકો રચ્યા છે ઉપરી અમનદારોના કહેવાથી એમણે વજરભાષામાંથી ઉદ્ધ અને ખડીમોનીમાં ભાષાતરે પણ કર્યા છે આ ગીતે લખાયેલા પુસ્તકોમાં સિદ્ધાર્મન બતીસી વૈતાલપયોમી શકુતલા નામ માવોર્નિય અને પ્રેમસાગર એ મુખ્ય છે આ ઉપરાંત સવન ૧૮૬૬ માં એમણે દિનોપદેશની કથાઓ (જે પછમાં લખાઈ હતી) ને 'રાજ-

નીતિ' નામના પુસ્તકમાં વજગઘમાં લખીને પ્રકટ કરી. માધવવિલાસ અને સભાવિલાસ નામના વજલાખાના સંગ્રહરચયો પણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. ત્યારબાદ એમણે કલકત્તામાં પોતાની માલિકીનું એક છાપખાનું પણ ખોલ્યું હતું. પરંતુ ત્યારે સં. ૧૮૮૧ માં કોલેજની નોકરી છોડીને પેન્શન ઉપર એઓ આગ્રે ગયા ત્યારે છાપખાનું પણ સાથેજ લેતા ગયા. આગ્રામાં છાપખાનું વ્યવસ્થિત કરીને એઓ ફરી એક વાર કમકમે મળ્યા અને ત્યાં મરણ પામ્યા. છાપખાનાનું નામ 'સંસ્કૃત પ્રેસ' રાખ્યું હતું અને એ પ્રેસદ્વારા સમાવણ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. એમના પ્રેસમાંથી પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોને લોકો ખુબ આદરની દૃષ્ટિથી જોતા અને સત્કારતા.

૪ સદસ મિશ્ર મિહારના નિવાસી હતા. એઓ પણ ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજમાં જ કામ કરતા હતા. જેવી રીતે કોલેજના અધિકારીઓની પ્રેરણાથી લલ્લુલાલે ખડીબોલી ગઘનું 'પ્રેમસાગર' પુસ્તક તૈયાર કર્યું, તેમ સદસ મિશ્રે "નાસકેતોપાખ્યાન"ની રચના કરી. પરંતુ આ બંને પુસ્તકોની ભાષામાં ખુબ અંતર છે. લલ્લુલાલની જેમ સદસ મિશ્રની ભાષામાં વજના રૂપોની ભરતી અને પરંપરાગત કાવ્યભાષાની પદ્યવસીનો સમાવેશ નથી. એમણે વ્યવહારોપયોગી ખડીબોલી લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને એમાં લલ્લુલાલ કરતાં એમને વધારે સફળતા મળી છે. એમના ગઘમાં જુદા-જુદાનાં રૂપો નહિ જેવાં જ છે પણ ઘણે ઠેકાણે પૂર્વી બોલીનાં રૂપોનો ઉપયોગ થયો છે:

ગઘની એક સાથે પ્રતિષ્ઠા કરનારા ઉપર્યુક્ત ચાર લેખકોમાંથી આધુનિક હિંદીનો પુરો આંલાસ મળે એવી ભાષા તો સદસુખવાલ અને સદસ મિશ્રની જ છે; અને આ બંનેમાં પણ સદસુખની સદ્યુભાષા શ્રેષ્ઠ ગણાઈ છે.

સં. ૧૮૬૦ માં હિંદી ગઘની પ્રતિષ્ઠા તો થઈ ગઈ પરંતુ એની આખંડ પરંપરા એ વખતથી ન ચાલી. એની પરંપરા ખ્યાસ. પંત્યાવન. વર્ષ ૧૫૩૧.

રાજા લક્ષ્મણસિંહ અને રાજા શિંખસાહેબ સમયથી અનુદા આપી. સં. ૧૯૧૫ સુધીનો ગાંધી ગંધ રચનાની દૃષ્ટિએ સાવ નિર્ણય છે. સં. ૧૯૧૪ ના બગવા પછી હિંદી ગદ્યસાહિત્યની જે શરૂઆત થઈ તે આજ સુધી અખંડિત છે.

સં. ૧૮૬૦ માં હિંદી ગદ્યનાં જે બીજા વવાયાં એનો એ વખતે ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રચારકોએ સગીન લાંબા લીધો. સિરામપુર એ વખતે પાદરીઓનું મુખ્ય સ્થાન હતું. વિલિયમ કેરી અને બીજા કેટલાક અંગ્રેજ પાદરીઓના ઉદ્દોગથી 'ધ'જીલ'નો અનુવાદ ઉત્તરભારતની ઘણી પ્રચલિત બોલીઓમાં થયો હતો. બાઈબલના અનુવાદ માટે તો એવું કહેવાય છે કે એ અનુવાદ તો ખુદ કેરી સાહેબે જ કર્યો હતો. સં. ૧૮૬૬ માં એમણે 'બેધર્મ નિયમ' નામક હિંદી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને સં. ૧૮૭૫ માં 'સમગ્ર ઇસાઈધર્મ' પુસ્તકનો અનુવાદ પુરો થયો. આ ખ્રિસ્તી અનુવાદોએ સદાશુભ અને લાંબુ-લાંબની ભાષાને જ આદર્શ તરીકે સ્વીકારી અને ઉર્દૂ પંથાને બીલકુલ દૂર રાખ્યું. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે જનતામાં ખ્રિસ્તીઓને પોતાના મતનો પ્રચાર કરવો હતો એમાં ઉર્દૂ પ્રચલિત ન હતી. જે ભાષામાં સાધારણ હિંદુજનતા પોતાની કથાવાર્તા સાંભળતી એજ ભાષાનું અવલંબન ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોએ આવશ્યક માન્યું.

ખ્રિસ્તીઓએ પોતાના ધર્મપુસ્તકોમાં ફારસી અને અરબીના શબ્દો કરતાં ગામડી હિંદીના વધારે શબ્દો મુક્યા છે. ખ્રિસ્તીઓની શૈલી લાંબુલાંબ કરતાં જરા વિદ્યક્ષણ લાંબે છે; અને એનું કારણ અંગ્રેજી ભાષાની રચના 'શૈલીનું' અનુકરણ છે. જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હોય તેની નૈસર્ગિક શૈલીની હથોટી અનુવાદકને સિદ્ધ નથી હોતી ત્યારે એમાં દેકણે દેકણે રસક્ષતિ અને ઔચિત્યભંગ થાય છે. આટલું જતાં પણ ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રચારકોએ શુદ્ધ હિંદી વાપરવાની કાગળ રાખી છે.

સં. ૧૮૯૩ માં સિરામપુર પ્રેસ 'તરફથી : હાઉડ કે ગીન' નામક એક પુસ્તક છપાયું. ત્યાર પછી ઘણાં શહેરોમાં બાંગ્લોના શિક્ષણ માટે 'ખ્રિસ્તી-

ઓએ નાની મોટી નિરાળા શરૂ કરી અને શિક્ષણને આવશ્યક પાઠ્ય પુસ્તકો પણ રચવા માગ્યા. આ પુસ્તકોની ભાષા પણ સરળ હિંદી જ રહેતી. આંધ્રા, મિરજાપુર, મુગેર વગેરે એ વખતે ખ્રિસ્તીઓનાં પ્રચારનાં મુખ્ય યાત્રાઓ હતા.

અંગ્રેજ શિક્ષણને માટે કેટલેક ટેકાણે માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપરાંત કોલેજો પણ સ્થપાઈ હતી અને એમાં અંગ્રેજીની 'સાયેન્સ' અને 'હિસ્ટ્રી' શિક્ષણ પણ અપાતું હતું. એટલે સં. ૧૯૦૦ પહેલાં જ પાઠ્ય પુસ્તકોની આવશ્યકતા જણાઈ. આ આવશ્યકતાને પહેાંચી વળેલા પાઠરીઓએ આગ્રામાં સં. ૧૮૮૦ માં 'મુલશુક-ઓસાઈટી' ધ્યાપી અને એ 'સંખ્યા' દ્વારા સં. ૧૮૯૪ માં હંસાંડના ઇતિહાસનો અનુવાદ અને સં. ૧૮૯૬ માં માસ મેઈન સાહેબના પ્રાચીન ઇતિહાસનો 'કથાસાર' નામનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયાં. 'કથાસાર'ના અનુવાદક પંડિત રતનલાલ હતા. આ બંને પુસ્તકોની ભાષા શુદ્ધ અને સરળ છે.

આગ્રાની એ ઓસાઈટી માટે સં. ૧૮૯૭ માં પંડિત ઓંકાર ભટે 'બૂગોલસાર' અને ૧૯૦૪ માં પંડિત બલિલાલ શર્માએ 'રસાયન પ્રકાશ' લખ્યાં. કેલકત્તામાં પણ આવી એક બુકસોસાઈટી સ્થપાઈ અને એણે પણ સં. ૧૯૦૩ માં 'પદાર્થ વિદ્યાસાર' વગેરે વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આ પ્રકારે કેટલીક ગ્રામ્યમાળાઓ પણ મિશનરી છાપખાનાઓમાંથી નીકળી. સં. ૧૮૯૭ માં અરહાબાદ મિશનપ્રેસે પ્રસિદ્ધ કરેલી આજમગટ રીડર એનું દર્શાવ છે.

સં. ૧૯૧૦ ની આસપાસ 'મિર્જાપુરમાં ખ્રિસ્તીઓનું' એક 'ઓરિન્ટ પ્રેસ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું; અને એમાંથી શેરિંગ સાહેબના સંપાદન હેઠળ બૂચરિંગ દર્પણ, બૂગોલવિદ્યા, મનોરંજક વૃત્તાંત, જંતુપ્રબંધ, વિદ્યા-સાગર, વિદ્યાન સંમહ વગેરે શિક્ષણ વિષયક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. આ પુસ્તકોના સંવતો ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૬ ની વચ્ચેના છે. ત્યાર પછી મિશન

સામાયિકીઓ અને જાપાનાઓ દ્વારા નિયમિત રીતે હિંદીગદ્યમાં પુસ્તકો લખાવા માંડ્યો. ગદ્ય ઉપરાંત કેટલાંક ભજનો પ્રાકૃત શિબીઓએ રચ્યાં છે. આવા ભજનો રચનારાઓમાં દેશી ખિસ્તીઓ ઉપરાંત આપી અને બ્લેન નામના અંગ્રેજ પાદરીઓ પણ પ્રસિદ્ધ છે. એમનાં ભજનો દેશી ખિસ્તીઓમાં ખુબ પ્રિય અને પ્રચલિત થઈ ગયા છે. આ રીતે હિંદીગદ્યનાં પ્રચાર અને વિકાસમાં શિબીઓનો નમુનેદાર અને મંગીન ફાળો છે.

કેટલાક સહેજેમાં જાપાના શરૂ થઈ ગયા હતા અને સામાયિકીપત્રો નરહ પણ લોકોનું ધ્યાન ગયું હતું. બંગાળમાં કેટલાંક અંગ્રેજો અને બંગાળી પંત્રો પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યા હતાં; અને એના વાચકો પણ મળી ગયા હતા. પરંતુ હિંદીની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. મરઠાની રહેમથા ખટ્ટીમાંથીનું અરબીદારરીમય સ્વરૂપ લખવા વાચકોની અદ્યક્ષતા લાખા બનીને સૌની અમલ આપ્યું હતું. આશ્ચર્ય અને માનઆખરની દૃષ્ટિએ ઉર્દૂ બાથુવું અનિવાર્ય બના ગયું હતું. દેશભાષાના નામ હેઠળ બાળકોને પણ ઉર્દૂનીજ ફળવણી મળતી હતી. ઉર્દૂ ભણેલા લોકો જ શિક્ષિત કહેવાતા હતા. હિંદીનો કાવ્ય પરંપરા યદ્યપિ રાજદરબારના આશ્રય નીચે મરવાને વાંકે જવની હતી પરંતુ એના વાચકો અને સાહનારાઓ ઘટના જતા હતા. નવા ફળવાચકો લોકોને એની સાથેનો સંબંધ આઠો થતો હતો. આવા પ્રતિકુળ મંજેગોમાં પછે ઉર્દૂ ભણેલા હિંદુ લોકોની સહાનુભૂતિ ધર્મભાવનાને કારણે પોતાનો પુરાનન સાહિત્ય તરફ ઠંઠક હતી. તુલસીદાસની રામોપણ અને ચરણસનાં ભજનો વિના એમને પણ એન પડતું નહતું. શ્રૃંગારી કવિતા પણ શોખનું નિમિત્ત બની રહી હતી. આવી કંઈક પરિસ્થિતિનું વર્ણન કવિઓએ એવા બાથુ બાથુકુંદ લખે છે:—

“ જે લોકો નાગરી અક્ષરો શિખતા હતાં તેઓને વિવશ બનીને ફારસી અક્ષરો શિખવાં પડ્યા અને હિંદી ભાષા ઉર્દૂના કદમોમાં મમર્ષણ કરતી આવી. માત્ર દેવનાગરી અક્ષરોમાં જે તુડી ટુડી ભાષા લખાની એજ કંગાલ હિંદીનું સ્વરૂપ સમજાતું ”

સં. ૧૯૦૨ માં રાજા શિવપ્રસાદે પોતાના પ્રિય હિંદી તરફના પક્ષપાતને કારણે કાશીમાં બનારસ અખ્યાર નામક છાત્ર શરૂ કરાવ્યું. આ છાપાના વાંચનાર શિક્ષિતો હતા પરંતુ એમની ભાષા ઉર્દૂ હતી; એટલે પત્રની ભાષા પણ નાગરી અક્ષરોમાં ઉર્દૂ જેવી જ રાખવી પડી.

આ પ્રયત્નથી હિંદીને જોઈએ તેટલું જગ ન મળ્યું. અને જનતામાં પણ એનો પ્રચાર ન વધ્યો. એટલે કાશીમાંથી બાણુ તારામોહન મિત્ર વગેરે ઠેઠલાક હિંદી પ્રેમીઓના પ્રયત્નથી 'સુધાકર' નામનું ખીલું પત્ર સં. ૧૯૦૭ માં શરૂ થયું. આ પત્રની ભાષા કંઈક હિંદી કહી શકાય એવી હતી, પણ એનું આયુષ્ય વધારે વખત ટક્યું નહિ. સં. ૧૯૦૯ માં આગ્રાથી મુંગી સદાસુખમાલના પ્રબંધ અને સંપાદન હેઠળ 'શુદ્ધિપ્રકાશ' નીકળ્યું અને ઠેઠલાંક વર્ષ ચાલ્યું. મુંગી પ્રથમના ગદ્ય લેખકોમાં માનભયું સ્થાન ભોગવતા હતા એટલે એમની શૈલીનો આદર થયો.

સં. ૧૯૧૧ માં ચાંસ વુડે એક આયોજનપત્ર તૈયાર કર્યું અને એમાં ગામડાઓમાં અને કસબાઓમાં દેશી ભાષાની નિશાળો કાઢવાની વ્યવસ્થા કરી. આ વ્યવસ્થાનુસાર જ્યારે નિશાળો અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે હિંદીના પ્રશ્ને પાછું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. અદ્યક્ષોની ભાષા તરીકે ઉર્દૂને સ્થાન મળી ચુક્યું હતું પરંતુ એ ભાષા સામાન્ય જનવર્ગની ભાષા નથી એ સત્યની સૌને જાણ હતી. જેમ નાગરીલિપિનો ત્યાગ એ અશક્ય વાત હતી તેમ હિંદી સાહિત્ય તરફ પણ બેરુકાર ધવાય એવું નહતું. એટલે અદ્યક્ષની ભાષા ઉર્દૂ રહેવા છતાં નિશાળોના શિક્ષણમાં હિંદીને સ્થાન આપવું જ પડ્યું. કવિતાની સમૃદ્ધિ તો જલકાતી હતી એટલે એનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ સ્વીકારવું પડ્યું, પરંતુ મળતી ભાષા માટે ખેંચતાણુ શરૂ થઈ. આ ખેંચતાણુના નાણુક સમયમાં રાજા લક્ષ્મણસિંહ અને રાજા શિવપ્રસાદ જેવા હિંદીપ્રેમીઓએ આ સવાલ હાથ ધર્યો.

સં. ૧૯૧૩ માં રાજા શિવપ્રસાદ કેળવણી વિભાગમાં ઇન્સપેક્ટરના.

પદ પર નિર્માણ. એ વખતે બીજા વિભાગોની જેમ કેળવણી વિભાગમાં પણ મુસલમાનોનું જોર હતું. એમને હંમેશા લખ રહેતો કે નોકરીને માટે 'ભાખા' (હિંદીને મસ્કરીમાં ભાખા કહેતા) શિખવાનો વખત ન આવે તો સારું. એટલે એમણે ઉર્દૂની સાથે હિંદીના શિક્ષણનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો. અદાલતી ભાષાને આગળ કરીને એમણે નવા બોજનો અસ્વીકાર કરવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. હિંદીને હિંદુઓની ધાર્મિક ભાષા કહીને નીચે પાડવાનો અખતરો પણ કરી નેચો. આવા કપરા સંજોગોમાં રાજા શિવપ્રસાદને હિંદીના રક્ષણ માટે ખુબ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો. જ્યારે જ્યારે હિંદીનો સવાલ આવતો ત્યારે ' મુસ્લિમ જખાન ' કહીને ઉર્દૂ ભણેલા લોકો એને સખત વિરોધ કરતા. એટલે રાજા સાહેબને એક એવી ભાષાનો આશ્રય લેવો પડ્યો કે જેમાં થોડા ઘણા કારસી સળેડે પણ આવી શકે. સાહિત્યના અભ્યાસક્રમ માટે તે વખતે પુસ્તકો નહતા. એટલે સૌથી પહેલા રાજા શિવપ્રસાદ અને એમના બે મિત્રો પંડિત શ્રીલાલ અને પંડિત બંસીધર પાઠ્ય પુસ્તકો લખવાના ઉદ્યોગમાં પડ્યા. રાજા સાહેબે અભ્યાસક્રમને ઉપયોગી " રાજા બોજ કા સપના, વીરસિંહ કા વૃત્તાંત, આલસિયોકા કાડા વગેરે પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. અને એમની પ્રેરણાથી પંડિત બંસીધરે પણ સં. ૧૯૧૩ માં ' ભારતવર્ષીય ઇતિહાસ ' અને ' ઇલિકા પરિપાટી ' તથા સં. ૧૯૧૪ માં ' જગત વૃત્તાંત ' નામક પુસ્તકો લખ્યાં. શિવપ્રસાદે પહેલા થોડાક પુસ્તકોની ભાષા બોધપૂર્વક હિંદી જ લખી. પરંતુ એમનાં પાછળના પુસ્તકો (ઇતિહાસ તિમિરનાથક વગેરે) જોતા જણાય છે કે એમણે પણ પાછળથી ઉર્દૂનો વધારે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો અને છેવટના પુસ્તકોની ભાષા તો એકદમ ઉર્દૂ જ બની ગઈ. ' માનવધર્મસાર ' માં શુદ્ધ હિંદી છે, ' શુટકા ' માં પણ એવી જ શુદ્ધ અને સરળ હિંદી મળે છે પરંતુ સં. ૧૯૧૭ પછીનાં એમના પુસ્તકોમાં ઉર્દૂપણું વધી ગયું. એનું કારણ ગમે તે હો પરંતુ લોકવાયકા એને સરકારી નીતિનું પરિણામ કહે છે. ઇ. સં. ૧૮૬૪ માં લખેલી ' ઇતિહાસ તિમિર નાથક ' નો અંગ્રેજી

અમિકામા તા એઓ પોતે મળુને છે કે એમણે પૈનાવ પનીસો નો
ભાગાનુ અનુકરણ કર્યું છે

૫૧

.. પૈનાલ પચીમી લક્ષ્મીનાની રૂનિ '૩ અને એના ભાષા ઉપર છે
એવો ઉત્પન્ન આમગ આવી ગયો છે એટલે ભાષા સખધી જે સિદ્ધાંત
પ્રતિપાન કરવાની રાજ્ય સાહેમે હામ બીટી અને વિરોધો મળેગા, વચ્ચે
કાર્ય કરવાના કુનેહ રાખી એમા એમને બહુ યશ અને મદદગતા ન મળ્યા.
ભાગામા વિરલી નત્વ આવે એટલે એનું નવાભાવિત મૌદર્ય નદ્ય થાય
એ નપદ વાત-છે મગજ ભાષામા જે રચના અને શબ્દોમા જે મૌદ-
ર્યનો ભાવ મળે છે એ દેશનો પ્રકૃતિ અનુસાર હોય છે આ પ્રતિ
નિમાણમા જે ગીતે દેશના ઐતિહાસિક રૂપ રંગ આચાર વિચાર આદિનો યોગ
રહે, એજ પ્રમાણે પદપરાધી ચાલતા આવતા માલિન્યને માટે પણ
હોય છે આવશ્યક એટલા મનુષ્ય શબ્દોના સુમેગથો ભાગાનું જે ગચિર
સાહિત્ય-રૂપ એકના વર્ધથી મધાણુ હતુ એને જેણે એક વિદેશી
રૂપ ગવાગો ભાગાને પરાણે જીવનમા સાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ
અમલવિત હતુ આ વિમલાદિતા ધણાને અમની દના નથુ એને
જીવવાનું કોઇનામા સામર્થ્ય ન હતુ આ અગિને પ્રમગે નજી ન મળ્યું
નનું પ્રચ્છાન કર્યું મ ૧૯૧૮ મા એમાને પ્રજા દિનેરી નામનું એક
સાતવારિયુ આગ્રાથો પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને એની ભાષા નવ નગર અને
સ્વાભાવિક દિલ રાખી આ ઉપરાંત સ ૧૯૧૯ મા 'અનિચાન રાકલન' નો
મગસ અને શુદ્ધ દિલ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો આ ત્રયતને નેકિએ
વધારી લીધો અને 'હિંદી' ના 'હિંદીપચ્ચ' માટે લાંબની આજો ખુરી
ગજ સાહેમે એ વખતે જે ભાગ જનના સમક્ષ મુખી એનું આ ઉપદેશ
એમની સદગતિનાં સાખ પુરે છે—

અનસમા (પ્રિય બહસે જે સખી ' મેં બી ઇમી મોચ વિચારમે
અમ ઇસમે પૂછુગી (પ્રગટ) મહાતમા ! તુમ્હારે મધુ વચના કે

વિશ્વાસમે આદર મેરા છુ યહ પુઝને ચાહતા હૈ દિ તુમ ફિસ ગજવરાં કં
મુમલુ હો, ઓઁ કિમ દેશ હી પ્રજાકો વિરહમે આજુલ છોડ યહો પધારે
ગે ? કયા ગમ્મ હૈ મિત્ત મે ગુમને અપને કોમન ગાત ફા કમિન તપોવનમે
આદર પિડિત કિયા હૈ ”

આ ભાષા ના અને મગ્ગ હાવા છતાં આદરિતમા ચિન્કાળથી વપ-
નતા મંદુરતાના કેટલાક રસસિદ્ધ શબ્દોના મુમેળથી બની છે. ‘મધુવન’
મા ગદ્યાનુવાદમા પણ આવી જ મધુર ભાષાનો વ્યવહાર થયો છે

આ ભાષા રાજા શિવપ્રસાદને પણ ખુબ ગમી એટલે એમણે એમના
ગુપ્ત’ મા ખીજા કથાનકોની માથે ‘સાકુતલ’ માથા પણ કેટલો
ભાગ મુખ્યે આવી જાનની ગુપ્તકાના મંડુગયવી આવૃત્તિ મ ૧૯૨૪
મા પ્રસિદ્ધ થઈ

મ સુક્ત પ્રાત્તમા જેમ રાજા શિવપ્રસાદ કેળવણી વિભાગમા રહીને
હિંદીની કદને કદ મેવા કન્ટા હતા તેમ પંજાબમા જાણુ નવીનચંદ્ર ગોપાલ
નામ આવે છે મ ૧૯૨૦ અને ૧૯૩૦ ના વચગાળામા, નીન બાણુએ
જુદા જુદા વિષયો ઉપર ઘણા હિંદી પુસ્તકો તૈયાર કર્યા અને ફગવ્યા.
પંજાબમા જ્ઞાનિસ્રણના પ્રચારકોમા એમનુ મુખ્ય ન્યાન હતુ આ પુસ્તકો
અભ્યાસક્રમમા ઘણા વખત સુધી રહ્યા આ ઉપરાંત ત્યાના સુધારકોમા
પણ એમનુ બહુ માન હતુ એટલે આ મંત્રોગોનો લાભ લઈને એમણે
કેટલાક છાપાઓ પણ શરૂ કર્યાં આ છાપાઓમા ‘જાન પ્રદાયિની પત્રિકા’
મુખ્ય હતી એમા કેળવણી અને મામાન્ય જ્ઞાન મળી લેખો આવતા આ
પત્રિકા હાલ ગુદ હિંદી ગદ્યના વિકાસમા ખુબ મહત્વ મળી

શિક્ષણના આદ્યનની માથે સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર ગરકા અર્થે
ધાર્મિક આદ્યનો પણ શરૂ થયા પેગંબરના એકેશ્વરવાદની તરફ નવા
શિક્ષિત વર્ગનો ઝુકાવ જોઈને સ્વામી દ્વૈનદ સરસ્વતીએ વૈદિક એકેશ્વરવાદનો
વિજયધોષ કર્યો મ ૧૯૨૦ થી એમણે અનેક નગરોમા પગિશ્રમણ ઝરીને

જ્ઞાત્રાર્થ, વાતચિત અને વ્યાખ્યાનો ઠારા વંદિક ધર્મની વીરહાક પાડી-
આ વ્યાખ્યાનોની ભાષા સ્વામીજીએ શુદ્ધ હિંદી જ રાખી હતી. ‘સત્યાર્થ
પ્રકાશ’ પણ સ્વામીજીએ શુદ્ધ હિંદીમાં જ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને વેદભાષ્યે પણ
મૂળ સાથે એજ હિંદીમાં રચ્યાં. સ્વામીજીના અનુયાયીઓ હિંદીને ‘આર્યભાષા’
કહેતા. દયાનંદ સરસ્વતીએ સં. ૧૯૨૨ માં ‘આર્યસમાજ’ની સ્થાપના
કરી અને સમાજના અનુયાયીને માટે હિંદીનો અભ્યાસ ફરજિયાત મનાયો.
સંયુક્ત પ્રાતના પશ્ચિમી જીવાઓમાં અને પંજાબમાં ‘આર્યસમાજ’ના
પ્રભાવથી હિંદીગણનો પ્રચાર ખુબ જ વધ્યો. પંજાબી ભોક્ષીમાં લિખિત
સાહિત્ય બહુ ન હોવાને કારણે અને મુસલમાનોના અધિક સંપર્કથી
પંજાબીઓની લખવા વાંચવાની ભાષા ઉર્દૂ બની ગઈ હતી. આજે પંજા-
બમાં હિંદીની જગ જો ધર કરી ગઈ છે અને એનો જો વિસ્તાર સધાયો છે
એનો યશ સ્વામીજીને, વરે છે.

સં. ૧૯૨૦ માં વિલક્ષણ પ્રતિભાસાળી વિદ્વાન પંડિત શ્રદ્ધારામ
ટુધૌરીનાં વ્યાખ્યાનો અને કથાઓની તેજસ્વી શરૂઆત થઈ. જાલંધરના
પાઠરી ગોકુલનાથના વ્યાખ્યાનોના પ્રભાવથી કપુરથલા નરેશ મહારાજન
રખુધીરમિહજી ખિસ્તીધર્મ તરફ દગતા હતા. શ્રદ્ધારામને ખબર પડતાં જ
એઓ કપુરથલા પહોંચ્યા અને મહારાજના બધા સંશયોનું સુંદર સમાધાન
કરીને પ્રાચીન વર્ણાશ્રમ ધર્મનું એવું ભવ્ય નિરૂપણ કર્યું કે મહારાજ અને
લોકો મુગ્ધ બની ગયા. આ ઉપરાંત આખા પંજાબમાં એમના પરિશ્રમજીની
અને ઉપદેશની લોકસંઘ ઉપર ન બુંસાપ એવી છાપ પડી. એમણે ઘણે
હેકાણે ધર્મસલાઓ સ્થાપી અને ઉપદેશોકો નૈયાર કર્યાં. કેટલાંકે પુસ્તકો
એમણે પંજાબી અને ઉર્દૂમાં પણ લખ્યાં પરંતુ મુખ્ય પુસ્તકોની ભાષા તો
શુદ્ધ હિંદી જ રાખી. એમના મુખ્ય અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ ‘સત્યામૃત પ્રવાહ’ની
ભાષા પ્રૌઢ અને સુંદર છે. શ્રદ્ધારામ સ્વતંત્ર પ્રતિભાસાળી પુરૂષ હતા અને
વેદશાસ્ત્રના મથાર્થ અભિપ્રાયને નિર્ભય રીતે કહી દેતા. આ કારણે સ્વામી
દયાનંદ સાથે પણ એમને કેટલોક વિરોધ રહેતો. છતાં પણ એ

ન્યાં મુધી જીવ્યા ત્યાં મુધી પંજળબની હિંદુ જનતાએ એમને 'ધર્મના ચર્તલ' માનીને સન્માન્યા.

અદ્વારામ પદારચના કરતાં પશુ એમનું ઘેણું ખરું સાહિત્ય ગદ્યમાં જ છે. અને ગદ્યના વિકાસના આરંભમાં એમનાં પુસ્તકોએ જગત્પર સદાય કરી છે. સં. ૧૯૨૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક 'આત્મપચીસી' અને ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા 'તત્ત્વદીપક, ધર્મરક્ષા, ઉપદેશ સંગ્રહ' વગેરે પુસ્તકો એમના હિંદી પ્રેમનાં ઉદાહરણો છે. એમણે પોતાનું જીવનરૂત લખ્યું છે પણ આજે એ મગતું નથી. આ પુસ્તકો ઉપરાંત એમણે 'ભાગ્યવતી' નામક આમાજિક નવલકથા પણ સં. ૧૯૩૪ મા રચી અને એ ખુબ્બ લોકવિખ્યાત બની. સં. ૧૯૩૮ મા એમનું મરણ થયું.

રાજા લક્ષ્મણસિંહના સમયમાં જ હિંદી ગદ્યની ભાષા એ પોતાના ભાષી રૂપના દર્શન કરાવ્યાં હતા. હવે તો એવા સમર્થ લેખકોની આવરયક્તા હતી કે જેઓ પોતાની સર્જક પ્રતિભાના સાંમર્થથી એને સુવ્યવસ્થિત અને પરિમાર્જિત કરીને એમાં સંસ્કારી જનતાની રચિ અનુસાર સાહિત્યવિધાન કરે. આવે મમયે હિંદીના સુભાએ ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રનો ઉદ્ધ થયો.

ભારતેંદુનો પ્રભાવ સાહિત્ય અને ભાષા બંને પર ઘેરો પડ્યો. એમણે ગદ્યની ભાષાને પરિમાર્જિત કરીને સ્વચ્છ, મધુર અને વહેતી બનાવી એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર હિંદી સાહિત્યને એક નવા માર્ગ ઉપર ખેંચી આવ્યું. એમના ભાષાસંસ્કારની મહત્તાને કેળવાયલા લોકસંઘે હર્ષથી વધાવી લીધી અને એમને વર્તમાન ગદ્યના પ્રવર્તક માન્યા. મુંશી સદાસુખની ભાષા સાધુ હોવા છતાં પાંડિત્યભરી હતી, લઘુલક્ષમાં પ્રજાભાષના સંસ્કારો હતા, સદલ મિશ્રમાં પૂર્વપિણુ દેખાતું; ગળ શિવપ્રસાદની ભાષામાં ઉર્દૂ તરફનો ઝુંકાવ રપટ હતો અને રાજા લક્ષ્મણસિંહની ભાષા સ્વચ્છ અને મધુર હોવા છતાં એમાં આગ્રાની બોલચાલની ભાષાનાં કેટલાક રૂપો સમાઈ ગયાં હતાં. ભાષાનું નિખારેલું,

શિષ્ટ, સામાન્ય અને સુંદર રૂપ તો ભારતેંદુના કલા જગ્યાએ જ પ્રકટ થયું-
પદ્મની વજ્રભાષામાં પણ એમણે કેટલાક નવાં સુંદરગે આપ્યા. પ્રાચીન-
નકામાં અને નળગા દાખો કાઢી નાખીને કાવ્યભાષામાં મહાપ્ર અને
કાલિ આપ્યા.

પરંતુ ભારતેંદુનું સૌથી મોટું કાર્ય તો એમણે સાહિત્યનો નવો માર્ગ
ઉઠાડ્યો અને એને સંસ્કારી જનતાના શ્રાદ્ધચર્યામાં લઈ આપ્યા તે જ. નેત્રી
કેળવણીની અસર વડે સમાજની વિચારધારા પલટાઈ હતી. સામાજિક
પુનઃવધાન અને દેશભક્તિનો જોખનો સહસ્ય લોકોના અંતરમાં જાગીને
સ્થિર થતી હતી. કાગળના પ્રવાહની સાથે લોકસંધર્મની વિચારધારા ધસડાની
હતી પણ સાહિત્ય પાછળ પડ્યું હતું. ભક્તિ, શ્રદ્ધા વગેરે પ્રાચીન દંડની
કવિતાના વર્ણણે હજી દિશા બદલી ન હતી. કેળવણી વિષયક પુસ્તકો, છુટાં
છવાયા પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં પરંતુ દેશકાળને અનુકૂળ સાહિત્ય સર્જનનો
કોઈ વિશદ પ્રયત્ન થયો ન હતો. બંગાળમાં સમાજના નવા ભાવ અને ગચિના
પ્રતિબિંબ સર્માં નાટકો અને નવલકથાઓના સર્જનની શરૂઆત થઈ
ચુકી હતી; પણ હિંદી સાહિત્ય હજી પ્રાચીનતાના પાળ ઓળંગી રાખ્યું ન હતું.
આ રીતે જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચેના અંતર અને વિસંવાદિતા ભારતેંદુ
નાં સમ્યક પ્રયત્નથી દૂર થયાં. સાહિત્યમાં નવું દૃષ્ટિબિંદુ, નવો આદર્શ, નવું
લક્ષ્ય અને નવું ધડતર એ બધા સરિશ્રદ્ધાના પ્રતાપ અને ધનિભાનાં કાં
પરિણામ કહેવાય.

સં. ૧૯૨૨ માં એઓ પોતાનાં પગિવાર સાથે બંગલનાથપુરીની
યાત્રાએ ગયા. એ યાત્રા વખતે બંગાળી સાહિત્યમાં થએલાં નવાં પ્રસ્થાન
અને પ્રગતિ જાતે જોયાં. બંગાળી સાહિત્યમાં એમણે નવાં દંડનાં સામા-
જિક, અંતિદાસિક, અને પૌરાણિક નાટકો તથા નવલકથાઓ જોયાં અને
હિંદી સાહિત્યમાં એવા પુસ્તકોનો અભાવ એમને આવ્યો. સં. ૧૯૨૫ માં
એમણે 'વિદ્યાસુંદર નાટક' બંગાળીમાંથી અનુવાદ કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ

અનુવાદમાં જ એમણે પોતાની મુદ્રા અને નુકાળ ગદ્યલેખીનો પરિચય કરાવ્યો. એજ વર્ષમાં જનમમાજની માહિત્યક વૃત્તિને પોષીતી અને કેળવતી 'કવિવચન સુધા' પત્રિકા એમણે પ્રકટ કરવા માડી મં ૧૯૩૦ માં 'આજ્ઞામોધિની' પત્રિકા દ્વારા નારીશક્તિને અર્પણ વિધિની ચર્ચા આપી અને તરત જ જીવનના મધ્યક વિકાસમાં પ્રેરક અને ઉપયોગી થાય એવું માહિત્ય પ્રમિદ્ધ કરવા 'હરિશ્ચંદ્ર મેગેઝિન' ની ગરબાન ઠરી થોડા વખતમાં એનું નામ બદલાઈને 'હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રિકા' થયું હિંદી ગદ્યનું પરિપૂર્ણ રૂપ 'ચંદ્રિકા' દ્વારા દેખાતું અને વિકાસ પામ્યું જે હિંદીને પિંડી રમિકાએ પોતાની વિભૂતિ માની જેને જનતાએ ઉલ્લેખપૂર્વક 'સાધથી અનાની લીધી એ હિંદીના દશન ચંદ્રિકા' એ કરાવ્યા ભારતે દુઝે પોતે પણ નતન હિંદીનો ઉત્થકાળ આ મમયને જ માન્યો છે

આ 'હરિશ્ચંદ્રીચંદ્રિકા' ના આવિર્ભાવની માથે માથે નવા વેબકે પછી બહાર આવ્યા 'ચંદ્રિકા' ની આગળ પાછળ એક નાનુગ નેખકમડળ જનમી ગયું. મુસ્લી જવાબાપ્રસાદ, બાણુ તોનાગમ અને મગી દામતા પ્રમાદ ભારતે દુનિા પ્રિય મહત્વારીઓ હતા ન્વ પડિત બદગીનાગપણુ મોધરીએ ભારતે દુનિા મ પાદનકવાના ખુન વખાણુ વ્યા ૮ ભારતે દુનિા પહુંધુ મૌચિક નાટક 'વૈદિની હિંમા હિંમા ન ભવતિ' મ ૧૯૩૦ માં પ્રસિદ્ધ થયું આ પ્રદમનમાં ધર્મ અને ઉપામનાને નામે મમાજમાં પ્રચલિત અનાચારને મચોટ અને માર્મેક રીતે મળુ ક્યા ગજન શિવપ્રસાદને નજર મમક્ષ ગખીને ખુશામતીઆઓ અને અર્ચારી માણુમોના અભાવનું એમણે વાસ્તવિક વર્ણન કર્યું અદેશપ્રેમાં ભાગતે દુ ઉપર પાછળથી સરકારની જે ખફખી ઉતારી એનું કારણ રાજ્ય શિવપ્રસાદ મનાક છે આ નાટક ઉપરાત કપૂર મજગી, મત્ય હરિશ્ચંદ્ર, ચંદ્રાવતી નાટિકા, ભારત દુદશા, અંબેર નગરી, નીલહેરી, મુદ્રારાક્ષમ અને દુર્લભઅધુ એ ભાગતે-દુના લોકવિખ્યાન નાટકો છે

ભારતેન્દુએ નાટકો જ વધારે રચ્યા છે, પરંતુ સાહિત્યના ખીંગા ક્ષેત્રમાં પણ એમના મર્જનો અગત્યનું ધ્યાન લે છે. 'કારમીર કુસુમ' 'આદ્યાદ સ્પર્શ' વગેરે ગ્રંથો લખીને એમણે ઇતિહાસ રચનાનો માર્ગ ખતાવ્યો. ઇવનના છેલ્લા દિવસોમાં એમણે નવલકથા લખવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ કંઈપણ પરિણામ આવે તે પહેલાં નો નેએ દેવસોક થયા. ભારતેન્દુ મિહવાળીના સહૃદય અને ભાવુક કવિ હતા. એક બાલુ એમની લેખિનીમાયા શૃંગાર રસની માર્મિક અને મરુત્ત કવિતા નિર્દોષ અને ખીંચ બાલુ સ્વદેશપ્રેમના ગીતોએ દેશભક્તિના મંગલ આવનાના ગુંજનથી દિંદો જનનાને વગાડત કરી.

પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના પ્રભાવથી એએ પદ્માકર અને દિગ્દેવની પરંપરાના સાગતા અને ખીંચ રીને અંગાણી સાહિત્યકારો માહત્ત મધુનુદન દા અને હેમચંદની ત્રેણિમા એમતા. એક તરફ એએ રાધાકૃષ્ણની ભક્તિમા તત્ત્વીન બનીને નવીન ભાષામા ગુંથના દેખાતા અને ખીંચબાલુ મંદિરના અધિકારીએ અને દીક્ષાધારી ભક્તોના કંભની દાંડી કરીને આ મિહવાળુ અને મામાનિક પુનર્વિધાનો પર ન્યાયના આપતા. પુરાતન અને નવન તત્ત્વોનું ગુરુ માર્મજસ્ય એ ભારતેન્દુની કલાનું અનેાપું માધુર્ય છે. સાહિત્યના નવીન યુગના આદિ પ્રવર્તક બનીને એમણે એ પણ ખતાવી આપું કે બહારના નવા નવા ભાવોને પચાવીને એમાંથી એવું સમન્વય બધું મર્જન કરવું જોઈએ કે એ ભાવો પોતાના સાહિત્યનાં જ વ્દાલાવિક અને વિદસિત અંગો લાગે. પ્રાચીનતા અને અર્વાચીનતાના સંધિકાળે જેવી રાનગ કાનો મંચાર અપેક્ષિત હો એવી જ સીનળ કાની માથે ભારતેન્દુનો ઉદય થયો.

ભારતેન્દુના ઇવનકાળમાં જ લેખકો અને કવિઓના મંડળો ચોતર્જનમતા હતા પંડિત બહીનારાયણ યૌધરી, પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, બાલુ ચોતારામ દાકર, જગનમોહન સિંહ, લાલા શ્રીનિવાસદાસ, પં. આચાર્ય

પ્રયાગ મમાચાર	દેવળીનંદન ત્રિપાઠી	૧૯૪૦
પીથૂર પ્રવાહ	અગ્નિદાસ વ્યાસ	૧૯૪૧
આત્મલુ	પ્રતાપ નારાયણ મિશ્ર	૧૯૪૦
ભારત છવન	ગમકૃષ્ણ વર્મા કાગલ	૧૯૪૧
ભારતેદુ	ગદ્યાચળ ગૌશ્રામી કુંજવન	૧૯૪૧
ગુલચિતક	મીતારામ જળમપુર	૧૯૪૦
મનચાગ માનંડ	દાવચંદ સાસ્ત્રી જળમપુર	૧૯૪૦
દિદોચાન	ગગન ગમપાલસિંહ વંડન	૧૯૪૦

આમાથી ઘણા પત્રો તો થોડો વખત ચાલીને અંધ પડો ગયા અને કેટલાક નમુનેદાર લોકમેવા કરી વિદગ્ધ, ભાગતમિત્ર, ઉચિતવજ્ઞા, આર્થ દર્પણ, આત્મલુ, દિદોપ્રદાપ, અને દિદોસ્થાનના નામો લોકમેવા કરનાર પત્રો તરીકે મશ્હુર થએલા 'મિત્ર વિવાસ' ગનાતન ધર્મનું સમર્થક પત્ર હતુ અને એણે પદ્મજમા દિદી પ્રચારનું ગુદર કામ અગત્યુ હતુ આત્મલુ દિદી પ્રતીપ અને આનંદ કાન્થિનિ માલિયકે પત્રો હતા અને એ પત્રોમા ઘણા મૌલિક લેખો અને નવિના પ્રમિદ થતા 'ભાગતદુ' એ તો પ્રથમ કાર્ય દિદીગણને મુગ્ધ અને ચિર કરવાનું કર્યું. રાજ શિવપ્રસાદ અને રાજ બક્ષમણસિંહ ને ગદ્ય લખ્યું હતુ એ પ્રતાવના કપમા હતુ. ભારે એ કાળ મમામ થયો અને ભાગતદુના મમજમા નવીન લેખોનું લુથ જાન્યુ ત્યારે એ લેખકાની વિવિધ રીકીતી મમાયોગના કરવાનો અવસર આપ્યો ભાગતદુ અને એમના મમકાલીન લેખકોમા એક સામાન્ય ગુણ એ મદુવના અથવા ત્રીદાદીની પં. જાલકૃષ્ણ ભટ્ટ, પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પં. બર્ફીનાથ ચૌધરી વગેરે હાન્ય અને વિનોદના લેખકો હતા. રાજ શિવપ્રસાદ અને બક્ષમણસિંહ ભાષા ઉપર અધિકાર રાખનાર ચિર પ્રકૃતિના લેખકો હતા એમનામા દગ્ગિનંદનમંડળ, જેવી ચક્રારતા, અવનંદ અને ઉચ્ચાસ ન હતા. મચ્છરી સમાજમા મંચરિત ભાવોને આ લેખકમંડળે બહુજ ચક્રારતા અને દુઃખગતાપૂર્વક પ્રદણ કર્યા.

૫ બદરીનારાયણ ચૌધરી (પ્રેમધન) ની રૌથી વિવહણ છે ચૌધરી ગદ્યરચનાને કલા તરીકે ગ્રહણ કરનાર અને કલમની કારીગીરી સમજના લેખક છે એમના એક એક કાવ્યમ જોટલા લાખા વાક્યોમા એઓ વાચકને એવી રીતે જુના પાકે કે જે વાચકના ચક્રવર્તી અને ધ્યાન બગેમર ન હોય તે પાત્ર વખત વાચે તેમ મમજણ ન પડે અનુપ્રાસ અને સુદર પદ-વિન્યાસ તરફ પણ એમનું લક્ષ હવું કોઈ મામાન્ય વાતને પણ અસામાન્ય અને કોઈ વિશિષ્ટ રીતે કહેવી એને એઓ લેખનકલા અને લેખકની કારીગીરી સમજતા પ્રેમધન એક લેખને ત્રણ ચાર વાર સુધાગતા અને લખતા ત્યાર જ છાપવા આવતા એઓ ભારત દુના નિકટના સ્નેહી હોવા છતાં એમની ઉતાવળી ગીતની એઓ વારંવાર ફરીઆદ કરતા પ્રેમધનના લેખો અર્થગર્ભિત અને ચિત્તનશીલ મનાતા એમણે કવિના ઉપગત ' ભારત મૌભાવ્ય અને વારાગના રહસ્ય ' (અધુક) નામક બે નાટકો પણ લખ્યા કે ' આનંદ કાદમિની પ્રેમધનના ભાવે અત વિચારાનુ જ પ્રતિમિ ન હતી એમા એમના મિલાવના રેખો ન જ એઓ આવતા

મમાનોચનાની શરૂઆત પણ એક ગીતે ચૌધરીએ જ કરી એમ ન્હી શકાય પુસ્તકાના વિચયનુ મમ્ય રીતે વિસ્તેરણ રીતે એના વિનૃત નિરૂપણની દિશામા પડેલા એમણે જ પ્રગ્થાન કર્યું બાણુ ગદ્યધરસિદ્ધ ' વગવિજેતા ' નો જે અનવાદ ક્યો હતો એની મમાનોચના ' નાદબિની મા પાત્ર પાના ભગી થઈ હતી લાના શ્રીનિવામદામના મયોગિતા સ્વયંવર ની વિરતૂત અને કોઈ મમાનોચના પણ પ્રેમધનને જ મરી હતી

ભારત દુના સમજનીત રેખામા િહિવાગા લાના શ્રીનિવાસદાસનુ પણ એક વિશેષ ધ્યાન કે એમણે તપતા સ્વયંવર ' મયોગિતા સ્વયંવર ' અને ' રણધીરપ્રેમ મોહીની ' નામના ત્રણ નામો અને ' પરીક્ષાગુરુ ' નામક એક નવનમ્યા લખ્યા છે એમ નો વાચકરચના સુધક અને સુદર છે ઉપરના ચારે લેખોમા પ્રતિબાનો જ્વ-જ્વ દેખાય છે પણ શ્રીનિવામદામમા

તો દક્ષતા અને મમયસ્યકતા ભાગેભાગ હતાઃ એટલે એમની ભાગા સુયત અને સ્વચ્છ તથા રચના સહેતુક દેખાય છે.

ભારનેદુના મિત્રોમા એમના જેવા મનમોહનો ગણત્રીમા વિજય ગદ્યવગદના રાજકુમાર જગનમોહનમિહનું નામ આવે છે એમનું નામ મન્દૂત અને અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યના અભ્યાસી, દ્વિદાના પ્રેમીકવિ તથા મધુર ગદ્યના ચેષ્ઠ તરફે જાણીતુ છે પ્રાચીન મન્દૂત સાહિત્યના અભ્યાસ અને વિધ્યાટવાના રમણીય પ્રદેશના નિરામને કારણે બહુરૂપી પ્રકૃતિના રૂપ માધુર્યના જોટથી સાચો પારખ અને અનુભૂતિ એમનામા હતા એટલી એ વખતના કોઇ પણ હિંદી કવિ - નેખકમા દેખાતા નથા. અત્યારસુધી જોટલા વેખનનું વિવરણ આપ્યું છે તેમના હૃદયમા પ્રકૃતિના વિવિધ સૌન્દર્ય પ્રતિ ગ્રેષ્ઠ માયો નેહમન્દગ ન હોય પરપરાના પાવન ખાતર એમણે પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું ન રહ્યું ત્યાં એમનુ હૃદય નથો મળતું. જગનમોહનમિહો પોતાના અતઃમા જાનેલા ભારતત્વ ગ્રામ્ય જીવનના, માધુર્યના મન્દગને 'ગ્યામા ન્રમ' મા અસરકારક અને મરસ ગતે વ્યક્ત થયા ઈ ભગતદ્, પ્રતાપનારાયણ વગર દ્વિગ્યા અને વેખજનો દષ્ટિ અને ભાનુકના માનગ્રોતમા જ મતાકન્દી મની પ્રકૃતના અપાર ક્ષેત્રા મધી પગાડી નહતી પરતુ જગનમોહનમિહ માનવતા અને નિમગ ના મોહ્યનો સુદ્ધ મવાદ સુમેશ / કવિઓના પુગતન પ્રેમની ભાસમા દેશના પ્રકૃતિ ચિત્રાને આનેખરાનુ મુઠ મમથન માત જગનમોહનમિહો જ કર્યું એ ઉપગત ભાવની પ્રગળતા વડે પ્રગયથી કપનાના ઈનવો અને વિશ્વપોના વધાન કરનારી એક પ્રકરની પ્રતાપતાની એમણ મરુ અને એમા ગ્વરિધાનની વિવદાળના પ્રમ્ત કરી આ જૈવાનો નેત્રવત્ર વિકામ સધાયો હોત તો બગાળા માહત્યની પ્રચલિત ચેષ્ઠનુ શમ્દપ્રવાન ઉપ જે હિંદી માહિત્ય પર પોતાનો અમર પાયરી ન્હુ છે એને સ્થાન ન મળત આ મધી દષ્ટિએ જોતા એ વખતના હિંદી માહિત્યકારોમા જગનમોહનમિહનુ ગ્યાન વિશિષ્ટ અને મોલાભર્યું છે.

દિનીના મન્યક વિકાસનું વિસ્તૃત કાર્ય જ્યારે ભારતે દુએ દાથ પધું ત્યારે એમને મથવારો આપનારોઓમાં અલીમદવાગા બાખૂ તોતારામ ત્રી એ નુ નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે એમણે ભાષા મવર્દિની નામની એક મહા ગ્રંથાપી હતી, અને ભાગવતપદ્યુ નામક એક મામાદિ પદ્યુ પ્રસિદ્ધ હતું હતું 'હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રિકા' ના નેખ-મદગામા તોતારામનું નામ આગળ પડતું છે 'આસુમોધિની' એ એમની પ્રસિદ્ધ પુસ્તિકા છે એ ઉપરાંત અગ્રેભાષી કોંગે દ્વારા નાટક નામક એક અનુવાદ પણ એમણે કર્યો છે એમની ભાષામાં કેટલાં ખામ વિશેષતા નથી

ભારતે દુના મન્ય-ધર્મે તોતારામ ઉપરાંત નીચેના નેખકાના નામ ખામ ઉ નેખનીય છે

પડિત કેશવશમ ભટ્ટન મિદ્ધા જ્ઞાનમ નિદીનવાન્ને માન્ય મથુ છુલી શકાય એવું નથી 'મિદ્ધા મન નામ મામાદિ ઉપરાંત એમણે 'ગમગાદ સૌમન' અને 'મજ્જી નભુર' નામના પુસ્તકો પણ લખ્યા છે. એમની ભાષામાં ઉર્દુની અષ્ટ અને અધિક અન્ય છે

પડિત રાધાચરણ ગોસ્વામીના ભાગે દુના મદવ મથો મનાજ નુરાનખા અને દેશભક્તિના ભાવો જાગ્રત થયા હતા એમણે મગાગી અનુવાદો ઉપરાંત 'વિદેશયાત્રા વિચાર' અને વિચાર વિચાર વિવચન નામના મે પુસ્તકો લખ્યા છે એમનું ભાગવત માતાદિક એ રખતનું પ્રસિદ્ધ મામાયિક હતું

પડિત અમિતદાસ બ્યામ નમ્તના પ્રતિભાસાગી વિદ્વાન દિદીના સદૃશ મિ અને મનાનન ધમના કમગી ઉપદેશક હતા 'અવનાગ મિમામા' વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો ઉપરાંત મિદ્ધાગીના દોદનઓના ભાવને વિસ્તૃત અને અન્ય કરના ખાનગ મિદ્ધાગી-મિદ્ધા' નામનો મોટો વિવેચના મથ લખ્યો છે એમનું મદવચનાનું વિવેચન પણ પાયાદા અને વિશ છે

પુનન રીતની કવિતા ઉપરાત એમણે ‘લલિતા નાટિકા, ગોસંકટ નાટક, મદકાવ્ય મિમાંસા’ વગેરે ગદ્યગ્રંથો લખ્યા છે,

પ્રકાશિત મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ પંડ્યાએ અમ્મ પામતી ‘દરિદ્રાંદ્ર ચક્રિકા’ને ઉગ્રાગ્રી લીધી અને પોતાનું નામ ઉમેરીને એના પ્રકાશને સ્થિર કર્યો. એ સમયના વિદ્વાનોમાં તવાગ્રીખનવેશ તરીકે એમનું બહુમાન હતું. કવિ રાજા શ્યામસદાનજીએ લખેલું ‘પૃ’ગીગજ ચરિત્ર’માં રાસોને કાદપનિક દરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ‘રામો મંગલા’ લખીને એને અસલ સિદ્ધ કરવાનો એમણે પ્રશંભનિય પ્રયત્ન કર્યો હતો. મંગોધનની દૃષ્ટિએ ‘રામો’ પાઠ્ય જહેમત કરનાગઓમાં પડ્યાનું નામ શોકપ્રમિદ છે.

પ્રકાશિત બામએન રામાં પહેલા ગ્વાની દયાનંદો જમણો હાથ મનાતા. મં ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૨ ની વચ્ચે એમણે ‘ધર્મ’ મળધી કેટલાક દિવસ પુનઃકો લખ્યા છે અને મનુષ્યના અનુવાદો પણ કર્યા છે. ‘આર્પ મિદાન’ નામક એક માસિકપત્ર પણ એમણે થોડો વખત ચલાવ્યું હતું. ભાષાના અમદમા એઓ જગરા ત્રિશુદ્ધતાવાદી હતા. મન્દૂત ભાષા કી અદભૂત ગદ્યિકા’ નામક એક લેખ લખીને એમણે કાગળી નામને મન્દૂત રૂપ આપવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ભારતેન્દુના ઉદયની માથે જેમ લેખકોનું એક ગ્રંથ ગમ્યું અને વિસ્તર્યું તેમ દેશના લુપ્ત લુપ્ત ભાગોમાંથી પત્ર પત્રિકાઓ પણ ખુબ પ્રમિદ થયા. આ પત્રપત્રિકાઓની સચ્ચિ આગળ આગ છે. એમાંથી અમત્યના નામોનું હૃદય વિવરણ જોઈ શકાય.

વ્યક્તિમાંથી દિવસના એક સુદર પત્ર અને પત્રિકા કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર બાબુ ડાનિકેપ્રમાદ ખત્રિ હતા. એમણે મં ૧૯૨૮ માં ‘દિવસ દોનો પ્રકાશ’ નામક એક મવાદપત્ર અને ‘ત્રેમ ત્રિયામિનો’ નામની એક પત્રિકા પ્રમિદ કર્યાં. એ વખતે મવાદપત્ર વાચનાર બહુ ઓછા એટલે બાબુને ખુબ પરિશ્રમ પણ કરવું પડ્યું. કેટલીક વખત તો એઓ રોને

લેકેને ઘેર જઈને પત્ર વાંચી આવતા આટલું કરવા જતા પણ વાચકોના અભાવે થોડા વખતમાં એ પત્ર બંધ થઈ ગયું. ત્યાર પછી સં. ૧૯૩૪ સુધી એકેય નુંદર અને સ્થાપી પત્ર ન નિકળ્યું. મં. ૧૯૩૪ માં પં. દુર્ગા-પ્રમાદ મિત્ર, છોટલાલ મિત્ર, મદાનંદ મિત્ર અને બાણ જગન્નાથ ખન્નાના પ્રયત્નથી કલકત્તામાં 'ભારતમિત્ર કમિટી' ગ્રાપાર્ક અને 'ભારતમિત્ર' પોતાની પ્રતિભા પ્રસારતું શરૂ થયું. આજે પણ વૃદ્ધ 'ભારતમિત્ર'નું સ્થાન હિંદીમાં માનભર્યું છે. એજ માલમાં લાહોરમાં પડિત ગોપીનાથના ઉત્સાહથી 'મિત્રવિલાસ' નિકળ્યું. આની પહેલાં પંજાબમાં એક પણ હિંદી પત્ર ન હતું. માત્ર 'જ્ઞાનપ્રદાપિની' નામની ઉર્ફે હિંદી પત્રિકા દ્વારા બાણ નવીનચંદ્ર કેશવગૃહી, સમાજ સુધારણા અને આહોમતનો પ્રચાર કરતા ત્યાં પછી પ્રમિદ્ધ થએલા 'હિંદુ આધવ'માં પણ ઉર્ફે અને હિંદી મિશ્રિત હતી. એકની હિંદીનું એક પણ પત્ર ન હતું. 'કવિવચન મુદ્રા'ની મનોહર લેખનશૈલી અને બાપા ઉપર મુખ્ય થઈને ગોપીનાથે 'મિત્ર વિલાસ' ગઠ કર્યું હતું. એની લાખા સુદ અને ઓજસ્વી હતી. ભારતે દુના પરજોડવામાં પછી આ પત્રે સાદચ્ચ અને મર્મસ્પર્શી ગોઠ પ્રદર્શિત કરીને ભારતેંદુ સંવત ચલાવવાનું આદેશન ઉઠાવ્યું હતું.

આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૫ માં પં. દુર્ગાપ્રમાદ મિત્રના સંપાદન હેઠળ 'ઉચિતવક્તા' અને પં. મદાનંદ મિત્રના મંપાદન હેઠળ 'મારસુધાનિધિ' નામનાં એ પત્રો કલકત્તાથી નીકળ્યા. હિંદીના વિકાસ અને વિસ્તારમાં આ બંને મંપાદકોનો પ્રયત્ન મશહૂર છે. ત્યાર પછી કાલાકાકરના મનમની અને દેશસક્ત રાજ સમખાલસિંહજીએ પોતાની માનુષીયાના સેવા અર્થે મં. ૧૯૪૦ માં 'હિંદોચાન' નામનું હિંદી અંગ્રેજી પત્ર ઇઆડવી પ્રમિદ્ધ કર્યું. ભારતે દુના મૃત્યુ પછી સં. ૧૯૪૨ માં એ પત્ર હિંદી દૈનિકના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું અને લાખા સમય સુધી એણે હિંદની સેવા કરી. પં. મદન મોદન માલીનીયા, પ્રતાપ નારાયણ મિત્ર અને આવમુકદં ગુપ્તા વગેરે પ્રસિદ્ધો વ્યક્તિઓએ એના સંપાદનનું કામ ગદ્યવતાપૂર્વક કર્યું છે. ભારતેંદુની

હવાનીમાં અને એમની જ પ્રેરણાથી બાબુ રામકૃષ્ણ વર્માએ 'ભારતચંદન' સં. ૧૯૪૦ માં રચે કથું.

અંગ્રેજ દંગની મૌલિક નવલોકયા હિંદીમાં પહેલ પહેલી લાલા શ્રીનિવાસ-દાસની 'પરીક્ષાગુરુ' જ રચાઇ; પરંતુ બંગાળીમાં તો ઘણી નવલો પ્રસિદ્ધિ પામી ચુકી હતી. એટલે હિંદીમાં સામાજિક અને ઐતિહાસિક નવલકથાની પરંપરા પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે કેટલીક બંગાળી-નવલકથાઓના અનુવાદની જરૂર પડી. બાબુ ગદાધરસિંહે 'વંગ વિગેતા' અને 'દુર્ગેશનંદિની' નો અનુવાદ કર્યો, બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસે 'ચલુલતા' અને 'મરતા કયા ન કરતા' વગેરે અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્રે 'રાજસિંહ', 'ઈંદિરા', 'રાધારાની', 'યુગલાગુલીય' અને પં. રાધાચરણ ગૌસ્વામીએ 'વિરજા', 'જાવિત્રા' અને 'મૃગમયી' ના અનુવાદો કર્યાં. ત્યાર પછી તો બંગાળી અનુવાદોની આખી પરંપરા ચાલી. પાછળના અનુવાદો અસમર્થ લાપાતે લઇને મૂળ બંગાળી લાવને હિંદીમાં ડુબાડુ ન લાવી શક્યા. પરંતુ આ અનુવાદોથી નવા રંગની ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો પરિચય થયો અને અત્યંત નવલો રચવાની શક્તિ અને યોગ્યતા આપ્યાં. આ અનુવાદોના અવતાર પહેલા પં. બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ 'નૂતન બ્રહ્મચારી' અને 'સૌ અગ્નિ એક યુગ્મન' નામક બે નાની નવલો લખી હતી.

નાટકોની પરંપરાનો ઇતિહાસ પણ કંઈક આવો જ છે. ભારતેંદુએ પોતાના 'નાટક' પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે હિંદીમાં મૌલિક નાટકો પહેલાં બેજ હતા: મહારાજા વિશ્વનાથસિંહનું 'આનંદ રંધુનંદન નાટક' અને બાબુ ગોપાલચંદનું 'નહાપ નાટક' આ બન્ને નાટકો વળલાપામાં હતા. સારતેંદુની રચનામાં નાટકો જ વધારે છે. એમના નાટકોમાંથી છ અનુવાદ અને આઠ મૌલિક છે.

નાટકો રચવાનો જે માર્ગ ભારતેંદુએ રચે કર્યો તે માર્ગ પર ચાલનારા મિત્તલસ લેખકો પણ એમના સમયમાં જ તયાર થઇ ગયા. પં. પ્રતાપ નારાયણ મિશ્રના 'કવિ કૌતુક રૂપક', 'કલિપ્રભાવ', 'હાહીમીર',

ગો મ કટ' જુવારા ખુવારી', ૫ બહરી નારાયણ સૌધરીના ભારત
 મૌભાત્ર્ય' વારાગના મહમ્મ', 'પ્રયાગ રામાગમન', અને '૪૬ વિનાય',
 નાના શ્રી નિવામદમના 'રણધીર પ્રેમમોહિની', 'સ યોગિતા વ્યવર',
 અને 'તપતા મવરણ', બાણુ તોતાગમનુ નેટા ફૂનાત, ૫ અમિકાદત
 આમના 'ગો મ કટ' વધિના મન્દના ભાગની મૌભાત્ર્ય' અને
 ગધાયરણુ ગૌસ્વામીના નિમ્મદાય દિદુ ડુખિની નાના' અને
 પાછગથી નખાયતુ મહાનાપુ પ્રતાપ' આ પગ પનાના અતમત કે
 ત્યા પડી ભાગનકરન પ્રેમના અધ્ય ૧ માણુ નમરુતુ વમાગમ મગાતી
 નામકાના અનુસા કડીને નાના મમય નુરા આ પગ પના આન ગમ્પી
 'સીનાગી' પદાવતી અને મૂણુ-માગી નાના એ નખનાના
 ગમા- કે નાનાની આ વાન રોડા અમર નુધા વગીને નર થઈ ગઈ
 આનુ એ નરણુ તો દિદો અગમિનો અભાવ હોયે મમનમિ દા ૧
 નામકાની અમિકાદિ કેગવાય ૬ અને વિદ્યન ૭ નામકા એ દગ્ય ૧ અ છે
 એનુ આકર્ષણુ અભિનય પગ અમરનમિત હોય ૬ આ વખતે કેવી
 પાગમી નાદક મગાઓ હતી નહુ નમો ૮ ને ઝાડીને તિ ૧ નામકા
 'અનવવા તૈમાર ન હતી આના નામા નામકાના પગ રગ ૧ ૧ મિના આનાવ
 અને દિદીપ્રેમીઓના નિમ્મદાદમા મમાધ ગઈ

માહિત્યનુ એક સગીન અને અગમનુ અગ નિમધા રપુ ?
 ભારતેકુના રેખા મગે ગીતન વિરયો સયો નિબધેને ૫૫ પુગનો આય
 આયો હરિશ્ચંદ્ર ચક્રિ' આના 'આન' મ મિની' અને
 દિદો પ્રદીપ વગેરે પનામા એ રેખાના નુગ નિમધા નેધએ તેના
 કે પગનુ સાગથી આ પગ પગ પપુ સિચિન થઈ ગઈ પગિન
 ગોવિનાગના મિત્ર ૫ માવનનાદ મિત્ર ૫ મહારીરપ્રમાદ વિવદી
 જેના નણુ આ વખતે જ શુદ્ધ સાહિત્યક નિમધા લખના હતી

ભાગનેકુના નમયમા નનન દષ્ટિએ નાદિય મગનનુ મર્મ તો સડ
 થઈ ગયુ પણ એ સાદિયના વિગ્ન પ્રમામમા ધણી મુડેરીઓ નડી

અદાલતી ભાષા થણા જાણા સમયથી ઉર્દૂ જ હતી એટલે અધિકતર બાળકોને અંગ્રેજીની માથે ઉર્દૂ અથવા એકલા ઉર્દૂનું જ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. શિક્ષણનો હેતુ મરઢાગી નોકરીને યોગ્ય બનવાનો આજ સુધી અખંડિત ચાલતો આવ્યો છે. એટલે ચોતક ઉર્દૂ કેળવણી પામેલા લોકો જ દેખાતા આથી અવગ્યામાં પણ હિંદી પ્રચાર પોતાનું મુંઝું છતાં મગીન કામ કર્યું ભાગેદ પોતે નાગરીલિપિની ઉપયોગિતા અને હિંદીનું મહત્ત્વ મમળવવા પશ્ચિમણ કરીને ન્યાખ્યાનો આપતા એઓ જ્યાં જતા ત્યાં ગોક જ મળી સિદ્ધાંતને લઈને વ્યાખ્યાન ગ્યતા —

નિજ ભાષા ઉન્નતિ અહૈ સખ ઉન્નતિ કે મૂલ
ખિનુ નિજ ભાષા જ્ઞાન કે મિટત ન હિય કે મૂલ

આ દોહરાની ઉપ- એમના મિત્રાએ પણ હિંદી પ્રચારની વિશાળ પ્રગતિ આઢી. હિંદી પ્રચાર માટે કેટલેક ગ્રંથો જે મળ્યાઓ ગ્રંથપાઠ તેમાં બાજુ તોતાગંમ દ્વારા ગ્યાપિત અલીગઢની 'ભાષા મવર્દિની' નો ઉચ્ચેન થઈ ગયાં જે એ ઉપગત ઇ સ ૧૮૮૪ માં હિંદી ઉદ્ધારણા પ્રતિનિધિ મધ્ય મળા 'પ્રયાગમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ મરઢાગી દક્ષિણમાં નાગરીના પ્રવેશને માટે ભારતેદુએ કેટલીય વાર પ્રયત્નો કર્યા હતા એમાં નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં એ પ્રકારના પ્રયત્નો અવિરત ચલા રહ્યા એટલે જ્યારે લેખકોના બીજા પેઢી નૈયાર થઈ એમને પણ પોતાના શક્તિ આ કાર્યમાં ખર્ચવી પડી આમ નતત મળતી નિષ્ફળતાઓને લીધે સાહિત્ય મેવંકમાં એક પ્રકારની નિરાશા જામતી હતી. આ નિરાશાના ગમગીન વાતાવરણમાં એક સમર્થ પ્રયત્ને સૌને આશાવંત બનાવી દીધા ઍ ૧૯૫૦ માં કાગીની 'કવીન્મ કોવેજના ત્રણ વિદ્યાર્થી મિત્રોનો નેક આદર્શ અને સહુદય જહેમતથી, 'કાશી નાગરી પ્રચારણી મળા' અગ્નિનવામાં આવી. એ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ તે બાણ સ્યામસુંદરદાસ, પં. રામનારાયણ મિત્ર અને દાકુર સિવકુમારસિંહ આ સજાના ક્રયમ સજાજતિ બાણ ન્યાકુલ્યતસ થયા.

આ મહાના સદાયકોમાં ભારતેન્દ્રના કેટલાક મમકાલીન સદચારીઓ પણ
 દતા. સુભાએ જેજ મુખ્ય હેતુ નગર નમક રાખ્યા ૧ નાગરીલિપિનો
 પ્રચાર અને ૨ હિંદી માહિયની સમહિ.

ઉપરના બે ઉદ્દેશોમાંથી પહેલાનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ હિંદી આદિન્યાના
 ઇતિહાસ માથે ન જણાય છતાં પહેલ સંબંધ અવશ્ય છે. એટલે નાગરી
 પ્રચારના ઇતિહાસનું હુંકે વિવરણ અવરયક છે.

ભારતેન્દ્રએ આખ્યાનોદ્વારા અને લેખોદ્વારા 'નાગરી પ્રચાર' શરૂ કરી
 ત્રીંદા દત્તા. તે વખતે બહીષાના દિંદીપ્રેમા કંલેકટરના નિમંત્રણથી એઓ
 ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં નાગરીલિપિના ઉપયોગિના અને લાભ ઉપર સુંદર
 અને અમરકાંઠ વ્યાખ્યાનો થયા પણ તે ઉપગત માથે સાથે 'સત્ય દરિશંદ'
 'અધેર નગરી' અને 'દેવાદર ચરિત્ર' નાટકો લજવાયાં. 'દેવાદર ચરિત્ર'
 પંડિત રવિદાસ શુકનનું પ્રદસન હતું અને એમાં ઉદ્ધુ લિપિ ઉપર વિનોદ
 પૂર્ણ કટાક્ષો દતા. ભારતેન્દ્રના અમત પહેલાં પં. ગોરીદત્તે નાગરી પ્રચારનો
 મુંદા ઉઠાવ્યો હતો. એઓ મેરઠના મારખવન આશ્રમી દતા. મનસ્વી અને
 મકકમ દતા એટલે ૪૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાના બધી જ મીંકન નાગરી
 પ્રચારને અર્થે ગુજરાત કંગરી દીધી અને મંન્યાસી બનીને નાગરીપ્રચારના
 કાર્યને ઇવનકાર્થ બનાવી દીધું. એમના પ્રચારની અસરથી મેરઠની આમપાસ
 કેટલીય દેવનાગરી નિશાળો શરૂ થઈ ગઈ. શિલાણ વિષયના કેટલાક પુસ્તકો
 પણ એમણે લખ્યા છે. ત્યાં કોઈ મેળો ભરાય. ઉત્સવ થાય કે કંઈ સમારંભ
 હોય ત્યાં પણ નાગરીનો પ્વજ લઈને મીંગદત્ત દાજર જ દોષ. એમની
 આ વિચિત્ર ગીત લેખને છોકરાઓનું ઝુડ પાછળ પડતું અને કોઈ
 આ વૈચિત્ર્ય તરફ કુતુહલ દષ્ટિએ લેખ ગ્રહેતા. એમને 'પ્રણામ' કે
 'વદન' કહેવાને બદલે કોઈ 'જયનાગરી' કહેતા. સં. ૧૯૫૧ માં
 દત્તરોમાં નાગરી શરૂ કરવા માટે એક અરજી પણ મોકલેલી. ગોરીદત્તની
 એકલે હાથે કરેલી મેવા અને અંતરની લામણી નાગરી પ્રચારના ઇતિહાસમાં
 ચિરંજીવ રહેશે.

મળી નાગરી પ્રચારિણી મહા' અપાઠ અને તરત જ એણે નાગરી
 રચાવું કાય આગળી દાંધુ ૬ મ ૧૮૬૫ માં મયુક્ત પ્રાતના ગવન
 મગ એન્ટની મેડ્ડોન ૩ કાશો આયા એ વખતે સભાએ એમને એક
 નાગરપત્ર આપ્યું અને એમાં નાગરીની દુદશાનું મર્યાદ વર્ણન કર્યું
 મહાના મહાનીય સ્વયં અને દિલ્લા આગક ૫ મદનમોહન નાન
 વીઆએ નાગરીના ઉપયોગમાં ચતા થાનો વર્ણવતી પોતાની ગમતી
 ગૌનામાં એ પુસ્તિકા નખી અધ્યાના મહારાજ મગ પ્રતાપ નાગરણ
 મિહના નેતૃત્વ હાજ એક વગર ગિટમડો તા ૨-૩-૬૮ ના
 તિવસે મગ મેડ્ડોનની મન્દગતી મુનામત લીધી અને અનાંતોમાં
 નાગરીની આવશ્યકતા કિપર નગર દેતુ એ સચો નિવેદન પેશ કર્યું
 મામુ મ્યામનનાસ માણુ રૂપ્પામનેવ વમા અને ૫ કેદારનાથ પાઠકે
 આખા ઉત્તર ભારતમાં પરિગ્રમણ કરીને લોકમત જગત ક્યોં અને
 ના થો આ મધા મગીન રથનોના દગ ઉપે ૪ સ ૧૬૦૦ ના એપ્રોન
 ના ૧ મી તારીખે મયુક્ત પ્રાતનાં મગરે એક ખામ જાહગત પ્રમિદ્ધ
 ગીને નાગરી નિધિને અદાનતમાં મખન કરી

મહાના ઉવનનો ઇતિહાસ એ ગીતે હિદી માહિત્યના જે ના ૩૫
 ૪૧નો ઇતિહાસ ૭ હિદી ભારાને ગદ અને પરિમાજિત તથા એની
 નખ ગૌનાને સુર અને નિગિષ્ટ મનાવવાના એના રથતો પ્રશસનિય ૭
 એ રખતે કવિઓ વિના અપ્રમિદ્ધ મામગ્રી મેગવવા તરફ માહિત્યપ્રેમી
 એના મામ લખ તતુ એના પરિણામ ૧ મ ૧૮૪૦ માં હાલુ શિવ
 મિહન મેગરે શિવમિહ સગેજ પ્રમિદ્ધ ક્યો મરોજ' મા રણુ
 પ્રમિદ્ધ અને અપ્રમિદ્ધ કવિઓના ઉવનત અને કાવ્ય પરિચય છે ત્યાર
 પછી ૨ ૧૮૪૬ માં ભારતીય ભાષાઓના અન્યાગી ડો ગ્રિયર્મને
 Modern Vernacular Literature of Northern
 Hindustan' નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું આ રીતે કેટલીય અપ્રમિદ્ધ
 મામગ્રા રાધ નગી આ જગતની આવશ્યક પ્રવૃત્તિને નાગરી પ્રચારિણી

મહાએ નૈવાર્ધિંગ ગોર રાજીને જન્મ વગ આપ્યો ન ૧૮૫૦ મ
મહાને આ કાચ માં મહુત્ત્રા પ્રાપ્તી મળતી નવમ્યા ૮૦૦ ઉપાચા
વાર્ધિંગ મદાય મળી પગતુ ગોરતુ નય જેમ જેમ વધતુ ગયુ તેમ
મગગતી વાર્ધિ મદાય પપુ ને જાણા સુધી પહોંચ્યા આ નોધમા
જે જે મદન્યના પ્રાચીન ગ્રંથો મળતા ન મહાના નાગર્ગી પ્રચારિણી અથ
માગા હાન પ્રમિદ થતા આ નાગર્ગી ને હો પગિતમ એ આ પુ
દિદા માલિયના છતિદામ માં મળીન અને મુમરી મામત્રા પ્રાપ્ત થઈ

દિદી ભાગાજી જ વૈનાનિ- વિષયોના ગિતપુત્રી વ્યવસ્થાનો વિચાર
થોધમા નવન થયો દત્તો પગતુ મોથો મોગી મરુતી દત્તી એના પારિ
ભારિ- નજ્જાની એટલે અને- વૈનાનિના મહાયોગ અને પન્નિમ મરુ
મ ૧૮૬૩ મા મહાએ 'વૈનાનિ- નર' પ્રમિદ થયો એટલા પ્રાચીન
ગ્રંથો ન પ્રમિદ કરીને મહા અગ્ની નથો પગતુ ના-વનમા ઉપયોગી
થાય અને એના ધરનમા મોજો પુરુ મોજો પન્નિમ પ્રમિદ ની લગભગ
જ ગ્રંથમાગતુ મથાન મહા હો મનો-૧૬ પુત્ર માગા 'મા
હવન ગ્રંથિ નવનથો નાર' ૧૨ અથનાથ અને પત્ની વગે
વિચયના જ પુત્ર ૧ પ્રમિદ થતા , દેવીપ્રમા અનિદાનિ- પન્ન
માગા 'એ માહલાન સુગયાન મુનેમાન મોગર અગો-ની લમનિપિયા
માયુનામા પ્રાચીન મદક યાત્રિયાન લારત ૧૫૫૫ અને મદલાત નો મા
ની પાત નામક અગત્યના ગ્રંથો પ્રમિ ન્યા કે 'ન્યુ-માર્ગી પન
માગા' મા નર માલિય અને વિચારના આદક મુદ્દ પન્ન ૬ પ્રમિ
થતા , આ ઉપગત 'નાનામ ના રાજીન-આના પુત્રકમાગા ચાર
હો ૧૧ પ્રાચીન કાચ ગ્રંથો 'પ્રકિર્ણ પન્નમાગા આવન્ય- માલિયના
પુત્રક અને 'મલિયા પુત્ર-માગા' નારી હવને અર્જતા પુત્રક પોત-
પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્ર- મરે કે આ ઉપગત દિદીનુ પ્રમાણુત
ન્યામણુ પ્રમિદ કરીને સભાએ દિદા માલિયની મોગી ગોર પુરી કે
પુત્રમાન અને મરુદ આપીને માલિયના જુદા જુદા વિષમા સાત્રિયકરો

ને ઉત્તમ આપવાની પ્રથા શરૂ કરવાનું માન પણ સભાને ધટે છે. 'નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા' એ સભાનું મોટું આકર્ષણ છે. ઉચ્ચ અને સમુદ્ધતા સંપાદનકલાના હુબહુ નમુના જેવી આ ત્રિમાસિક પત્રિકાનાં હિંદી સાહિત્યમાં જ નહિ પરંતુ પુરાતત્ત્વની આશ્રમમાં પણ ખૂબ પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ માળા છે.

પરંતુ સાહિત્ય સંવૃદ્ધિની દિશામાં સભાનું સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ અને અમરકાર્ય તે 'હિંદી શબ્દ સાગર' નું પ્રણયન છે. બાણુ સ્વામસુંદરદાસ અને એમના સહચારીઓના વીસ વર્ષના સતત અને અથાગ પરિશ્રમના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જેવો આ 'હિંદી શબ્દ કોષ' હિંદી સાહિત્યનો અમર મહાગ્રંથ છે. ગ્રંથમાં ૪૦૦૦ થી ઉપરાંત પૃષ્ઠો અને ૯૩૧૧૫ શબ્દોનો સમાવેશ છે. કોષની પાછળ લગભગ ૧૦૨૨૦૫ ઉપોચારો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. હિંદીનો પ્રથમ જ કોષ હોવા છતાં વિવેચકોએ એને 'વિશદ અને પૂર્ણ' કહ્યો છે.

કોષનું અભ્યાસક અને વિવેચક દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરતાં એક ત્રુટિ દેખાય છે. એમાં ઘણે ઠેકાણે મૂળ અંગ્રેજી શબ્દોને હિંદી શબ્દો તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો અનિવાર્ય રીતે આપણી ભારતીય ભાષાઓમાં રૂઢ થઈ ગયા છે એ વાત સ્વીકારીએ તોપણ અંગ્રેજી શબ્દોને હિંદી શબ્દો તરીકે કોષમાં મુકવાની અધર્મિત છુટ આપ્યા ગ્રંથની સુંદરતા અને મૌલિકતાને ઓછાં કરે છે.

આટલી ત્રુટિ છતાં પણ 'હિંદી શબ્દ સાગર' ની સમાપ્તિ હિંદી સાહિત્યની વેદીપર એક વિશાળ સાંસ્કૃતિક મહાયજ્ઞની સફળ પૂર્ણાહુતિ છે. કોષ એના સંપાદકોના વિસ્તૃત પારાયણ, વિશદ જ્ઞાન, ગંભીર પાંડિત્ય અને અપૂર્વ જાહેમતનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ આ કોષને પ્રસિદ્ધ રચિયન પંડિતોના સ્વેલા સંસ્કૃત ભાષાના કોષ સાથે સરખાવ્યો છે.

સલાએ પોતાના ૩૫ વર્ષના ઇવનમા હિંદી સાહિત્યના વર્તમાનકાળની ત્રણે અવસ્થાઓ જોઈ છે. જે સમયે એ સ્થાપિત થઈ તે વખતે ભારતેંદુ દ્વારા પ્રવર્તિત પ્રથમ ઉત્થાનની પરંપરા ચાલતી હતી. એ પ્રચારકાળ હતો. નાગરી લિપિ અને હિંદી સાહિત્યના માર્ગમાં ખૂબ મુશ્કેલીઓ હતી. ભારતેંદુ અને એમના મંડળે જે જોશ અને ઝીંઘદીલી સાથે કામ કર્યું એજ પ્રથમ ઉત્થાનનો ઇતિહાસ છે. સલાની સ્થાપના પછી ઘર સંભાળવાની ચિંતા અને વ્યવસ્થા જેવાં ચિહ્નો હિંદીસેવકોમાં દેખાવા માંડ્યાં. બાણુ હરિશંકરના ગોલ્ડોક્વાસ પછી એમના સહયોગીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાહિત્યસેવા કરતા હતા. એ ઉપરાંત નવા સાહિત્યકર્મોનો ઉદય થયો અને દ્વિતીય ઉત્થાનના આરંભમાં 'સરસ્વતી' પત્રિકાનાં હિંદી સાહિત્ય જગતને દર્શન થયાં.

કાવ્યરચના.

પુરાતન ધારા.

અલંકાર યુગની સમાપ્તિ વખતે આપણે દિગ્દેવની કવિતાનો પરિચય કર્યો છે. ત્યાર પછી વર્તમાન યુગની ચરઆતમાં એ પ્રાચીન ધારાને અનુસરીને છતાં કેટલાંક જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં થોડા કવિઓએ કવિતા કરી છે.

સેવક કવિ અસનીના ઠાકુર કવિના પૌત્ર હતા, અને કાશીના જમીનદાર બાણુ દેવકીનંદનના પ્રપૌત્ર બાણુ હરિશંકરના આશ્રયે રહેતા હતા. વ્રજભાષાના એ અચ્છા કવિ હતા. એમણે "વાગ્વિલાસ" નામક નાવિકા-બેદનો એક વિસ્તૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ઉપરાંત જરવા છંદમાં નખશિખની એક રચના પણ કરી છે. એમના સર્વેયા સામાન્ય જનતામાં ખુબ પ્રચલિત છે. "કવિ સેવક ખૂદે ભણે તો કહા પૈ હતોજ દૈ મૌજ મનોજ હીન્દી" નામક પ્રાસદ્ પંકિત ધણાય વૃદ્ધ રસિકો હૃદય કટાક્ષમાં સંભળાવે છે. એમનો જન્મ સં. ૧૮૭૨ અને મૃત્યુ સં. ૧૯૩૮ માં થયું.

મહારાજા રઘુરાજસિંહ રીવાનરેશનો જન્મ સં. ૧૮૮૦ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૯૩૬ માં થયા. એમણે લક્ષિત અને શૃંગારના ધણા ગ્રંથો રચ્યા છે. એમનું 'રામ સ્વયંવર' (સં. ૧૯૨૬) નામક વર્ણનાત્મક પ્રબંધ કાવ્ય લોકપ્રસિદ્ધ છે. એમાં ધણા જદ્દેમાં રામસીતાના વિવાહનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. વર્ણનોમાં એમણે વસ્તુઓની ગણતરી કરાવનારી પ્રણાલિકાનું અવલંબન કર્યું છે. 'રામ સ્વયંવર' ઉપરાંત 'રૂકિમણી પરિણય' 'આનંદામ્બુનિધિ' 'રામાષ્ટયામ' વગેરે એમના રચેલા મુખ્ય ગ્રંથો છે.

સરદાર કવિ કાશીનરેશ મહારાજા ઇશ્વરીપ્રસાદનારાયણસિંહના આશ્રિત હતા. એમનો કવિતાકાળ સં. ૧૯૦૩ થી ૧૯૪૦ સુધી આવે છે. એમની નામના એક સિદ્ધસ્ત અને સાહિત્યમર્મજ્ઞ કવિ તરીકે મશહૂર છે. 'સાહિત્ય રસ્ત' 'વાગ્વિલાસ', 'પદ્યગુણ', હનુમત જૂપણ, વૃક્ષસી જૂપણ, શૃંગાર સંગ્રહ, રામ રત્નાકર, સાહિત્ય મુધાકર, રામલીલા પ્રકાશ આદિ કાવ્ય ગ્રંથોના રચનાર તરીકે મરદારનું નામ વિખ્યાત છે. આ ઉપરાંત એમનું એક મુંદર કાર્ય તે એમણે કવિપ્રિયા, રસિકપ્રિયા, બિહારી સતસર્ધ, અને સરતા દષ્ટિકુટ પર લખેલી ટીકાઓ છે.

બાબા રઘુનાથદાસ રામગ્નેહી અધ્યાપના મહંત હતા અને એ સમયના મોટા મહાત્મા મનાતા. સંવત ૧૯૧૧ માં એમણે 'વિશ્રામ સાગર' નામના વિશાળ ગ્રંથની રચના કરી અને એમાં અનેક પૌરાણિક કથાઓનો સમાવેશ કર્યો. લક્ષ્મણનો આ ગ્રંથનો ખૂબ આદર છે.

લલિતકિશોરીનું મૂળ નામ કુંદનલાલ શાહ હતું. એઓ લખનૌના એક પ્રસિદ્ધ વૈશ્ય ધરાણામા જન્મ્યા હતા. પાછળથી વૃંદાવનમાં જઈ એક વિરક્ત લક્ષ્મણી જેમ રહેવા લાગ્યા. એમણે લક્ષિત અને ગ્રેમ સંબંધી ધણી ગજલો લખી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૯૧૩ થી ૧૯૩૦ સુધી આવે છે. વૃંદાવનનું પ્રસિદ્ધ 'મદાજકા મંદિર' એમણે બંધાવેલું મનાય છે.

રાજા લક્ષ્મણસિંહનો જિલ્લેખ ગદ્યના વિકાસક્રમ દર્શાવના કર્થો છે. એમણે વજ્રલાપાની મધુર અને સરસ કવિતા પણ રચી છે. વજ્રલાપાની સદજ મીઠાશ એ એમની વાણીની વિશેષતા હતી. ‘ચકુતલા’ નો જે પ્રથમ અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો એમા કાવ્યો મુકાબાં ન હતાં, પરંતુ બીજા સંસ્કરણ વખતે શ્લોકોને ઢેકાણે સરસ અનુવાદો મુક્યા. આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૦ ના વચ્ચાળામા ‘મેઘદૂત’ નો મનોહર અને લક્ષિત અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

લલિતરામ જ્ઞાનલક્ષ્મીનો જન્મ સં. ૧૮૯૮ માં અમોદા (ખસ્તી જિલ્લો) માં થયો હતો. એઓ કેટલોક સમય પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા દિજદેવને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત ખસ્તી, દરભંગા અને પુરનિઆ વગેરે રાજ્યોમાં પણ એમનું સન્માન થયું હતું. સન્માન કરનાર પ્રત્યેક રાજા પર એમણે થોડી થોડી રચનાઓ કરી છે, જેમ કે માનસિંહામૃત, પ્રતાપ રત્નાકર, પ્રેમ રત્નાકર, લક્ષ્મીશ્વર રત્નાકર, રાવણેશ્વર કલ્પતરુ વગેરે. એમણે માત્ર શૃંગારરસ ઉપર જ કવિતા ન કરતાં બીજા રસો ઉપર પણ રચનાઓ કરી છે. એઓ સમસ્યાપૂર્તિઓ બહુ જલ્દી રચી કદાહતા. વર્તમાન યુગમાં વજ્રલાપાની પ્રાચીન પદ્ધતિ પર કવિતા કરનારાઓમાં એઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

ગોવિંદ ગલાલાઈ ગુજરાતી ખવાસ છે. કાઠિયાવાડના સીદોર ગામમાં એમનો જન્મ સં. ૧૯૦૫ માં થયો હતો. એમની પાસે વજ્ર લાપાની કવિતાનો વિશદ સંગ્રહ છે. જૂવણનાં કાવ્યોનું એક શુદ્ધ સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરીને એમણે ઉમદા સેવા કરી છે. એમણે પોતે પણ વજ્ર લાપામાં હીક કવિતા કરી છે. નીતિવિનોદ, શૃંગાર સરોજિની, પટનડત્ત, પાવસ પયોનિધિ, સમસ્યા પૂતપદીપ, વક્રોક્તિ વિનોદ, શ્લેષ ચંદ્રિકા, પ્રારબ્ધ પચાસા અને પ્રાચીન સાગર એ એમના ખાસ ગ્રંથો છે. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૮૧ માં થયું.

પુરાતન ધારાના કવિઓ પછી એવા કવિઓનો સમય આવે છે કે જેમણે એક તરફ હિંદી સાહિત્યની નવીન ગતિના પ્રવર્તનમાં સહાય કરી અને બીજી તરફ પુરાતન ધારાની કવિતા સાથે પણ પોતાનો સંબંધ અખંડિત રાખ્યો. એવા કવિઓમાં ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર, પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પંડિત બદરીનારાયણ ચોધરી, ઠાકુર જગન મોહનસિંહ, પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ અને બાણુ રામકૃષ્ણ વર્મા મુખ્ય છે.

ભારતેન્દુએ ગદ્યની જેમ પદ્યની વ્રજ ભાષાનું પણ સંશોધન કર્યું. કેટલાક પ્રચલિત નહિ એવા અતિ જુના શબ્દો હજી કાવ્યમાં રૂઢિ અનુસાર વપરાતા હતા. એમાંથી ઘણા શબ્દો તો અપવ્રંશ અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા હતા. આ ઉપરાંત શબ્દોને મરોડીને વિચિત્ર રૂપમાં લખવાનો દોષ પણ એમણે સુધાર્યો. પોતાની કવિતામાં એ વખતે બોલાતી વ્રજ ભાષામાં સરસ કવિતા કરીને એમણે વ્રજ ભાષાને વર્તમાનમાં ખેંચી આણી.

ભારતેન્દુએ ‘કવિ સમાજ’ પણ સ્થાપિત કર્યા હતા. આ સમાજોમાં પાદપૂર્તિની ધૂમ મચતી. ઘણે દૂરથી કવિઓ આ સમાજમાં ભાગ લેવા આવતા. પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે પોતાની પ્રતિભાનો ચમત્કાર પહેલાંથી જ બતાવ્યો હતો. ભારતેન્દુના શૃંગાર રસના કવિત્ત સવૈયા સરસ અને મર્મરૂપર્શી બનતા. એ ઉપરાંત ભક્તિ અને શૃંગારનાં કેટલાંય પદ પ્રેમ ફુલવારી, પ્રેમ માલિકા, પ્રેમ પલાપ આદિ પુસ્તકોમાં સંગ્રહીત છે.

પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રની શૃંગાર કવિતા પણ સરસ બનતી હતી. હાજીપુરના ‘રસિક સમાજ’માં એમની પાદપૂર્તિઓ બહુ જ આદર અને રનેહપૂર્વક સંલગ્નતા. કેટલીક વખત તો એ લાવણી ગાનારાઓની વચ્ચે બેસીને પણ પોતાની લાવણીઓ લલકારતા.

બદરીનારાયણ ચોધરીની કવ્યરચના બહુ નથી. ઠાકુર જગનમોહનસિંહના શૃંગારી કવિત્ત સવૈયા પણ સરસ બનતા. એમણે ‘મેઘદૂત’નો

રાજા લક્ષ્મણસિંહનો જિવ્યેષ્ઠ ગદ્યના વિકાસક્રમ દરમ્યાન કયો છે. એમણે વ્રજભાષાની મધુર અને સરસ કવિતા પણ રચી છે. વ્રજભાષાની સહજ મોહક એ એમની વાણીની વિશેષતા હતી. ‘ ચકુતલા ’ નો જે પ્રથમ અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો એમા કાવ્યો મુક્યાં ન હતા, પરંતુ બીજા સંસ્કરણ વખતે રસોકાને ઠેકાણે સરસ અનુવાદો મુક્યા. આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૦ ના વચગાળામા ‘ મેઘદૂત ’ નો મનોહર અને લલિત અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

લલિતરામ ક્ષત્રભટ્ટનો જન્મ સં. ૧૮૯૮ માં અમોદા (બસ્તી જિલ્લો) માં થયો હતો. એઓ કેટલોક સમય પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા દ્વિજદેવને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત બસ્તી, દરભંગા અને પુરનિઆ વગેરે રાજ્યોમાં પણ એમનું સન્માન થયું હતું. સન્માન કરનાર પ્રત્યેક રાજા પર એમણે થોડી થોડી રચનાઓ કરી છે, જેમ કે માનસિંહામૃત, પ્રતાપ રત્નાકર, પ્રેમ રત્નાકર, લક્ષ્મીશ્વર રત્નાકર, રાવણેશ્વર કલ્પતરુ વગેરે. એમણે માત્ર શૃંગારરસ ઉપર જ કવિતા ન કરતાં બીજા રસો ઉપર પણ રચનાઓ કરી છે. એઓ સમરથાપૂર્તિઓ બહુ જાદવી રચી કહાડતા. વર્તમાન યુગમા વ્રજભાષાની પ્રાચીન પદ્ધતિ પર કવિતા કરનારાઓમાં એઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગોવિંદ ગલાલાષ્ટ ગુજરાતી ખવાસ છે. કાશિવાડના સીહોર ગામમાં એમનો જન્મ સં. ૧૯૦૫ માં થયો હતો. એમની પાસે વ્રજ ભાષાની કવિતાનો વિશદ સંગ્રહ છે. જૂવણનાં કાવ્યોનું એક શુદ્ધ સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરીને એમણે ઉગદા સેવા કરી છે. એમણે પોતે પણ વ્રજ ભાષામાં હીક કવિતા કરી છે. નીતિવિનોદ, શૃંગાર સરોજિની, પટગરુડ, પાવસ પયોનિધિ, સમસ્તા પૂતપદીપ, વલ્લોક્તિ વિનોદ, શ્લેષ ચંદ્રિકા, પ્રારબ્ધ પચાસા અને પ્રાચીન સાગર એ એમના ખાસ ગ્રંથો છે. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૮૧ માં થયું.

પુરાતન ધારાના કવિઓ પછી એવા કવિઓનો સમય આવે છે કે જેમણે એક તરફ હિંદી સાહિત્યની નવીન ગતિના પ્રવર્તનમાં સહાય કરી અને બીજી તરફ પુરાતન ધારાની કવિતા સાથે પણ પોતાનો સંબંધ અખંડિત રાખ્યો. એવા કવિઓમાં ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર, પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પંડિત બદરીનારાયણ ચોધરી, શકુર જગન મોહનસિંહ, પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ અને બાબુ રામકૃષ્ણ વર્મા મુખ્ય છે.

ભારતેન્દુએ મઘની જેમ પઘની વ્રજ ભાષાનું પણ સંશોધન કર્યું. કેટલાક પ્રચલિત નહિ એવા અતિ જુના શબ્દો હજી કાવ્યમાં રૂઢિ અનુસાર વપરાતા હતા. એમાંથી ઘણા શબ્દો તેો અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા હતા. આ ઉપરાંત શબ્દોને મરોડીને વિચિત્ર રૂપમાં લખવાનો દોષ પણ એમણે સુધાર્યો. પોતાની કવિતામાં એ વખતે બોલાતી વ્રજ ભાષામાં સરસ કવિતા કરીને એમણે વ્રજ ભાષાને વર્તમાનમાં ખેંચી આણી.

ભારતેન્દુએ ‘કવિ સમાજ’ પણ સ્થાપિત કર્યા હતા. આ સમાજોમાં પાદપૂર્તિની ધૂમ મચતી. ઘણે દૂરથી કવિઓ આ સમાજમાં ભાગ લેવા આવતા. પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે પોતાની પ્રતિભાનો ચમત્કાર પહેલાથી જ બતાવ્યો હતો. ભારતેન્દુના શૃંગાર રસના કવિત્ત સવૈયા સરસ અને મર્મસ્પર્શી બનતા. એ ઉપરાંત ભક્તિ અને શૃંગારનાં કેટલાંય પદ પ્રેમ યુલવારી, પ્રેમ માલિકા, પ્રેમ પદ્માપ આદિ પુસ્તકોમાં સંગ્રહીત છે.

પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રની શૃંગાર કવિતા પણ સરસ બનતી હતી. હાજપુરના ‘રસિક સમાજ’માં એમની પાદપૂર્તિઓ બહુ જ આદર અને રનેહપૂર્વક સંલગ્નાતી. કેટલીક વખત તેો લાવણી ગાનારાઓની વચ્ચે બેસીને પણ પોતાની લાવણીઓ લલકારતા.

બદરીનારાયણ ચોધરીની કાવ્યરચના બહુ નથી. શકુર જગનમોહન-સિંહના શૃંગારી કવિત્ત સવૈયા પણ સરસ બનતા. એમણે ‘મેઘદૂત’નો

રાજા લક્ષ્મણસિંહનો જિલ્લોખ ગદ્યના વિકાસક્રમ દરમ્યાન ક્યો છે. એમણે વ્રજભાષાની મધુર અને ગરસ કવિતા પણ રચી છે. વ્રજભાષાની સહજ માંદાશ એ એમની વાણીની વિશેષતા હતી. 'શકુંતલા' નો જે પ્રથમ અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો એમા કાવ્યો મુક્યા ન હતાં, પરંતુ બીજા સંસ્કરણ વખતે શ્લોકોને ઠેકાણે સરસ અનુવાદો મુક્યા. આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૦ ના વચગાળામા 'મેઘદૂત' નો મનોહર અને લલિત અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

લછિરામ ધ્રુવભટ્ટનો જન્મ સં. ૧૮૯૮ માં અમોદા (ખસ્તી જિલ્લો) માં થયો હતો. એઓ ટેલોક સમય પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા દિગ્દેવને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત ખસ્તી, દરભંગા અને પુરનિઆ વગેરે રાજ્યોમાં પણ એમનું સન્માન થયું હતું. સન્માન કરનાર પ્રત્યેક રાજા પર એમણે થોડી થોડી રચનાઓ કરી છે, જેમ કે માનસિંહામૃત, પ્રતાપ રત્નાકર, પ્રેમ રત્નાકર, લક્ષ્મીશ્વર રત્નાકર, રાવણેશ્વર કલ્પતરુ વગેરે. એમણે માત્ર શૃંગારરસ ઉપર જ કવિતા ન કરતાં બીજા રસો ઉપર પણ રચનાઓ કરી છે. એઓ સમસ્યાપૂર્તિઓ બહુ જલ્દી રચી કદાહતા. વર્તમાન યુગમાં વ્રજભાષાની પ્રાચીન પદ્ધતિ પર કવિતા કરનારાઓમાં એઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગોવિંદ ગલાલાઈ ગુજરાતી ખવાસ છે. કાઠિયાવાડના સીહોર ગામમાં એમનો જન્મ સં. ૧૯૦૫ માં થયો હતો. એમની પાસે વ્રજ ભાષાની કવિતાનો વિશદ સંગ્રહ છે. બૂપણનાં કાવ્યોનું એક શુદ્ધ સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરીને એમણે ઉમદા મેવા કરી છે. એમણે પોતે પણ વ્રજ ભાષામાં હીક કવિતા કરી છે. નીતિવિનોદ, શૃંગાર સરોજિની, પટત્રય, પાવસ પયોનિધિ, સમસ્યા પૂતપદીપ, વક્રોક્તિ વિનોદ, શ્લેષ ચંદ્રિકા, પ્રારબ્ધ પચાસા અને પ્રખીન સાગર એ એમના ખાસ ગ્રન્થો છે. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૮૧ માં થયું.

પુરાતન ધારાના કવિઓ પછી એવા કવિઓનો સમય આવે છે કે જેમણે એક તરફ હિંદી સાહિત્યની નવીન ગતિના પ્રવર્તનમાં સહાય કરી અને બીજી તરફ પુરાતન ધારાની કવિતા સાથે પણ પોતાનો સંબંધ અખંડિત રાખ્યો. એવા કવિઓમાં ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર, પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પંડિત બદરીનારાયણ ચૌધરી, ઠાકુર જગન મોહનસિંહ, પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ અને બાણુ રામકૃષ્ણ વર્મા મુખ્ય છે.

ભારતેન્દુએ ગદ્યની જેમ પદ્યની ત્રણ લાખાનું પણ સંશોધન કર્યું. કેટલાક પ્રચલિત નહિ એવા અતિ જુના શબ્દો હજી કાવ્યમાં રૂઢિ અનુસાર વપરાતા હતા. એમાંથી ઘણા શબ્દો તો અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા હતા. આ ઉપરાંત શબ્દોને મરોડીને વિચિત્ર રૂપમાં લખવાનો દોષ પણ એમણે સુધાર્યો. પોતાની કવિતામાં એ વખતે બોલાતી ત્રણ લાખામાં સરસ કવિતા કરીને એમણે ત્રણ લાખાને વર્તમાનમાં ખેંચી આણી.

ભારતેન્દુએ 'કવિ સમાજ' પણ સ્થાપિત કર્યા હતા. આ સમાજોમાં પાદપૂર્તિની ધૂમ મચતી. ઘણે દૂરથી કવિઓ આ સમાજમાં ભાગ લેવા આવતા. પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે પોતાની પ્રતિભાનો ચમત્કાર પહેલાંથી જ બતાવ્યો હતો. ભારતેન્દુના શૃંગાર રસના કવિત્ત સવૈયા સરસ અને મર્મરૂપર્શી બનતા. એ ઉપરાંત ભક્તિ અને શૃંગારનાં કેટલાંય પદ પ્રેમ પ્રલવારી, પ્રેમ માલિકા, પ્રેમ પલાપ આદિ પુસ્તકોમાં સંગ્રહીત છે.

પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રની શૃંગાર કવિતા પણ સરસ બનતી હતી. હાજપુરના 'રસિક સમાજ'માં એમની પાદપૂર્તિઓ બહુ જ આદર અને રત્નેહપૂર્વક સંભાળતી. કેટલીક વખત તો એ લાવણી ગાનારાઓની વચ્ચે બેસીને પણ પોતાની લાવણીઓ લલકારતા.

બદરીનારાયણ ચૌધરીની કાવ્યરચના બહુ નથી. ઠાકુર જગનમોહનસિંહના શૃંગારી કવિત્ત સવૈયા પણ સરસ બનતા. એમણે 'મેઘદૂત'નો

કવિતા સંધ્યામાં અનુવાદ કર્યો છે. એ ઉપરાંત ‘પ્રેમ સંપત્તિવતા’ (૧૮૮૫) ‘સ્વામાલના’ અને ‘સ્વામા સરોજિની’માં એમની કવિતા સંધરાધ છે.

પંડિત અંગિકાદત્ત વ્યાસ અને બાબુ રામકૃષ્ણ વર્માના ઉત્સાહથી ઢાંચી કવિ સમાજ ચાલતો હતો. ‘બિહારી વિહાર’ એ વ્યાસજીનો વિશાળ ગ્રંથ છે. એમાં બિહારીના બધા જ દોહરા ઉપર કુંડગિઓ રચીને મૂળભાવને પદ્યવિત કર્યા છે. આ મંડળીમાં ‘મનોજ મંજરી’ના કર્તા હુમરાવ નિવાસી, પં. નકછેદી તિવારી તથા, પંડિત વિજયનાંદ ત્રિપાઠી પણ મૂળભાષાની સુંદર કવિતા કરતા હતા.

આ પુરાતન ધારામાં લાલ સીતારામના બે પદ્યાનુવાદો પણ આવી જાય છે. સુવંશનો અનુવાદ દુહા ચોપાઇમાં અને મેઘદૂતનો ધનાક્ષરીમાં કર્યો છે.

પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય ખડીબોલીના પ્રાસદ્ધ ‘આધુનિક કવિ’ છે. પ્રારંભ કાળમાં એઓ પણ પ્રાચીન ઢંગની સુંદર કવિતા કરતા. એમના મનવાસ સ્થાન નિજમખાદમાં શિખ સંપ્રદાયના મહંત બાબા સુમેરસિંહ હિંદી કાવ્યના પ્રેમી હતા. એમને ત્યાં કવિઓ હંમેશાં પોતાના મંડળી જમાવતા. આ મંડળીમાં ઉપાધ્યાય પણ પોતાની પાદપૂર્તિઓ સંભળાવતા. એમનું ‘હરિ ઔધ’ ઉપનામ એ વખતનું જુનું છે. એમનું ‘રસકલશ’ મૂળ ભાષાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે.

સ્વ. પંડિત શ્રીધર પાઠકનો સંબંધ પણ ‘ખડીબોલી સાથે’ મનાય છે. પરંતુ ખડી બોલી ઉપરાંત મૂળ ભાષાની પણ એમણે સરસ અને હૃદયગમ કવિતાઓ કરી છે. અને એ કવિતાઓ એમની મધુર સ્મૃતિને ચિરંજીવ રાખશે. ‘નકતુસંહાર’માં એમની ભાવુક્તા દેખાય છે. આવી ભાવવાહી કાવ્યકલા પુરાતન ધારના એક બે કવિઓમાં જ છે. એમની કવિતામાં મૂળ ભાષાનું સજીવ રૂપ આપણને દેખાય છે.

‘મૂળભાષાની પુરાતન ધારના કવિઓમાં બાબુ જગન્નાથદાસ (રત્નાકર) નું સ્થાન બીજું છે.’ બારનેન્દુના અસ્ત પછી સં. ૧૯૪૬ થી એમણે

મજામાં કવિતા કરવા માંડી, ' હિંડોલા ' વગેરે પુસ્તકો એ વખતનાં છે. કાવ્ય સંબંધી એક પત્રિકા પણ એમણે થોડો સમય ચલાવી હતી. એમની 'કવિતા મોટા મોટા પ્રાચીન કવિઓ સાથે ટકકર લે એવી સમર્થ' છે. એ 'સમયમાં એમના જેવી ગમ અને ઉક્તિવૈચિત્ર્ય કવયિતજ દેખાય છે. ઉત્કાંત અને સંયત ભાષા એ એમની કવિતાનું આકર્ષક અંગ છે. આજે પણ 'સાહિત્ય તથા મજાલાખાના મર્મસ લેખે એમનું સ્થાન જીત્યું' છે. રાજાછંદમાં એમણે હરિશ્ચંદ્ર અને ગંગાવતરણ નામક બે પ્રસિદ્ધ કાવ્યો રચ્યાં છે, અને બિહારી સતસંધનું દીકા સહિત અતિ પ્રમાણિક અને વિશદ સંસ્કરણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

કાનપુરના રાયદેવીપ્રસાદ ' પૂર્ણ ' ની કવિતા પણ મજાલાખાના પુરાતન કવિઓનું સ્મરણ કરાવનારી બનતી હતી. એમના નિવાસ દરમ્યાન કાનપુરમાં ' કવિ અને કવિતા ' નું સન્માન વધુ હતું. એમણે ' રસિક વાટિકા ' નામક એક પત્રિકા પણ થોડા સમય સુધી ચલાવેલી. માત્ર ૪૭ વર્ષની અવસ્થામાં સં. ૧૯૭૭ માં એમનો દેહાંત થયો. એમની લલિત પદાવલી કેવી સરસ હતી એનું અનુમાન આપણને ' ધારા ધર-ધાવન ' (મેઘદુતનો અનુવાદ) જોવાથી થાય છે. એ ઉપરાંત આજની નવી ધારામાંથી પણ લાલાલગવાન-દીન, સનેહી વગેરે કવિઓ પણ પુરાતન ધારાની કવિતા કરતા હતા.

. નવી ધારા.

દેશકાળ અનુસાર જેમ ગદ્યનો વિકાસ થયો તેમ કાવ્યની પુરાતન ધારા પણ પલટાઇ ગઇ. આનો યશ ઉપર કહ્યું તેમ ભારતેન્દ્રને છે. અલંકાર યુગમાં એક બે વિષયમાં મુગ્ધવાચલી કવિતાએ સમય મળતાં પોતાનો પ્રવાહ અનેક દિશામાં રેલાવ્યો. વિષયોની અનેકરૂપતાની સાથે સાથે એના વિધાનની રીત પણ બદલાઇ. પ્રાચીન ધારામાં મુક્તક અને પ્રબંધની જે પ્રણાલિકા ચાલી આવતી હતી એનાથી ભુદીજ પ્રણાલિકાનું અવલંબન નવી ધારાના કવિઓને કરવું પડ્યું. નવી ધારાના આરંભમાં નાની નાની

પદ્માત્મક નિબંધોની પરંપરા ચાલી. આ પરંપરા પ્રથમ ઉત્થાનમાં તો ભાવ પ્રધાન રહી પરંતુ આગળ જતા શુદ્ધ અને matter of fact બનવા લાગી. નવી ધારાના પ્રથમ ઉત્થાનમાં ભારતેન્દુ, પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, અંબિકાદત્ત વ્યાસ, રાધા કૃષ્ણદાસ, બદરીનારાયણ ચોધરી વગેરેનાં નામે પહોં આવી શકે છે. એમણે જેમ પુરાતન ધારાની કવિતામાં પોતાની રચનાનો શોખ આપ્યો છે તેમ નવી ધારાની કવિતામાં પણ પોતાની સહાય અર્પી છે.

નવી ધારામાં ભારતેન્દુની વાણીનો પ્રધાન સૂર દેશભક્તિ હતો. નીલ-દેવી, ભારત દુર્દશા આદિ નાટ્યોમાં સુકાયલી કવિતા દેશ દેશની માર્મિક વ્યંજના છે. આ ઉપરાંત એમની સ્વતંત્ર કાવ્યરચનામાં પણ દેશની અનીત ગૌરવગાથા, વર્તમાન અધોગતિની શોભભરી વેદના, ભવિષ્યનાં ભાવનાથી જાગેલી ચિંતા છત્યાદિ અનેક નવા ભાવોનો સંચાર દેખાય છે. મિસરમાં ભારતીય સેનાના વિજય સમયે રચાયેલી ‘વિજયિણિ વિજ્ય વૈજ્યંતી’ માં ગર્વ, શોભ, વિષાદ વગેરે દેશભક્તિ વ્યંજક વિવિધ સંચારી ભાવોના ઉદ્ગાર છે. ચિંતોડ, પાણીપત, એ નામોમાં જ હિંદુહિંદુને માટે કેટલીય ભાવના ભરી છે. ‘નીલદેવી’ માં એની કરુણ સ્મૃતિ આપણને દેખાય છે.

ભારતેન્દુએ હિંદી કાવ્યધારાને નવા વિષયો તરફ વાળી પણ એમાં નવીન વિધાન અથવા નૂતન પ્રણાલિકાની શરૂઆત ન કરી. ખીછ વાત એ છે કે એઓ માત્ર ‘પુરુષ પ્રકૃતિ’નાજ કવિ હતા, જાણ પ્રકૃતિની અનંત રૂપતાની સાથે એમના અંતરનું સામંજસ્ય દેખાતું નથી. એમનાં નાટકોમાં એમણે બેએક ઠેકાણે જે નિસર્ગનાં વર્ણનો સુક્યાં છે તે તો રૂઢિગત છે, અંતરમાંથી પ્રકટેલાં નથી.

ભારતેન્દુ પોતે પદ્માત્મક નિબંધો તરફ અગ્રસર ચલા નથી પરંતુ એમના ભક્ત અને શિષ્ય પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રે જરાબર એ તરફ કુચ કરી

છે. એમણે દેશદશા ઉપર આસુ વહાવ્યા ઉપરાંત ‘ જુદાપો ’ ‘ ગોરક્ષા ’ વગેરે વિષયો પણ કવિતા માટે પસંદ કર્યા. આવી કવિતામાં કંઈક વિચાર-ણીય વાતો છે, કંઈક લાવલ્યંજના છે અને કંઈક વિચિત્ર વિનોદ પણ છે. મિત્રની વિશેષતા એમની હાસ્યવિનોદપૂર્ણ રચનાઓમાં દેખાય છે. હરગંગા, તૃપ્યન્યન, જુદાપો વગેરે કાવ્યો વિનોદપૂર્ણ અને મનોરંજક છે. ‘ હિંદી, હિંદુ હિંદુસ્તાન ’ વાળી હિંદીની હિમાયત પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

બહરીનાથ ચોધરીએ નવી ધારાની કવિતામાં પ્રાસંગિક કવિતાઓ જ વધારે કરી છે. જેમ કે દાદાભાઈ નવરોજી પાર્લામેન્ટમાં ચુંટાયા એ અવસર પર, મહારાણી વિક્ટોરીઆની હીરક જ્યુબીલી વખતે, નાગરીક્ષિપિ અદા-લતમાં સ્વીકારાઈ તે વખતે વગેરે. આવી પ્રાસંગિક કવિતાઓમાં માત્ર ખુશામદ જ રહેતી હતી એમ નહતું. એમાં એ વખતની રાજકીય અથવા મામાનિક અવસ્થાનું વર્ણન પણ આવતું. ચોધરીની થોડી પણ સરસ અને શુદ્ધ કવિતા એમનાં બે નાટકોમાં છે. ‘ ભારત સૌભાગ્ય ’ લખવા ચોગ્ય નથી પરંતુ દેશ દશા ઉપર એવું અપૂર્વ અને હૃદયંગમ નાટક બીજું નથી લખાયું. એના આરંભના ત્રણ અંકોમાં સરસ્વતિ, લક્ષ્મી અને દુર્ગા એ ત્રણ દેવીઓનું ભારતમાંથી અનુક્રમે પ્રસ્થાન થાય છે એ દૃશ્યો લખ્ય છે, અને એ ત્રણે દેવીઓના મુખમાં જતી વખતે જે કવિતા મુકી છે એ મમસ્પર્શી છે.

હાકુર જગનમોહનસિંહે પોતાનો કવિતાપ્રવાહ નવા વિષયો તરફ વાળ્યો નથી, પરંતુ પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યોનાં પ્રાકૃતિક વર્ણનોના સંસ્કાર મનમાં રાખીને, પોતાની પ્રેમચર્ચાની મધુર-સ્મૃતિ સાથે સંકળાયલા, વિંધ્યા પ્રદેશના રમણીય સ્થળોને જે સાચા અનુરાગની દૃષ્ટિએ એમણે નિરખ્યાં છે એ લક્ષ ખેંચે છે. આ દૃષ્ટિનાદ્વારા એમણે હિંદી સાહિત્યમાં એક નૂતન વિધાનનો આભાસ કરાવ્યો. જે વખતે હિંદી સાહિત્યનો અભ્યુદય થયો તે વખતે સંસ્કૃત કવિતા પોતાની પુરાતન વિશિષ્ટતા ખોઈ ખેડી હતી એટલે હિંદી સાહિત્ય એના પાછલા રૂપને લઈને જ અગ્રસર થયું, પ્રકૃતિનું જે

સૂક્ષ્મ નિરિક્ષણ વાસ્તવિકતા, કાલદાસ અને લવચૂતિમાં દેખાય છે. તે સંસ્કૃતના પાછળના કવિઓમાં નથી દેખાતું. પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિ પ્રાકૃતિક દરચોના વિધાનમાં કેટલીય વસ્તુઓની સૂક્ષ્મ અને સ્પષ્ટ યોજના દ્વારા 'ખિંબપ્રદણ' કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ કાર્યને સુંદર રીતે પૂર્ણ કરીને પછી ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા આદિ દ્વારા અપ્રસ્તુત વસ્તુવિધાન પણ કરી દેતા. પરંતુ પાછળથી મુક્તકોમાં સૂક્ષ્મ અને સ્પષ્ટ યોજનાને સ્થાને કેટલીક ગણતરીની વસ્તુઓને જુદી જુદી ગણતરીને "અર્થ" પ્રદણ " કરાવવાનો પ્રયત્ન રહી ગયો અને પ્રબંધ કાવ્યોનાં વર્ણનોમાં ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાની એટલીબધી ભરતી થતી ગઈ કે પ્રસ્તુત દ્રશ્ય અસોપ થતું આવ્યું.

આ પાછળું વિધાન હિંદી સાહિત્યમાં આવ્યું. 'પટખતુ વર્ણન' માં પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ અને વ્યાપારોનો જે ઉલ્લેખ થતો હતો એ કેવળ 'ઉદીપન' ની દૃષ્ટિએ; એટલે નાયક અથવા નાયિકા પ્રતિ પહેલેથી પ્રતિષ્ઠિત ભાવને વધારે ઉદીપ્ત કરવાને માટે. આ કાર્યને માટે કેટલીક વસ્તુઓનાં જુદાં જુદાં નામ ગણતરી જેવાં બસ છે. સ્વયં પ્રાકૃતિક દ્રશ્યો પ્રતિ કવિના ભાવ બતાવનારાં વર્ણનો હિંદી કાવ્યમાં નહિ જેવાં છે.

સંસ્કૃતના પ્રાચીન કવિઓની પ્રણાલી પર હિંદી કાવ્યના સંસ્કારનો જે સંકેત જગતમોહનસિંહે આપ્યો એ તરફ કોઈએ પણ ધ્યાન ન દીધું.

પંડિત અંબિકાદાસ વ્યાસે નવા વિષયો ઉપર પણ થોડી કવિતા કરી છે.

ભારતેન્દુના મહયોગીઓનાં કથા અહિં સમાપ્ત કરીને એમના મૃત્યુ પછી જે લોકો ક્ષેત્રમાં આવ્યા અને જેમણે કાવ્ય ભાષાની શૈલીમાં કંઈક પરિવર્તન આણ્યું એવા કવિઓને જોઈએ. ભારતેન્દુના મહયોગી લેખક જે કે દેશકાળને અનુકૂળ નવા નવા વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયા પરંતુ એમણે ભાષા અને જંદ તો પરંપરાથી સાંભળતાં આવેલાં જ સ્તીકાર્યાં. પરંતુ ભારતેન્દુના મૃત્યુ પછી થોડા જ વખતમાં ભાષા સંબંધી નવા વિચારો ઉદય પામ્યા. લોકોએ જોયું કે ગદ્યની ભાષા તો ખડીઓથી ધની ગઈ અને

એમાં સાહિત્ય પણ સરળતા મુખ્ય. પરંતુ કાવ્યની ભાષા ઉપરથી હજી વળભાષાએ અધિકાર ઉઠાવ્યો નથી. ગદ્ય એક ભાષામાં લખાયું અને કાવ્ય બીજી ભાષામાં લખાય એ સ્થિતિ સૌને ખટકી. આ ચર્ચા ભારતેન્દુની હયાતિમાં પણ ઉઠેલી અને એની અમરથી એમણે ‘દશરથ વિજાપ’ નામની એક કવિતા ખડીખોલી (કારસી જંદ) માં લખી હતી.

ઉદ્દે જંદમાં ખડીખોલીની કવિતાની શરૂઆત ભારતેન્દુના પહેલાં ચર્ધ મુકી હતી. ઇશાઅલીખાએ ‘રાની કેતકી કહાની’ માં જે પદ મુખ્યાં હતાં તે ખડીખોલીનાં જ હતાં પરંતુ એમના પહેલાં ૪૦ વર્ષે નજર અકબરખાદી (જન્મ સં. ૧૮૨૭ મૃત્યુ ૧૮૭૭) એ કૃષ્ણલીલા સંબંધી ઘણાં પદો ખડીખોલીમાં લખ્યાં હતાં. નજર મનસ્વી સુરી ભક્ત હતા. આ ઉપરાંત અલંકાર મુગના કોઇ કોઇ કવિએ પણ છુટક છુટક પંક્તિએ રચેલી એટલે કાવ્ય ભાષાનો સવાલ ન્યારે નજર સમક્ષ આવ્યો. ત્યારે ખડીખોલીની ત્રણ જંદ પ્રણાલીઓ પ્રચલિત હતી. હિંદી કવિતા સરૈયાની, ઉર્દુ જંદોની અને લાવણીની પ્રણાલી. સં. ૧૯૪૩ માં પંડિત શ્રીધર પાંદે પાછલી લાવણીની પ્રણાલીને અનુસરીને ‘એકાંત વાસી યોગી’ ખડી ખોલીમાં રચ્યું.

ત્યાર પછી ‘ખડીખોલીનો’ પ્રચાર વધતો ચાલ્યો. મુજફ્ફરપુરના બાબુ અયોબ્યાપ્રસાદ ખત્રી એ ‘ખડીખોલી’ નો જંડો હાથ ધર્યો. સં. ૧૯૪૫ માં ‘ખડીખોલી આદોલન’ નામક એક પુસ્તક પણ છપાવ્યું. એમાં ત્રણ ભાષાને હિંદીથી સ્વતંત્ર ભાષા કહીને ‘ખડીખોલી’ ને જ હિંદી ગણવાનો સુર ઉઠાવ્યો. ભારતેન્દુના મિત્ર અને સંપારણના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વિદ્વાન પંડિત ચંદ્ર શેખર મિત્ર જેવા કવિઓ પાસે ‘ખડીખોલી’ ની યોડી પંક્તિઓ રચાવીને એમણે ‘ખડીખોલી’ ને કાવ્ય ભાષા તરિકે પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પ્રચાર પાછળ તનતોડીને મહેનત કરી.

“એકાંતવાસી યોગી” પછી લાંબા સમયે પંડિત શ્રીધર પાંદે ‘ખડીખોલી’ માં બીજી રચનાઓ કરવા માંડી. ખડીખોલીની બીજી

પુસ્તિકા 'ત્રાત પથિક' (ગ્રાહકગ્રંથના 'Traveller' નો અનુવાદ) પ્રસિદ્ધ થઇ, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત બન્ને કાવ્ય સાહિત્યનો પરિચય હોવાને કારણે પાઠકદંતી રૂચિ પરિપૂર્ત હતી. શબ્દ શોધનમાં તેઓ અત્યંત મનાતા. 'ઉત્તરદ ગ્રામ' એમણે વજ્રલાપામાં રચ્યું છે. છતાં એમાં એમની કાવ્ય પ્રતિભા સ્પષ્ટ દેખાય છે. હમણા જ એમના મૃત્યુ સમયે 'હિંદી જગતે એમને પ્રતિભાશાળા, ભાવુક અને મુશ્કેલ સંપન્ન કવિ સમ્રાટ 'કહિને સ્નેહાજલિ અર્પા' છે. એમના જીવનમાં જે સૌમ્યતા, સરળતા અને મીઠાસા હતા તેનું જ પ્રતિબિંબ એમની કવિતામાં દેખાય છે. એમના કાવ્યની એકેકેય પંક્તિ અયોગ્ય નથી લાગતી. પરંપરાથી ચામ્યા આવતા જાંદો ઉપરાંત કેટલાક નવા જાંદોની પણ એમણે રચના કરી છે. 'એકાંતવાસી યોગી' એમણે લાવણીમાં અને ત્રાંત પથિકની રચના રોળા જાંદમાં કરી છે. એ ઉપરાંત સર્વેશમાં ખડી બોલીની કવિતા થઇ શકે છે અને શોભી શકે છે એ પણ એમણે બતાવ્યું. એમની કવિતાના વિષયો પણ વિવિધ હતા. એમને સમાજ સુધારો ગમતો એટલે વિધવાઓની વેદના, શિક્ષણ પ્રચાર વગેરે વિષયોને પણ એમણે સ્વીકાર્યા છે. વિષયોને કાળનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપવામાં એઓ સફળ ન થયા હોય, મંભીર નૂતન વિચાર ધારા કદાચ એમની કવિતામાં મળતી નહોતી પરંતુ એમની લાણીમાં કંઈક એવો સૌમ્ય અને અપૂર્વ પ્રસાદ હતો કે જે તે વાત એમની કલાદ્વારા પ્રકટ થતી એમાં સરસતા અને મધુરતા સ્વાભાવિક જ વસતાં. એમના સમ-યના કવિઓમાં પ્રકૃતિના વર્ણનો એમણે સૌથી વધારે કર્યા છે એટલે એઓ પ્રકૃતિના ઉપાસક કહેવાતા. અહિં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે મનુષ્યને સુખદ અને આનંદપ્રદ લાગે એવા પ્રકૃતિના સુંદર અને લવ્ય રૂપો સુધી જ એમની ઉપાસના હતી. પ્રકૃતિના સીધા, સાદા અને નિત્ય દૃષ્ટિ સમીપ આવનારા દેશના પરંપરાગત જીવન સાથે સંબંધ રાખનારાં દેશોની મધુરતા તરફ એમની વૃત્તિ ઉન્નમુખ નહતી. આમ એમની પ્રતિભા સમ્યક રીતે વિકસિત અને તેજસ્વી ન હોવા છતાં ખડીબોલીના નવા આચાર્ય તરીકે

એમણે હિંદકાવ્ય સાહિત્યની ન ભુલાય એવી સેવા કરી છે. એકાંતવાસી યોગી, ઉન્નતગ્રામ, મનોવિનોદ, કાસ્તીર સુખમા અને ભારતગીત એ એમની કવિતાનાં મુખ્ય પુસ્તકો છે. ‘સત્યં શિવં સુંદરમ્’ ને જીવનમંત્ર સ્વીકારીને એને અનુરૂપ પોતાની જીવનશૈલી વિસ્તારી અને સંકેલી. એ અદ્ભૂત અને રંગદર્શી સામ્ય વિરલ છે.

ભારતેન્દુ પછી દ્વિતીય ઉત્થાનના પહેલા હિંદીના શબ્દપ્રતિષ્ઠ કવિ પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયે (હરિઓધ) પણ નવીન તત્વોનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. ખડી બોલીને માટે એમણે ઉર્દુના જંદોને ઉપયુક્ત માન્યા. કારણ એ જંદોને ખડી બોલી બરાબર અનુરૂપ બની ગઈ હતી. સં. ૧૯૫૭ ની પહેલાં એમણે આવી જાતની થોડી રચનાઓ કરી હતી અને ત્યાર પછી પણ થોડા ધણા ફેરફાર સાથે એઓ આવા જ પ્રકારની કવિતા કરતા હતા. પરંતુ દ્વિતીય ઉત્થાન પછી ન્યારે પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીના પ્રભાવથી ખડી બોલીએ સંસ્કૃત જંદો અને પદ્યવંશીનો આશ્રય લીધો ત્યારે ગદ્યમાં પોતાની પ્રતિભા ચમકાવનારા હરિઓધે એ ‘શૈક્ષીને સ્વીકારી અને સં. ૧૯૭૦ માં ‘પ્રિય પ્રવાસ’ નામક મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું.

હરિઓધમાં લોકસંગ્રહનો ભાવ બહુ પ્રબળ છે. ઉક્ત કાવ્યમા શ્રીકૃષ્ણને વ્રજના રક્ષક નેતાના રૂપમાં આલેખ્યા છે. ખડી બોલીમાં આટલું મોટું કાવ્ય હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. આ કાવ્યની વિશેષતા એ છે કે એ સંસ્કૃત વર્ણવતોમાં છે; અને સામાન્ય રીતે એમાં આટલી મોટી રચના કરવી મુશ્કેલ છે. એમનો સંસ્કૃત પદવિન્યાસ યોગ્ય અને કાવ્યને અનુરૂપ હોય છે. દ્વિવેદી અને એમના અનુયાયી કવિઓની રચના કરતાં હરિઓધની રચનાઓ આ રીતે જરા જુદી પડી જાય છે. આમાં એક ઉણપ એ પણ લાગે છે કે બધીજ રીતે સંસ્કૃતનો આશરો લેવાથી કેટલેક ઠેકાણે સંસ્કૃત શબ્દો એટલા બધા એકત્રિત થઈ જાય છે કે ક્રિયાપદ વિના ખીજા શબ્દો હિંદી હોયજ નહિ. બાકી એમની હિંદી એ એક રીતે માલિક છે.

૧૧

વર્તમાન યુગ. (દ્વિતીય ઉત્થાન)

દ્વિતીય ઉત્થાનનો આરંભ સં. ૧૯૫૭ થી મનાય છે. આ વખતમાં કેટલાંક એવાં ચિંતનો અને આકાંક્ષાઓ દેખાય છે કે જે ભારતેંદુના સમયમાં ન હતાં. ભારતેંદુ મંડળે મનોરંજક સાહિત્યનિર્માણ દ્વારા હિંદી સાહિત્યની સ્વતંત્ર સત્તાનો ભાવ પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ ભાવ સ્થિર થયો હતો અને શિક્ષિત સમાજને આ નવા ગદ્ય સાહિત્યનો પરિચય પણ થઈ ચુક્યો હતો. પહેલા ઉત્થાનમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા અને ડીગ્રી-ધારી લોકો હિંદી સાહિત્યના નવીન નિર્માણમાં સહાય નથી કરતા એવો જે આરોપ હતો એ બીજા ઉત્થાનમાં ન રહ્યો. પરંતુ હજી લેખકોને પોતાના લેખનું મહત્વ બતાવવા ફારસી, અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતમાંથી ઉતારા અને પ્રમાણો મુકવાં પડતાં.

હિંદીભાષાને વર્ણુસંકર બનાવવામાં સહાયક તત્ત્વો પણ ધીરે ધીરે વધવા માંડ્યાં હતાં. હવે હિંદી વાચકોનો અભાવ ન હતો. તેમાંય નવલકથાઓના વાચકોની સંખ્યા વધતી જતી હતી, અંગ્રાણી નવલકથાઓના અનુવાદોને

‘ પ્રિયપ્રવાસ ’ એક રીતે વર્ણનાત્મક છે. ઢેટલાંક વર્ણનો સુંદર અને માર્મિક છે. વિરહ વેદનાથી કુબ્ધ પદ્યવલીની અંદર ન્યારે ભાવધારા અનેક વળ ખાતી ખાતી ધણે દુરત્યાલી નય છે ત્યારે વાચક સાવભાન બ્રહ્મીને ભાવમન્ન બની નય છે. આ કાવ્ય પછી એમનું ધ્યાન પાછું બોલચાલની ભાષાતરફ ગયું. બોલચાલની ભાષામાં એમણે ધણી કવિતા રચી છે. આવી પરચુરણ કવિતાનો એક સંગ્રહ ‘ ચોખે ચૌપદે ’ નામથી સં. ૧૯૮૧ માં પ્રસિદ્ધ થયો “ પદ્ય પ્રસુત ” (૧૯૮૨) માં સાહિત્યિક અને બોલ ચાલની એમ બે ભાષાઓ છે, અને બન્ને ભાષાઓમાં એમને સફળતા વરી છે. આવી બેવડી કલાજીવ એ હરિઓધની વિશિષ્ટતા છે; અને આ વિશિષ્ટતા એમનો સમૃદ્ધ ભાષાભંડાર સિદ્ધ કરે છે.

૧૧

વર્તમાન યુગ. (દ્વિતીય ઉત્થાન)

દ્વિતીય ઉત્થાનનો આરંભ સં. ૧૯૫૭ થી મનાય છે. આ વખતમા ફેટલાક એવા ચિંતનો અને આકાંક્ષાઓ દેખાય છે કે જે ભારતેંદુના સમયમા ન હતા. ભારતેંદુ મંડળે મનોરંજક સાહિત્યનિર્માણ દ્વારા હિંદી સાહિત્યની સ્વતંત્ર સત્તાનો ભાવ પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ ભાવ ગ્રિધર થયો હતો અને શિક્ષિત સમાજને આ નવા ગદ્ય સાહિત્યનો પરિચય પણ થઈ ચુક્યો હતો. પહેલા ઉત્થાનમા અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા અને ડીગ્રી-ધારી લોકો હિંદી સાહિત્યના નવીન નિર્માણમા સહાય નથી કરતા એવો જે આરોપ હતો એ ખીળ ઉત્થાનમા ન રહ્યો. પરંતુ હજી લેખકોને પોતાના લેખનું મહત્વ બતાવવા ક્ષરસી, અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતમાથી ઉતારા અને પ્રમાણો મુકવા પડતા.

હિંદીમાવાને વર્ણુસંકર બનાવવામા સહાયક તત્ત્વો પણ ધીરે ધીરે વધવા માંડ્યા હતા હવે હિંદી વાચકોનો અભાવ ન હતો. તેમાય નવલકથાઓના વાચકોની સંખ્યા વધતી જતી હતી, અંગાળી નવલકથાઓના અનુવાદોને

તોટો ન હતો. ઘણાં લોકો હિંદી જાણવા માટે કેવળ સંસ્કૃત શબ્દોનું જ્ઞાન આવશ્યક માનતા; અને આ આવશ્યકતા બંગાળીમાંથી થયેલા અનુવાદોમાંથી પુરી કરી લેતા. આમ આણું અધુરું જ્ઞાન થાય ન થાય ત્યાં તો એ વાચકોમાંથી લેખકો બની જઈને બંગાળીમાંથી હિંદી અનુવાદો શરૂ કરી દેતા. હિંદીના આ અધુરું જ્ઞાનનું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજ અને બંગાળીમાંથી કેટલાક મૂળ શબ્દો હિંદીમાં ઉતરી આવ્યા. બંગાળી તો સ્વદેશની ભાષા હોવા ઉપરાંત હિંદીની સાથે સામ્ય ધરાવતી હતી; એના અભ્યાસ અને પરિચયથી પ્રસંગ અને સ્થળને અનુરૂપ ઘણા સુંદર અને ઉપયુક્ત સંસ્કૃત શબ્દો મળતા હતા. એટલે બંગાળી તરફના ઝેડથી પરિભ્રાન્ત અને સુંદર સંસ્કૃત પદવિન્યાસની પરંપરા હિંદીમાં આવી એ સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી.

પરંતુ અંગ્રેજ વિચાર કરવાવાળાઓ જ્યારે આપેતો અંગ્રેજ સંસ્કૃત કોપ લઈને પોતાના વિચારોનો શાબ્દિક અનુવાદ કરવા બેસતા ત્યારે તો ખીચારી હિંદીની કમબખ્તી થતી. એવા લેખકો શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક હિંદી ન લખતાં સંસ્કૃત અને હિંદી શબ્દો જ લખતા. એમના ઘણા વાક્યોનું તાત્પર્ય તો અંગ્રેજ જાણુકાર જ સમજી શકે. હિંદી અને સંસ્કૃતના જાણુનારને આ વિચિત્ર પદ્ધતિ સમજાતી ન હતી.

ભારતેંદુના સમયના લેખકોની દષ્ટિ બ્યાકરણના નિયમો ઉપર બરાબર જામી ન હતી. ‘ક્રિયા ક્રિયા, આશા ક્રિયા’ વગેરે ખોટા પ્રયોગો થતા હતા અને ક્યારેકતો વાક્યરચના તરફ પણ શિથિલતા દેખાતી. પરંતુ એમની ભાષામાં વર્ણસંકરતા ન હતી. હિંદીનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય હતું. ભાવ અને ભાષાનું વિચિત્ર અંતર એમની લેખનકલામાં ન હતું. પરંતુ દ્વિતીય ઉત્થાનમાં તો ઘણા વખત સુધી બ્યાકરણની શિથિલતા અને ભાષાની રૂપરૂપિ બન્ને રજાં. બ્યાકરણના વ્યતિક્રમ અને ભાષાની અસ્થિરતા ઉપર તો થોડા જ સમયમાં કોપદષ્ટિ પડી પણ ભાષાની રૂપરૂપિ તરફ એટલું જાણ ન ગયું. પરંતુ એટલું ગયું તેટલું ન થયું થયું અને એને આતર

હિંદી માહિત્ય પડિત મદારીગ્રપ્રમાદ દિવેદીનું મદદ ઝાણું મહેતો વ્યાકરણની શુદ્ધિના પહેલા પ્રવર્તક દિવેદી થયા ‘મગ્ગવી’ના મપાદકના અધિકાર અને હક્કથી મમાયોચનાં માટે આવેલા પુસ્તકોમા વ્યાકરણની અશુદ્ધિઓ મચોટ અને સણમણની ભાષામા અતાવીને લેખકોની આખો ઉમડી નાખી ખે ત્રણ દરીયા લેખકોએ પોતાની ભુયોનુ મમર્યાન કર્યા કર્યું પણ બાકી બધા જ લેખકોએ આ માર્ગદર્શનનો વાલ લીધો અને ભવિંચના માહિત્ય-મા વ્યાકરણ માટે પુગ્ની કાગળ વેવાઇ ગઇતી ભાષા ઉપર દિવેદીના આ શુભ પ્રભાવનુ અગણુ જ્યાસુધા બાણને માટે ગુદતા આનંદક મનાશે ત્યા મુધો ચિરંજીવ રહેશે

‘વ્યાકરણ તરફ ધ્યાન જવાથી એનો રિગતવાગ વિચાર થવા માળો અને આ તરનો લાભ લઇને પડિત ગોવિંદ નારાયણ મિત્રે ‘વિભક્તિ વિચાર’ નામની એક પુસ્તિકા લખી, અને હિંદીની વિભક્તિઓને ગુદ સામિત કરી દ્વિતીય ઉત્થાનમા જેમ અનેક પ્રજારના વિશ્વો લેખકોની વિશાળ દષ્ટિમા આવ્યા તેમ રૈથીની બહુઉપતાનો પણ વિકાસ થયો વિશિષ્ટ રૈથીવાળા અને પોતાનાં મૌલિકતાને લઇને માહિત્યમા આગળ પડુ મ્યાન ધરાવતા લેખકો વધતા ગયા આનાં માથે માથે વાક્યગચના પણ વધારે અવજ અને વ્યવસ્થિત બનાં. અને ચિહ્નોના આવખ્ધ અને ઉચિત પ્રયોગો થવા માડ્યા અગ્રેજ અને બીજી સમુજત ભાષાઓની ઉચ્ચ વિચારમરણીથી પરિચિત અને પોતાની ભાષા ઉપર પણ યોગ્ય કાણુ ધરાવતા લેખકોની દૃપાદષ્ટિથી હિંદીનો અર્થ પ્રકટ કરવાની શકિત વધો અને અભિવ્યજન પ્રણાલિકાનો પણ સુદર પ્રમાગ થયો ક્રૈન અને ગુરિત વિચારમુત્રોને ધ્યકત કમ્નાગી તથા શુદ્ધ ભાવોને ખેચી વાવનારા ભાષા હિંદી સાહિત્યને પ્રાપ્ત થવા લાગી, અને એ ભાષાને અનુરૂપ સાહિત્યના ઉપરગ પણ ઉદ્ભૂત થયા અગાળીમાથી સામાજિક અને ઐતિહાસિક નવનકયાઓની સતત આયાતથી હિંદી વાર્તાઓની ઊચિ પરિષ્કૃત બનતી હતી એટલે થોડા જ સમયમા બહુ

અને જનમુખી ઉપગત ઉચ્ચ ગ્રામિની અને માયો માહિત્ય નવનકથાઓની મૌલિક ગ્યનાનો દિવસ પણ આવ્યો નાનકા ક્ષેત્રમાં વિદ્યમ ન થયો, પણ આજ સંધ્યાનું જીવનના 'મહાગણ પ્રતાપ' ની થોડા વખત મુદ્દો તો ખૂબ ધુમ મી અને ધણી વખત એ રંગભૂમિ ઉપર પણ લજવાયુ ગય જેવી પ્રસાદ પૂર્ણ થઈ લાભાનુ કુમાર' નામક નાનકે સાહિત્યના વિવિધ અંગોને અર્પણ નખ્યુ પરતુ વસ્તુ વૈચિત્ર્યના અભાવ અને મવાઈની કૃત્રિમતા અંગે કાગ્યોર્થી યોગ્યિય ન થયુ બગાડમાથી નાનકે કળતા નવનકથાના વધાન પાતંગે થયા એટલે નાનકેનો ગતિ મહત્તે મદ પડી પ્રયાગની ભારતેદુ નાનકે મજાની અને ડાલીનો નાગરી નાનકે મજાને ખાતર નગભૂમિને અનુદાન જે ત્રણ નવા નાનકે નખાયા પરતુ માહિત્યમાં એનું અ્યાન ન રહ્યુ પ્રયાગમાં પડિત માધવ નુખે અને કાશીમાં પડિત દુગવેકરે પોતાની ગ્યનાઓ અને મોહક અભિનયો કાગ ધણી વખત મુદ્દો દમ્યકાવ્યની લોખંચિ મલાગી એવામાં મગાગી માહિત્યમાં દિલ્લેન્દ્રનાન ગેયના દર્શન થયા અને એમના નાટકોને તરત જ હિંદી સ્પ મગ્યા આ ઉપગત રનીન્દ્રનાથના પણ કેટલાક નાનકે હિંદીમાં આવ્યા દ્વિતીય હિંદીનામાં નાનકેનો વિદ્યમ એક ગીતે ગરીમ છે

નિમધના વિભાગમાં પણ જોઈએ તેટલું ધ્યાન અપાયુ નથી એટલે એમાંથી પાચ માત વિશિષ્ટ લેખકોને તાગી કાઢવા મુદ્દેન કે દ્વિતીય હિંદીનામાં માહિત્યના વિવિધ અંગમાં લેખકોની જે વિશિષ્ટ પ્રતિભા અમકની જોઈએ તે ન અમકી કોષ્ટ વિષયમાં પોતાની શક્તિના પગિયષ અને માપ લખને એ કાર્યને પોતાનું કી બેમવાની વૃત્તિ ન જેખાઈ લેખકોમાંથી કેટલાક અખખારનવેશનો મહેનો ધધો કરતા કેટલાક આનુ જમાનાની નવનકથાઓ લખતા, કેટલાક નાટકો ચિત્રના અને કેટલાક કવિતાની મમાલોચના કરતા આની અવસ્થામાં લાખાની સપૂર્ણ શક્તિ પ્રમ્દ કરનારા ગૂઢ અને ગભીર નિમધના લેખકો આથી તૈયાર થાય ? નાગરી પ્રચાગિણી સલાની 'મનોરજન પુસ્તકમાગા'માં જે 'હિંદી નિમધમાગા' જે લાગમાં

પ્રમિદ થઇ છે એ જોતા એ વખતની જુદી જુદી સેલીઓ વ્યક્ત કરતા
દેવતાક સારા લેખકોની કૃતિઓના નમુના મળે છે

મમાનોચનાની શરૂઆત જો કે ભારતે દુના જીવન કાળમા જ થઇ ગઇ
હતી પરંતુ એનો અધિક વૈભવ દ્વિતીય ઉત્થાનમા દેખાય છે. પં. મહાવીર
પ્રસાદ દિવેદીએ સૌથી પહેલા વિખૂત મમાનોચનાનો માર્ગ ઉઘાડ્યો ત્યાર-
બાદ મિશ્રમધુ અને પ. પંધાર્મિક સર્માએ પોતપોતાની ગીતે દેવતાક પ્રાચીન
કવિઓ ઉપર પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા પરંતુ આ બધી આનોચના
અધિનિત માત્ર વિશ્લેષણના રૂપમા જ રહી. બાપાના ગુણ દોષ, રસ,
અનકાર આદિની મમાનોચના આમ બાલ્ય સ્વરૂપમા જ મતાકુટરી રમતી
ચિત્ર એક સાદિત્યમા ધ્યાન પામે એવો કોઇ કવિની અતગતિની મુદ્દમ
વિવેચના ક એની માનસિક પ્રવૃત્તિની વિવિધ વિશેષતાઓ દેખાણી સમા-
નોચના બહુ જ ઓછા પ્રમાણમા થઇ

જેનુ માહિત્યક મૂલ્ય આપી શકાય એવા નથી જીવનચરિત્રો પ્રમિદ
થવા પ માધવ પ્રસાદજી મિશ્રની 'વિશુદ્ધ ચર્ચિતાવલી' અને માણુ શિવ-
નદન સદાય નિખિત "બાણુ દરિશ્રદ્ધા જીવન ચરિત" તથા "ગૌ
જીવસીદ્ધમમ જીવન ચર્ચિત

દ્વિતીય ઉત્થાનમા મહા માહિત્યના વિગત અને વિનાશનું દર્શન
સંગવડને ખાતર આપને ચાહ ખડમા જોઇએ નાનકે, નવનકથા નિમધ
અને મમાનોચના

નાટક.

ત ૧૯૫૭ પહેલા બાળુ ગોપરાગમે 'વસુચર્ચન' 'દેવદશ',
'વિદ્યારિનોદ' અને ગ્લોમાશુના 'ચિત્તમદ'ના અનુવાદ કર્યા હતા સ.
૧૯૪૬ મા ગોપીનાથ પુરોદિત એમ. એ. એ રોકસપિયરના ગેમિયો
લુસિયટ અને As you like it ના અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા આજ
કાલમા પ ગિગોગીવાન ગૌવામીનુ 'પ્રભુચિની પંચલુષા' નાટક જપાયુ

સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદ તરીકે રાય બહાદુર સીતારામ બી. એ. નું નામ મુખ્ય આવે છે. ભારતેદુંના મૃત્યુ પહેલાં જ એમણે સંસ્કૃત ટાપ્પોના અનુવાદ રાગ કર્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં મેઘદૂતનો ધનાઢારી છંદમાં કરેલો અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં ‘નાગાવંદ’નો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો. પછી તો ધીરેધીરે ‘મૃચ્છકટિક’ ‘મહાવાર ચરિત’, ‘ઉત્તર રામચરિત’ ‘માલતી માધવ’ અને ‘માત્રવિકાગ્નિ મિત્ર’ના અનુવાદો પણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ સર્વ અનુવાદોમાં સીતારામની સાદી, સરળ અને આંડબરરસિત શૈલીએ એમને ઠીક ઠીક સફળતા આપી છે. સંસ્કૃતના ભાવોને હિંદીમાં એવી કુશળ રીતે ઉતાર્યા છે કે એમાં સંસ્કૃતપણું અથવા જટિલતા કંઈ લાગતું નથી.

સં. ૧૯૭૦ માં પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ને ભવભૂતિના ‘ઉત્તર રામચરિત’ અને ત્યારબાદ ‘માલતી માધવ’ના અનુવાદો કર્યા. પંડિતશ્રીના આ બંને અનુવાદો હિંદી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, એમાં મૂળ ભાવોની રક્ષા ઉપર પુરું ધ્યાન અપાયું છે. પદોના અનુવાદ મજબાબાના સવૈયામાં છે એટલે વાંચની વખતે મધુર લાગે છે. પરંતુ એમાં બે તુટિયો ખટકે છે. કેટલાક એવા શ્લોક અને ગામડી શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે કે જેઓ સાહિત્યમાં પરિચિત નથી અને કેટલેક કેટલાં મૂળ શ્લોકોનો સંપૂર્ણ ભાવ ઉતારવા જતાં ભાષા ક્ષિપ્ત અને અવ્યવસ્થિત બની ગઈ છે.

લક્ષ બેંચે એવું મૌલિક નાટક આં દ્વિતીય ઉત્થાનમાં દાનપુરના રાય દેવીપ્રસાદ પૂર્ણનું ‘ચંદ્રકેતા ભાનુકુમાર’ કહી સંકાય. ‘પૂર્ણ’ મજબાબાના સિદ્ધહસ્ત કવિ અને સાહિત્યમર્મજ્ઞ હતા. એમણે આ નાટક ભજવવાના ઉદ્દેશથી નહિ પણ સાહિત્યના ઉદ્દેશથી જ લખ્યું હતું. વસ્તુ-વિધાનમાં કૃતબુદ્ધ ઉત્પન્ન કરે એવું બે વૈચિત્ર્ય હોય છે તેના અભાવથી આ નાટક બહુ લોકપ્રિય ન થયું. લલિત અને અલંકૃત સંવાદથી શોભતું આ નાટક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનું મનાય છે. ત્રિતીય ઉત્થાનના અંતમાં પંડિત રૂપનારાયણ પાંડેએ પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર દિગ્ગેજલાલ ગેંગના બંગાળી

ગાંધીપુરના મુન્શી ઉદિતનારાયણલાલે પણ કેટલાક અનુવાદો કર્યા જેમાં, 'દીપનિર્વાણ'ની ઐતિહાસિક નવલકથા મુખ્ય છે

આ ઉત્થાનમાં બકિમચંદ્ર, રમેશચંદ્ર દત્ત, હારાણચંદ્ર ગદિત, ચંડી ચરણસેન શરતચાન્દ અને ચાંચ્યદ્ર વગેરે કેટલાય પ્રસિદ્ધ બંગાળી નવલ-કથાકારોની નવલકથાઓ હિંદીમાં ઉતરી આવી. રવિબાલુની 'આખરી કીરકીરી' અને ખીશ નવલકથાઓના રૂપાંતરોને લઈ દ્વિતીય ઉત્થાનના અતમા આવિર્ભૂત થનારા હિંદીના મૌલિક નવલકથાકારોનો આદર્શ કંઈક ઉચ્ચ થયો. અનુવાદોમાં પડિત ઇન્દરીપ્રમાદ શર્મા અને પડિત ૩૧-નારાયણ પાડેના નામો ખાસ ઉલ્લેખ યોગ્ય છે. આ ઉપરાંત મરાઠી અને ગુજરાતીમાંથી પણ કેટલીક નવનો રૂપાંતર પામી પણ બંગાળી જોડેથી નહિ. બાલુ રામચંદ્ર વર્માની 'રૂઝનામ' આવા અનુવાદોમાં મોખરે આવે છે

અંગ્રેજીમાં Short story ના વિદ્યમા પછી બંગાળી માહિત્યમાં 'ગપ' ના નામથી નવનિકાઓ લખાવા માડી હતી આ નવનિકાઓમાં મધુર અને લાવ-ચળક ઐતિહાસિક તથા મામાનિક ચિત્રો મળતા. દ્વિતીય ઉત્થાનનો રંગ લઈને ઉદય પામતી 'તરસ્વતી' પત્રિકામાં નવનિકાના પ્રથમ દર્શન થયા. નવનિકાની શરૂઆત 'તરસ્વતી' ના ત્રીજા વર્ષમાં બાલુ ગિરિજાકુમાર ચોરે દ્વિતીમાં એમણે પોતાનું નામ લાના પાર્વતી નદન રાખ્યું હતું એ વખતે એઓ ઇન્ડિયન ગ્રેમ પ્રયાગના વ્યવસ્થાપક હતા, અને બા. જ. સરગ અને મધુર હિંદી લખના હતા ત્યારપછી તે નવનિકાના અનુવાદોનો શરૂદો ગાળ્યો લેખિ પણ આ નવી જાતની વાર્તાઓ તરફ ખૂબ આકર્ષાયા અને પરિણામે આ ઉત્થાનના અતમા કેટલાક મૌલિક નવનિકા નખનાર લેખકો દેખાયા

મૌલિ નવલકથાના પ્રથમ લેખક તરીકે બાલુ દેવચીન દત્ત ખરીનું નામ આવે છે. તેમની નવલકથાઓ સર્વ માધારણ મમાગમાં બાલુ હોરા અને ઉન્નાસ દ્વડ વગાતી 'નરેન્દ્ર મોહિની', 'કમુમ કુમારી', 'વીરેન્દ્ર વીર'

વગેરે નવલકથાઓ એમણે સં. ૧૯૫૭ પહેલાં જ લખી હતી. આ ઉત્થાનના આરંભમાં એમની ‘ચંદ્રકાંતા’ અને ‘ચંદ્રકાંતા-સંતતિ’ ખૂબ જ લોકપ્રિય અને વિખ્યાત થઈ. પરંતુ આ નવલોત્તું લક્ષ માત્ર ઘટના વૈચિત્ર્ય જ રહ્યું. રસસંચાર, ભાવવિભૂતિ અને પાત્રાલેખન તરફ ખીલકુલ ધ્યાન ન ગયું. એટલે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમની બહુ કિંમત નથી. દેવકી નંદનનું નામ સાહિત્યમાં વધારે સ્મરણીય તો એટલા માટે છે કે એમણે હિંદીના વાચકોની સંખ્યા એકદમ વધારી લીધી. એમણે શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિનો આશરો લઈને પ્રસિદ્ધિમાં આવનારાઓમાં ગાણુ હરિકૃષ્ણ જૌહરનું નામ ઉલ્લેખનીય છે.

દેવકીનંદનની ભાષા હિંદુમિશ્રિત હિંદી છે. આવી ભાષા વખત જતાં શુદ્ધ સાહિત્યિક રચનાઓમાં કામ ન આવતા હવાથી પંક્તિના સાહિત્ય નિર્માણમાં જ વપરાતી રહી.

મૌલિક નવલકથાની સંખ્યાને પોતાની રચનાઓથી સમૃદ્ધ કરનાર ખીજા નવલકથાકાર પંડિત કિશોરીલાલ ગૌસ્વામી છે. એમની રચનાઓ સાહિત્યિક છે. એમની નવલોમાં સમાજના મુશ્વે વચિત્ર, વાસનાઓના રૂપરંગ, હૃદયંગમ વર્ણનો અને થોડું રમણિય પાત્રાલેખન પણ દેખાય છે. ગૌસ્વામી સંસ્કૃતના વિદ્વાન સાહિત્યકાર અને હિંદીના ગૂઢના ઠવિ છે, સં. ૧૯૫૫ માં એમણે ‘ઉપન્યાસ’ નામનું એક માસિકપત્ર કાઢ્યું હતું. અને નાની મોટી મગીને લગલગ ૬૫ નવલો એમણે લખી છે. એટલે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એઓ હિંદીના પહેલા નવલકથાકાર કહેવાય છે. ખીજા લેખકોએ પણ નવલકથાઓ લખી છે પણ એમને બધાને ‘નવલકથાકાર’ કહી શકાય એમ નથી. ગૌસ્વામીનું તો એક જ તત્ત્વ કે કંઈ પણ લખ્યું તો તે નવલકથા. એમણે પોતાને માટે એક જ ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું અને વિકસાવ્યું. એમના સંબંધમાં એક વાત એવી કહેવાય છે કે એમની ઘણીખરી નવલોની અસર જુવાન વર્ગ ઉપર ઠીક નથી પડી. ‘ચપલા’ નું નામ એ માટે ખાસ ગવાય છે. એમની એક ખીજી વાત ખટકે છે તે ભાષા

સાથેની એમની અધદિત છુટ. છેવટે એમને ઉર્દૂ લખવાનો શોખ થયો અને હિંદી ઉર્દૂ મેળવીને એક વિચિત્ર ભાષા લખવાનો અખતરો કર્યો. આ અખતરાથી ભાષાની દૃષ્ટિએ એમની કેટલીક નવલકથાઓનું સાહિત્યક ગૌરવ ધરી ગયું. ગૌંવામીની ઐતિહાસિક નવલોમા તે તે સમયની સામાજિક અવસ્થાનું અધ્યયન અને સંસ્કૃતિના સ્વરૂપનું અનુસંધાન નથી દેખાતું. કેટલેક દેકાણે તો કાગલોષ તરત ધ્યાનમાં આવે છે. એમની કેટલીક ખાસ નવલકથાઓ ‘તારા’, ‘ચપલા’, તરુણ ‘તપસ્વી’, ‘રજુઆ એગમ’, ‘હંદુમતી’, ‘લીલાવતી’, ‘રાજકુમારી’, ‘સર્વગતતા’, ‘હંદમ સારિણી’, ‘હીરાબાઇ’, ‘લખનઉ હી કમ’ વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

મહાશીતા કવિ અને ગદ્ય લેખક પં. અયોધ્યાસિંદ ઉપાધ્યાયે પણ એ નવલકથાઓ લખી છે: ‘દેહ દિંદી કા કાટ’ (મં. ૧૯૫૬) અને ‘અધખિલાફુલ’ (૧૯૬૪). આ નવલોની ભાષા મૂળ હિંદી છે. બન્ને પુસ્તકો ભાષાની દૃષ્ટિએ લખાયાં છે, વાર્તિક કૌશલની દૃષ્ટિએ નહિ. એમના પ્રથમ ગ્રંથ ‘બેનિક કા બાંકા’માં ભાષા જેમ દેહ સંસ્કૃતપણાની સીમાએ પહોંચી છે તેમ આ પુસ્તકોમા અસલ હિંદીની સીમા દેખાય છે. ઉપાધ્યાયની સાથે પં. લન્ગરામ મહેતાનું પણ સ્મરણ ધાય છે. એઓ ટત્તવિવેચનની મધ્યમાં રહીને પ્રાચીન હિંદુ મર્યાદા, હિંદુધર્મ અને હિંદુકૌટુંબિક વ્યવસ્થાનું સૌંદર્ય દેખાડવા નાની નવલો લખતા. ‘ધર્ત રસિકલાલ’ (૧૯૫૬) ‘હિંદુ ગૃહસ્થ’, ‘આદર્શ પતિ’ (૧૯૬૧), ‘બિગડે કા મુધાર’ (૧૯૬૪) અને ‘આદર્શ હિંદુ’ (૧૯૭૨), એ એમની નવલકથાઓ છે. આ બન્ને લેખકોને નવલકથાકાર નહિ પણ ઉપાધ્યાયને કવિ અને મહેતાને જુના પત્રકાર કહી શકાય.

ભાવો અને મનોવ્યાપારોની પ્રગટા અને મેળવતી વ્યંજનાનું લક્ષ પ્રધાન હોય એવી ભાવપ્રધાન નવલકથાઓ ‘સૌંદર્યોપાસક’ અને ‘રાધા રાતી’- (૧૯૩૯) ના લેખક બાબુ ત્રજનંદન સહાય બી. એ. નું નામ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. શુદ્ધ સાહિત્યની કક્ષામાં એમની નવલકથાઓ વિના સંકેતે મુકાય છે.

નિબંધ ૧.

ભાષાની સપૂર્ણ રાશ્ત્રિનો વિકાસ નિમધોમા વધારે મલવિત છે એટલા માટે ગદ્યરૈયીના વિવેચક ઉદ્ધરણોને માટે અધિકતર નિમધ જ પડીકારે છે નિમધો ચિંતનાત્મક, ભાવાત્મક અને વર્ણનાત્મક વગેરે ઘણા પ્રકારના હોય છે પ્રતીષ્ઠા લેખક પ્રમુખાનુમાર આ વિધાનોનો સુદર સવાદ સારો છે લખતે-ને લઈ ઘણા પ્રકારની રૈયીનો ચલહાર દેખાય છે જેમ ચિંતનાત્મક નિમધોમા વ્યામ અને મમાસની રીત તેમ ભાવાત્મક નિમધોમા ધારા અને વિસ્ફેપની રીત આ વિસ્ફેપની અદર જ પ્રનાપરૈયી આવે છે, જેનો મગાગની દેખાદેખી દિંદીમા પણ વ્યવહાર વધ્યો છે રૈયીઓ અનુસાર ગુણદોષ પણ ભુદ ભુદ હોય છે

ભારતેદુના મમયથી નિમધોની પરપરા દેખાય છે ભારતેદુના અમ્ત પડી મ્થાથી વિષયો ઉપર નિમધો લખવાત્રી પરપરા જની મધ યદ્ય ગદ્ય એની સાથે માથે નર્ણનાત્મક નિમધ પદ્ધતિ પર સામાયિક ધર્મનાઓ દેશ અને મમાગની ઝવનચર્યા આદિનુ આનેખન પણ ઓટ થયુ આ ઉત્થાનમા ઉત્તનાતર ઉચ્ચ પ્રગ્નિ મ્થાથી ગદ્યમાહિત્યનુ નિર્માણ જેતુ થતુ નેજે તેતુ ન થયુ ઘણા નેખકો ભુદિને ઓઠો ત્રમ પડે એવા વ્યાપારોમા ભાગી ગયા પગિણામ એ આ યુ કે યુનિવર્સિટીઓમા કેવળની રતાઓ માટે આવરચક દિંદીગદ્યના પુન્તરોનો અભાવ ચોતર્ક દેખાય છે

ભારતેદુના મહયોગી વેખક્ર મ્થાથી વિષયોની માથે માથે સમાગની ઝવનચર્યા, ઋગુચર્યા પર્વ, તહેવાર વગેરે ઉપર પણ માહિત્યક નિમધો નખતા હતા એમના લેખોમા દેશની પરપરાગત ભાવનાઓ અને ઉમગોનુ પ્રતિબિંબ રહેતુ હતુ રોગી વિન્યાદશમી, દીપાવરી, રામરીયા વગેરે વિષયો ઉપર એમના લેખોમા જનતાના ઝવનનો રંગ મપૂર્ણ દેખાતો એટલે વર્ણનાત્મક અને ભાવાત્મક બન્ને વિધાનોનો સુદર નવાદ જામનો આ મામાજિક મઝવતા પણ દ્વિતીય ઉત્થાનના વેખકોમા ન રહી.

આ ઉત્થાનકાલના આરંભમાં નિબંધના માર્ગદર્શકે એ અનુવાદ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયા: એકન વિચાર રત્નાવલી (અગ્રેજીના પ્રાચીન નિબંધ લેખક લોડે એકનના કેટલાક ચિંતનશીલ નિબંધોનો અનુવાદ) અને નિબંધમાત્રા આદર્શ (પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ચિપ્લુણકરના મરાઠી નિબંધોનો અનુવાદ). પહેલો અનુવાદ પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી અને બીજો પં. ગંગાપ્રસાદ અગ્રિહોત્રીનો હતો. એ વખતે આશા હતી કે આ બંને લેખકો આ અનુવાદ પછી એ જ પ્રકારના મૌલિક નિબંધો હિંદીને આપશે; પરંતુ એમ ન બન્યું. આ સમયમાં ઘણા માસિકપત્રો નીકળ્યાં પરંતુ એમાં લેખકોના અંતરમંથન અને ગંભીર ચિંતનના પ્રતિબિંબ જેવી વિચારધારા હોવાને બદલે અધિકતર વાર્તાઓના સંગ્રહો જ પ્રકટ થતા. માત્ર ગદ્યા ગાંધ્યા નિબંધલેખકોનાં નામો ઉલ્લેખને યોગ્ય છે,

પં. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં સરસ્વતીના સંપાદનનો ભાર લીધો. ત્યાર પછીનો પોતાનો બધો જ સમય એમણે લેખન વ્યવસાયમાં જ ગાળ્યો. ‘સરસ્વતી’ નો સંપાદન-કાળ, એ જ એમના ઊવનનો સર્વથી અધિક સાહિત્યસેવાનો સમય ગણાય છે. નાના મોટા પુસ્તકો ઉપરાંત પરસ્પરણ લેખો પણ એમણે બહુ લખ્યા. પરંતુ આમાંથી ઘણા લેખો તો ‘વાતોના સંગ્રહ’ રૂપમાં જ છે. ભાષાની નૂતન શક્તિના ચમન્કારની સાથે નવા વિચારોની ઉદ્ભાવના વાળા નિબંધો બહુ ઓછા છે. સ્થાયી નિબંધોની શ્રેણિમાં આવનારા ચાર પાંચ લેખો: ‘કવિ અને કવિતા’ ‘પ્રતિભા’ વગેરે મજે છે. પરંતુ આ નિબંધો લેખનકલા અથવા સાહિત્યકે વિમર્શની દૃષ્ટિએ નથી લખાયા.

દ્વિવેદીના લેખો ચિંતનાત્મક શ્રેણિમાં આવે છે. પરંતુ વિચારોની એ ગૂઢ ગુંધિત પરંપરા એમાં નથી મગતી કે જેથી વાચકની જીદિ ઉત્તેજિત થઈને કાંઈ નવી વિચારપદ્ધતિ પકડી લે. જેના એકેએક પેરેગ્રાફમાં વિચારો કરીકસીને ભર્યા હોય અને એકેએક વાક્ય કાંઈ સખદ અને રપજ વિચારને લઈને વહેતું હોય એને જ શુદ્ધ અને આદર્શ ચિંતનાત્મક નિબંધ

કેહી શકાય. દિવેદીના લેખો વાંચવાથી એવું જણાય છે કે, લેખક બહુ જાડી બુદ્ધિવાળા વાચકને માટે લખે છે. એટલે એકને એક વિચારને જુદા જુદા શબ્દોદ્ધારા વારંવાર સામે ધરવાનો એઓ પ્રયત્ન કરે છે. અને તેથી વિધાનનું સૌંદર્ય અને ગંભીરતા ઓછાં થઈ જાય છે. વકીલની જેમ એક વાતને જુદી જુદી રીતે દસાવવાની આ શૈલી વિવાદમાં ઉપયોગી થાય એવી છે.

દ્વિતીય ઉત્થાનના આરંભકાળમાં એક પ્રભાવશાળી લેખકના ઉદયની ઉજ્જવળ પ્રભા ચમકી અને ચિરંયતા પહેલાં અક્ષોપ થઈ ગઈ. ‘સુદર્શન’ ના સંપાદક પં. માધવપ્રસાદ મિત્રના મર્મરપર્શી અને ઓજાથી લેખો જેમણે વાંચ્યા હશે તેમના હૃદયમાં એમની મધુર સ્મૃતિ અવશ્ય અંકિત થઈ હશે. એમના નિબંધો ભાવાત્મક હતા. એમના લેખોમાં સુંદર મર્મપથનું અનુસરણ કરની સિનધ વાંચ્યારા સતત ચાલુ રહેતી.

નવલકથા લખીને પરવાયા પછી બાણુ ગોપાલરામ છુટક લેખો પણ લખના. એમના લેખોની ભાષા ચંચળ, પ્રગટ્લ અને મનોરંજક હતી. વિલક્ષણ મૂર્તિમત્તાએ એમના નિબંધોની વિશિષ્ટતા છે. પોતે અનુભવેલા વિષયને યથાર્થ રીતે ચરિતાર્થ કરનારા વિલક્ષણ અને કુતુહલજનક ચિત્રોમાં થઈને વાચકને એઓ એવી રીતે લગ જાય છે કે એને હૃદયંગમ દશ્ય મહાણુર્તો હોય એવો આનંદ થાય. એમની શૈલી પ્રસિદ્ધ સાહિત્યસ્વામી બંકીમચંદ્રને મળતી આવે છે.

બાણુ બ્રાહ્મકુંડ મુખે સામાયિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને લઈને ખૂબ મનોરંજક નિબંધો લખ્યા છે. ‘શિવશંભુકા ચિદ્રા’ એ એમનો બહુ જ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ લેખ છે. એમની ભાષા વહેલી, સજીવ અને વિનોદપૂર્ણ છે. ગમે તેવો વિષય હોય તો પણ એમની લેખિની એના ઉપર વિનોદનો રંગ ચઢાવી દેતી. એઓ પહેલા ઉર્દૂના અચ્છા લેખક હતા અને હિંદીની હથોટી પણ એમને નૈસર્ગિક રીતે જ બેમી ગએલી. પોતાના વિચારોને વિનોદી વણનોમાં કપેટીને એવી સુંદર રીતે રણુ

આ ઉત્થાનકાવના આરભમા નિમ્નના માર્ગદર્શક મે અનુવાદ અથ
પ્રસિદ્ધ થયા એકન વિચાર સ્નાત્કી (અગ્રેજીના પ્રાચીન નિબંધ લેખક
લોડ મેકનના કેટલાક ચિંતનશીલ નિમ્નધોનો અનુવાદ) અને નિબંધમાના
આદર્શ (પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ચિપ્પુલુકરના મગરી નિમ્નધોનો અનુવાદ)
પહેલો અનુવાદ પડિત મહારીરપ્રસાદ દ્વિવેદી અને બીજો પ ગંગાપ્રસાદ
અનિહોત્રીનો હતો એ વખતે આશા હતી કે આ મને લેખકો આ
અનુવાદ પછી એ જ પ્રકારના મૌનિક નિમ્નધો લિંદીને આપને પરંતુ
એમ ન મન્યુ આ મમયમા વણા મામિષ્પરો નીકળ્યા પરંતુ એમા
લેખકોના અતરમયન અને ગભીર ચિંતનના પ્રતિબિંબ જેવી વિચારધારા
ટોવાને બદલે અધિભાર વાતાઓના મગરો જ પ્રદેશ થતા માત્ર ગદ્યા
ગાદ્યા નિમ્નધનેખકોના નામો ઉત્તરેખને થોડા છે.

૫ મહારીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ ૪ મ ૧૯૦૩ મા મન્વરીના મ પા
દનનો ભાગ બીજો ત્યાગ પછીનો પોતાનો મગર જ મમય એમણે લેખન
વ્યવમાયમા જ ગાલો ' મરસ્વતી ' નો મ પાદન-નગ, એ ૪ એમના
અવનનો મવયી અધિ માહિત્યએવાનો મમય ગણાય છે નાના મોગ
પુસ્તકો ઉપરાત પરસ્પરુલુ લેગો પણ એમણે બુ લખ્યા પરંતુ આમાથી
ધણા લેજો તો વાતોના મગર ' રૂપમા જ કે ભાષાની નૂતન રક્તિના
ચમકારની માથે નવા વિચારોની ઉલ્લાસના વાગા નિમ્નધો બુ ઓળા કે
સ્થાયી નિમ્નધોની ત્રેણિમા આવનારા ચાગ પામ નજો ' કવિ અને 'વિતા'
' પ્રતિભા ' વગેરે મગર છે પરંતુ આ નિર્મા લેખનશ્યા અથવા માહિત્યક
વિમર્શની દૃષ્ટિએ નથી વખાયા

દ્વિવેદીના લેખો ચિંતનાત્મક-ત્રેણિમા આવે છે પરંતુ વિચારોની એ
ગૃહ ગુહિત પરપરા એમા નથી મગની કે જેથી વાયકની શુદ્ધિ ઉત્તેજિત
થઈને કાષ્ટ નની વિચારપદ્ધતિ પડી લે જેના એકએક પેરેગ્રાફમા વિચારો
ઝસીકમીને ભર્યા દોષ અને એકએ-વાય કાષ્ટ સખદ અને રૂપદ
વિચારને લઈને વહેતુ દોષ એને ૪ ગુદ અને આદર્શ ચિંતનાત્મક નિબંધ

કહી શકાય. દિવેદીના લેખો વાંચવાથી એવું જણાય છે કે, લેખક બહુ જાડી શુદ્ધિવાળા વાચકને માટે લખે છે. એટલે એકને એક વિચારને જુદા જુદા શબ્દોદ્ધાર વારંવાર સામે ધરવાનો એઓ પ્રયત્ન કરે છે. અને તેથી વિધાનનું સૌંદર્ય અને ગંભીરતા ઓછાં થઈ જાય છે. વકીલની જેમ એક વાતને જુદી જુદી રીતે હસાવવાની આ રીતી વિવાદમાં ઉપયોગી થાય એવી છે.

દ્વિતીય ઉત્થાનના આરંભકાળમાં એક પ્રભાવશાળી લેખકના ઉદ્દ્યની ઉજ્જવળ પ્રભા ચમકી અને ગિર. થતા પહેલાં અત્રોપ થઈ ગઈ. 'સુદર્શન' ના મંપાદક પં. માધવપ્રસાદ મિશ્રના મર્મરપર્શી અને ઓજસ્વી લેખો જેમણે વાચ્યા હશે તેમના હૃદયમાં એમની મધુર સ્મૃતિ અવગ્ય અંકિત થઈ હશે. એમના નિબંધો ભાવાત્મક હતા. એમના લેખોમાં સુંદર મર્મપથનું અનુભવજનું કરની સિન્ધુ વાઝારા સતત ચાલુ રહેતી.

નવલકથા લખીને પરવાર્યા પછી બાણુ ગોપાલરામ છુટક લેખો પણ લખતા. એમના લેખોની ભાષા ચંચળ, પ્રગલ્ભ અને મનોરંજક હતી. વિલક્ષણ મૂર્તિમતાએ એમના નિબંધોની વિશિષ્ટતા છે. પોતે અનુભવેલા વિષયને યથાર્થ રીતે ચરિતાર્થ કરનારા વિલક્ષણ અને કુતુહલજનક ચિત્રોમાં થઈને વાચકને એઓ એવી રીતે લઈ જાય છે કે એને હૃદયંગમ દસ્ય મહાશુનો હોય એવો આનંદ થાય એમની રીતી પ્રસિદ્ધ સાહિત્યસ્વામી બંકીમચંદ્રને મળતી આવે છે.

બાણુ બાલમુકુંદ ગુપ્તે સામાયિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને લઈને ખુબ મનોરંજક નિબંધો લખ્યા છે. 'શિવશંભુકા ચિન્તા' એ એમનો બહુ જ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ લેખ છે. એમની ભાષા વહેતી, મજબૂત અને વિનોદપૂર્ણ છે. ગમે તેવો વિષય હોય તો પણ એમની લેખિની એના ઉપર વિનોદનો રંગ ચઢાવી દેતી. એઓ પહેલાં ઉર્દૂના અચ્છા લેખક હતા અને હિંદીની હચોટી પણ એમને નૈસર્ગિક રીતે જ ખેંચી ગયેલી. પોતાના વિચારોને વિનોદી વર્ણનોમાં લપેટીને એવી સુંદર રીતે રજુ

કરે તે વસ્તુની જાણ વાચકને ખડુ મોડી થાય, પણ થાય એટલે મનને
અર્જે, અને આજ એમની લેખનકલાની લાક્ષણિકતા હતી.

ગોવિંદનારાયણ મિત્ર દિદીના જૂના નેપથકામાં ગણાતા અને
એમના મધુ મદનદ મિત્રના ‘સારસુધાન્તરિક્ષ’ પત્રમાં ક્યારેક મામાયિ-
અને ક્યારેક માદિત્યક લેખો લખતા એમના લેખો પુનઃપ્રકાશ પ્રસિદ્ધ થતા
તોષતા હતા પણ હજી થયા નથી એમની ગદ્યલેખનની નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપ ત્રીતીય
ઉત્થાનમાં જ મધુ મદન પ્રકાશ્ય એમની લેખનશૈલીનો પરિચય એમના
મમેલનના ભાષણો અને ‘કવિ ચૌર ચિત્રકા’ નામક નેપથકા થાય છે.
ગદ્યના સમૃદ્ધિમાં એમની ધાગણા પ્રાચીનોના ગદ્યમંત્ર્ય જેવી હતી લખતી
વખતે બાણ અને દડી એમની નજર સામે મેલતા પરંતુ એતો પ્રસિદ્ધ
વાત છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગદ્યનો સમ્યક્ વિકાસ નથી થયો બાણ
અને દડીનું ગદ્ય કાવ્યાનુવારની છગ દેખાડનારું ગદ્ય હતું, વિચારોને
ઉત્તેજનારું વ્યવહારિક નહિ વિચાર પદ્ધતિને ઉત્તર કરનારું ગદ્યનો સમ્યક્
અને ઉપયોગી વિભાગ તો યુરોપીય ભાષાઓમાં જ મવાયો છે ગદ્યમંત્ર્યની
પુરાતન શૈલી અનુસરણથી મમર્થ ગદ્યનો પ્રાપ્તિ થઈ શકતો નથી
દારય મિત્રોના લેખોમાં કનકલાવાગા પ જગનાથપ્રભાદ ચતુર્વેદીનું
નામ મુખ્ય છે દિદી ભાગ તેમ જ માદિત્ય માથે સમૃદ્ધ ધનવના
અભાસમાન્યેમાં એમને લીરે કેટલી ચગવગ થાય છે એ જાણીતી વાત છે.
પરંતુ એમના લેખ માત્ર ભાષણો છે, ગદ્યાથી વિરોધ પર નખેના
નિયમો નથી.

આ મમયમાં જે નિબંધનેપથકા એવા છે કે જેમણે ખડુ આધુ-
લખ્ય છે પણ એમના લેખોમાં ભાષાનું નડુ વિધાન અને આધુનિક
જગતની વિચારધારાથી ઉદ્ધિત નૂતન ભાવમયતાના દર્શન થાય છે.
મરસ્વતિના જુના અને પરિચિત વાચકોમાં અધ્યાપક પૂર્ણમિદનું નામ
સ્મરણીય છે એમના ચાર પાંચ નિબંધો જ પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા
પરંતુ વિચારો અને ભાવોને એક અને બીજા દર્શથી વ્યક્તિ કરનારી

નહી રૌનીનું અવનબન કાને કહે છે એ એમણે બતાવી આપ્યું એમની લાક્ષણિકતા હિદીમઘમા નહી વસ્તુ હતી લાપાની વિચારોની માથે ઉડવાની શક્તિ એ લાક્ષણિકતામાં દેખાય છે લાપા અને લાવની જે નહી વિભૂતિ એમણે જનતાની મામે મુકી એ તરફ કાષ્ટએ ધ્યાન ન દીધું જાણ્યું એઓ કાષ્ટ પણ માહિત્ય-જોની મડગીમાં નહતા એમના નિમધો લાવાત્મ- પ્રતિમા આવે છે તોપણ એમાં સુદૃઢ વિચારધારા સ્પષ્ટ દેખાય છે એમના પણ નિમગ્ન આચરણકી મન્યતા ' મજાદુરી ઔર પ્રેમ ' અને ' મચ્ચી ધીરતા ' વાચીને ઉપગ્ના વિચારો આ યા વિના ગહેતા નથી એમની વિધાનશક્તિનો પરિચય ગુજરાતીમાં અનુવાદ થએલું ચાગિત્ર્યની સમ્યતા જેણે જોયું હતું તેને થયો હતો

આ કોટિના બીજા લેખ- બાણુ ગુનામરાય એમ એ એલ એનબી છે એમણે ચિતનાત્મક અને લાવાત્મક બન્ને પ્રકારના નિમગ્નો લખ્યા છે ' જર્તન્ય મબધી રોગ ' નિતન ઔર ચિકિત્સા ' મમાજ ઔર તન્ય પાનન અને ફિર નિગશા ડ્યો ' વગેરે એમના મુખ્ય લેખો છે ફિરા નિરાશા ડ્યો ' એમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર નાના લેખો છે નિમગ્નો વિષય અહિ મમાપત થાય છે ચુમ્ત લાપામાં એ સપૂર્ણ અર્થ પરપર સમાયતી હોય એવી મમામરોથી પ્રમાણે લખનાગ ચાગ પાચ નિબધ લેખકો પણ આ ઉત્થાનમાં મુશ્કેલીએ દેખાય છે

સમાલોચના

મસ્દૂત માહિત્યમાં સમાલોચનાની પ્રાચીન રીત એવી હતી કે ત્યારે કોઈ આચાર્ય અથવા સાહિત્યમાં મિમાસક નવો લક્ષણુચ રચે ત્યારે જે જાયો એમને ઉત્કૃષ્ટ લાગે તેમને રમ-અલકાર આદિના ઉદાહરણમાં ઉદ્દૃત કરતા અને જેમને અધમ સમજતા તેમને દોષોના ઉદાહરણના રૂપમાં મુકતા પછી જેને એ વિવેકદષ્ટિ નાપમદ આવે તેઓ એજ ઉદાહરણોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કા યોમાં દોષ બતાવતા અને અધમમાં દોષ નથી એવું માખિત કરતા-આ વિના સમાલોચનાની એક બીજી રીત હતી

અને તે કવિની વિવિધ વિશિષ્ટતાઓનું દિર્ઘર્ષન પણ આનું દિર્ઘર્ષન માત્ર એક જ નેત્રિયા જ દર્શાવતું જેમકે —

નિર્ગતામુ ન વા કમ્ય કાલિદામમ્ય મૃકિતપુ
પ્રીતિઃ મદુ સાંદ્રામુ મંજરીન્નિ જયતે
ઉપમાં કાલિદામમ્ય ભાગ્યવેરથ જૌગ્યમ
નૈપથે પદ કાલિત્યં માપે મન્તિ ત્રયો ગુણા.

ગ્રાહ્ય અથવા પુસ્તકના ગુણોના તેમ જ વિશિષ્ટતાઓ દેખાડવા માટે અતઃ પુસ્તક ગ્યવાની પદ્ધતિ એ વખતે ન હતી પણ યુરોપમા એથી ઉંડું હતું ત્યારે વિવેચનના સ્વતંત્ર ગ્રંથોની ગ્યવાનો આગ લગાડી પણ થઈ ચુક્યો હતો. સમાનોચના એ કાવ્યમિદ્ધાતનિરૂપણથી એક અતઃ વિશ્વ જ મની ગઈ માત્ર ગુણોપ મતાવનાગ લેખો અથવા પુસ્તકો થોડા સમય જ વચાતા પરંતુ ગ્રાહ્ય કવિની વિશિષ્ટતાઓના જર્જન દગવનારા તથા એની વિચારવાગમા ડબબી મારીને એની અતઃ વૃત્તિનું વિશ્લેષણ કરનારા પુસ્તકો ચિત્રે જ ન માહિત્યમા આજ પામતા.

હિંદી માહિત્યમા મમાનોચના પહેલા તો માત્ર ગુણોના જ વખમા ઉદય પામી વેળોના ઉપમા એની શરૂઆત ભારતેડુના વખતથી થઈ ગઈ હતી વેળોના ઉપમા પુસ્તકોની વિમૂળ મમાનોચના પ બહરીનાગવણુ મૌધરીએ પોતાની આલદમદબિની પરિકામા જ કહી નાવા ત્રીનિવામ દામના મયોગિતા અયવળી વિશદ અને કડક મમાનોચના જેમા વેળોનું નિદર્શન બહુ જ ગુઠમ ગીતે કરવામા આવ્યું હતું એ ઉન્ત પરિકામા પ્રમિદ્ધ થઈ હતી પરંતુ કોઈ અચકરના ગુણુ અથવા દોનનું નિદર્શન દસવતુ પુસ્તક ભાગતેડુના સમયમા પ્રસિદ્ધ થયું નહતું આ પ્રકારની પહેલી પુસ્તિકા પ મહાનીરપ્રસાદ દિવેદીની હિંદી કાવિદમમ્ આનોચના આ ઉત્થાનના આરભમા પ્રસિદ્ધ થઈ એમા વાના સીતારામે કરેના અનુવાદોમા ભાગ તથા ભાવો સબધી દોષ વિસ્તારથી મતાવવામા આવ્યા.

હતા આ અનુવાદોની મમાનોચના દોવાથી એ ભાષાની ગુણિતો અને મૂળભાવના વિપર્યય સુધી જ માત્ર જઈ શકી અને ખીજી વાત એ કે એમા દોષોનો જ ઉત્તરો દત્તો ગુણોનો નહિ

આ ઉપરાંત દ્વિવેદીએ કેટલાક સ્વતંત્ર કવિઓના વિગિજ્ઞતાઓનો પશ્ચિમ મગવતી મમાનોચનાઓ પણ પ્રમિદ કરી આવા પુસ્તકોમા 'વિદ્માદેવ ચિત્ત ચર્યા' અને 'નૈપથ્યચિત્ત ચર્યા' મુખ્ય છે આ પુસ્તકોમા પડિત મગમા પ્રચલિત કદિ પ્રમાણે ચુટેના મોઢાની ખખી ઓતુ નિષ્પણ અને કેટલાક લુદા લુદા વિદ્વાનોનો મત મગદ છે આ પુસ્તકોથી હિંદી વાચકોને જે વસ્તુઓ જાણવાની મગી કે મગદતના એ કવિઓની કવિતા જેવા દગની છે અને વિદ્વાન મગમા એનો મોઢો આદર છે દ્વિવેદીની ત્રીજી પુસ્તિકા 'કાવિનાસ કી નિગ-શતા' મા ભાષા અને વ્યાકરણના અતિક્રમ એક જ કરીને બનાવવામા આવ્યા છે આ પુસ્તક મગદતના જાણકારો માટે છે કે હિંદીના એ મમજાતુ નથી ગમે તે હોય પરંતુ આ પુસ્તકને એક યોગમા ફેનાયતી વાતને ખીજી યોગમા પશ્ચિમ મગવાના પ્રયત્નનુ રૂપ આપાએ તો અતિશયોક્તિ નથી એ મમાનોચનાતુ સ્વતંત્ર રૂપ નથી હિંદીભાષાની ઉત્પત્તિ' એ દ્વિવેદીની અકનિત રૂઝેની ઉપયોગી પુસ્તિકા છે

જો કે દ્વિવેદીએ હિંદીના મોગ મોગ વિષયોની ગભીર અને વિશદ મમાનોચનાતુ સાહિત્ય સર્જન નથી પરંતુ નવા પ્રકાર થએના પુસ્તકોની ભાષા વગેરેની કડક અને સાચી મમાનોચના કરીને એમણે હિંદી સાહિત્ય પર મોગો ઉપાર કર્યો છે જો દ્વિવેદીએ કડક આનોચના શરૂ ન કરી હોત તો જે અવ્યવસ્થિત અશુદ્ધ અને વિચિત્ર ભાષા ચોતરફ દેખાતી હતી એની પર પગ આગતી જ નહી ગેખી શકાત નહિ એમના પ્રભાવથી નેપથકા આવધાન બની ગયા અને જેમનામા ભાષાની મમજાતુ અને લેખનની કલા હતી તેમજે આવરથક સુધાગઓ સ્વીકારી થીધા

ત્યાર પછી મિત્રમધુ રચિત હિંદી નવરત્ન નું નામ આને કે હિંદીના નવ મહા-વિદ્યો તુલસીદાસ સૂરદાસ 'વે' મિહારી બ્રહ્મણ કેશવદાસ મતિરામ ચં. અને ભાગ્યેદુ દરિદ્રાદના વિમુક્ત છવત પગિચા સાથે એમના અથોની આનોચનાનો એમા મમાવેગ કે નવરત્નના મીઠા મન્દરણુ વખતે બ્રહ્મણની આગળ કમીગુ નામ ઉમેરીને બ્રહ્મણ તથા મતિરામને નિપાદીમધુ કહીને મેગવી દાધા કે આ પ્રાચીન કવિઓને સમાનોચના મા' આગળ નારીને મિત્રમધુઓએ એમ મોડુ ૧૫' ૨૦' છે અનન્દ યુગમા સાહિત્યશાસ્ત્રનું મરુત નેતુ મમ્મલ નિરૂપણુ નથી થયું એ વાત આપણે જોઈ ગયા છીએ હિંદીના અન ૧૦ અથોના અન્યામથી લક્ષણા વ્યજના રસ આદિના વાસ્તવિક મ્વરૂપની મપૂરુ ધારણા થઈ શકતા નથી અને કવિતાની સમાનોચનાને મા' આ ધારણાનો આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે આ ઉપરાંત આધુનિક રૈરીની સમાનોચના મા' સુદૃઢ વિસ્તેરણુ શુદ્ધિ અને મર્મગ્રાહિણી પ્રજા અપેક્ષિત કે આ મધી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'નવરત્ન' વિવેચના અથની પ્રથમ પક્ષિમા નથી આવતો એમા કવિઓના છવનનો વિસ્તૃત અને વિગતવાર પગિચા કે એના કવિતાના ભરપૂર ઉદાહરણો કે અને એના અથોની વસ્તુનું નિદર્શન પણ કે પગતુ એમા સમાનોચનાનું તત્ત્વ બૂં ગરીમ છે આ અથમા વિવેચકો કવિઓના મવેદનોના મર્મને ન્પર્તા ગકયા નથા અને એમની કાવ્ય નાને મ્હાણી શક્તિ નથા આ ઉપરાંત એમનું ગદ્ય પણ વિરમિત અને સમુદ્ગત નથા લાગતુ આ મધા મરણોને લઈને કવિઓની અને એમની કવિતાની જે મમ્મક અને વાસ્તવિક સમાનોચના થવી જોઈએ એ થઈ નથી કવિઓની વિશિષ્ટતા અને એમની કવિતાની મર્મિમતાના મર્મિમ નિરૂપણની આશાએ ક્રોધ આ અથ જુએ તો એને નિરાશ જ થાય

સ ૧૯૬૭ મા નવરત્ન પ્રસિદ્ધ થયું અને સ ૧૯૭૦ મા ખડવાલી હિંદી અથ પ્રસાર મડગોએ મિત્રમધુઓ કૃત 'મિત્રમધુ વિનોદ'નો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો આજ સુધી 'વિનોદ' ના નણુ ભાગ તો પ્રમિદ્ધ

થઈ ગયા છે, અને ચોથો થોડા જ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થયો. આ પુસ્તકોમાં નાના મોટા મળીને લગભગ ૨૫૦૦ કવિ લેખકોનો અને એમના ગ્રંથોનો પરિચય છે. તેમાંથી માત્ર ૫૦૦ ઉપરાત કવિઓના તો માત્ર માત્ર અને ગ્રંથોનો જ ઉલ્લેખ છે. બાકીના ૧૫૦૦ ના જીવનની થોડી માહિતી, ગ્રંથો અને કવિતાના થોડા ઉદાહરણો અને બીજા ૫૦૦ કવિઓનો જરા વિસ્તૃત પરિચય છે. પરંતુ આ ત્રણેય ગ્રંથોમાં મમાલોચનાનું તત્ત્વ બહુ ઓછું છે. એમણે ‘વિનોદ’નું બીજું નામ ‘કવિ કીર્તિન’ રાખ્યું છે અને એજ યથાર્થ છે. ‘શિવસિંહ સરોજ’ ‘કાલિદાસ હજારા’ વગેરે ગ્રંથોની સમાયોચના કરતા જેમ વિગતોની દૃષ્ટિએ વધારે કિંમત છે તેમ ‘વિનોદ’ની કિંમત પણ હિંદી સાહિત્યનો ભાવિ ઇતિહાસવેબક કરશે.

આ ઉપરાત પંડિત પદ્મસિંહ શર્માએ બિહારી ઉપર એક સુંદર આલોચનાત્મક પુસ્તક લખ્યું આ પુસ્તકમાં બિહારીએ જે માહિત્યપર પગનું અનુદરણ કરીને પોતાની ‘મતસા’ રચી છે એનું સુંદર ઉદ્ધાટન છે. ‘આર્યા સપ્ત શતી’ અને ‘ગાથા સપ્ત શતી’ ના ઘણા પદોની માથે બિહારીના દોહરાઓનો સંપૂર્ણ મવાફ બતાવીને શર્માએ વિશદ વિદ્વાતાપૂર્વક, એક માથે ચાલી આવતી માહિત્યક પરપરાની વચ્ચે બિહારીને મુકીને એની સુદરતા અને કલાશ્રી વધારી છે કોઈ ચાલી આવતી સાહિત્ય પરપરાનું ઉદ્ધાટન કરવું એ પણ સમાલોચકનું એક કર્તવ્ય છે હિંદીના બીજા કવિઓના મળતા આવતા પદોની સાથે બિહારીના દોહરાની તુલના કરીને શર્માએ તારતમ્યક આલોચનાનો ગોખ જન્માવ્યો બીજા વિવેચકોએ બિહારી કરતા દેવની પ્રતિભા તેજસ્વી છે એમ સિદ્ધ કરવા ખાતર જે આક્ષેપો કર્યા છે એનો પણ શર્માએ આ ગ્રંથમાં ઉત્તર આપ્યો છે. શર્માનો બિહારી તરફનો પક્ષપાત આમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે પરંતુ એ પક્ષપાતનું સાહિત્ય-મૂલ્ય છે. અહિં એટલું કહેવું ઉચિત લાગે છે કે શર્માની આ મમીક્ષા પણ રૂઢીગત છે શ્રુગારી કવિઓમાં નિરાગા પાડનારી બિહારીની વિશિષ્ટતાઓના અન્વેષણ અને અત પ્રવૃત્તિઓના ઉદ્ધાટનનો પ્રયત્ન આમાં નથી થયો; અને

એ જ આધુનિક સમાજોચ્ચનાનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. બીજી ખુંચિ એવી વાત એ છે કે એમાં ધણે દેશોએ અનાવશ્યક શાખાશીનાં વાક્યોની ભરતી છે. શર્માના પુસ્તકે એ વખુઓ તરફ જનતાનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. એક તો દેવ મોટા કે બિહારી ? એ ગંદો ઝઘડો ઉપચિત થયો અને બીજી ‘તુલનાત્મક આલોચના’ ઉપર લોકોએ જોર દીધું.

‘દેવ અને બિહારી’ ના ઝઘડાને આગળ કરીને પહેલું પુસ્તક પંડિત કૃષ્ણ બિહારી મિશ્રે લખ્યું. આ પુસ્તકમાં શિષ્ટતા, સમ્યક્તા અને માર્મિકતા વડે બનેલ કવિઓની લિન્ન રચનાઓનો વિચાર થયો છે. આમાં જે વાતો કહેવાઈ છે એ સાહિત્યક વિવેચનના અંશ જેવી લાગે છે, ‘નવરત્ન’ ની જેમ માત્ર અભિપ્રાયો નથી. આ પુસ્તકનું સ્થાન સમાજોચ્ચનાના ક્ષેત્રમાં અવરય છે. ‘દેવ અને બિહારી’ ના ઉત્તરમાં લાલા ભગવાનદીને ‘બિહારી અને દેવ’ નામક પુસ્તક લખ્યું અને એમાં મિશ્રજીવિઓના આલેખોનો ઉચિત શબ્દોમાં ઉત્તર આપીને એમણે પં. કૃષ્ણ બિહારીની વાતોનો પણ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો, આ ‘નાનામોટા’ નો ઝગડો વધારે ન વિસ્તરતાં આટલેથી જ અટક્યો.

હવે ‘તુલનાત્મક સમાજોચ્ચના’ ની વાત લઈએ. આ તરફ લોકોનો ઝુકાવ માલમ પડતાં કેટલાક લેખકોએ ‘તુલના’ ને જ સમાજોચ્ચનાનો આદર્શ માની જુદાં જુદાં પત્રપત્રિકાઓ અને જુદા જુદા કવિઓની તુલનાત્મક સમાજોચ્ચનાનો દગલો વાળ્યો. આ પત્રન એટલો ફેલાયો કે જે બે પદોમાં વાસ્તવિક રીતે કંઈ બાવસામ્ય હોય નહિ એમાં પણ બાદરાયણ સંબંધ સ્થાપિત કરીને લોકોએ તુલનાત્મક સમાજોચ્ચનાનો શોખ હસ્તગત કર્યો. આની અસર કેટલાક સારા અને સાચા સમાજોચ્ચકો ઉપર પણ પડી. પં. કૃષ્ણબિહારી મિશ્રે, ‘મતિરામ અંધાવલી’ સંપાદન કરીને પ્રસિદ્ધ કરી. એની ખૂબિયામાં આવશ્યકતા કરતાં વધારે અંશ એમણે ‘તુલનાત્મક સમાજોચ્ચના’ ને અપર્ણ કર્યો છે. આમ દ્વિતીય ઉત્થાનમાં સમાજોચ્ચનાની ઉન્નતિ થઈ પરંતુ એનું સ્વરૂપ રૂઢીગત જ રહ્યું. કવિઓની વિશિષ્ટતાઓનું અન્વેષણ અને એમના અંતર સંવેદનોનું વિસ્ત્રેષણ કરનારી ઉચ્ચ ક્ષાત્રિની સમાજોચ્ચનાનો પ્રારંભ તો ત્રીજા ઉત્થાનમાં થયો.

કાવ્યધારા.

(દ્વિતીય ઉત્થાન.)

આ ઉત્થાનના આરભકાળમા પડિત મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી પણ રચનાની એક પ્રણાલીના પ્રવર્તક દેખાય છે ગદ્ય ઉપર જે શુભ પ્રભાવ એમનો પડ્યો એનો પણ ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે ખડીબોનીના કલાવિધાન ઉપર પણ એમની અસર છુપી ન રહી પટેલી વાત તો એ બની કે એમના પ્રભાવથી ભાષામા જે સફાઈ આવી તે કાવ્યક્ષેત્રમા પણ ઉતરી ધણા કવિઓની ભાષા શિથિલ અને અવ્યવસ્થિત હતી અને એમના કાવ્યોમા અવધિ અને વળભાષાઓનું મિશ્રણ થતું 'સરસ્વતી' ના સંપાદનકાળમા એમની પ્રેરણાથી ધણા નવા કવિઓએ અવધિમા કવિતા કરવા માડી આવા નવા કવિઓ પોતાની જે કવિતા 'સરસ્વતી' માં મોકલતા તેને એઓ સુધારીને એમા છાપતા આ સંશોધનથી ધીરે ધીરે ભાષા સ્વચ્છ બની ગઇ અને આ ઉદાહરણ લખને બીજા કવિઓએ પણ પોતાની ભાષા સુધારી

આ ભાષાની વાત થઇ હવે એમણે પણ રચનાની જે પ્રણાલી સ્થિર કરી એના સંબંધમા કાંઈ વિચાર કરીએ દિવેદી કેટલાય સમય સુધી સુબાઇ તરફ રહ્યા હતા એટલે મરાઠી સાહિત્ય સાથે એમનો પરિચય થયો હતો એ સાહિત્યનો પ્રભાવ એમના ઉપર ધણો પડ્યો મરાઠી કવિતામા અધિકતર મરકૃતના વૃત્તોનો વ્યવહાર થાય છે પદવિન્યાસ પણ લગભગ ગદ્યના જેવો જ હોય છે બંગલાવા જેવી 'કોમળકાંત પદાવલી' એમા નથી એટલે આ મરાઠીના નમુના પ્રમાણે એમણે હિંદીમા રચના શરૂ કરી પહેલા તો એમણે વળભાષાનું અવલંબન કર્યું નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકામા પ્રસિદ્ધ થયેલી 'નાગરી તેરી ચહ દશા ?' અને 'રઘુવંશ' નો કેટલોક આધાર લખને ગ્યાયલું 'અયોધ્યામ વિનાય' વળભાષામા જ છે એ કાવ્યરચના સંસ્કૃત વૃત્તમા હતી પાછળથી એમણે વળ છોડી અને અવધિમા કાવ્યરચના શરૂ કરી

મરાઠીના મંસ્કાર તો હતા જ ત્યા તો એમના મનમાં વર્ડઝવર્થના 'ગદ્ય અને પદ્યનો પદવિન્યાસ એક જ પ્રકારનો હોવો જોઈએ' એ સિદ્ધાંતે ઘર ક્યું. પરંતુ એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે વર્ડઝવર્થનો એ સિદ્ધાંત અસંગત સિદ્ધ થયો હતો અને પોતાની ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓમાં પણ તે સિદ્ધાંતનું પાલન સંપૂર્ણરૂપે થયું નહતું. દ્વિવેદીએ પણ એ સિદ્ધાંતને અનુકૂળ રચના કરી નથી. પોતાની કવિતામાં વચ્ચે વચ્ચે અનુપ્રાસ અને કોમળ પદ્યવલીનો વ્યવહાર કર્યો છે. પરંતુ બોલચાલની ભાષામાં કવિતા થવી જોઈએ એ વાત ઉપર એમનું વધારે જોર હતું. પરિણામ એ થયું કે એમની ભાષા વધારે Prosaic બની ગઈ. એમની ધણીખરી કવિતા Matter of fact બની. રસસંસારની ગતિને તિવ્ર કરે અને મનને આકર્ષે એવી લાક્ષણિકતા એમની રચનાઓમાં બહુ ઓછી રહી.

એમણે સંમૃત વૃત્તોનો વ્યવહાર વધારે કર્યો છે. પરંતુ હિંદીના કેટલાક પ્રચલિત જોડોમાં પણ કવિતા કરી છે. એમનો 'કુમાર સંભવસાર' એનું ઉદાહરણ છે. આ અનુવાદ સુંદર છે. એમાં મૂળ ભાવોને યથાવત્ ઉતાર્યા છે. સંસ્કૃતના અનુવાદોમાં મૂળભાવ ભાવવાના પ્રયત્નમાં ભાષા ક્ષિણ બની જાય છે. પરંતુ આ અનુવાદ એવી ક્ષિણતાથી મુક્ત છે. આવો જ સુંદર અને મૂળ ભાવોને સાચવતો અનુવાદ પંડિત કેશવપ્રસાદ મિશ્રનો 'મેઘદૂત' નો છે. દ્વિવેદીની રચનાઓનો એક સંગ્રહ 'કાવ્યમંજૂષા' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

એમના પ્રભાવ અને પ્રેરણાહનથી હિંદીના કેટલાક શ્રેષ્ઠ કવિઓ થયા એમાં બાશુ મૈથલીશરણ ગુપ્ત, પંડિત રામચરિત ઉપાધ્યાય અને પંડિત લોચનપ્રસાદ પાંડેય મુખ્ય છે.

ગુપ્તની કવિતા દ્વિવેદીના સંપાદન કાળમાં 'સરસ્વતી' માં નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતી હતી. એમનું પહેલું પુસ્તક 'ભારત ભારતી' બહાર આવ્યું. સામાન્ય જનતામાં એનો ઠીક આદર થયો અને ખાસ કરીને દેશભક્તિના

રંગે છંદાયલા જીવાનોએ એને ખૂબ સત્કાર્યું. આ પુસ્તકે હાલીના પ્રસિદ્ધ 'હિંદુ' પુસ્તકનો આદર્શ સ્વીકારીને લખાયલું છે. એમાં ભારતના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની દૃષ્ટાનું પ્રવાહી અને સ્વચ્છ ભાષામાં વર્ણન છે. આ પુસ્તકમાં ખડીબોલીનું બહુ જ વ્યવસ્થિત, સ્વચ્છ અને પરિષ્કૃત રૂપ 'દેખાયું'. જો કે એમાં પ્રચુત વિષયને કાવ્યનું મંપૂર્ણ રૂપ પ્રાપ્ત થયું નથી અને વર્ણનો પણ Matter of fact છે. પરંતુ એણે હિંદી કવિતાને માટે ખડીબોલીનું સૌખ્ય સિદ્ધ કરી દીધું. ત્યાર પછી ગુપ્તજીની જે કવિતાઓ રચાતી ગઈ એમાં એમની કાવ્યકલા વિકસતી ગઈ અને કાવ્યત્વ વધારે ને વધારે જામતું ગયું. 'જયદયવધ' માં એમની રમાત્મકતા અપ્પ દેખાઈ. 'કેમોહી કથા' 'ઞ્વર્ગ સહોદર' વગેરે જે પરચુરણ કાવ્યો રચ્યા એ બધાય ઝચિર ભાવોથી પૂર્ણ છે અંતમાં ત્યારે સ્વીદ્યાસુની 'નીરવકાતિ' એ હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ગુપ્તજીની વાણીમાં કાવ્યની મનોહર લાલણિકતા અને સુદર મુર્તિમતાનું વિધાન થયું. 'આમકા ઉપયોગ' એનું મુદ્ર ઉદાહરણ છે એમના જે પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો છે એમાંથી ગમે ભગ, કિમાન, વિરહિણી વજ્રાગના ખ્યાવલી, વૈતાવિક, ચંદ્રહાસ, તિયોતમા પદામીના સુદ્ધ, પચ્ચરી, મેઘનાદવધ, ઞ્વદેશી સંગીત, ઐઝી, લીરાગના એ મુખ્ય છે 'મેઘનાદવધ' વગેરે માધકલ મધુસુદન દત્તા બગાળી મહાકા થોના અનુવાદ છે.

પંડિતરામ ચરિત ઉપાધ્યાય મન્દૂતના વિદ્વાન છે એમની છુટક રચનાઓ કુળતા "ગમચરિત ચિનામણી" ના પ્રબંધકાવ્યના કર્તા તરીકે એમની નામના ખજ છે. એમની ભાષામાં મધ્યમ ઉપગત સુદર ભાવવિધાન છે પંડિત લોચન પ્રમાદ પાડેએ વળી નાની વયે કવિતા કરવા માડી. એમની કવિતાઓ 'સરસ્વતી'માં નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે એમની રચનાઓ મગ્મ હોય છે પરંતુ 'મુગી દુ.ખ મોચન' નામક એક માર્મિક કથા ગીતને પણ જગતના અતરભાવો સુધી પહોંચતી પોતાની ઉદાર કવિ દૃષ્ટિના પરિચય કરાવ્યા છે.

દિવેદીજીના પ્રભાવથી સ્વતંત્ર કેટલાંક સારા કવિઓએ પણ આ, સમયમાં સુંદર રચનાઓ કરી છે. એમાંથી રાવ દેવીપ્રસાદ (પૂર્ણ), પંડિત નાથુરામશંકર શર્મા, પંડિત ગવાપ્રસાદ શુક્લ (સનેહી) પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ન, લાલા ભગવાનદાસ, પંડિત રામનરેશ ત્રિપાડી; વિદ્યાગી હરિ પંડિત રૂપનારાયણ પાડેશ અને ગોપાલશરણસિંહ એ મુખ્ય છે.

રાવ દેવીપ્રસાદ (પૂર્ણ)નો ઉદ્દેશ્ય પુરાતન ધારામાં કર્યો છે. અહિં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એમણે દેશકાળને અનુકૂળ નવા નવા વિષયો ઉપર પરચુરણ કવિતા કરી છે. એમાંથી ઘણી કવિતાઓ વ્રજભાષામાં છે. જીવનના અંતિમ ભાગમાં એમણે ખડીબોલીમાં પણ થોડી રચનાઓ કરી છે. ‘પૂર્ણ સંગ્રહ’ નામક પુસ્તકમાં એની કવિતા સંધરાજ છે.

પંડિત નાથુરામ શર્મા હિંદીના પ્રાચીન કવિઓમાં આવે છે. પહેલાં એઓ વ્રજભાષામાં સુંદર કવિતા કરતા. પાછળથી ખડીબોલીનો પ્રચાર વધ્યો એટલે એમણે એને પોતાની કાવ્યભાષા તરીકે સ્વીકારી. એમની કવિતામાં ઉદ્ગતાની માત્રા વધારે છે, અને એનું કારણ આર્યસમાજ સાથેનો એમનો સંબંધ છે. અધર્મશ્રાસ અને સામાજિક કુરિવાજો પ્રત્યેનું આર્યસમાજનું વલણ જાણીતું છે. એટલે આ અંતર્જાતિઓનો આભાસ એમની રચનાઓમાં દેખાય છે. ‘ગર્ભરંડા રહસ્ય’ નામનું એક વિશાળ પ્રબંધકાવ્ય વિધવાઓની કરણ સ્થિતિ અને દેવ મંદિરોના અનાચાર દેખાડવાના હેતુથી લખ્યું છે. ક્રિટિકર અને કટાક્ષ એમની કવિતામાં વધારે દેખાય છે.

પંડિત ગવાપ્રસાદ શુક્લ (સનેહી) હિંદીના ભાવુક અને સદૃશ્ય કવિ છે. એઓ પ્રાચીન અને નવીન બન્ને જાતની કવિતા લખે છે. આ ઉપરાંત એઓ ઉર્દૂના પણ અચ્છ શાયર છે. એમની જુના પ્રકાશની કવિતાઓ ‘સાહિત્ય સરોવર’ ‘કાવ્યસુધાનિધિ’ અને ‘રસિકમિત્ર’ માં નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતી. નવી કવિતાઓમાં પણ એમને જે સંજ્ઞતા વરી છે એથી એમનું સ્થાન આગળની પંક્તિમાં આવે છે.

પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠીનું નામ ખડીખોલીના કવિઓમાં આદરપૂર્વક લેવાય છે. એમની કવિતામાં ભાષાની સદાચ અંને ભાવોની માર્મિકતાનો સુંદર સંવાદ હોય છે. એમના 'પથિક' નામક પ્રબંધકાવ્યની હિંદી ગ્રેમીઓમાં ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી. એ કાવ્યના ભાવો ઉત્કૃષ્ટ અને ભાષા પ્રાંજલ છે. એમની પરચુરણ કવિતાઓ પણ સુંદર હોય છે. એઓ હિંદી અને ઉર્દુ બન્ને જાણે છે. ઉપયોગ કરે છે. 'કવિતા કૌમુદી' નામના હિંદી કવિતાના બે વિખ્યાત સંગ્રહો કવિઓના જીવન પરિચય સાથે એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આજે 'હિંદી લોકગીતો' પાછળ એમણે બેખ લીધા છે અને એના સંગ્રહ અને સંગોધનને જ 'પોતાનું' પ્રિય કાર્ય બનાવી દીધું છે. એમની જહેમતના ફળ સ્વરૂપ લોકગીતોનો એક મગ્ગ 'આમ્મગીત' ને નામે હમણું જ બહાર પડ્યો છે.

લાલા ભગવાનદીને (" દીન ") પોતાની યુવાવસ્થામાં ઠીક ઠીક જવાહીર બતાવ્યું. ત્યાર પછી 'લક્ષ્મી' ના સંપાદક બનીને એમણે ખડીખોલીમાં રચનાઓ કરવા માડી એમના જાણે તો ઉર્દુ છે જ પરંતુ અરબી અને ફારસીના શબ્દો પણ પુષ્કળ વાપરે છે. ખડીખોલીની રચનાઓમાં અધિકતર કવિતા વીર રસની દેખાય છે. 'વીર ક્ષત્રાણી', 'વીર બાલક' અને 'વીર પચગત' એમના પ્રસિદ્ધ વીર કાવ્યો છે. કેટલાક પ્રાચીન કાવ્યોની ટીકા લખીને એમણે સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. એમની પરચુરણ કવિતાનો સંગ્રહ 'નદીમે દીન' નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પંડિત રૂપનારાયણ પાડેએ ઘણી ખરી કવિતાઓ વ્રજભાષામાં કરી છે પરંતુ એઓ ખરી રીતે ખડીખોલીની કવિતાથી પ્રસિદ્ધ છે. એમની વિષય પસંદગી સુંદર હોય છે અને એમાં જોઈએ તેટલી રસાત્મકતા લાવી શકે છે. 'પરાગ' એ એમનો પ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ છે. એમના 'વન વિદગમ' કાવ્યમાં એમની ભાવુક્તા અને સરસતાનો પરિચય થાય છે. 'દલિત કુસુમ' ની અન્યોક્તિ પણ હૃદયંગમ છે. સંસ્કૃત અને હિંદી બન્નેના જાણે એમણે ખડીખોલીને સુધક રીતે દાખી છે.

ખડીખોલીના આ ખડખડટમાં વળભાષાના બે રસિક કવિઓનો મધુર ગુંજારવ જુદો તરી આવે છે. પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ન અને વિયોગી હરિનાં નામો હિંદી સાહિત્યમાં લોકપ્રસિદ્ધ છે.

કવિરત્ન વ્રજની એકાંત ભૂમિમાં વાસ કરતા વ્રજની સરસ પદ્યવલીના આરાધક કવિ છે. એમણે નંદદાસ આદિ કવિઓનાં જેવાં પદો પણ રચ્યાં છે. મરતુ એમાંથી કેટલાંક પદોમાં દેશના નવયુગની અસરનેદ્વધીમે રવ સંભળાય છે. વ્રજભાષાના સર્વેષા વાંચવાની એમની રીત એટલી મોહક હતી કે સાંભળનાર મુગ્ધ બની જતાં. અંગ્રેજીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પામીને પણ એમનું જીવન એટલું સાદું અને સૌમ્યતાભર્યું હતું કે લોકોને નવાઈ લાગતી. એમના જીવનમાં કાવ્ય દેખાતું. એમનાં કેટલાંક પદોમાં ઘેરો વિવાદ દેખાય છે. વિવાદ મ્હાણુવામાં એમને એક જાનનું મુખ થતું હતું એમ કહેવાય છે.

વિયોગીહરિ વ્રજભાષા, વ્રજભૂમિ અને વ્રજપતિના અનન્ય ઉપાસક છે. વાસ્તવિકતાના આ યુગમાં કદાચ એવી વૃત્તિને હસી કદાચ પણ એઓ હર્ષી જીવ છે.

ગુજરાતી કવિ ખજરદારે જેમ જીની થઈ ગયેલી લક્ષિતને નવાયુગના ભાવેશજીવાર સંજ્ઞાને સહય વેદના દ્વારા વ્યક્ત કરી તેમ વિયોગીહરિએ જીના કૃણ્ણલક્ષ કવિઓને અનુસરી મુંદર પદોની રચના કરી છે. લક્ષિત એ પ્રેમનું એક અંગ છે અને પ્રેમ એ હૃદયની અનિવાર્ય ભૂખ છે એ સત્યને નખળી મનોવૃત્તિ કરીને ટેકરે ભારતા વાસ્તવિકતા પૂજકોનેય અડકે એવા સમર્થ મૂર કાઢનાર હિંદીના આ હર્ષી કવિની વાણી કંઈમધુર છે. વિયોગી હરિએ પ્રેમ રસ ઉપરાંત વીર કવિતા પણ કરી છે અને એમાં પણ એટલી જ સફળતા મેળવી છે. ‘વીર સતસઘ’ નામક એમના મશહૂર કાવ્ય પર આફ-રીન થઈને હિંદી સાહિત્ય સંમેલને ૧૨૦૦ રૂપિયાનો મંગળાપ્રસાદ પુરસ્કાર એમને બેટ કર્યો છે.

ગોપાલ શરણસિદ્ધની કવિતાઓનો હમણાં જ પ્રગટ થયેલો સંગ્રહ ‘માધવી’ જેમાં એમની લાવકતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. લાવને અનુક્રમ શબ્દ-રમત એ એમનો વિશેષ ગુણ છે.

૧૨

વર્તમાન યુગ.

(ત્રીજું ઉત્થાન)

ખીજા ઉત્થાનની સમાપ્તિ સં. ૧૯૭૭ માં થાય છે એટલે ત્યારપછી ચનારા ત્રીજા ઉત્થાન વિષે અત્યારથી વિશેષ કહેવું ઉપયુક્ત નથી. તો પણ, ગદ્યનાં વિવિધ પ્રકારના વિકાસનું આશું દર્શાવ કરીએ.

દ્વિજોદ્ધાસ ગેયના અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થયા પછી નાટકો તરફ લોકરુચિ વળી અને એના પરિણામે દેટલાંક મૌલિક નાટકો સર્જાયાં. પ્રેમચંદના 'સંગ્રામ' અને 'કર્મલા', ઉપરાંત બાણ જયશંકર પ્રસાદના 'જન્મેજય કા નાગવન', 'અગ્નિતશત્રુ' અને 'મ્હંદગુપ્ત' વગેરે ઐતિહાસિક નાટકો મુખ્ય છે 'વરમાલા' અને 'દુર્ગાવતી' જેવા મૌલિક નાટકો પણ આજ ઉત્થાનનાં કળા છે. 'અગ્નિતશત્રુ'એ કાશીનાગરી પ્રચારિણી સભાનું 'અટુકપ્રસાદ પારિતોષક' જે સર્વોત્તમ નાટક અથવા નવલકારને મળે છે તે મેળવીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે.

નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પ્રેમચંદના ઉદય સાથે એના સમુન્નત વિકાસનો પરિચય થાય છે. ઉચ્ચ ક્લાસના પ્રથમ મૌલિક નવલકથાકાર પ્રેમચંદ જ થયા.

હિંદી રસિકોએ એમનું ભાવપૂર્વક સ્વાગત કર્યું માનવની અતરપ્રકૃતિનું જે નિરંયેષણ અને વસ્તુવિધાનની જે નૈસર્ગિકતા પ્રેમચદની નવલકથામાં દેખાયા એ પહેલાના કોઇ પણ નવલકથાકારમાં દેખાતા નથી એમની પ્રવાહી અને પાત્રોને અનુરૂપ ગદ્યાની ભાષા પણ નથી જ છે નવલકથા કરતા નવલિકાલેખક તરીકે પ્રેમચદ હિંદી જગતમાં વધારે લોકપ્રસિદ્ધ છે હિંદીજનતાએ એમને ઉપન્યાસ સમ્રાટ' કહીને નવાન્યા છે વિધાનની સજ્જતા અને શૈલીની સ્વાભાવિકતા એ પ્રેમચદની લાક્ષણિક વિશિષ્ટતાઓ છે એમની નવલકથાઓમાં 'એવામદન', 'પ્રેમાશ્રમ', 'રંગભૂમિ', 'કાયાક'પ', 'વરદાન', 'પ્રેમા', 'નિર્મલા' અને 'પ્રતિભા' મુખ્ય છે આમાંથી 'કાયાક'પે' તે 'અનંતશત્રુની' જેમ કાશી નાગરી પ્રચ્છારિણી સલાનું 'મદુકપ્રમાદ પારિતોષક' બીજા વર્ષે મેળવ્યું છે એમની નવનિકાઓના લગભગ બારેક મગ્ગ પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાંથી 'પ્રેમપરિણામ', 'પ્રેમપ્રસૂન', 'પ્રેમપદ્મીની', 'પ્રેમ દ્વાદશી', 'પ્રેમપ્રભાદ', અને 'પ્રેમપ્રતિભા' વગેરે પ્રસિદ્ધ છે આ ક્ષેત્રમાં 'ચિત્રશાસ્ત્ર' નામક નવલિકા મગ્ગના વિવક્ષણ લેખક પ. વિશ્વભરનાથ શર્મા કૌશિક 'પુ'પનતા'ના તેજસ્વી લેખક સુદર્શન 'મનોરમા', 'નદનનિકુળ' અને 'વનમાયા'ના કર્તા ચડીપ્રસાદ 'હૃદયેશ', અને 'પ્રતિષ્ઠા'ના સમર્થ લેખક જનશકર પ્રમાદના નામો મુખ્ય છે હજી આ વર્તમાન લેખકોની કના વિકસની જાણ છે એટલે એ ઉપર કંઈ પણ વિવેચના કરવાનાં ઉતાવળ કરવી એ અબુક્તુ છે

નિમ્નધોમાં ભાવાત્મક નિમ્નધો તરફ લોકક્ષયિ વધતી જવાથી બગલાયા ના 'ઉદ્ભાત પ્રેમ' જેવી રચનાઓ પ્રસિદ્ધ થવા માડી પત્ર અને પત્રિકાઓમાં પ્રેમોદ્ગારના રૂપમાં ભાવનાના પ્રમગ વેગની વ્યજના અસબદ રીતે ધણી સમય સુધી ચાલી ત્યારપછી પંચરમેન શાસ્ત્રીના 'અતસ્તાવ'માં પ્રેમ ઉપરાત બીજા ભાવોની વ્યજના પણ વિવિધ ભાવાત્મક પ્રબધોમાં મળી આમાં 'ધારા' અને 'વિદ્યેષપા' બન્ને શૈલીઓનો મેળ દેખાય છે પરંતુ આ બન્ને પ્રકારનું ગદ્ય રંગભૂમિના સંવાદના રૂપમાં જ પ્રાપ્ત થયું એમાં

દુંદર લાક્ષણિક મૂર્તિમત્તા અને લાખાનું ક્રોમળ પદમાધુર્ય ન હતાં. રત્નિ-
આશુના પ્રભાવથી રહસ્યભરી આધ્યાત્મિકતાનો રંગ પકડીને જે ભાવાત્મક
બદનો વિકાસ થયો એમાં ઉપરની બન્ને વસ્તુઓનો સંવાદ જામ્યો. આ
પ્રકારની રચનાઓમાં રાય 'કૃષ્ણદાસની 'સાધના' અને ત્રિયોગી હરિનું
'અંતર્નાદ' ખાસ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. આ બન્ને પુસ્તકોમાં જેમ પરાક્ષ
આત્મજન પ્રતિ પ્રેમભાવનો ઉત્કર્ષ છે તેમ તેને અર્થરૂપ મનોરમ રૂપ
વિશ્વાન અને સરસ પદવિન્યાસ પણ છે.

સમાસોચનાનો દષ્ટિકોણ પણ આ ઉત્થાનમાં બદલાયો. ગુણદોષ
કથનની આગળ વધીને કવિઓની વિશિષ્ટતાનાં અન્વેષણ અને એમના
મંથનોના વિશ્લેષણ તરફ સમાસોચકો ધ્યાન આપે છે. તુલસી, સૂર જાવહર,
દીનદયાલગિરિ અને કબીરની કવિતાની સમાસોચના કરનારે આ આદર્શને
મૂર્ત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. પં. મહનમોહન માલવીઆની પ્રેરણાથી
જાણુ સ્યામમુદરદાસે 'સાહિત્યસોચન' નામક લાક્ષણિક પુસ્તક પણ
આજ ઉત્થાનમાં હિંદી સાહિત્યને આપ્યું. એમાં સાહિત્યશાસ્ત્ર, રસ અને
કાવ્યશાસ્ત્રની સુદૃઢ અને મર્મરૂપી આસોચનાઓ છે. આ ઉપરાંત
ગદ્ય અને પદ્યના વિકાસને નવો રંગ અને નવો વેગ આપતા જે માસિકપત્ર
પત્રિકાઓ નીકળે છે એમાં 'સરસ્વતી' 'માધુરી' 'સુધા' મનોરમા'
'સાંદ' 'ત્યાગભૂમિ' અને 'વિશાળભારત' મુખ્ય છે. હિંદી સાહિત્યના
આજના પ્રવાહનું સમ્યક વિવેચન અશક્ય છે. કેટલાય લેખકો અને
કવિઓની પ્રતિભા હજી તો વિકસતી જાય છે. આવા પ્રબોધકાળમાં સમગ્ર
સાહિત્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ રચાવો મુશ્કેલ છે. એટલે આ કાર્ય ભવિષ્યના
તવારીખનવેશ માટે રાખવું એજ હિત છે.

કાવ્યધારા.

તૃતીય ઉત્થાન.

દ્વિવેદીજીના પ્રભાવથી જે પ્રકારના Prosaic અને matter of
fact કાવ્યોનો ખડીબોલીમાં ઢગલો થવા માંડ્યો હતો એનું Reaction

યવું અનિવાર્ય હતું. આ તૃતીય ઉત્થાનની પહેલાજ એના સક્ષરો દેખાયા કેટલાક લોકો ખડીમોલીની કવિતામાં ક્રમગ પદવિન્યાસ અને લાક્ષણિકતાને માટે અનુકૂળ થવા લાગ્યા. આ ઉપરાંત જે દખ્ખાયલી અને પેલી ભાષામાં ભાવોની વ્યંજના થવા માડી હતી એનાથી પણ મતોપ નહોતો કંપનાના ઉચ્ચા ઉચ્ચને અને ભાવની વેગવળી અનર્ગલ વ્યંજનાના અધિક ઉત્ક્રાંત સ્વરૂપની આશા વધવા માડી-પરંતુ આની માથે મિત્રકૃષ્ણ પ્રાચીન હંમ તરફ પણ જવાની ઇચ્છા નહતી: જેમાં શ્રદ્ધિગત ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, ચપક આદિની પ્રધાનતા ઘણી ગંધ હતી. એમને લાક્ષણિકતા ભેદતી હતી, પણ તે અગ્રેજી કવિતામાં હોય છે તેવી સક્ષણના ચપમા, અલકાગેના ચપમા નહિ આમ તથોના માદસ્ય વિધાનને માટે પશ્ચિમી રશિ અનુમાર 'દલાત' વગેરે રચ્ચલ વિધાનની વાજના ન હતી પણ અન્યોક્તિ પદ્ધતિ જ વધારે અનુકૂળ અને યોગ્ય લાગતી હતી

આ મર્વ આકાક્ષાઓને જલદી જલદી પૂર્ણ કરવાને ખાતર ઘણા 'યેમિએ ચોતરફ દૃષ્ટિને દોડાડી ભેદ. ક્રમગ પદવિન્યાસને માટે બગાળી પર નજર ફરી અને માથે માથે રીન્દ્રબાણની ગદ્યમયી રચનાઓના 'ઉદયમાં અન્યોક્તિ પદ્ધતિ પ્રમાણે મર્મકૃષ્ણી મૂર્તિમત્તા પણ દેખાઇ. હવે ગદી લાક્ષણિકતા, એને અગ્રેજી સાહિત્યમાંથી લઇ લીધી વેદનાની વિવૃત્તિને માટે ઉદ્ધુ સાહિત્ય બહુ દૂર ન હતું. પરિણામ એ થયું કે જેને જવાથી મન કાંચુ ત્યાંથી તે ઉઠીતું અને એકું ખેચી લાગ્યો.

પરંતુ Reaction તું સુમગત અને ઉચિતરૂપ આ ત્રીજા ઉત્થાન પહેલા જ બાણુ ન્યગકરપ્રસાન્ની રચનાઓમાં પ્રગટી ઉઠ્યું હતું. વેદનાની વિવૃત્તિ થોડાં યગી મૂર્તિમત્તા સાથે એમની કવિતામાં મુરેખ થનાનો પ્રયત્ન કરતી હતી પરંતુ ત્રીજા કેટલાક કવિઓની દોડાદોડ્યો દિલ માદિત્યમાં એક વિવક્ષણ દર્શ દેખાય છે. લાક્ષણિકતા લાવવા માટે કેટલાકોએ અગ્રેજી કવિતાનો આસરો લીધો અને એમાંથી

લાક્ષણિક પદાવલીનો જન્મનો તેમ અનુવાદ કરીને હિંદી જગતને, ચક્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે. આવી જે કવિતાઓ રચાય છે એ 'છાયાવાદ' ની કવિતા કહેવાય છે; અને સામાન્ય રીતે એવી બધીય કવિતા 'રહસ્યવાદ' ની અંતર્ગત સમજાય છે. પરંતુ ઘણી ખરી કવિતાઓનો 'રહસ્યવાદ' સાથે કશો મંબંધ નથી દેખાતો. આવી કૃત્રિમ અને નકલી અસરથી દૂર રહીને ઉગતા કવિઓમાં પોતાની કાવ્ય-દક્ષતાની સુવામ કેલાવતા બાણુ સુમિત્રાનંદન પતનું નામ સ્મરણીય છે.

તૃતીય ઉત્થાનમાં Reaction ની આવશ્યકતા છે એમાં સંદેહ નથી. Reaction સ્વતંત્ર રીતે થઈ શકે એમાં કોઈને વાઘો ન હોય પરંતુ આમથી તેમથી Reaction લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો શ્રેયસ્કર નથી. Reaction એકલી 'રહસ્યવાદ' ની કવિતામાં જ નહિ પરંતુ સમગ્ર કવિતાના ક્ષેત્રમાં આવશ્યક છે. પરંતુ કોઈની નકલના રૂપમાં નહિ. મૌલિક રીતે હિંદીમાં લાક્ષણિક શકિત ઓછી નથી એમાં પણ સ્વતંત્ર વ્યંજના પ્રણાલિકાઓનો વિકાસ સુંદર રીતે થઈ શકે છે. લાખાની શકિત હોય છતાં સર્જકની પ્રતિભા ન હોય તો એ વિમંવાદી સ્થિતિમાંથી 'લાક્ષણિકતા' જન્મેજ નહિ. શબ્દની શકિત અને મર્જકની પ્રતિભા એ બંનેના સંવાદ અને સમન્વયમાંથી જગતને અમર માહિત્ય મળ્યું છે એ તવારીખ છે.

કવિ-લેખક સૂચિ.

અગ્રદાસ ૧૩૦	અંબદેવ જૈન ૮૩	કુતુબન શેખ ૧૦૪
અજવેલ ૧૪૩	અંબિકાદત વ્યાસ	કુંભનદાસ ૧૨૧
અજીતસિંહ ૨૨૨	૩૧૨, ૩૨૬	કુંભકર્ણ મહારાણા
અનન્યદાસ ૮૧	કૃષ્ણીર સાહેબ ૯૩	૯૦
અનન્ય શીલમણિ ૨૦૧	કરન ૨૬૫	કુમારમણિ ભટ્ટ ૨૪૯
અનંતાદાસ ૧૬૨	કરનેસ ૧૬૦	કુલપતિ મિશ્ર ૨૦૫
અબુલફઝલ ૧૪૨	કમાલ ૯૯	કેરે (અગ્રેજ) ૨૯૫
અમરેશ ૧૭૦	કૃપારામ ૧૨૭	કેશવદાસ ૧૬૪
અમીરખુશરો ૮૭.	કૃષ્ણદાસ (અધ્યાપ)	કેશવરામ ભટ્ટ ૩૧૨
અયોધ્યાપ્રસાદ ખત્રી	૧૧૯	ગણેશ ૨૫૨
૩૩૧	કૃષ્ણદાસ (૧૮૫૨)	ગણેશ બીજો ૨૬૫
અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય	૨૬૪	ગદાધર ભટ્ટ ૧૩૩
૩૨૬, ૩૩૩, ૩૩૪	કૃષ્ણકવિ ૨૩૦	ગદાધરસિંહ ૩૧૫
અક્ષીમુહિબખાં	કવીંદ્ર (ઉદયનામ)	બાલ કવિ ૨૭૪
(પ્રિતમ) ૨૩૨	૨૨૦	ગયાપ્રસાદ શુક્લ ૩૫૮
અરાતનામા ૫૮	કવીંદ્રઆર્થ ૧૮૭	ગિરિનકુમાર ઘોષ ૩૪૨
આલમ ૨૧૬	કાર્તિકપ્રસાદ ખત્રી ૩૧૩	ગિરિધરદાસ ૨૮૧
ઈશાઅબ્દાહખાં ૨૯૧	કાદિરખાં ૧૬૯	ગિરિધર કવિરાય ૨૪૭
ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્મા	કામતાપ્રસાદ મુન્શી	શુરદીન પાડે ૨૬૮
૩૪૧-૩૪૨	૩૦૫	શુરદત્તસિંહ (ભૂપતિ)
ઉમાપતિ ૯૩	કાલિદાસ ત્રિવેદી ૨૦૮	૨૪૦
ઉસમાન ૧૭૨	કિશોર ૨૫૨	શુર ગોવિંદસિંહ ૨૧૭
ઓંકાર ભટ્ટ ૨૯૬	કિશોરીલાલ ગાર્વાભી	ગુમાન મિશ્ર ૨૪૮
અંગદ ૯૩	૩૩૯, ૩૪૩	ગુલાબરાય ૩૪૬

ગોકુલનાથ કવિ ૨૫૪	ચરણદાસ (૧૮૫૨)	જલ્દન ૮૦
ગોકુલનાથ ગૌરવામી ૨૫૨		જસવંતસિંહ (બીજા)
૧૪૩	ચરણદાસ ૧૦૧	૨૬૫
ગોપાલરામ ૩૩૬	ચંચિત બ્રાહ્મણ ૨૫૬	જસવંતસિંહ (મહા-
ગોપાલચરણસિંહ ૩૬૦	ચંડીપ્રસાદ હૃદયેશ ૩૬૨	રાજા) ૧૮૮
ગોપીનાથ પુરોહિત ૩૩૬	ચંદન ૨૫૮	જયદેવ ૯૨
ગોપીનાથ પંડિત ૩૧૪	ચંદ્રબરદાસ ૬૨	જયશંકરપ્રસાદ ૩૬૦,
ગોપીનાથ ૨૫૪	ચંદ્રશેખર વાજપેય	૩૬૪
ગોરખનાથ ૮૮	૨૭૪	જવાહરપ્રસાદ શુનશી
ગોવિંદ ગદાભાષ ૩૨૪	ચંપા ૧૨૭	૩૦૫
ગોવિંદ નારાયણમિત્ર ૩૩૭	ચિંતામણિ ત્રિપાઠી ૧૮૭	જેધરાજ ૨૩૧
	જગસિંહ કાપરથ ૨૧૫	જોયસી ૧૮૭
ગોવિંદ સ્વામી ૧૨૪	છીત ચ્વામી ૧૨૨	ઝાંખાચરણ ૬૩
ગૌરીદત્ત ૩૧૮	છીહણ ૧૨૬	ટોડરમલ ૧૩૭
ગંગ ૧૩૮	છોટુલાલ મિત્ર ૩૧૪	દાકુર (અલંકારયુગ)
ગંગાપ્રસાદ અગ્નિહોત્રી ૩૪૬	જગનિક ૭૬	૨૬૮
	જગન્નાથ ખન્ના ૩૧૪	દાકુર (બીજો) ૨૪૭
ગંગળ ૨૩૧	જગન્નાથપ્રસાદ ચતુ-	તાજ ૧૬૦
ધનઆનંદ ૨૨૨	વેદી ૩૪૮	તાનમેન ૧૩૬
ધનરયામ ૩૦૬	જગન્નાથદાસ (રત્નાકર)	તાહીર ૧૭૫
ધાસીરામ ૧૭૬	૩૨૬	તીર્થરાજ ૨૫૬
ચતુરસેન શાસ્ત્રી ૩૬૨	જગનમોહનસિંહ ૩૧૧,	તુલસીદાસ ૧૪૭
ચતુર્બુજદાસ (૧૬૮૪) ૧૮૬	૩૨૫, ૩૨૬	તોતારામ દાકુર ૩૧૨
	જટમલ ૧૭૬	તોપનિધિ ૨૪૧
ચતુર્બુજદાસ (અષ્ટછાપ) ૧૨૨	જતનલાલ ૨૬૬	યાન કવિ ૨૬૧
	જનગોપાલ ૨૫૬	દત્ત ૨૫૨

દલપતિરાય ૨૪૧	નાયુરામ શર્મા ૩૫૮	બનવારી ૧૮૮
દલપતવિનય ૫૭	નાનક ૧૦૧	બનારસીદાસ ૧૭૧
દામો કવિ ૧૦૦	નાભાદાસ ૧૬૮	બલભાઈ મિત્ર ૧૬૧
દામોદર પંડિત ૮૩	નામદેવ ૬૬	બલભટ્ટ ૨૬૮
દામોદરદાસ ૧૮૬	નારાયણદેવ ૬૦	બાલબલી ૨૧૦
દાદુશ્યામ ૧૪૩	નિપટનિરંજન ૧૨૭	બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ ૩૦૬
દાસ ૨૩૭	નૂરમહમદ ૨૪૭	બાલમુકુંદ ગુપ્ત ૩૧૪,
દ્વિજદેવ ૨૮૨,	નેવાજ ૨૦૬	૩૪૭
દીનદયાલગિરિ ૨૭૬	નંદલાલ ૧૨૨	બિહારી ૧૬૦
દુર્ગાપ્રસાદ મિત્ર ૩૧૪	પજનેસ ૨૮૦	બીર ૨૨૬
દ્વિજ ૨૪૮	પદ્મસિંહ શર્મા ૩૫૩	બીરબલ ૧૩૮
દેવ ૨૧૧	પદ્માકર ભટ્ટ ૨૭૦	બેની બંદીજન ૨૬૨
દેવકીનંદન ૨૬૦	પરમાનંદદાસ ૧૨૧	બેની પ્રવીન ૨૬૦
દેવકીનંદન ખત્રી ૩૪૨	પ્રતાપસાહિ ૨૭૬	બેતાલ બંદીજન ૨૧૫
દેવીપ્રસાદ પૂર્ણ ૩૩૭,	પ્રતાપનારાયણ મિત્ર	બેરીલાલ ૨૫૨
૩૪૭, ૩૫૮	૩૦૬, ૩૨૫	બોધો ૨૫૬
ધના ભગત ૬૦	પ્રવીણ વેશ્યા ૧૬૭	બંસીધર ૨૪૧
ધરમદાસ ૧૦૭	પ્રાણચંદ યોદ્ધા ૧૬૬	ભગવત રસિક ૨૪૭
ધ્રુવદાસ ૧૮૫	પ્રાણનાથ ૧૬૬	ભગ્યુદાસ ૬૬
નરહરી ૧૪૨	પીપા મહારાજ ૬૩	ભગવંતરાય ખીચી ૨૫૦
નરહરીદાસ ૧૬૬	પુષ્પ બંદીજન ૫૬	ભડકેદાર ૭૮
નરહરી બંદીજન ૧૨૭	પુલકર ૧૭૩	ભરમી ૧૬૬
નરપતિ નાથ ૫૮	પૂર્ણસિંહ ૩૪૮	ભવાનંદ ૬૨
નરોત્તમદાસ ૧૩૫	પ્રેમચંદ ૩૬૧	ભાન કવિ ૨૬૧
નલસિંહ ભટ્ટ ૮૨	બહરીનારાયણ ચૌધરી	ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર ૩૦૩,
નવલદાસ ૮૧	૩૧૦, ૩૨૫, ૩૨૬	૩૨૮
નાગરીદાસ ૨૨૭	બહરીલાલ શર્મા ૨૬૬	લિખ્ત કવિ ૧૬૬

ભાગ્યેન શર્મા ૩૧૩	મૈત્રવિશરણ ગુપ્ત ૩૫૬	રામશ ૨૦૯
દુરદાસ ૨૩૦	મોહનલાલ દ્વિજ ૮૧	રામચંદ્ર ૨૫૭
દૂપાણ ૨૦૧	મોહનલાલ ષંઝા ૩૧૩	રામસિંહ ૨૬૧
મૌન કવિ ૨૬૩	મંડન ૧૯૬	રામસહાયદાસ ૨૭૩
મણિદેવ ૨૫૪	મરોદાનંદ ૨૬૫	રામનારાયણ મિત્ર ૩૦૭
પ્રતિરામ ૧૯૭	રઘુનાથ બંદીજન ૨૪૫	રામચંદ્ર વર્મા ૩૪૧
મદનમોહન માધવીયા	રઘુનાથદાસ ૩૨૩	રામચરિત ઉપાધ્યાય
૩૧૪	રઘુરાજસિંહ ૩૨૩	૩૫૭
મધુકર કવિ ૭૮	સ્તનલાલ પંડિત ૨૯૬	રામનરેશ ત્રિપાઠી ૩૫૯
મધુસૂદનદાસ ૨૬૦	સ્તન કવિ ૨૫૩	રાય કૃષ્ણદાસ ૩૬૩
મનીરામ મિત્ર ૨૫૬	રસબાન ૧૬૨	રૂપસાહિ ૨૫૭
મનીપારસિંહ ૨૬૧	રસવીન ૨૪૪	રૂપનારાયણ પોટે ૩૪૦,
મલિક મહમ્મદ બલસી	રસિક ૧૪૫	૩૫૯
૧૨૮	રસિક ગોવિંદ ૨૬૬	રૈદાસ ૬૩
મલુકદાસ ૧૮૬	રસિક સુમતિ ૨૩૧	લલિતરામ બ્રહ્મભટ્ટ ૩૨૪
મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી	રવિન્દ્ર શુક્લ ૩૧૮	લજ્જતરામ મહેતા ૩૩૪
૩૩૭, ૩૪૬, ૩૫૧,	રહીમ ખાનખાના ૧૪૦	લક્ષ્મણલાલ ૨૯૨
૩૫૫	રાધવાનંદ ૯૧	લલિતકિશોરી ૩૮૩
માધવપ્રસાદ મિત્ર ૩૪૭	રાગ રામપાલસિંહ ૩૧૪	(ખીળ)
માધુરીદાસ ૧૮૭	રાગ લક્ષ્મણસિંહ ૩૦૦	લલિતકિશોરી ૨૪૭
મિત્રમંધુ ૩૫૨	રાગ શિવપ્રસાદ ૨૯૮	લલિતમોહિની ૨૪૭
માનવિંદ ૧૪૨	રાધા કૃષ્ણદાસ ૩૧૫	લાલકવિ ૨૧૯
મીરાબાઈ ૧૩૩	રાધાયરણ ગૌસ્વામી	લાલનદાસ ૧૩૮
મુન્તાબાઈ ૮૩	૩૦૨	લાલચંદ ૧૬૨
મુન્તામણિદાસ ૨૭૦	રામકૃષ્ણ વર્મા ૩૧૬	લાલદાસ ૧૨૬
મુબારક ૧૭૦	રામાનંદ ૯૧	લાલા ભગવાનદીન ૩૫૪
૨૪		

दीनाधर १७३	शंभुनाथ मिश्र २४६	सुषेव मित्र २०६
दोयनप्रभाद पांडेय ३५७	शंभुनाथ मोवांशी १६५	सुस्थान ३६२
वल्गुभायार्थ १०३	श्यामराज शुक्ली ३०२	सुमित्रानंदन पंत ३६५
मंगलवासीनस २५३	श्रीधर २१६	सुरतिमिश्र २२१
मंगलानंद सहाय ३३४	श्रीधर पांडे ३२६,	सुदन २५०
व्यामशु १४३	३३१	सुंदर कुंवरी २५२
व्यासशुभयुवावाणा १८६	श्रीलक्ष्मी १४४	सुंदर दाम १७४
विह्वलनाथशु १३६	श्रीसेवक १३६	सुंदर ब्राह्मण १८७
विह्वलविपुल १४३	श्रीपति २२५	सुरदास १०६
विद्यापति हाकुर ८६	श्रीनिवासदास साहा	मेन कवि १०४
विश्वनाथमिह २२७	३१०	मेननाथ ६२
विश्वलोकनाथ शर्मा कौ-	श्रुतिगोपाय ६६	मेनापति १८३
शिक ३६२	सत्यनारायण कविग्न	मेवक कवि ३२३
विष्णुदास ६६	३४०, ३६०	मोमनाथ २४३
विद्योगीधरि ३६०	मन्य मिश्र २६४	दगनारायण २५२
वृंद २१०	सदानंद १८६	हरिदास १३६
शाल मद्रभद्र १२७	सदानंद मिश्र ३१४	हरिनाथ २५४
श्यामसुंदरदाम ३१७,	महामुष्मताय मुन्शी २६१	हरिवंशअक्षी १३६
३६३	सज्जनसिंह २००	हृदयसम १७६
शिवकवि २४७	सम्भन २६६	हित १४५
शिवकुमारसिंह ३१७	सरसदाम २०१	हितरूपदास २६१
शिवनाथ द्विवेदी २५६	सरयुराम पांडित २४६	हितवृंदासनदास २४६
शिवनारायण २४२	सारंगधर ८२	हितहरिवंश १२४
शिवसहायदास २४६	स्वामी दयानंद ३०१	होवराय १६२
शिवसिंह मेंगर ३१६	सीतवदाम २२६	हंभुराज अक्षी २३२
गोरिंग (अग्नि) २६६	सीताराम ३४०	मानेश्वर ८३

શુદ્ધિપત્ર.

ન્યાં ન્યાં છે—

ત્યાં ત્યાં વાંચવું—

ક્રિમ રક્રિમણી કરણ કુતુહલ લિમિ નક્રિમણી લ્લક્રણ કુતુહલ
કુશન કુબજ ખુમાન કુશન કુબજ ખુમાણ
મુર ગૌસ્વામી પુરુષ મિમાંસા મુર ગૌસ્વામી પુરુષ મીમાંસા
તિત્ર પાતંજલિ પિયુષ તીત્ર પતંજલિ પીયૂષ
રુદ્ધ રુચિ લિખ્મ પટ્નકતુ રુદ્ધ રુચિ લીખ્મ પટ્નકતુ
પ્રકરણ ૨ બીજામાં જે જે અવતરણો સાદા બીજામાં જાણ્યા છે તે બધા જ
કાળાં બીજામાં જોઈએ.

પૃ. ૩૯-૪૭ દેવનામરી અક્ષર પછી ન્યાં ન્યાં = છે ત્યાં ત્યાં - (ડેશ) વાંચવું.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨	ભાષાઓ જેટલી પ્રાચીન	ભાષાઓ પ્રાચીન
૧	૮	અને અસર	અને તેમની અસર
૨/૨૬૮	૨૨/૧૨	સંક્ષિપ્તમા	સંક્ષેપમા
૫	૩	એવું એ વ્યવસ્થિત	એ વ્યવસ્થિત
૫	૪	વર્તમાન	વિવર્તમાન
૫	૨૩/૨૪	દેશભાષાના રૂપમાં	દેશભાષાઓનાં અનેક રૂપમાં
૮	૧	શૌરમેનીયી	શૌરસેની અને પાલીયી
૮	૧૦	કે બીજા શિષ્ટ	કે શિષ્ટ
૮	૧૫	પાચમા અને છઠ્ઠાસૈકાના પ્રાચીન હિંદના	
૮	૪	પૈશાચિકાના પહેલા બે	પૈશાચીના બે

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૨૧/૨૨	આધુનિક દિલી ખાવા- અને કેટલાક અપભ્રંશ માથે એ શબ્દો હેટી નાખ્યા. પણ મળે છે.	
૧૫	૮	ચપુ	(વાક્યાતે ઉમેરે-) એમ મનાય છે.
૧૭	૧	રાજનૈતિક	રાષ્ટ્રિય
૨૦	૧૨	પુરાણેએ પોતાની	પુરાણેએ ચૈકાઓ પહેલાં પોતાની
૨૨	૧૧	સરય	સુરત
૨૨	૧૩	ગુર્જર રાજનો	ગુર્જર રાજવંશનો
૨૭	૨	કાકાજીનું	દેહલીમાં કાકાજીનું
૩૦	૧૧	બહન	બહન
૩૬	૨૮	(ચાલુ)	(ચાલુક્ય)
૩૭	૧૭	રાખૂકદ	રાખૂકદ
૩૮	૧	૭૦૬	૭૦૬
૪૨	૧૩	૧૨૫૬ (૧૨૮૦)	૧૨૩૬ (૧૧૮૦)
૪૪	૨૨	૧૭૭૫	૧૨૭૫
૪૫	૧૯	૪૩૫	૪૬૫
૫૪	૧૬	આમ	અને
૫૫	૨૨	હીક ૩૫	૩૫ પણ
૫૭	૨૫	૯૮૦	૮૮૦
૬૧	૧૦	રણિ=માં	રણિ=રણમાં
૬૬	૧	પ્રતીર્તિના	પ્રતીર્તિના
૬૬	૨	વાચતો	વચતો

નંબર	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૦	૭	શ્યામલદાસજી	શ્યામલદાસજી
૭૧	છેલ્લી	આવેલાને બેવડા	આવેલાને ચૌહાણ બેવડા
૭૭	૮	પલ્લવતી	પદ્મભાવતી
૭૯	૪	પરમર્દિદેવ	પરમર્દિદેવ
૮૧	૧૪	હિમંગી	ત્રિભંગી
૮૭	૧૦	પહેલા	પહેલી જ કપીર સાહેબની મળે છે, ને કે
૯૦	૭	પારિજત	પારિજત
૯૭	૧૫	રામાનંદ ગી ગોષ્ઠી	રામાનંદગી ગોષ્ઠી
૧૦૦	૧૮	અંગ	અંગ
૨૭૭	૧૯	"	"
૩૦૯	૨૧	"	"
૧૦૯	૧૧	પ્રાધાન્ય	પ્રધાન
૧૧૯	૧૦	Visions	Vision
૧૨૩	૨૨/૨૪	ચોતી/અજમાણા	ચોરત/અજમાણા
૧૩૯	૫	અનુમાન	અનુમિત
૧૪૦	૧૯	એક દિવસ ૩૬	એક દિવસ એમણે ૩૬
૧૫૧	૬	દસ્ય	યસ્ય
૧૫૪	ઉપાત્ય	વિશાદ	વિશદ
૧૬૫/૧૭૯	૭/૧૬	રૂપક	રૂપક
૧૮૮	૮	૧૭૮૦	૧૬૯૦
૧૯૨	૧૪	સક્ષિપ્ત	સક્ષેપ
૧૯૭	૧	મંગલસિંહ	મંગલસિંહ

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અગુદ્ર	શુદ્ધ
૨૧૮	૧૩	એ	અને
૨૩૭	૨૦	મળ્યા.	મળ્યા છે:—
૩૦૨	૧	વૈદિક	વૈદિક
૩૧૨	૭	કોટા કૃતાત	કોટા કૃતાંત
૩૨૧	૪/૫	(છે તેને બદલે વાંચવું) -	પત્રિકાનાં પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ- હિંદી સાહિત્યમાં જ નહીં પરંતુ પુરાતત્ત્વની આશ- મમાં પણ સારી પેઠે દેખાયાં છે.
૩૩૩	૧	હિંદુ કાવ્ય	હિંદી કાવ્ય
૩૫૭	૧૭	'મેધનાદ વધ' વગેરે	'મેધનાદ વધ'
૩૬૨	ઉપાંત્ય	વિક્ષેપ્યા	વિક્ષેપ્યા

સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ

પુસ્તકો

કર્તા

૧ મિશ્રબંધુ વિનોદ ભાગ ૧ થી ૩.	શ્રી ગણેશ બિહારી મિશ્ર
	„ શુકદેવ બિહારી મિશ્ર
	„ સ્યામ બિહારી મિશ્ર
૨ હિંદી નવરત્ન	„ „
૩ હિંદી સાહિત્યકા વિકાસ	પં. ગમચંદ્ર શુક્લ
૪ હિંદીભાષાકા વિકાસ	બાણુ સ્યામસુંદરદાસ
૫ હિંદી	પ્રો. બદરીનાથ બદ
૬ પ્રાચીન લિપિમાલા	ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝા
૭ કવિતા કૌમુદી ભા. ૧-૨	રામનરેશ ત્રિપાઠી
૮ હિંદી ભાષાકી ઉત્પત્તિ	પં. મહાવીર પ્રસાદ દ્વિવેદી
૯ હિંદી સાહિત્ય સંબંધનના પ્રથમ	
૧૦ વર્ષના હેવાલો	
10 History of Hindi by Key	
11 Greave's Sketch of Hindi Literature	
12 Grierson's Modern Vernacular Literature of Hindustan	
13 Selections from Hindi Literature 4 Parts by Lala Sitaram B. A. Culcutta University	
14 Grierson-Linguistic Survey of India. Hindi Volumes	
15 The Influence of English Literature on Urdu literature by Snayyid Abdul Latif	